ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№4 (184)

Алматы
«Қазақ университеті»
2021

ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №4 (184) желтоқсан

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Куәлік № 16497-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Кенжеқанова Қ.К., PhD, аға оқытушы *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Джолдасбекова Б.У., ф.ғ.д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Досанова А.М., PhD, аға оқытушы (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Адилбаева У.Б., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Алимтаева Л. Т., ф.ғ.к., доцент м.а. *(Қазақстан)*
Баянбаева Ж.А., ф.ғ.к., доцент м.а. *(Қазақстан)*
Аймагамбетова М.М., PhD, доцент м.а. *(Қазақстан)*
Мадиева Г.Б., ф.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Темірболат А.Б., ф.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Саткенова Ж.Б., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Таттимбетова Қ.Ө., PhD, доцент м.а. *(Қазақстан)*
Донна Орвин (Donna Orwin), доктор, профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С.Б., PhD, доцент, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин (Jean Zhin Zhin), доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Барабаш В.В., ф.ғ.д., профессор, Ресей халықтар достығы университеті *(Ресей)*
Морхье Пост (Margje Post), PhD, доцент, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз (Nasiye Yildiz), доктор, профессор, Анкара Хаджы Байрам Университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П. (Rivers William P.), доктор, профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Кайс Амер Кадим (Kais Amer Kadhim), доктор, қауымд. профессор, Сохар университеті *(Оман Сұлтанаты)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Тонкер А., оқытушы *(Қазақстан)*

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

Жоба менеджері
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 15184

Пішімі 60x84/8. Көлемі 19,0 б. т. Тапсырыс № 12707.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2021

1-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Section 1

LINGUISTICS

Раздел 1

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

IRSTI 16.21.47 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph1

K.S. Aldasheva[1], R.Zh. Kondybayeva[1*], A.D. Serikbayeva[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2] A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: rkraushan7@gmail.com

POTENTIAL POSSIBILITIES OF CODIFICATION OF NEOLOGISMS IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

The article provides a comprehensive analysis of the processes of formation and standardization of new words in the Kazakh literary language at a certain stage of development of society (1991-2020). As the spread of new words in the communicative language space. The authors of the article consider the concept of codification of neologisms based on the concepts of language policy in Kazakhstan. During this time, for the first time, attempts were made to analyze in the context of the practice of conscious intervention in the development of language. The authors provide a scientific definition of the concept of codification of new words and describe it as the basis of language policy. The development of the Internet and the constant penetration of global information has taken a special place, especially in the last quarter of a century. Undoubtedly, one of the priorities of the language policy in Kazakhstan is the scientific and practical systematization, generalization and substantiation of the processes of formation and normalization of new words that have arisen during this time. It contributes to the improvement of the lexical base of the language, harmonization and formation of new linguistic units, the successful formation of the national corpus of the Kazakh language, as well as the determination of the methodological foundations for the study of new words by students and the development of methodological systems for specialized schools. Increases the need for the language.

Key words: Modern Kazakh language, neologisms, lexical background, codification, language policy, Kazakh neology and neography.

К.С. Алдашева[1], Р.Ж. Қондыбаева[1*], А.Д. Серікбаева [2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2] А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: rkraushan7@gmail.com

Қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдерді қалыптандырудың әлеуетті мүмкіндіктері

Мақалада қоғам дамуының нақты бір кезеңінде (1991-2020 жж.) қазақ әдеби тілінде пайда болған жаңа сөздердің қалыптануы мен нормалануы үдерістеріне жаңа сөздердің коммуникативті тілдік кеңістікте таралуына қарай кешенді талдау жүргізілді. Мақала авторлары неологизмдердің кодификациясы туралы түсінікті Қазақстандағы тіл саясатының тұжырымдамалары негізінде қарастырады. Осы уақыт аралығында тілдің дамуына саналы түрде араласуды жүзеге асырудың практикасы контексінде талдауға алғаш рет ұмтылыстар жасалды. Авторлар жаңа сөздердің кодификациясы атты ұғымға ғылыми анықтама береді, әрі оны тіл саясатының негізі ретінде сипаттайды. Интернеттің дамуы және әлемдік ақпараттың толассыз енуі, әсіресе, соңғы ширек ғасыр көлемінде ерекше орын алды. Осы уақыт аралығында пайда болған жаңа сөздердің қалыптануы мен нормалану үдерістерін ғылыми-практикалық тұрғыдан жүйелеу, қорыту және негіздеу – Қазақстандағы тіл саясатының басым бағыттарының бірі екені сөзсіз. Тілдің лексикалық қорын жетілдіруге, жаңа тілдік бірліктерді біріздендіру мен қалыптандыруға, қазақ тілінің ұлттық корпусын табысты түрде қалыптастыруға нақты үлес қосады, сондай-ақ білім алушылардың жаңа сөздерді меңгеруінің әдіснамалық негіздерін айқындау және бейіндік мектептер үшін әдістемелік жүйені әзірлеу қазақ тілін оқытудың әдіснамасын жетілдіру мен стандарттауға, қазақ тілінің қажеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ тілі, неологизмдер, лексикалық қор, қалыптану, тіл саясаты, қазақ неологиясы және неографиясы.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

К.С. Алдашева[1], Р.Ж. Кондыбаева[1*], А.Д. Серікбаева[2]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Институт языкознания имени А.Байтурсынова, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: rkraushan7@mail.ru

Потенциальные возможности кодифицирования неологизмов в современном казахском языке

В статье проведен комплексный анализ процессов кодификации и нормализации новых слов, появившихся в казахском литературном языке в определенный период развития общества (1991-2020 гг.) в соответствии с распространением их в коммуникативно-языковом пространстве. Авторами была предпринята попытка рассмотреть понятия кодификации лексических инноваций в контексте концепций языковой политики и практики осуществления сознательного вмешательства в языковое развитие в Казахстане. Было установлено, что кодификация новых слов означает этапы процессов и их результаты. По мнению авторов данной статьи, научно-практическая систематизация и обоснование процессов кодификации и нормализации новых слов, появившихся за последние четверть века, внесут определенный вклад в реализацию приоритетных направлений языковой политики Казахстана – усовершенствование лексического фонда казахского языка; унификацию и кодификацию новых лексических единиц; в успешное формирование национального корпуса казахского языка. Особенно этот вопрос актуален в эпоху глобализации и тесно связан с развитием интернета и новых технологий. Определение методологических основ усвоения учащимися новых слов и выработка методической системы для профильных школ будут способствовать совершенствованию и стандартизации методологии обучения государственному языку; повышению востребованности государственного языка.

Ключевые слова: современный казахский язык, неологизмы, лексический фон, кодификация, языковая политика, казахская неология и неография.

Introduction

The President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev emphasized the need of developing the Kazakh language as one of the priorities of trilingual principles, including the development of the humanitarian sciences in Kazakh language (Tokayev, 2019). In particular, the most important role of Kazakh language in present society is one of the basic ideological directions in our country.

An optimal socio-linguistic space has been established in our country as a result of gradual implementation of harmonious language policy in the Republic of Kazakhstan, which began a quarter of century ago.

An integral part of public policy – language policy as a complex of instructions, theoretical concepts and a practice of conscious intervention in the dynamics of language at present period continues to provide scientifically based targeted guidance on the use of languages in our country. At the current stage of society development, the regulatory influence on the use of Kazakh language is still in the focus of language policy; first of all, it is «improvement and systematization of lexical fund of Kazakh literary language; improvement of methodology and method of learning the state language; increasing the need for language» (State program, 2011).

Modern Kazakh literary language, especially its lexical composition, is a general form of historical-cultural, national and social experience of Kazakh people accumulated over the centuries. The Kazakh word names all the national features of Kazakh nation, provides and delivers information, evaluates all concepts and phenomena in the world, forms national-cultural cognition and carries out communicative activity among people. From this point of view, it is important to learn new words in modern Kazakh literary language and to form certain scientific conclusions about them. This is due to the fact that the issue of improving and updating the language of science and technology through the creation of new words is one of the important directions of language policy. Language policy in Kazakhstan identifies key issues related to the nature of new words. One of them is a comprehensive use of semantic potential of native language for Kazakhization and the other is a gradual implementation of formation and normalization of created new words.

In order to implement the priorities of language policy in the last quarter of a century, thousands of new words were added to the vocabulary of literary language as a result of the Kazakhization of scientific-technical terms and cultural-household everyday names. Active role of Kazakh nation in preserving the vitality of native language also plays

a special role in the process of Kazakhization. There is a full basis that Kazakh neology and neography have begun to form in Kazakh linguistics as a result of constructive implementation of language policy, language planning and language corpus planning.

Currently, the dynamics of the Kazakh literary language has opened up all the potentials of a word-building pattern for the coining of new words/ neologisms and its overall description has been adequately shown in the works on word-building. Coining of new words by using semantic potential ("rebirth" of native words) of the Kazakh language, which requires its comprehensive study as the phenomenon having typical complexity, specific linguistic, linguocultural and extra-linguistic characteristics, is of particular topicality in the word-building patterns.

The processes of neologisms codification (lat. "processus" and "procedure" – "to move forward") mean the following: a) new words first appear in written sources; b) a number of variants are created; c) some new words undergo public discussion in terms of relevance / irrelevance and conceptual correspondences; d) a new lexical unit and its variants are used both in functional and communicative space; e) as a result of the high frequency of use, a new word/one of its variants are fixed and recognized as a literary norm; f) a new word / one of its variants is fixed in regulatory, bilingual, terminological dictionaries; g) at the same time the suggestions to create new words are made by the State terminological commission at the Government of the Republic of Kazakhstan, which is guided by the principle of maximum use of the internal potential of the native Kazakh language; h) a new word / one of its variants acquires the status of a non-mandatory or mandatory norm.

Material and Methods

Language policy in Kazakhstan and problems of modernization and codification of the lexical fund of the national language. In present globalized world, language policy is one of the most important areas related to the development of national languages. From the point of view of sociolinguistics, language policy is "a complex of measures accepted by the state, party, class, public group to change or maintain all functional distribution of the language or language internal system, to introduce new norm or maintain existing language norm" (Schweitzer, 1977: 146).

This definition which define the language policy will be supplemented with new content related to the situation in the multi-ethnic Republic of Kazakhstan. In particular, the language policy for Kazakhstan first of all, should influence on the preservation of interethnic harmony in the context of multi-ethnic Kazakhstan.

Language policy in our country is a factor of unifying the nation and educating the members of society to patriotism. Language policy in Kazakhstan is an integral part of state policy, theory and practice of conscious and targeted influence of language planning subjects on language activity and language development (Suleimenova, 2008: 16).

The main purpose of language policy in our country is to determine the strategic directions of language situation, planning and regulation of language corpus, language distribution and language acquisition. At the same time, therefore, language policy is a linguistic aspect of nation's problem.

Some dominant directions for the implementation of language policy are designated in legislation documents, including the creation of scientific-technical terms using the internal resources and potential of Kazakh language, creating the Kazakh equivalent of previously used terms and names from other languages, it is indicated as important branch to expand the internal capabilities of Kazakh language. In other words, the concepts of "internal capacity" and "own potential / own resource" mean the formation of scientific-technical terms in the structure of Kazakh lexicon, formation of equivalents created by the own capabilities of the names of objects products, phenomena, abstract concepts, it is evaluated as only certain way of preserving viability and expansion of communicative activity of state language.

Language policy in Kazakhstan which multi-nation and multi-ethnic group live in society does not aim at the rapid formation of absolute monolingual environment, on the contrary, substantiation and consistent language policy in our country determines the impossibility of this monolingual environment in present globalization period. But, a clear designation of state language status is the basic sign of statehood. Therefore, the following measures have been implemented and are planned to be implemented through language policy in order to maintain the jurisdiction of independent country:

– the true legal status of state language in multi-ethnic and multilingual society is established;

– to critically explain the need for the Kazakh language in ethnic consciousness, linguistic consciousness and consciousness of ethnic groups using different languages in society;

– to determine the significance of language planning for this and in the interest of preventing language conflicts;

– substantiation of methods that increase the effectiveness of activities related to language planning;

– to continue continuous scientific-practical analysis, including the diagnostic signs, boundaries observed in linguistic processes;

– the main thing is to establish and consistently implement the measures to preserve the viability of Kazakh language, proving that the Kazakh language has full potential to convey the concepts of science and technology being capable from the point of wide functional application range and subsequent realization of them.

Briefly summarizing the legislative summaries of indicated points, first of all, it should be noted that the responsibility for implementing language policy based on the Constitution is very high direction and it is a basic factor of uniting political-social opinions of society members.

In fact, special attention is paid to the measures to prove the viability of language and its preservation in the areas of language policy in Kazakhstan for the language situation in modern society. Among the objectives in this direction are:

– expanding the capabilities of the language through the use of its internal potential;

– regulation, systematization and development of national terminology;

– preservation of national features of language in describing socio-cultural identity;

– revival of ancient words in science, education, socio-political spheres;

– to use the internal capabilities of the language for this purpose;

– The urgent importance of the factors «Introduction of the values of the Eternal Country» is clarified in existing curricula of school education.

Literature review

Potential opportunities for scientific paradigmatic research of neologisms in the modern Kazakh language. In order to prove the main problems of Kazakh neology, it is important to determine the relationship of this branch with other scientific paradigms.

New words in the language are closely related to the problems of sociolinguistics and are determined by the main directions of this field. Kazakh scientist E. Suleimenova analyzes the current linguistic situation in Kazakhstan through the terms of language revival, language viability, language planning, corpus planning and describes the current changes related to Kazakh language as «linguistic renaissance» (Suleimenova, 2008: 28).

According to the stylistics, functional styles of Kazakh literary language, constant consideration of new words which are going to be included and included in vocabulary reveal that the science of neology has a relationship with these areas. This relationship can be considered as direct and very close. Because at any stage of the development of Kazakh language, especially ar present, the contribution of functional writing styles of Kazakh literary language is the most significant in supplementing lexical structure with new words and new names. Scientific and educational literature in all areas of the science and technology introduces terms and terminology created by Kazakh language through its own resources on the basis of the process of “Kazakhization”. The style of official documents is increased intensively, legislative and regulatory documents are forming their own terms.

Academician R. Syzdyk was the first to express the dominant role of periodical press in the emergence and normalization of new words. It has been proved several times that the periodicals of Kazakh language have dominant activity in presenting a new word, in the selection of variant rows, normalization of one of them, formation of new nominations in recent research related to diachronic-synchronous state of Kazakh literary language (S. Isaev, A. Aldasheva, O. Burkitov, B. Momynova, F. Dzaksybayeva, A. Amirov and others).

Theoretical concepts, recognized as an independent field since 1989 according to the field of Kazakh language word formation can provide detailed information on formation ways of creating new words (Oralbay, 2002). According to the outstanding representative of Kazakh word formation, scientist N. Oralbaeva, «word-formation system of the language is basic linguistic phenomenon that supplements vocabulary and vocabulary structure of Kazakh language by creating new words». According to the scientist, between 1992 and 2002, as a result of the most active use of word-generating techniques, many words were created, such as саябақ (park), мүшелтой (jubilee), жолнұсқа (guidebook), жолқиыс (walkway) (Oralbay, 2002: 42).

Meaningful aspect of language units based on the research object and research methods in the field of semasiology (semantics) proves determination of the nature of new words, including systematic feature analyzed in semasiology field of defining

nature of those created through the language's own resources (expansion of word meaning, possibilities of synonyms, peculiarities of local language and acquisition of new, terminology meaning in professional vocabulary) and interdependence of these meanings or the differentiation of word meanings can help concretely, semantic analysis of new word created by the language's own potential, internal form of the original Kazakh word taken for the term, the possibility of recognition as a literary norm (or vice versa).

The emergence of new words in the language depends on the aspects of speech culture and literary norms. It is known that through the culture of speech means the appropriate use of oral and written literary language norms (word usage, word pronunciation, preservation of grammatical regularities), as well as the means of language in different situations of communication, depending on the purpose and content of spoken (written) speech. According to the norms, one of the linguistic units is taken as a model, so the assessments of "correct-incorrect" and "appropriate-inappropriate" have appeared.

The characteristics of the new language units are directly related to the aspects of terminology and translation studies. "The current trend in terminology is the Kazakhization of foreign terms as much as possible" (Uali, 2007: 107). If we notice recent dynamic processes in Kazakh terminology, we can see that Kazakh terms in all areas of science and technology have a new character, changes of word meaning, word formation techniques, synonymy, new terms created through multi-meaning that correspond to the internal semantic dimension of particular concept or otherwise – defining of these is also an object of neology field.

The issues considered in the field of Kazakh linguistic translation studies, founded in recent years, especially the practical side of translation from one language to another language are intertwined with the features of new units in the language.

Lexicography – one of the objective of the field of theory and practice of creating dictionaries is to influence on the preservation and proper observance of the norms of speech culture and literary language. Therefore, the existing feature and regularities of language are manifested in any type of dictionary. Dictionaries contribute to the dynamics and vitality of the language, so different types of dictionaries should be created in developed language. A number of new words are registered in normative, bilingual and explanatory dictionaries of Kazakh language, as well as one of the most important issues is the creation of registry dictionary of new language units in certain periods and its serial continuation, formation of neography field.

Kazakh neology and neography are directly related to basic scientific directions of Kazakh linguistics. Therefore, research methods in the theory and practice of new words begin with the research methods in important areas such as semiotics, lexicography, word formation and sociolinguistics. Because new words in the language provide all levels of language (systematic-structural paradigm – phonetics, grammar, stylistics).

Results and Discussion

The highest level of language formation is very important for Kazakh language and this is an actual problem. «Language formation is a level of language conformity to the norm. If a normality degree of state language is in low level, then there are unfavorable conditions will be formed that lead to narrowing of language scope in public administration, education, science and area of use activity in Armed Forces» (Suleimenova, 2008: 98). Norm, formation and verification of Kazakh language can positively evaluate the effectiveness of language policy in the Republic of Kazakhstan, prove that there is a full potential for expanding the use of Kazakh language, as well as the viability of the language and correct implementation of basic areas in language dynamics.

The results of survey showed that new words in school textbooks, such as *кеппешөп / кеппеөсімдік, бытыранық, жасунық, сызбанұсқа, тамшуыр, гүлшоғыр, кеппешөп, үлескі* are used only in certain communicative environment – to exchange information during the lesson and express their thoughts. This is a limited view of communicative environment.

Human speech-thinking activity and all communicative-pragmatic features of this activity, emotional state of individual and the environment in which the knowledge manifested (for example, exchange of information outside the classroom, communicative communication) are clearly observed in informal communication. It is defined that the communicative act of schoolchildren in their free time was influenced by the influence of higher fact of language mixing, individual bilingualism (that is, mixing the languages according to the knowledge of individual) and mass bilingualism (knowing and using several languages are common to most members of society) through the survey.

Many words such as *аңдатпа (annotation), бейнежазба (video recording), жазылым сөздігі (orthographic dictionary), бедербелгі (letter),*

бетбелгі (bookmarks), үналғы (microphone), қысқажазба (note), құндақ (cassette), іс жаршы (bulletin), бейнекөрім (video), бейнеқұлаққағыс (video announcement), дәуірнама (epic), епелек (puck), жалаңғат (holography), жапсырыс (sticker), жауһар (masterpiece), жебелек (wig), күлән (papyrus), мұрағат (archive), мұрағият (ideal), міскін (dummy), тобырқай (mass), торғын (veil), торлам (fretwork), төлнақыш (autogravure), төл сымбат (self-portrait), туындыгер (author), жосық (etude) are listed according to science fields in bilingual terminological dictionaries approved by the State Terminology committee.

Most of given lexemes are stored only in the context of vocabulary, it has several reasons for this:

1 One of the feature of language norm is long-established, preserved tradition, most stable linguistic unit used in communicative act and therefore language units such as *автор (author), бюллетень (bulletin), орфографиялық сөздік (spelling dictionary), шайба (puck), эпопея (epopea)* is a norm for present use of Kazakh literary language.

2 New words of the type *епелек, жалаңғат, жебелек, күлән, құндақ, жосық* are weak in terms of semantic components to express a clear meaning and conceptual apparatus of terms;

3 Words such as *міскін, тобырқай*, as well as semantically indistinct, do not correspond to the aesthetic principle of normalization of language units. In explanatory dictionary, *міскін* is defined as "poor, poor man" (Explanatory Dictionary of the Kazakh language, 1983: 167). The word тобырқай is not included in definition dictionary obtained for a group of people participating in particular group in the field of art; and тобыр means "simple people, a large group gathered together" (Explanatory Dictionary of the Kazakh language, 1986: 267).

4 Another group of words *(аңдатпа, бейнежазба, мұрағат – abstract, video, archive)* has the signs of use in written versions.

Due to the fact that some of new words approved by the State Terminology Committee are not yet in circulation of language practice, the following conditions are considered briefly. The formation and normalization of new words must correspond to the interests and needs of the members of present society members. From this point of view, there are following objective reasons why a number of new words and scientific terms proposed by State Terminology Committee are not still used:

– first, official language still has a dominant role in communicative act of multilingual communicative space;

– secondly, the passive use of some new words, as well as those presented through functional styles, is due to the fact that they do not correspond to national-cultural identity and internal meaning is not clear. The content of the meaning of term, presented as a noun, does not provide detailed information about these concepts, their clear description and figurative-emotional features. The above given examples prove this point. In addition, the semantic content of words such as *құндақ (cassette), өңірбет (endpaper), өрнекбас (screen saver), тыныке (enamel)* has no direct referential or connotative connection to the group of objects and concepts.

– third, the words such as *мәнзара (panorama), туысжақия (clan), кермал түс (contrast), қандел (chandelier), мұрағият (ideal), сәндеме (decoration), мүкаммал (inventory), өжіре (basement), торлам (fretwork), әйкел (necklace), бүктеме (brochure)* may correspond to certain concepts in terms of referential and nominative meaning, the reason of their non-use is that they are not in current vocabulary row, that is why, it encourages the members of society to use Russian equivalent. These are just a few of the factors that hinder the formation of such words.

However, due to the variability, there is an opinion that only one of the options should be used for normalization and formation. Specifically, for example, one of the competition series of the words such as *отансүйгіш / отаншыл / ұлтжанды / патриот (patriot); тәртіптеме / жөнелтпе құжат (накладная-consignment note); жарқағаз / афиша; идара / ведомство (department)* should transfer into the norm. This is legal and correct. But the following factors and actions are conducted to transfer only one of them into the norm:

a) one of the options is selected by the language's own practice (especially the practice of writing);

b) all variant rows can be arranged according to functional styles;

c) norm potential and ability (or inability) of each of variant series must be proved by the theory of language.

The lexical structure of any literary language, languages that have risen to the international level, even the languages that serve a small number of ethnic groups, is constantly changing. Changes in lexical composition, innovations, mainly due to external factors, are observed in some literary languages at passive level and are observed in others at very high level. The lexical structure of Kazakh literary language, which has a centuries-old history and originates from oral literary language, appeared lexical innovations in accordance with the historical

and political changes of certain periods. The reasons for their emergence, the factors influencing on it are studied diachronically and synchronously in Kazakh linguistics.

It is known that the main principles of recognition as the norm, variability, speech culture and norm problems were considered until recent years in the diachronic and synchronous studies of Kazakh linguistics. There is no doubt that these outlooks can be a main basis for recognizing normal feature of new words in Kazakh lexicon for the last 25-30 years.

However, the large volume of new words, the abundance of new Kazakhized words to give the names of various disciplines of science and technology require attention to the emergence of the concept of "formation" (codification) in linguistics, based on which it is important to determine the main characteristics of new words. The relevance and necessity of the study of new words formation (sequencing, standardization, unification) is reflected in the legislative documents on language policy as one of the priorities.

The formation of new words is carried out through the following processes:

− the new word is proposed by individual – published in the press – discussed (between 1991 and 1993, about 100 new words were published in the newspaper "Ana Tili" and were presented for public discussion; for example, *айналым, айнамұз, мұзойнақ, мұзайдын, ақтаңдақтар, құлаққалқан, құлаққап, айлабұйым, айдар*);

− definition of new words appeared in written editions (the compilation of «New usages in Kazakh linguistics» was published in 1985 as the first experiment. The third edition, supplemented in 1992, was published in periodicals, fiction, educational and scientific literature from the 1970s., a new word recommended for selective use used at least only once is registered);

− the new word is used in written edition – gradually used or displaced from the usage;

− several variants of the name of particular concept are made-one of them begins to take place in the practice of writing, that is, will be normalized, the other is displaced or one of several proposed variants can be used as official term, the other has a possibility of usage in stylistic tone (for example, *отбасы – family*);

− the principles of regulation of new words, new scientific and technical terms were developed (in 1992 Academician A. Kaidar identified 11 principles for the development of new orientation, regulation and promotion of Kazakh terminology (Qaidarov, 1993);

− in order to regulate the terminological system in Kazakh language, after special discussion experts propose new terminological names and new words approved by the State Terminology Commission under the Republic of Kazakhstan;

− a number of new words appear in the list of different types of dictionaries (explanatory, spelling, bilingual, online dictionaries);

− begins to be used frequently in school textbooks and scientific literatures.

The following conclusions were made by summing up the results of study:

1. Processes of formation and normalization of new words in the lexical structure of modern Kazakh literary language – the most important branch of language policy and language strategy, language planning in the country. Scientific substantiation and implementation of practical measures for the formation and normalization of new words in the vocabulary of Kazakh language, which has the status of the state language and recognized as title and major language in terms of sociolinguistics significantly contribute to the formation of national corpus by providing the consistency and standardization.

2. Formation (codification) of new words – a complex of important actions in the field of language policy, language strategy, language planning, in particular:

− instructions and objectives in the legislative documents dedicated to the legalization of new words on the basis of language policy;

− measures of implementing the objectives and instructions in legislative documents;

− actions aimed at the introduction of new words into the language and circulation of literary language through this.

3. The processes of formation of new words are carried out in the following stages:

− new words first appear in the language of mass media, in written versions of scientific-educational content, in oral literary language, presented by individual members of society;

− competitive versions of some concepts are used in parallel, they are distinguished by stylistic, nominal purposes depending on high and low frequency of use in literary language;

− new words begin to be recognized in the communicative space due to the increase in frequency, that is they become popular;

− a new word that has passed these stages is included in the list of approved nominations;

− included in normative, explanatory, terminological special dictionaries;

− reflected in scientific literature, school textbooks and didactic bases.

4. There is an abundance of new words included in the lexical structure of Kazakh language under the influence of internal and external factors in Kazakh language space. However, the difference in the level of placement of new nominations in the language and speech are clearly reflected in various levels of society, including the general secondary education system. The slowness of speech and usage activity of new words which is clearly observed in written versions and scientific literature (language system) requires the school didactic base to supplement the content of knowledge related to new words, improve the methods of their acquisition, present new technology-based approaches. In this regard, implementation of comprehensive measures aimed at finding solutions of actual issues will allow for the optimal implementation of language policy in Kazakhstan, implementation of the objectives identified in educational standards and educational programs.

Conclusion

First, strategic goals and objectives of the development of Kazakh language, long-term prospects of language construction in Kazakhstan are revealed in the legislative documents adopted according to language strategy in Kazakhstan (they are about 20 in total) and basic directions and mechanisms of their implementation are identified. The implementation of developments that ensure the consistency, formation and normalization of Kazakhized terms and names, created by detailed use of internal lexical and semantic possibilities of Kazakh language is defined as one of the priorities. The notion of «new lexical units created by using the internal potential of language» enshrined in the legislation fully corresponds to the terms «new word/neologism/lexical news» in linguistics, these terms provide scientific cognition and socio-cultural realia names.

At present, all the possibilities of word-formation models for the creation of new words/neologisms have been identified and their general characteristics, efficiency and flexibility are sufficiently formulated in word-formation works in the dynamics of Kazakh literary language. Among the word-formation models, new words created by mastering the semantic breath of Kazakh language (reproduction of original words) have a special place, they require detailed study in terms of formation and normalization due to their complex, linguistic, linguocultural and external factors.

The new words, appeared as a result of semantic changes in Kazakh original words are a clear proof that the Kazakh lexicon has a wide possibility in giving different scientific-technical terms, official-business, cultural and everyday concepts as national-cultural phenomenon reflecting the worldview, national psychology and philosophy and play a special role in strengthening the viability of Kazakh language. In this regard, description of the results of the reconstruction of Kazakh language lexemes, study of the processes of their formation and normalization contribute to further implementation of priorities of language policy in our country especially in order to provide scientific names and socio-cultural realities.

Secondly, the acquisition of new lexical units by the learners in general education system, their knowledge of new words, expansion of schoolchildren thinking about the Kazakh language as an indicator of national and universal values, education to respect the language, as well as the formation of school children as linguistic personality which shown in legislative documents play an important role in «forming and establishing of authoritative image of the speaker of state language» (State program, 2010).

Socio-cultural and socio-economic reforms in Kazakhstan are also making significant changes in the education system, which indicates the need for a new analysis of the role of the theory and practice of teaching the method of Kazakh language. This actual issue is clearly stated in the State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, the following most important aspects are specified for this study: a) «... the development of education should be a platform based on future economic, political and socio-cultural prosperity of the country; b) it is necessary to update the content of education and training through the introduction of new teaching methods and technologies» [State program, 2010].

The method of teaching new words is provided in the system of general secondary education in the Kazakh language to some extent. However, transfer of basic concepts in another language and their consolidation in linguistic consciousness of particular social group significantly hampered the comprehension of vast potential of Kazakh language for a long time and under the influence of Soviet authority.

In this regard, the development of various methods and approaches for the acquisition of new Kazakhized lexical units by schoolchildren through the internal potential of language is being effectively updated in

order to form the learners as a linguocultural linguistic personality in general secondary education system. Systematization of the methods of teaching new words, formation of linguodidactic base of teaching and introduction of methods and approaches based on new educational technologies in the educational standards of specialized schools effectively influence on significant modernization of the content and educational infrastructure of general education system and contribute to the implementation of the objectives in the State program of Education and Science development of RK.

References

Мемлекеттік тіл саясаты. – Алматы: Арқас, 2005. – 294 бет.

Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы: Оқулық. – Алматы, 2002. – 213 б.

Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 43 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10-т. / ред. А.Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1983. – Т.7. – 672 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10-т. / ред. А.Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1986. – Т.9. – 560 б.

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 29 қазандағы № 1128 Қаулысы. – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110

Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы. – М.: Наука, 1977. –176 с.

Сүлейменова Э. Д., Шәймерденова Н. Ж., Смағұлова Ж. С., Ақанова Д. Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008. – 392 б.

Тоқаев Қ. Қазақтың тілі – қазақтың жаны! – URL: https://egemen.kz/article/186791-qtoqaev-qazaqtynh-tili-%E2%80%93-qazaqtynh-dgany!

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ...дис. – Алматы, 2007. – 330 б.

Назарбаев Н. Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам. – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100

Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері // Вопросы казахского языкознания. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2000. – 624 б.

Сулейменова Э. Д., Смагулова Ж. С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 344 с.

Қадырқұлов Қ. Жаңа сөздер мен жаңа сөз қолданыстардың айырым белгілері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2012. – №1. – Б. 127-130.

Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми танымдық зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 272 б.

References

Memlekettik til sayasaty (2005) [State language policy]. Almaty. 2005. 294 p. (in Kazakh)

Oralbay N. (2002) Qazaq tilining sozzhasamy [Word formation of the Kazakh language]. Almaty, 2002.213 p. (in Kazakh)

Qaidarov A. (1993) Qazaq terminologiyasyna zhanasha kozqaras [New Approach to Kazakh Terminology]. Almaty. 1993. 43 p. (in Kazakh)

Qazaq tilining tusindirme sozdigi: 10-t. (1983) [Explanatory Dictionary of the Kazakh language: Vol. 10]. Almaty. 1983. Vol. 7. 672 p. (in Kazakh)

Qazaq tilining tusindirme sozdigi: 10-t. (1986) [Explanatory Dictionary of the Kazakh language: Vol. 10]. Almaty. 1986. Vol. 9. 672 p. (in Kazakh)

Qazaqstan Respublikasyndagy tilderdi damytu men qoldanudyng 2011-2020 jyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy (2010) [State program for the development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020]. Qazaqstan Respublikasy Ukimetining 2010 jylgy 29 qazandagy No 1128 qaulysy [resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2010 No. 1128]. 2010. Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110 (in Kazakh)

Schweitzer A.D. (1977) Sovremennaya sisiolinguistika: teoria, problemy, metody [Modern Sociolinguistics: theory, problems, methods]. Moskow. 1977. 176 p. (in Russian)

Suleimenova E.D. (2008), Shaimerdenova N.Zh., Smagulova Zh.S., Akanova D.H. Aleumettik linguistika terminder sozdigi [Dictionary of Terms of Social Linguistics]. Astana. 2008. 392 p. (in Kazakh)

Tokayev Q. (2019) Qazaqting tili – qazaqtyng zhany! [The Kazakh language is the soul of the Kazakh!] Retrieved from https://egemen.kz/article/186791-qtoqaev-qazaqtynh-tili-%E2%80%93-qazaqtynh-dgany! (in Kazakh)

Uali N. (2007) Qazaq soz madenietining teorialyq negizderi [Theoretical Foundations of Kazakh Speech Culture]: doctor diss. Almaty. 2007. 330 p. (in Kazakh)

Nazarbayev N. (2015) Ult zhospary – bes institutsialdyq reformany zhuzege asyru zhonindegi 100 naqty qadam [National Plan – Implementation of Five Institutional Reforms 100 Concrete Steps on] Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100 (in Kazakh)

Sarybaev Sh. (2000) Qazaq til bilimi maseleleri [Problems of Kazakh Linguistics]. Voprosy kazakhskogo yazykoznania [Issues of Kazakh language]. Almaty, 2000. 624 p. (in Kazakh)

Suleimenova E.D. (2005), Smagulova Zh.S. Yazykovaia situatsia I yazykovoe planirovanie v Kazakhstane [Language Situation and Language Planning in Kazakhstan]. Almaty. 2005. 344 p. (in Russian)

Qadyrqulov Q. (2012) Zhanga sozder men zhanga soz qoldanystardyng aiyrym belgileri [Distinctive Features of New Words and New Uses of Words]. KazYU Khabarshysy. Filologia seriasy [Bulletin of KazNU. Philological series]. Almaty. 2012. No. 1. P. 127-130 (in Kazakh).

Syzdyk R. (2009) Qazaq tilindegi eskilikter men zhanalyktar [Old stories and news in the Kazakh language]. Almaty. 2009. 272 p. (in Kazakh)

IRSTI 16.21.33 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph2

K.S. Anumyan [1*], A.V. Martirosyan[2], K.A. Ohanyan[2]

[1]Peoples' Friendship University of Russia (RUDN University), Russia, Moscow
[2]Yerevan State University (YSU), Armenia, Yerevan
[*]e-mail: karpisanumyan93@mail.ru

THE PECULIARITIES OF METAPHOR EMOTIVITY IN RUSSIAN POLITICAL DISCOURSE

The study examines the functions of metaphor in modern political discourse. It concentrates on the main types of Russian political metaphor and their models considering the emotivity in the political speech of two Russian presidents, which are analysed based on specific examples. In this regard, it is shown that in the Russian modern political discourse, metaphors from the conceptual spheres, such as 'disease', 'culinary', 'human', 'game' and 'theatre', are more often used. In order to convey a specific state, it is very convenient to refer to metaphors, which, on the one hand, can significantly soften the statement, and on the other hand, can more figuratively convey it. Metaphor is as a powerful tool for influencing the consciousness of the recipient and transforming the political worldviews. The use of metaphor, as well as various ways of highlighting it in the text, ensures its semantic and emotional integrity. Researchers point out that the influence of emotions on the formation of political preferences is not inferior to the influence of rational awareness of the problem. Moreover, most often a person primarily tends to make a decision under the influence of emotions and only afterwards tries to find a rational explanation for the decision. The features of using the main metaphorical models are shown based on public speeches, interviews, and articles by two Russian political figures: Vladimir Putin and Dmitry Medvedev.

Key words: emotiology, metaphor; emotivity; emotion; surprise; political discourse; functions of metaphors.

К.С. Анумян [1*], А.В. Мартиросян[2], К.А. Оганян[2]

[1]Ресей Халықтар Достығы Университеті, Ресей, Мәскеу қ.
[2]Ереван мемлекеттік университеті, Армения Республикасы, Ереван қ.
[*]e-mail: karpisanumyan93@mail.ru

Орыс саяси дискурсындағы метафораның эмоциотивтілік ерекшеліктері

Мақалада қазіргі саяси дискурстағы метафораның функциялары нақты мысалдармен талданған және Ресейдің екі Президентінің саяси сөйлеуінде эмотивтілік туралы айтқанды ескере отырып, орыс саяси метафорасының негізгі түрлері және олардың модельдері қарастырылған. Сол негізде, қазіргі заманғы саяси дискурста "ауру", "аспаздық", "адам", "ойын" және "театр" ұғымдарының метафоралары жиі қолданылатындығы көрсетілген. Кез келген жағдайды жеткізу үшін метафораларға жүгіну өте ыңғайлы, олар бір жағынан сөйлемді едәуір жұмсарта алады, екінші жағынан оны бейнелі түрде жеткізе алады. Метафора – адресаттың санасына әсер етудің және оның әлемнің саяси бейнесін қайта құрудың қуатты құралы. Метафораны қолдану және оны мәтінде ерекшелеудің әртүрлі тәсілдері оның семантикалық және эмоционалды тұтастығын қамтамасыз етеді. Зерттеушілер эмоциялардың саяси таңдауларға әсері мәселені ұтымды түсінуден кем түспейтінін айтады. Дегенмен, көбінесе адам эмоциялардың әсерінен қандай да бір шешім қабылдайды және біраз уақыттан кейін қабылданған шешім үшін ұтымды түсініктеме табуға тырысады. Негізгі метафоралық модельдерді қолдану ерекшеліктері ресейлік қос саяси қайреткердің В.В. Путин және Д.А. Медведевтің сөйлеген сөздері, сұхбаттары мен мақалалары негізінде келтірілген.

Түйін сөздер: эмотиология, метафора, эмотивтілік, эмоция, таңдану, саяси дискурс, метафора функциялары.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

К.С. Анумян[1*], А.В. Мартиросян[2], К.А. Оганян[2]
[1]Российский университет дружбы народов (РУДН), Россия, г. Москва
[2]Ереванский государственный университет (ЕГУ), Республика Армения, г. Ереван
[*]e-mail: karpisanumyan93@mail.ru

Особенности эмотивности метафоры в российском политическом дискурсе

В статье рассмотрены функции метафоры в современном политическом дискурсе и основные типы русской политической метафоры и их модели с учетом эмотивности в политической речи двух президентов России на конкретных примерах. На этом же основании показано, что в российском современном политическом дискурсе чаще используются метафоры из понятийных сфер «болезнь», «кулинария», «человек», «игра» и «театр». Для того, чтобы передать какое-либо состояние, очень удобно прибегнуть к метафорам, которые, с одной стороны, могут заметно смягчить высказывание, с другой стороны, более образно его передать. Метафора является мощным инструментом воздействия на сознание адресата и преобразования его политической картины мира. Использование метафоры и разнообразные способы ее выделения в тексте обеспечивают его смысловую и эмоциональную целостность. Исследователи указывают, что влияние эмоций на выборы политических предпочтений ничуть не уступает рациональному осознанию проблемы. Тем не менее, чаще всего человек принимает какое-то решение сперва под воздействием эмоций, и лишь спустя некоторое время пытается найти рациональное объяснение для принятого решения. Особенности употребления основных метафорических моделей приведены на основе публичных речей, интервью и статей двух российских политических деятелей В.В. Путина и Д.А. Медведева.

Ключевые слова: эмотиология, метафора, эмотивность, эмоция, удивление, политический дискурс, функции метафоры.

Introduction

Since antiquity, the speech of politicians has always been in the centre of attention of specialists in various fields as an object of research. Linguists were interested in its structural organisation, situationally determined purposefulness, explicit or implicit emotionality or other indicators. Each of these indicators is consciously chosen by the addressee from a variety of relevant language tools, and it is of great interest to researchers, who consider the same component from different points of view (text elements, the theory of speech acts, emotivity of speech, etc.).

Constant interest in political discourse has even led to the formation of a special section in the science of language – political linguistics. Its main purpose is to analyse the specific features of the speech of political actors in certain communicative situations, both in written and verbal forms. According to A. P. Chudinov, '... the difference between political linguistics and other areas of modern linguistics, which are united by the same type of methodology, and have postulates and principles recognised by most researchers (comparative historical linguistics, psycholinguistics, etc.), is that political linguistics is primarily united by the studied material (political language, political texts, political discourse) and not by the terminology and methodology' (Chudinov, 2020: 8).

Political language is usually considered as one of the types of institutional discourse, since here, communication takes place '... not between specific people, but between a representative of a social institution: whether it is a government, Parliament, public organisation, municipality, etc., a representative of another social institution or a "citizen", "voter"' (Chudinov, 2001: 15).

V. I. Shakhovsky emphasises that like any text, the text of political discourse '... has a plan of expression and a plan of content. Both plans automatically record and regularly reproduce all the parameters of its author as a linguistic personality. The external form of expression of internal emotional tension is verbal and nonverbal language signs: expressive vocabulary, expressive syntax, stylistic techniques' (Shakhovsky, 2008: 262). This quote confirms the idea expressed by J. Lakoff and M. Johnson in the study 'Metaphors We Live By': 'The most important things in our lives are our feelings, aesthetic sensibilities, moral practices, and spiritual awareness. These are purely subjective. None of these is purely rational or objective' (Lakoff, Johnson, 1980: 188).

Many linguists have discussed the need for a detailed study of the means of expressing emotions (Shakhovsky, Apresyan, Arnold, Vezhbickaja, etc.). For example, in the mid-90s of the last century, the outstanding scientist V. I. Kodukhov noted that every author '... faces the need for an adequate

selection of language tools to address issues related to the definition of human identity (civil, national, social, and even sexual)' (Karabulatova, 2019: 12). In other words, we can state that to express their attitude towards the surrounding reality, a person must consciously or subconsciously choose the appropriate language forms, and emotion regulates this process of reflection as a psychological definition of the meaning of objects of the world for each individual. Analysing the real manifestations of the relationship between the three components (human-world-emotions), Z. Z. Iskhakova notes that '... emotional correlations are subjective, but socially conscious and therefore, more or less typified. Thus, emotions always have a cause, a subject and an object' (Iskhakova, 2014: 51). The relationship between emotions and cognition is also clearly visible, for all emotions are related to reason: 'to some extent, emotionality is inherent in ordinary states of consciousness, and it precedes cognitive processes' (Izard, 1991: 69).

Materials and methods

The empirical basis of the study are the results of the method of traditional analysis of the speeches of the presidents of Russia V. V. Putin and D. A. Medvedev during their governing period (all the texts are reproduced according to the data of the corresponding official Internet sources, a list of which is given at the end of our work) in terms of the presence of emotive metaphors in their public speeches.

It should be noted that the study of emotions was originally carried out by representatives of sciences such as psychology and philosophy. Emotions have become the subject of research for Russian linguists since the 1970s. This indicates that emotiology in linguistics appeared relatively recently, which supports the rationale for the relevance of our work.

Literature Review

The issues of emotionality in language (emotivity) were studied by scientists such as V. I. Shakhovsky (1987, 2008, 2019, etc.), Yu. D. Apresyan, V. Yu. Apresyan (2007), N. D. Arutyunova (1991), A. Vezhbitskaya (1996), L. Alba-Juez (2020, 2021), C. E. Izard (1991) and many others, as well as they were depicted in the scientific works on linguopolitology, Psycholinguistics, cross-cultural communication by A. P. Chudinov (2001, 2009, 2020 etc.), V. A. Maslova (2001), S. A. Dondo (2015), G. Lakoff, M. Johnson (1980), E. G. Borisova (2014, 2018) and others, which served as a theoretical basis for our study and left an imprint on the overall methodology of the research.

Discussion and Results

Highlighting the semantic and metaphorical approaches to the description of emotional vocabulary, V. Yu. Apresyan and Yu. D. Apresyan note that 'in contrast to mental states, which are quite easily verbalised by the subject, it is very difficult to translate emotions into words', and besides, 'the specificity of metaphors related exactly to emotions ... does not get any explanation' (Apresjan, 2007: 294, 296).

Modern political discourse is also saturated with emotivity, and, according to many researchers (See Shakhovsky, Apresjan, etc.), negative emotions predominate in it. For example, V. I. Shakhovsky states that 'the expression of voices with emotions of negative semantics in political discourse is dominant and actualised in various forms. These are: "hot vocabulary", "irony", "repetitions", "allusions", "epithets", "phraseology" and, of course, "metaphors" such as *repairs in an apartment* (about the course of the country's development), *horses on a ferry, rocking a boat, a state ship, a common house* (an organism), *MP 'maydans', suicidal arguments,* etc." (Shakhovsky, 2008: 262).

Among all these language tools, metaphor is the most striking and interesting. Metaphors can have a powerful impact on how individuals try to solve complex issues, as they try to gather more information to make better decisions and choices. According to P. H. Thibodeau and L. Boroditsky, when asked about metaphors, people do not regard them as an influential aspect in their decisions; however, the influence is still very strong, as 'different metaphorical frames created differences in opinion', and 'even minimal (one-word) metaphors can significantly shift people's representations and reasoning about important real-world domains' (Thibodeau, Boroditsky, 2011). Interestingly, J. Vervaeke and J. M. Kennedy have criticised the notion that 'influential implicit metaphors govern how people think without their knowing it', consequently, according to them, the root metaphor is not something a person is unaware about (Vervaeke, Kennedy, 1996).

Although metaphors are often considered a form of figurative language, used to compare two terms in a beautiful manner, according to A. Ortony, that metaphors are necessary, because they have a potential 'to transfer learning and understanding from what is known to what is less-known' in a vivid manner. Besides, they are 'closer to experience', which makes them 'more memorable' [Ortony, 1975].

The main advantages of using metaphors are:

1) demonstrating a special way of language thinking, based on the representation and evaluation of a fragment of reality with the help of analogies with the names of completely different conceptual areas;

2) allowing the corresponding phenomenon to be correlated with another category (according to Lakoff), which is familiar to the perceiving party, and to appeal to a certain fund of knowledge, which is common to the participants in the act of communication;

3) performing comprehensively 4 functions (according to A. P. Chudinov): cognitive, communicative, pragmatic, and aesthetic;

4) presenting a certain political situation as more familiar, with ready evaluability, to create a certain opinion about the essence of the object characterised in this way;

5) creating the possibility of transmitting national, social and personal attitudes to the new sphere through the prism of the source sphere;

6) allowing the addressor to convey a certain idea to the addressee in a more accessible and vivid form, to influence their emotional and volitional sphere and thereby, create appropriate relations to the considered realities;

7) increasing the level of clarity and imagery of speech. As political speech always takes into account the value orientations and interests of a particular addressee(s), it means that it improves the effectiveness of influencing them and changing their views.

With the definitions and advantages of metaphors as a means of language expression and influence, politicians at various levels often use them in their public speeches, in order to express the political texts most commonly with negative emotivity. According to O. P. Ermakova, now 'the entire "arsenal", of metaphors is used primarily to depict the negative aspects of politics, the economy, and the social situation as a whole in order to "expose" the political opponent' (Ermakova, 1996: 55).

As K. S. Anumyan notes, «political speech is usually characterized by negative emotiveness, but the neutral cognitive emotion of surprise is very often found in this type of institutional discourse, which is quite natural, since it is this emotion with its essence and neutrality that largely affects the addressee, perhaps even stronger than a frank manifestation of a negative attitude towards certain events, facts, people, etc.» (Anumyan, 2020: 7).

There is no final and fully verified list of negative emotions, and there cannot be, as it mostly depends on a particular person, situation, context, etc., but almost all researchers agree on the presence of five '... main categories of negative emotions': sadness (depression, despair, hopelessness, etc.); anxiety (fear, anxiety, panic, etc.); anger (irritation, frustration, rage, etc.); blame; shame (embarrassment) [InHa].

S.A. Dondo, for example, identifies the following types of political discourse in new Russia: liberal discourse, patriotic discourse, communist discourse, official-power discourse (Dondo, 2015: 89-90).

According to the charismatic leadership theory, charismatic leaders are able to evoke change in preferences and needs, to motivate, to arouse emotional attachments, and their speech plays an important role in all these processes (House, Spangler, Woycke, 1991). As we have mentioned above, the use of figurative language by politicians is one of the best ways to influence people. Based on the above-mentioned classification and the general characteristic of political metaphors of A. P. Chudinov, we will discuss the most popular metaphors in political discourse in terms of emotivity based on the public speeches of two Russian presidents: Vladimir Putin and Dmitry Medvedev, since the use of these metaphors indicates the desire of politicians for brightness, expressiveness and persuasiveness of speech. «Certain speech situations associated with key moments that are prioritized for the fate of the country radically change people's reactions to iconic linguistic personalities and the content of their speech, capable of transforming beliefs aimed at the audience and their perception of any situation in a global aspect. Effective methods of influence and the best means of changing beliefs in the process of communicating with a global addressee (nation) are based on the influencing power of the word and the personality of the true leader of the nation» (Tomanova, 2015: 77).

Conceptual Sphere 'Disease'

The empirical material we have collected shows that medical topics are the most frequent for metaphorical understanding and representation of political events. Specifically, the choice of words that either have negative semantics in themselves or allegorically convey the idea of 'poor health', as well as the meaning of 'overcoming the illness'.

We would like to present the examples of such metaphors from an article by V. Putin published in the American newspaper 'New York Times', and from an interview to 'The Financial Times':

***Афганистан лихорадит**, и никто не может сказать, что будет там после вывода между-*

народных сил. // '***Afghanistan is feverish**, and no one can say what will happen after international forces withdraw.*'

*А что касается Центрального банка, да, они последовательно занимаются **оздоровлением нашей финансовой системы**, с рынка сходят маломощные либо неэффективные, либо вообще полукриминальные финансовые организации, и это, конечно, большая, сложная работа.* // '*As for the Central Bank, yes, it is engaged **in the gradual rehabilitation of our financial system**: inefficient and weak companies, as well as semi-criminal financial organisations are leaving the market, and this is a large-scale complicated work.*'

At the end of the working sessions of state and government heads during the 'Asia-Pacific Economic Cooperation' forum, V. Putin, answering a question about the impact of the United States on the economy of other countries, said:

*Это ведущая экономика мира – Соединенные Штаты, и от того, как она будет развиваться, насколько успешно она будет решать стоящие перед ней проблемы, в том числе проблему очень большого государственного долга, будет зависеть в значительной степени «**здоровье мировой экономики**».* // '*The United States is a leading global economy, and global **economic health** will largely depend on its development and the resolution of problems it is facing, including the problem of a huge state debt.*'

Here are two examples from D. Medvedev's speech at a meeting, during which projects for the development of transport infrastructure in northern Russia were discussed.

*Действительно, это важнейшая **артерия**, которая идет через весь Сахалин. Я думаю, что это абсолютно правильно – сделать эту дорогу нормальной, полноценной, естественно, заасфальтированной.* // '*Indeed, this is the most important **artery** that runs through the entire Sakhalin. I think it is absolutely right to make this road normally, full-fledged, and, of course, paved.*'

The following phrase was stated by D. Medvedev at a press conference organised within the framework of the XXXI ASEAN (Association of South East Asian Nations) and the XII East Asian summits:

*Действительно, за последнее время (и это не некоторые данные, это уже, так сказать, медицинский факт, это уже **диагноз**, который поставили экономические аналитики) экономика вошла в стадию роста.* // '*Indeed, in recent years (and this are not some data, this is, so to speak, a medical fact, this is already a **diagnosis** made by economic analysts), the economy has entered the growth stage.*'

Here is an example from Dmitry Medvedev's speech dedicated to the anniversary of Anatoly Sobchak:

*Обращаясь к залу, он [А. А. Собчак] говорил о том, что так поступать нельзя, потому что это не соответствует Конституции и нашим советским законам. Это было удивительно, что политик цитирует закон, тем более тот закон, который ещё многие подвергали критике. И это была первая **прививка** от пренебрежения к праву.* // '*Addressing the audience, he [Anatoly Sobchak] used to say that acting like that is not acceptable, as it does not comply with our Constitution and Soviet law. It was surprising to see a politician cite the law, especially the same one criticised by so many people. And this was the first **inoculation** against the disregard for the law.*'

In all (except the second, penultimate, and last) the textual examples, we observe the negative emotion of anxiety which is the weakest of the five categories of negative emotions listed above, and in the second, penultimate, and last examples, there is no emotion at all, there is only information.

Conceptual Sphere 'Culinary'

When D. Medvedev first visited Cyprus on an official visit (during his presidency), he used several 'culinary' metaphors in his speech:

*Для нас очевидно, что попытки навязать здесь **готовые «рецепты»** или искусственный график межобщинных переговоров, а тем более – установление сроков их завершения и введение внешнего арбитража – контрпродуктивны.* // '*It is clear that attempts to impose **ready-made 'recipes'** or artificial timetables of inter-communal talks, and, even more, setting deadlines for their completion and introduction of external arbitration are counterproductive.*'

Here is another example:

*Цель импортозамещения в этой сфере – **насытить** рынок нашей продукцией, которая не уступала бы иностранной.* // '*The goal of import substitution in this area is **to satiate the market** with our products, which will not be inferior to the foreign ones.*'

Let us discuss the 'culinary' metaphor used by Vladimir Putin on the eve of the G20 summit. During the interview to the representatives of 'The Financial Times' editor Lionel Barber and the head of the Moscow Bureau Henry Foy, he noted the following:

*Реальные заработные платы – наверное, мы ещё затронем реальные заработные платы в России, которые тоже нуждаются в особом внимании со стороны Правительства России, – но в Соединённых Штатах средний класс не получил никаких преференций от этой глобализации, он остался в стороне при разделе этого «**пирога**».* // '*The middle class has not benefited from the real salaries (we are likely to talk later about real salaries in Russia, which need special attention from the government) during the globalisation in the US; people were left out when the **'pie'** was cut.*'

In this example, the word 'pie' is used not in its direct but figurative meaning defined in the New dictionary of the Russian language by T. F. Efremova as follows (Efremova, 2000):

1) direct meaning: a soft baked product made of rolled, usually yeast dough with a filling.

2) sl., metaphorical meaning: a source of material goods, means of profit.

In our opinion, in this context, the term also holds the meaning of 'a single whole consisting of parts'. It is in this sense that it forms metaphors in phrases, such as 'TV pie', 'tax pie', 'Polish pie', etc., extracted from the text examples of the RNC (Russian National Corpus).

These examples, as well as those related to the previous conceptual sphere, contain the emotion of anxiety, which is the weakest of the five categories of negative emotions listed above.

Conceptual Sphere 'Human', 'Language'

By the end of 2016, almost all the attention of the Western media was focused on the elections in the USA. At a meeting with journalists (October 17, 2016), V. Putin, speaking about Hillary Clinton's attitude towards Russia, stated the following:

*Госпожа Клинтон избрала такую **агрессивную риторику** и агрессивную позицию в отношении России.* // '*Mrs Clinton has chosen such an **aggressive rhetoric** and aggressive position against Russia.*'

Successful metaphors evoke emotions and remain in human memory for a long time. Putin's choice of expressions at the plenary session of the UN General Assembly in New York is also an important example to be taken into consideration:

*Отмечу еще один симптом растущего **экономического эгоизма**.* // '*I would like to note one more sign of rising **economic selfishness**.*'

And here is a similar metaphor from an interview with D. Medvedev:

*Еще год, может быть, два года назад, когда мы встречались на коллегии, по большей части говорили о резком падении нефтяных цен, о ситуации **идеального шторма**, в котором оказалась наша экономика.* // '*A year or, perhaps, two years ago, when we met at the collegium, we mostly talked about the sharp fall in oil prices and the situation of our economy – the **'perfect storm'**.*'

These textual examples also contain only the emotion of worry, which is the weakest of the five categories of negative emotions listed above.

The study of the rules of metaphorical representation of reality in modern political speech shows that nowadays, metaphorical models with initial conceptual spheres of 'Theatre' and 'Game' are more popular than, for example, 'War' or 'Economy'. It is true that the 'theatre', as a rule, is presented as the 'distribution and/or play of certain roles'. As for the 'game', it means mean chess, that is, a sport, a serious game, which is based on logic, the desire for mental and analytical activity, certain rules of foresight, but gambling, where there are 'bets', most often, a game of cards, where there are 'trumps', 'aces', 'layouts', etc. Now, we are going to discuss the relevant examples.

Conceptual Sphere 'Game'

At the meeting with the heads of Russian print media and news agencies, within the framework of the day of journalism, V. Putin expressed the following idea:

*Мы же с вами видим, понимаем, что российская **карта разыгрывается** во внутриполитической жизни США.* // '*We all see and understand that the Russian **card is being played** in the US domestic politics.*'

During the meeting (on March 26, 2020) organised for the representatives of business communities, V. Putin said:

*Ваш объём увеличивается, поэтому вполне естественно, что вы **снижаете ставку**, так что пока это не такая уж сильная благотворительность.* // '*The volume is increasing, so it is quite natural that you are **lowering the rate**, so it is of no great charity yet.*'

When asked by a journalist about who could have used chemical weapons in Syria, and how the head of the state assesses the situation in this regard, the following answer was given by Putin:

*В этих условиях **давать козырь** тем, кто постоянно призывает к внешнему военному вмешательству, – просто дурь несусветная.* // '*In such conditions, the idea of giving **a trump** to those,*

who are constantly calling for foreign military intervention is nonsense.'

The example below is from an article by Vladimir Putin, published in the American newspaper 'New York Times':

Ведь в сознании миллионов людей на планете Америка все чаще воспринимается не как образец демократии, а как ***игрок****, который* ***делает ставку*** *исключительно на грубую силу, сколачивая под конкретную ситуацию коалиции с лозунгом «кто не с нами – тот против нас». // 'After all, in the minds of millions of people on the planet, America is more often perceived not as a model of democracy, but as a* ***player*** *who* ***solely makes*** *a bet on the brute force, creating coalitions for a specific situation under the slogan "You're either with us, or against us".*'

In all these textual examples, even if we come across a negative emotionality, it is very mildly expressed, and again, it is the emotion of anxiety, that is, the weakest of the five categories of negative emotions mentioned above. Moreover, the emotional colouring of the entire metaphor is based on the negative connotations of the words in the source. These are, for example, the words *player* (in a game, a gambler who usually loses control), *bet* (the expected benefit, the subject of bargaining), any card terms, as they are associated with excitement and deception, in particular, the word *trump* (a card term denoting the strongest suit in a given round of the game), etc. It is worth mentioning that the last word from the examples we have given is often used in the modern political discourse and as an element of the language game, since the word *trump* in English sounds the same as the surname of the current president of the USA (Donald Trump).

Conceptual Sphere 'Theatre'

Here is an example from V. Putin's interview to 'The Financial Times' (June 2019):

Думаю, что Россия здесь вообще не имеет никакого для них значения, потому что вот этот ***театр, военный театр Европы****, вряд ли сейчас представляет какой-то большой интерес для Соединённых Штатов, несмотря на расширение НАТО и несмотря на увеличение натовских контингентов у наших границ. // 'I do not think Russia is of any importance for them in this case, as this* ***theatre, the war theatre in Europe,*** *is unlikely to be within the scope of interests of the US, despite the expansion of NATO and NATO's contingent near our borders.*'

And here is a textual fragment with a 'theatrical' metaphor from another interview with V. Putin:

Мы не будем спешить с пересчётами и с внесением корректив в бюджет, потому что это влечёт за собой снижение объёма финансирования и социалки, и реального сектора, но Правительство, конечно, ***готовит сценарии*** *на любой вариант развития событий. // 'We will not rush to recount and make adjustments to the budget, as this would lead to a reduction in the funding of both the social and real sectors; however, the government is, of course, working on* ***different development scenarios****.*'

In these textual fragments with metaphors belonging to the conceptual sphere 'Theatre', we again come across the emotion of worry, that is, the weakest of the five categories of negative emotions listed above, and these metaphors seem softer, more neutral than metaphors belonging to the conceptual sphere 'Circus', which is quite often used in speeches of the politicians.

Phraseological Units in Political Speech

We can conclude that the main purpose of using metaphors in political discourse is to increase the degree of value and clarity in their speech. Numerous phraseological units, proverbs, sayings, case names and other similar verbal means serve the same purpose. They often appear in the speech of politicians, including Vladimir Putin and Dmitry Medvedev, and we would like to present several noteworthy examples:

Похоже, что наши американские партнёры опять ***наступают на те же самые грабли****, на которые они наступали неоднократно.* (В. Путин) // '*Our US partners seem to be again* ***burning their fingers twice:*** *they have done it for so many times.*' (V. Putin)

Корпорацию «Америка» нужно ***списать со счетов****. (Д. Медведев) //* 'The corporation 'America' **should be discarded**'. (D. Medvedev)

Как и антигитлеровская коалиция, она могла бы сплотить в своих рядах самые разные силы, готовые решительно противостоять тем, кто, как и нацисты, ***сеет зло*** *и человеконенавистничество.* (В. Путин) // '*Similar to the anti-Hitler coalition, it could have united a broad range of parties willing to stand firm against those who, just like the Nazis,* ***spread evil*** *and hatred towards humankind.*' (V. Putin)

И для меня очень важно ***сверить часы*** *с президентом Беларуси и по этим вопросам, включая вопросы интеграции на постсоветском про-*

странстве. (В. Путин) // '*It is very important for me to* ***synchronise our watches*** *with the President of Belarus on these issues, including integration in the post-Soviet space.*' (V. Putin)

*А, следовательно, не нужно считаться и с ООН, которая зачастую вместо того, чтобы автоматически санкционировать, узаконить нужное решение, только мешает, как у нас говорят, «****путается под ногами****».* (В. Путин) // '*And, therefore, we do not need to take into account the UN, which often, instead of automatically authorising and legalising the necessary decisions, only interferes in the affairs, as we say,* ***'gets in the way'****.*' (V. Putin)

Conclusions

Based on the analysis of the collected empirical data, which is presented in the work, we can draw the following conclusions:

1) in Russian modern political discourse, the most popular metaphors are those with the words of five conceptual spheres: 'disease', 'culinary', 'human', 'game' and 'theatre';

2) metaphors with the meaning 'poor health' are used more often than others: this, in our opinion, is associated with the unstable and ambiguous situation of the world economy and politics;

3) with the general negative emotionality of political discourse, the emotion of anxiety, the weakest of the five categories of the negative emotions listed above, is the most frequent and textually expressed one.

4) in order to clearly and vividly characterise the current situation of instability as a state of 'disease', 'game', 'theatre', to demonstrate the concern for the 'wounds and sores' of the world community, it is very convenient to resort to such metaphors, which help to describe it more figuratively, clearly and expressively.

These conclusions, based on the analysis of the speeches of two presidents, in other words, politicians 'in power', seem to be true for any type of political discourse, since a politician, if he/she is a professional (in power or opposition), does not have the right for excessive emotionality of speech, as well as for expressing strong negative emotions (despair, fear, rage, etc.). Regardless of the situation and personal attitude to the events, he/she must be restrained, tolerant, and must build his/her speech logically and argumentatively. The emotional component of a politician's speech should only be expressed by the emotion of concern – the weakest negative emotion. Hence, there will be no '... emancipation in political discourse, often bordering on permissiveness and sometimes political rudeness' (Chudinov, 2009: 22). Modern politicians should be cautious about their language behaviour, as well as be able to learn to see the border between objective reality and veiled demagoguery.

Sources

Presidential Executive Office. URL: http://kremlin.ru/events/president/transcripts (date of access: 20.12.2020)

Gazeta.Ru. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2010/07/27a3401914.shtml (date of access: 05.11.2020)

The magazine «The International Affairs» of The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. URL: http://en.interaffairs.ru/ (date of access: 18.11.2020)

The magazine Russia in Global Affairs. URL: https://eng.globalaffairs.ru/ (date of access: 18.11.2020)

'Mir 24' the information and analytical Internet portal. URL: https://mir24.tv/news/16380686/medvedev-my-naidem-sposob-pomoch-kube-poluchat-neft (date of access: 27.11.2020)

Russian National Corpus. URL: http://www.ruscorpora.ru/new/en/index.html (date of access: 14.12.2020)

Permanent Mission of the Russian Federation to the United Nations. URL: https://russiaun.ru/ru/news/vladimirputin70thsession (date of access: 09.11.2020)

The Russian Government. URL: http://premier.gov.ru/events/ (date of access: 18.12.2020)

References

Anumyan K.S. (2020) Yazykovye sposoby vyrazheniya emocii *udivleniya* v politicheskom diskurse [Linguistic Means of Expressing *Surprise* in Political Discourse]. Russkiy yazyk v Armenii [Russian language in Armenia] № 2 (113), pp. 3-9. (In Russian)

Apresyan V. Ju., Apresyan Ju. D. (2007) *Metafora v semanticheskom predstavlenii emotsiy // Aktualnyye problemy sovremennoy lingvistiki*: ucheb. posobiye [Metaphor in the semantic representation of emotions: textbook]. Moscow, Flinta: Nauka. pp. 293-307. (In Russian)

Chudinov A. P. (2001) Rossiya v metaforicheskom zerkale: Kognitivnoye issledovaniye politicheskoy metafory (1991-2000) [Russia in the Metaphorical Mirror: Cognitive Research of political Metaphors (1991-2000)]. Ural State Pedagogical University, Yekaterinburg. (In Russian)

Chudinov A. P. (2009) Sovremennaya politicheskaya kommunikaciya [Contemporary Political Communication]. Executive ed. A. P. Chudinov. Ural State Pedagogical University, Yekaterinburg. (In Russian)

Chudinov A. P. (2020) Politicheskaya lingvistika: ucheb. posobiye [Political Linguistics: textbook]. Moscow, FLINTA. (In Russian)

Dondo S. A. (2015) Osnovnye principy opredelenija tipov obshhestvenno-politicheskogo diskursa [Main Principles of Identification of Socio-Political Discourse] *Politicheskaya lingvistika* [Political Linguistics] № 1 (51), pp. 87-91. (In Russian)

Ermakova O. P. (1996) *Semanticheskiye protsessy v leksike // Russkiy yazyk kontsa XX stoletiya (1985-1995)*: kollektivnaya monografiya / V. L. Vorontsova. M. Ya. Glovinskaya. E. I. Golanova i dr.; otv. red. E. A. Zemskaya; [Semantic Processes in Vocabulary // Russian language of the last XX century (1985-1995)]. Ed. E. A. Zemskaya; Institut russkogo yazyka im. V. V. Vinogradova RAN. Moscow. Yazyki russkoy kul'tury, pp. 32-67. (In Russian)

Efremova T. F. (2000) Novyy slovar russkogo yazyka. Tolkovo-obrazovatelniy [New dictionary of the Russian language]. Moscow, Russkiy yazyk. URL: https://www.efremova.info/word/pirog.html#.XukrKEUzbIU (date of access: 28.12.2020). (In Russian)

House R. J., Spangler W. D., Woycke J. (1991) Personality and charisma in the U.S. presidency: A psychological theory of leader effectiveness, In Administrative Science Quarterly, 36(3), 364-396. DOI: 10.2307/2393201.

InHa/In Harmony. InHa (Inkha) / V garmonii – onlayn-zhurnal o psikhologii i otnosheniyakh. sovety psikhologov. [Online magazine about psychology and relationships, tips from psychologists]. URL: https://inha.ru/article/negativ/ (date of access: 28.12.2020).

Iskhakova Z. Z. (2014) *Gendernyy deyksis* [Gender Deixis]. Moscow, FLINTA. (In Russian)

Izard C. E. (1991) The psychology of emotion. New York, Plenum Press.

Karabulatova I. S. (2019) Providcheskiy dar V. I. Kodukhova v reshenii problem etnoyazykovoy politiki: vospominaniya o razgovorakh s uchitelem [The Visionary Gift of V. I. Kodukhov in Solving the Problems of Ethnolinguistic Politics: Memories of Conversations with the Teacher]. *Yazyk i myshleniye: psikhologicheskiye i lingvisticheskiye aspekty: materialy XIX Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. posvyashchennoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya V. I. Kodukhova* [Language and Thinking: Psychological and Linguistic Aspects: Proceedings of the 19th International Scientific Conference dedicated to the Centenary of the Birth of V. I. Kodukhov] (Pokrov, May 15-17, 2019), executive editor A. V. Puzyrev. Moscow, MPGU, pp. 12-15. (In Russian)

Lakoff G., Johnson M. (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Ortony A. (1975) Why metaphors are necessary and not just nice, *In Educational Theory*, 25(1), 45-53. DOI: 10.1111/j.1741-5446.1975.tb00666.x.

Shakhovsky V. I. (2008) *Lingvisticheskaya teoriya emotsiy* [Linguistic Theory of Emotions]. Moscow, Gnozis. (In Russian)

Thibodeau P. H., Boroditsky L. (2011) Metaphors We Think With: The Role of Metaphor in Reasoning. *In PLoS ONE*, 6(2): e16782. DOI: 10.1371/journal.pone.0016782.

Tomanova N.M. (2015) Funkcii konceptual'noy metafory v gumanitarnom diskurse lidera nacii. [Functions of conceptual metaphor in human discourse leader of the nation]. *Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya [KazNU Bulletin. Philology series]*. No3 (155), pp. 76-80. (In Russian)

Vervaeke J., Kennedy J. M. (1996) Metaphors in language and thought: falsification and multiple meanings, *In Metaphor and Symbolic Activity*, 11(4), 273-284. DOI: 10.1207/s15327868ms1104_3.

Источники

Администрация Президента России. URL: http://kremlin.ru/events/president/transcripts (дата обращения: 20.12.2020)

Газета.Ru (Gazeta.Ru. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2010/07/27a3401914.shtml (дата обращения: 05.11.2020)

Журнал «Международная жизнь», МИД России. URL: https://interaffairs.ru/rubric/show/43 (дата обращения: 18.11.2020)

Журнал «Россия в глобальной политике». URL: http://www.globalaffairs.ru/person/p_744 (дата обращения: 18.11.2020)

«Мир 24» информационно-аналитический интернет-портал. URL: https://mir24.tv/news/16380686/medvedev-my-naidem-sposob-pomoch-kube-poluchat-neft (дата обращения: 27.11.2020)

Национальный корпус русского языка. URL: http://www.ruscorpora.ru/new/ (дата обращения: 14.12.2020)

Постоянное представительство Российской Федерации при ООН. URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** (дата обращения: 09.11.2020)

Правительство Российской Федерации. URLa: http://premier.gov.ru/events/ (дата обращения: 18.12.2020)

Исследования

Анумян К. С. Языковые способы выражения эмоции *удивления* в политическом дискурсе. Русский язык в Армении. № 2 (113), 2020. С. 3-9.

Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // Актуальные проблемы современной лингвистики: учеб. пособие / сост. Л. Н. Чурилина. – 2-е изд., исп. М.: Флинта: Наука, 2007.

Дондо С. А. Основные принципы определения типов общественно-политического дискурса. Политическая лингвистика. № 1 (51), 2015. С. 87-91.

Ермакова О. П. Семантические процессы в лексике // Русский язык конца XX столетия (1985-1995): коллективная монография / В. Л. Воронцова, М. Я. Гловинская, Е. И. Голанова и др.; отв. ред. Е. А. Земская; Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. М.: Языки русской культуры, 1996.

Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-образовательный. М.: Рус. яз. 2000. В 2 т. [Эл. ресурс]. URL: https://www.efremova.info/word/pirog.html#.XukrKEUzbIU (дата обращения: 28.12.2020).

Исхакова З. З. Гендерный дейксис / З. З. Исхакова. – 2-е изд., стер. М.: ФЛИНТА, 2014.

Карабулатова И. С. Провидческий дар В. И. Кодухова в решении проблем этноязыковой политики: воспоминания о разговорах с учителем // Язык и мышление: психологические и лингвистические аспекты: материалы XIX Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения В. И. Кодухова (г. Покров, 15-17 мая 2019 г.) / отв. ред. А. В. Пузырёв. М.: МПГУ, 2019. С. 12-15.

Томанова Н.М. Функции концептуальной метафоры в гуманитарном дискурсе лидера нации. Вестник КазНУ. Серия филологическая. № 3 (155). 2015. С. 76-80.

Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000): Монография / Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 2001.

Чудинов А. П. Современная политическая коммуникация: Учебное пособие / Отв. ред. А. П. Чудинов / Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 2009.

Чудинов А. П. Политическая лингвистика: учеб. пособие / А. П. Чудинов. – 6-е изд., стер. М.: ФЛИНТА, 2020.

Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций. М.: Гнозис, 2008.

House R. J., Spangler W. D., Woycke J. Personality and charisma in the U.S. presidency: A psychological theory of leader effectiveness, In Administrative Science Quarterly. 1991. 36(3). P. 364-396. DOI: 10.2307/2393201.

InHa (Инха) / В гармонии. Онлайн-журнал о психологии и отношениях, советы психологов. URL: https://inha.ru/article/negativ/ (дата обращения: 28.12.2020).

Izard C. E. The psychology of emotion. New York, Plenum Press, 1991.

Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago and London: The University of Chicago Press. 1980.

Ortony A. Why metaphors are necessary and not just nice, In Educational Theory. 1975. 25(1). P. 45-53. DOI: 10.1111/j.1741-5446.1975.tb00666.x.

Thibodeau P. H., Boroditsky L. Metaphors We Think With: The Role of Metaphor in Reasoning. In PLoS ONE. 2011. 6(2): e16782. DOI: 10.1371/journal.pone.0016782.

Vervaeke J., Kennedy J. M. Metaphors in language and thought: falsification and multiple meanings, In Metaphor and Symbolic Activity. 1996. 11(4). P. 273-284. DOI: 10.1207/s15327868ms1104_3.

ҒТАМР 16.01.11 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph3

М. Жамбылқызы, Д.С. Есалы*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: danayessaly1@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ БҮГІНІ МЕН ЕРТЕҢІ

Мақалада тіліміздегі кірме сөздердің игерілуі бойынша тарихи-мәдени факторлар қарастырылды. Тілімізге енген кірме сөздердің төл тілдегі мағынасымен қаншалықты үндесіп жатқандығы сараланды. Бүгінгі таңда кірме сөздер төл мағынасынан да басқа екінші бір мағынаға ие болып жатқандығы зерделенді. Өзге халықтардың тіліндегі кірме сөздер игерілген уақытта міндетті түрде сол халықтың өзіндік тіліне тән тілдік ерекшеліктері мен өрнектерімен қоса меңгерілететіндігін байқадық. Тіпті, түркі тілдеріне жататын түрік тілінен алынған кірме сөздер, алдымен орыс тіліне, одан кейін орыс тілінің фонетикалық ерекшелігі бойынша қазақ тіліне енген. Бірақ бұл сөздердің фонетикалық құрамы алдымен түрік тілінің төл дыбыстарынан жасалған, одан әрі түрік тілінен орыс тіліне ауысқан шақта орыс тілінің төл дыбыстары арқылы игеріліп орфографияланған. Ал, қазақ тіліне ену барысында біздің тілдің төл дыбыстарының мүлдем басшылыққа алынбағандығын байқаймыз. Кейбір араб және парсы сөздерінің лексикалық мағынасы көмескіленіп түсініксіз болып қалған. Оларды көбінесе тарихи жырларда немесе діни қисса-дастандарда кездестіріп жатамыз. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі құрылымы жағынан бұрын-соңды құрастырылмаған ауқымды еңбек болып табылады. Себебі, қазіргі таңда кірме сөздердің түпкі мағынасын айқындап беріп қана қоймай, ол тілдік бірліктердің қай тілден және қалай енгендігін түсіндіріп, көрсетіп беретін дереккөздердің болуы аса маңызды болып табылады. Зерттеу барысында эксперименттік сауалнама жүргізілді. Соның негізінде кірме сөздердің тілімізге енудегі басты жолдары анықталды. Сауалнамада респонденттің жас ерекшелігі, жынысы және кірме сөздерге байланысты нақты сұрақтар мен өз ойын білдіруге болатын ашық сұрақтар берілді. Кірме сөздер туралы көзқарас Тәуелсіздік алғаннан соң дүниеге келген ұрпақ пен совет үкіметі кезінде туылған адамдармен бірдей дәрежеде бола алмайды. Осы себепті респонденттердің жас ерекшелігі сұралды. Жынысын сұраудағы діттеген межеміз әйел адаммен ер адамның кірме сөздерді қолдану аясы және контекстері әр түрлі болып келеді. Респонденттердің көпшілігі кірме сөздердің тілімізге енуінің негізгі себептері ретінде жаһандану және саяси-экономикалық оқиғалардың үдерісінен деген тұжырымдарын көрсетті. Осы жүргізілген тәжірибенің қорытындысы бойынша жалпылама түрде кірме сөздердің бүгінгі таңдағы қолданылуын және оның өзектілігінің қаншалықты екендігін анықтадық.

Түйін сөздер: кірме сөздер, сөздік, респондент, тарихи-мәдени факторлар.

M. Zhambylkyzy, D. S. Yessaly*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: danayessaly1@gmail.com

Current and future state of loan words in the Kazakh language

The article examines the historical and cultural conditions for the development of loan words in our language. It was analyzed how the loan words in our language correspond to the meaning in the native language. It has been studied today that loan words have a second meaning in addition to their original meaning. We noticed that when mastering loan words in the language of other peoples, it is necessary to study the linguistic features and expressions of the native language of this people. Most of the loan words from Arabic and Persian are fully internalized in our language and are used as actively as our own words. Evidence of this does not interfere with the reading or writing of these words and does not interfere with the acoustic-articulatory system of the Kazakh language during communication. We often see them in historical songs or religious stories. The dictionary of borrowed words of the Kazakh language is a large-scale work that has not been compiled before. In the course of the study, an experimental survey was conducted. Based on this, the main ways in which borrowed words enter our language were determined. During the survey, specific questions were asked related to the age, gender of the respondent, as well as open-ended questions on which you can express your opinion.Our goal in the question of age differences is that the use of loan words differs between the generation born after independence and

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

the generation born under the Soviet government. Our goal in asking the question about gender is for men and women to use different loan words and contexts. Based on the results of this experiment, we determined the general use of keywords today and their relevance.

Key words: loan words, linguistic units, national characteristics, historical and cultural factors.

М. Жамбылкызы, Д. С. Есалы*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: danayessaly1@gmail.com

Текущее и будущее состояния заимствованных слов в казахском языке

В статье рассматриваются исторические и культурные условия развития заимствованных слов в нашем языке. Было проанализировано, насколько заимствованные слова в нашем языке соответствуют значению на родном языке. Сегодня известно, что заимствованные слова имеют второе значение в дополнение к их первоначальному значению. Мы заметили, что при овладении заимствованных слов на языке других народов необходимо изучать лингвистические особенности и выражения родного языка этого народа. Большинство заимствованных слов из арабского и персидского языков полностью усвоены в нашем языке и используются так же активно, как и наши собственные слова. Доказательство этого в том то, что ничего не мешает чтению или написанию этих слов и не мешает акустико-артикуляционной системе казахского языка во время общения. Лексическое значение некоторых арабских и персидских слов было неизвестно. Мы часто видим их в исторических песнях или религиозных рассказах. Словарь заимствованных слов казахского языка – это масштабный труд, и ранее он не составлялся. Это связано с тем, что сегодня важно не только определять значение заимствованных слов, но и иметь источники, объясняющие, из каких языковых единиц и как они произошли. В ходе исследования был проведен экспериментальный опрос. На основании этого были определены основные пути, по которым заимствованные слова попадают в наш язык. В ходе опроса были заданы конкретные вопросы, связанные с возрастом, полом респондента, а также открытые вопросы для выражения своего мнения. Наша цель в вопросе о возрастных различиях заключается в том, что использование заимствованных слов отличается в поколении, рожденном после обретения независимости, и поколении, рожденном при советском правительстве. Наша цель, задавая вопросы, состоит в том, чтобы мужчины и женщины использовали разные заимствованные слова и контексты. Большинство респондентов назвали глобализацию и процесс политических и экономических событий основными причинами введения заимствованных слов в наш язык. По результатам этого эксперимента мы определили общее использование ключевых слов сегодня и их релевантность.

Ключевые слова: заимствованные слова, значение, языковые единицы, историко-культурные факторы.

Кіріспе

Кірме сөздер негізінен еліміздің өзге елдермен тығыз тарихи-мәдени және экономикалық байланысының нәтижесінде еніп жатыр. Жаһанданудың ықпалынан қазақ тілінің басқа тілдермен тілдік байланыстары қалыптасты. Осындай мәдениаралық байланыстардың және ақпараттардың кеңеюі нәтижесінде тілдік бірліктердің алмасуы заңды құбылыс болып табылады.

Тілімізге бөгде сөздердің енуі біршама уақыттан бері назар аудатарлық жайт болып жатыр. Кірме сөздер сөздік құрамды байытуда және оны толықтыру барысында өте маңызды рөл атқарады. Осы себепті қазақ тіл білімінде кірме сөздерді сапалы меңгеру өзекті бір мәселе болып отыр.

Кірме сөздер дегеніміз тіларалық қарым-қатынастың нәтижесінен бір тілден екінші бір тілге келіп қосылған тілдік бірліктер. Тіліміздегі кірме сөздердің біршамасы дыбысталуы мен формасы жағынан толық игерілген болса, енді бірі керісінше өзі шыққан төл тілінің ерекшеліктерін бұзбай тілімізге қосылғанын байқаймыз. Мәселен, араб-парсы және орыс тілінен енген көптеген сөздер тілімізге толығымен сіңісіп кеткен. Оларға құрмет, зейін, кереует, барқыт, т.б жатады.

Материал және әдістер

Кірме сөздерді зерттеу барысында жалпы ғылыми әдістерді соның ішінде атап айтсақ, анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция, аналогия мен классификацияны пайдаландық.

Қазақ тіліндегі кірме сөздерге байланысты «Сіз күнделікті қандай кірме сөздерді қолданасыз?» «Кірме сөздердің тілімізге енуіне не әсер етеді?» және арнайы бірнеше нұсқалы сұрақтар арқылы респонденттерге сауалнама жүргізілген болатын. Респонденттердің жауабына анализ жасай отырып, кестелер бойынша классификацияладық. Тілімізге сіңіп кеткен кейбір кірме сөздердің мағынасын ашуда индукция әдісі пайдаландық. Зерттеу кезеңдері алдымен теориялық ақпарат беруден одан әрі сауалнама жүргізе отырып респонденттердің жеке көзқарасын білуге бағытталды. Сауалнма анонимді түрде жүргізілді.

Әдебиетке шолу

Қазіргі таңда ағылшын тіліндегі кірме сөздердің 29 % француз, 29 % грек, 26 % неміс қалған 6 % өзге тілдерден алынған екен (Durkin, 2014: 43).

Кірме сөздерге байланысты P. Durkin «Borrowed Words: A History of Loanwords in English», C. Heidelberg «Ordered profusion Studies in dictionaries and the English lexicon», J. Speake «The Oxford dictionary of foreign words and phrases», деген еңбектері бар. Бұл ғылыми еңбектерде ағылшын тілінің көптеген кезеңдерді бастан өткергендігі және оның барысында белгілі бір тілдерден көптеген шеттілдік сөздер алынғандығы баяндалған.

Ағылшын тілі басқа тілдерге донор тіл болып қана қоймай, басқа тілдерден де сөздер алып отырған. Мәселен, француз, неміс, орыс, испан, жапон және араб тілдеріндегі көптеген сөздер ағылшын тіліне енген. Тілде кірме сөздерді кеңінен қолдану ашықтық, икемділік, толеранттылық және шығармашылық негіз болуға мүмкіндік береді (Aritayi, 2014: 243).

Ескі ағылшын тілінен орта ағылшын тіліне көшу 11 ғасырда басталды. Сол кезеңде кірме сөздердің көпшілігі латын және француз тілінен алынған (Abdul Hamid, 2006: 53).

Орта ғасырда ағылшын тілі 10000-нан астам француз сөздерін алды. Бұл сөздердің шамамен 75 % қазіргі ағылшын тілінің лексикасында сақталған. Бұл сөздердің бәрі Норман жаулап алуы нәтижесінде бірден ағылшын тіліне енген деп ойламау керек. Сөздердің негізгі бөлігі XI ғасырда емес, XII-XIII ғасырларда алынған деп сену керек. Өздеріңіз білетіндей, нормандықтар Англияға өздерінің әдет-ғұрыптарын, заңдарын, мәдениетін әкелді (Echevarria, 2008: https://www.altalang.com/beyond).

Бүгінгі таңда дүние жүзінде шамамен 1,5 млрд адам ағылшын тілінде сөйлейді (Qreshat, 2019: 1).

Ағылшын тіліндегі кірме сөздердің барлығын 3 түрлі фазаға жіктеуге болады. Олар ескі, ортағасырлық және заманауи кірме сөздер (Smith, 2009: 48).

Қазіргі кезде ағылшын тіліне толық сіңіп кеткен кірме сөздер жеткілікті. Мысалы, «money» сөзі орта ғасырда ағылшын тіліне француз тілінен енген. Француз тілінде «moneie» сөзі монета, металл валюта деген деген мағына береді. Бұл сөзді тереңірек қарастырсақ латын тіліндегі «moneta» сөзінің мағынасы ақша шығаратын орын дегенді білдірген және Juno Moneta деген ғибадатханада жалбарынатын құдайдың құрметіне осындай атау қойылған деседі. Бұл адамдардың ақшаны Құдай деп санағанынан берілген атау болып табылады (Allce, 2017: shorturl.at/bsFL1).

Орыс тіліне кірме атаулар VIII-IX ғасырдан бастап ене бастаған. Кірме атауларды зерттеген орыс зерттеушілерінің мынандай еңбектері бар: Крысин Л.П. «Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни», Морозова М.Н. «Современный русский язык», В. Гребенщиков «Иностранные слова в русском языке», Г.Г. Тимофеев «Новые английские заимствования в русском языке», И.С. Улуханов «О новых заимстованиях в русском языке» .

Орыс тіліндегі кірме сөздерді ену формалары бойынша 4 топқа бөлуге болады. Олар: лексикалық, семантикалық, шетел тіліндегі формасы сақталған, морфемалық кірме сөздер (Морозова, 2005: 89).

Орыс тіліне өзге тілдің сөздерін енгізудің тағы бір себебі «бөтен» тілдің сөзі қысқа әрі нұсқа формада болуында. Орыс тіліндегі сөз тіркестері ағылшын тіліндегі бір ғана лексемамен алмасқан. Мәселен, ағылшын тіліндегі «снайпер» сөзі «меткий стрелок», «сейф» сөзі «несгоряемый шкаф», спринтер «бегун на короткие дистанции», «саммит» «встреча в верхах», «ремейк» «новая версия ранее снятого фильма» «киллер» «профессионнальный убийца» тіркесімен алмасқан. Кірме сөздер орыс тіліндегі сөздің дәл мағынасын қайталамайды. Осы себепті мағыналық, стилдік және функционалдық айырмашылық байқалады (Тимофеева, 2005: 75).

Орыс тіліндегі кірме сөздердің көпшілігі белгілі бір салада қолданылатын термин сөздер болып келеді. Ал, кірме сөздердің орыс тіліндегі баламасы қарапайым, барлық орыс тілінде сөйлейтін адамдарға ұғынықты сөз болып келеді.

Мысалы, «бартер – обмен, дискриминация – ограничение в правах, инвестиция – вложение капитала, консенсус – согласие, монетарный – денежный, рента – доход, ремиссия – ослабление болезни, стагнация – застой в экономике, трансформация – преобразование, транш – доля, часть платежа (Крысин, 1996: 6).

Лексикалық кірме сөздер тілге өзіндік тұрпатын сақтай отырып енеді. Семантикалық кірме сөздер түпкі білдіретін мағынасынан айырылып, екінші бір жаңа мағынаға ие бола отырып игеріледі. Шетел тіліндегі формасы алынған кірме сөздер басқа тілге ауысқан жағдайда айтылым және жазылым тұрғысынан өзгеріске ұшырайды. Морфемалық кірме сөздер өзге тілге енгенде түбірі немесе қосымшасы арқылы жаңа сөздер пайда болады.

Орыс тілінде кірме сөздермен қатар кірме қосымшалар терең зерттелінген. Оған дәлел, «инг» қосымшасы арқылы жасалған рентинг, тестинг «ар, ер» қосымшасы арқылы тостер, трастор, трансформер, органайзер сөздерін жатқызамыз (Улуханов, 1994: 66).

Әлем өзгеруде, біз онымен бірге өзгеруіміз керек. Орыс тілі ондағы кірме сөздердің пайда болуымен нашарлайды деген пікір қате. Бұл түбегейлі дұрыс емес. Кірме сөздердің бірде – бір толқыны, тілдері француз тілі немесе неміс тілі орыс тілінің бұзылуына әкелген жоқ. Керісінше – оның дамуына ықпал етті (Липилина, 2019: https://www.study.ru/article/lexicology/anglicizmy-ili zaimstvovaniya).

Сонымен қатар, көптеген жұрнақтар мен жалғаулардың арқасында орыс тілі кез-келген кірме сөздерге мүлдем жаңа өмір берді. Егер ағылшын тілінде тек «Google» сөзі болса, онда орыс тілінде «погуглить, загуглить, нагуглить» деп қолдану белең алды. Бұл мысал арқылы орыс тілі кірме сөзді толығымен өзінің тілдік қосымшалары арқылы игергенін байқаймыз.

Англицизмнің пайдасына тағы бір дәлел – кірме атаулардың әрқайсысы орыс тілінде аналогты таңдай алмайды. Мысалы, «креативный» лексемасы «творческий» ұғымынан кеңірек болып келеді.

Қазақ тілінің сөздік құрамы да күннен күнге кірме сөздермен толығып жатқандығы баршамызға аян. Қазақ тіліне әр кезеңде енген кірме сөздер тілші ғалымдардың шетелдік ғалымдардың тарапынан біршама уақыт зерттелді. Атап айтсақ, араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздерді зерттеуге өз үлесін қосқан ғалымдар қатарына Л. Рүстемов пен Н. Оңдасыновты жатқызамыз. Кірме сөздер Абай шығармалары негізінде қарастырыла отырып, екі бөлікке жіктелді. Олар орыс тілінен және араб-парсы тілінен енген кірме сөздер. Сонымен қатар, Абай шығармаларында кездесетін калька арқылы алынған балама тіркестерді де жатқызуымызға болады. Мысалы,

1-кесте – Абай шығармаларындағы калькалау арқылы алынған сөз тіркестері (Нұрғалиев, 1995: 5).

Мрачная душа	Қараңғы көңіл
Рассудок холодный	Суық ақыл
Светило надежды	Үміттің нұры
Стих унылый	Жабыраңқы жазған сөз

2019 жылы Шерубай Құрманбайұлының басшылығымен «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» жарияланды. Бұл сөздіктің авторлары Гауһар Әлімбек, Гүлфар Мамырбекова Сабира Исақова, Бағлан Мизамхан, және Дәурен Боранбаев. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі еңбегінде 90000 сөз әліпби реті, білдіретін мағыналары бойынша берілген. Сөздіктің ерекшелігіне ретінде әр дәуірдің өзіндік ерекшелігіне, мәдени-тарихи оқиғаларға байланысты енген кірме сөздердің қамтылғандығын айта аламыз. Кірме термин атауларының дәл қай ғылым саласына жататындығы анық көрсетілген. Бұл сөздікте негізінен жалпыхалықтық сөздер мен кең ауқымды қамтыған термин сөздердің шығу тегі және олардың мағынасы жеке-жеке айшықталып көрсетілген. Латын тілінен бастап, көрші орыс, ағылшын, моңғол, араб, парсы, әрісі грек, ағылшын, испан, неміс, қытай, португал, француз, итальян тілдерінен енген кірме сөздердің жалпылама түрдегі жинағы болып табылады (Мәметұлы, 2009: 3).

Жаңадан жарық көрген «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» еңбегінде әр дәуірдің ерекшелігіне және мәдени-тарихи оқиғаларына байланысты кірме сөздер алынған. Он екі тілдің әр қайсысына жеке-жеке мысал келтірілген. Сөздікті қарастыра отырып, қазақ тіліндегі кірме сөздердің тікелей орыс тілінің тілдік ерекшелігі бойынша сындырылып жазылғанын байқадық. Араб және парсы тілінен келген кірме сөздердің басым көпшілігі тілімізге толығымен сіңіп, өзіміздің төл сөздерімізбен бірдей белсенді қолданылып жүр. Оған дәлел бұл сөздерді оқығанда немесе жазу барысында ешқандай кедергі тудырмайды және коммуникация жасаған

уақытта қазақ тілінің акустика-артикуляциялық жүйесіне ешбір кедергі келтірмейді.

Сөздіктің тағы бір ерекшелігі ретінде мектеп оқушыларынан бастап, студент, магистрант, докторанттармен қатар түрлі басқа да салада қызмет ететін мамандарға, жалпы көпшілік қауымға түсінікті еңбекке жатады.

Сөздікте тіліміздегі кірме сөздердің қай тілден шыққандығы, төл тіліндегі транскрипциялануы және қазіргі қолданыста білдіретін мағынасындағы айырмашылықтары анық көрсетілген.

Қазақ тіліндегі қолданылып жүрген кірме сөздердің тұлғасы жағынан өзгеріске ұшыраған-дарын тілімізге қабылданудағы себептері зерттеліп көрсетілген. Өткен кезеңдерде қазақ тіліндегі бармаша кірме сөздерді мол қамтыған сөздік болмағандықтан бұл еңбек өте құнды болып табылады. Технология мен ғылымның қарыштап дамуына байланысты шеттілдік сөздер мен терминдер тілімізге күнде толыға отырып, дамылсыз еніп жатыр.

XX ғасырдың бірінші жартысынан бастап орыс тілінен енген сөздер тілімізге сындырылмай ене бастады. Осылай қаланған үрдіс күні бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Әсіресе соңғы уақытта ғылым білімнің тіліне айналған ағылшын тілінен енген кірме сөздерден көз сүрінеді. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық жобасы аясында шеттілдік терминдердің саны одан әрі арта түсті. Осылайша, соңғы кезеңде кірме сөздерге ерекше мән беріліп, олардың тілімізге қарай игерілуін қадағалау тілші ғалымдарға жүктелген міндет болып отыр. Қазіргі уақытта кірме сөздердің мағынасын түсіндіріп қана қоймай, қай тілден енгендігін көрсетіп беретін еңбектердің болуы өте маңызды

2-кесте – Кірме сөздер алынған 12 тілдің әр қайсысына мысал

Кірме атау	Төл тілі	Транскрипциялануы	Мағынасы
Зімпара	Парсы	[سانفارا] [Санфара]	Бір нәрсенің бетін тегістеуге, егеуге, тазалауға арналған зат.
Буксир	Неміс	[Bugsierer]	Тіркелетін кемелер мен салдарды басқа да су бетімен жүретін құрылыстарды сүйреуге арналған өздігінен жүретін кеме.
Деспот	Грек	[Despotes]	Шексіз билігін пайдаланып, өктемдік жасау арқылы басқаратын әмірші.
Зүрият	Араб	[زريات] [зурият]	Тұқым, ұрпақ. Қазақ фольклорлық жырларында кеңінен қолданылған.
Ивент	Ағылшын	[Event]	Музыкалық немесе ойын-сауық іс-шара.
Кардинал	Латын	[Cardinalis]	Қызыл қауырсында американдық құстың атауы
Легато	Итальян	[Legato]	Бір дыбыстан екіншісіне үзіліссіз өтетін, бірге және баяу орындала-тын музыкалық фраза.
Маркиз	Француз	[Marquis]	Батыс Еуропада граф пен герцогтың арасындағы дворяндық аристократтық титул.
Сеньор	Испан	[Senor]	Испанияда мырзаға инабатты ескерту жасау немесе қаратпа сөз.
Мандарин	Португал	[Mandarim]	Жоғары дәрежелі шенеунік атауына қолданған.
Женьшен	Қытай	[Jenshen]	Қытай мен Кореяның солтүстігінде өсетін көпжылдық өсімдік.
Инфант	Португал	[Infante]	Испан және португал патшалары үйлеріндегі ханзада немесе хан-шайым атағы.

Жалпылама, алғанда сөздіктегі орыс тілінен енген кірме сөздер ауқымды орын алып отыр. Себебі, соңғы жылдардағы ғылым-білімнің да-муына байланысты қолданыс аясы одан әрі кеңеюде. Оған қосымша орыс тілінің негізінде әлем тілдерінен енген кірме сөздерді меңгеру бүгінгі күннің басты мәселесі болып отыр. Бәріміз кез келген сауда орындарында немесе ре-сторан, асхана желілерінде, көлік қозғалысында актив қолданатын кірме сөздер жеткілікті. Атап айтқанда, «кэшбэк» сөзі ағылшын тіліндегі «cash back – қолма-қол ақшаны кері қайтару», «бар-бер» – «barber – сақал, мұрт пен шашты алатын ерлер шаштаразы», «кавер» – «cover» «жабу, ау-ыстыру» деген мағына береді.

Орыс тілінен енген атаулардың қай тілден алынғандығы көрсетілді. Орыс тіліндегі «кеп-ка» сөзі алдымен швед тілінде «кері» деп

дыбысталған, одан неміс тіліне ауысып «каррі», латын тілінде «сарра» «бас киім түрі» деген мағына берген. «Киоск» сөзі алдымен француз тілінде «kiosque» болған. Сосын неміс тіліне «kiosk» біршама уақыт өткен соң, түрік тіліне «köşk» болып енген. Орыс тіліне түрік тілінің неізінде бау-бақшадағы там, шатырсыз ғимарат немесе дүңгіршек деген мағынаға ие болған. Кейбір сөздер бір қарағанда орыс тілінің тілдік бірліктеріне жататын сияқты болып көрінеді. Бірақ, түптеп келгенде олардың түркі немесе араб тілдеріне жататындығына көз жеткіземіз. Мәселен, орыс тіліндегі «адмирал» сөзі арабтың «теңіз әміршісі» деген сөзден шыққан. Алгебра, атлас, алкоголь сөзі де осыған мысал бола алады. Бәріміз жақсы көретін «йогурт» сөзі «yoğurmak айран ұйыту етістігінен жасалған yoğurt «ұйытылған, ұйытқы, қою айран» ұғымы бүкіл әлемге yogurt болып таралды. Осылайша орыс тіліне түрік тілінен, ал бізге орыс тілінен енгендігін көруімізге болады .

Сөздікте бүгінде әлемдік брендтерде қолданылатын атауларды байқаймыз. Олар: Мысалы,түрік тіліндегі альбени сөзі «al beni» – «ал мені», дөнер «döner – орау, оралған, орама», орыс тілінің шауырма араб тілінің «шаверма شاورما < түрік тіліндегі çevirme орама» деген сөзінен алынған.

Сөздіктегі араб тілінен енген кірме сөздердің көпшілігі бүгінгі таңда қолданылу аясы тар лексикаға айналған. Бұл сөздер көбінесе арнайы діни дастанда немесе ауыз әдебиетінде ғана кездесетін тілдік бірліктерге жатқызылады. Сонымен қоса, тұрақты тіркестің құрамында сақталған, бірақ мағынасы көмескі сөздердің этимологиясына тоқталған.

Оған мына мысал дәлел бола алады. Сөздіктегі «абадан сөзі» қазіргі тілімізде «көсем, көшбасшы, қасқыр немесе арыстан үйірінің бастаушысы, арлан» деген ауыспалы мағынада қолданылады. «Арыстаны көп, абаданы біреу» деген мақалдағы «абадан сөзі» түпнұсқасы парсы тілінен алынғандығы анықталды.

Қазақ тілінде жеку мәнде қолданылатын «адыра қал» тіркесіндегі «адыра» сөзі араб тілінде «көз жанарынан айырылу» деген мағынаға келеді. Тіліміздегі «ежелеп оқу» тіркесіндегі «еже» сөзі арабтың «heже» буындап деген сөзінен шыққандығы көрсетілген. (Әділов, 2019: 6).

Әсіресе, моңғол тілінен енген кірме сөздерде тән қызықты деректер кездеседі. Мәселен, құдаанда сөзінің, екінші сыңары анда сөзі моңғол тілінде, бауыр,дос, туысқан деген мағынаға ие екен (Манкеева, 2014: 141). Бүгінгі таңда құрамындағы көмескі мағынаға ие кежегесі кейін тартты, жымын білдірмеді, аузын арандай ашты тұрақты тіркестерінің түп негізі моңғол тілінен шыққандығы дәлелденді.

Осы сияқты, соңғы жылдары өте белсенді қолданыста жүрген «ок, sorry, easy, hen party» сияқты сөздер сөздікте қамтылған. Сөздікте жалпы алғанда 8985 кірме сөз қамтылған. Бұл сөздік саласындағы аса құнды ғылыми еңбек болып табылады. Себебі, қазақ тіл білімі саласында осы уақытқа дейін әлем тілдерінен енген кірме сөздерге арналған сөздік құрастырылмаған болатын. Тек қысқаша араб-парсы тілдерінен енген кірме атауларға байланысты сөздік болатын. Алдағы уақытта кірме атауларға байланысты сөздердің толықтыруына байланысты да кірме сөздерге арналған сөздіктер саны арта түседі деп ойлаймыз.

Тіл өзінің эволюциялық дамуын ешқашан тоқтатпайтын жүйе болып келеді. Тілдің сөзік қоры да тиісінше әр түрлі жолмен молайып отырады. Кірме сөздер, яғни бір тілден өзге тілдің құрамына енген тілдік бірліктер барлық тілде бар десек қателеспейміз. Сөздік құрамында басқа бір тілдің лексиконы кездеспейтін тілдер болмайды десек те шатаспаймыз. Ендеше, дүние жүзінде қанша халық болса, сонша тілде сөйлейтін адамзат болғандықтан және адамдардың бірбірімен етене қарым-қатынасы тұрғысынан тілдік бірліктердің тілдер арасында ауысып отыруы табиғи заңды құбылыс болып табылады. Соның ішінде әрбір ана тілдің құрамында басқа тілдің сөздерінің аз немесе көп болуы тарихи жағдайларға және экономикалық үдерістермен тығыз астасып жатады. «Тілге өлі ағза ретінде қарау дұрыс емес, керісінше дамушы процесс» ретінде қарау керектігін өз зерттеулерінде айтқан болатын (Гумбольд, 1984: 65).

Біз, өз тарапымыздан да кірме сөздерге байланысты сауалнама жүргізген болатынбыз. Сауалнама анонимді түрде өтті және 41 адам қатысты. Онда респонденттің жасы, жынысы және кірме сөздерге қатысты сұрақтар сұралды. Сауалнаманың соңғы бөлімі әр респонденттің өз ойын ашық айтып бөлісетін ашық сұрақпен аяқталды. Сауалнаманың негізгі мақсаты кірме сөзбен шеттілдік сөзді ажырату және тіліміздің фонологиялық ерекшеліктері арқылы меңгерілген кірме сөздердің лексикалық мағынасын табу болды. Қазіргі таңда қарыштап дамып жатқан заманда тілімізге күнделікті қаншама кірме сөздердің еніп жатқаны баршамызға аян.

Нәтиже және талқылау

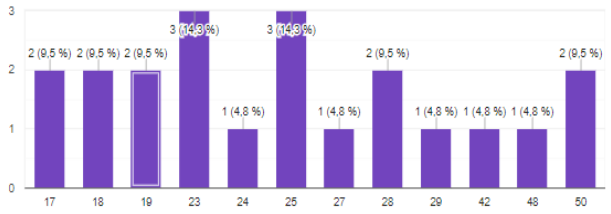

1-сурет – Респонденттердің жас ерекшелігі

Респонденттердің жас ерекшелігін сұраудағы мақсатымыз Тәуелсіздік қарсаңында дүниеге келген ұрпақ пен совет үкіметі кезіндегі ұрпақтың кірме сөздерге байланысты көзқарасы мен қабылдауы екі түрлі болып келеді. Сауалнамаға жауап берушілердің ең кішісі 17 жаста болса, ең үлкені 50 жаста болды.

Екінші сауалымыз респонденттердің жынысы сұралды. Оның себебі ер адам мен әйел адамның кірме сөздерді қолдану ортасында біршама айырмашылықтар кездеседі. Сол себепті екеуін бөлек қарастыруды жөн көрдік. Жалпы, қорытынды бойынша респонденттердің 85,7 % әйел адам болса, 14,3 % ер кісілерді құрады.

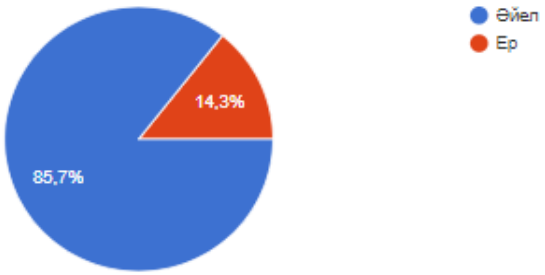

2-сурет – Респонденттердің жынысы

«Абадан» сөзі тілімізге қай тілден енгізілген деп ойлайсыз деген сұрақ қойылған болатын. Респонденттердің ешбірі орыс тілінен енген деген нұсқаны таңдамаған. Ең көп 42,9 % адам араб тілінен енген деп көрсетсе, 33,3 % парсы тілін таңдаған. 23,8 % моңғол тілінен алынған кірме сөз деп белгілеген. Бұл сө негізінен парсы тілінен келген. Бірақ тілімізде араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер қатар қарастырылғандықтан, тіпті екі тілден енген кірме сөздерді бөліп ажырату да қиындық тудырады. Сол себепті араб тілінен енген кірме атау дегенді таңдау қисынға келеді. Соңғы моңғол тілінен келген кірме сөз деп белгілеу себебі соғыс атауына қатысты және жалпы сөздің тұрпатынан жаугершілік замандағы сөздің лебі есіп тұрғаннан болуы мүмкін. Моңғол тілінен енген кірме атаулардың басым көпшілігі сол соғысқа немесе жаугершілік аталымдарға байланысты болып келеді.

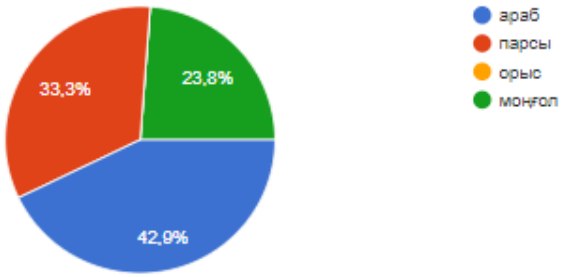

3-сурет – Абадан сөзі қай тілден енгендігі көрсеткіші

Бұл сұраққа 76,2 % иә деген нұсқаны таңдаса, 19 % жоқ деген жауапты көрсеткен. Көпшіліктің иә нұсқасын таңдау себебі бұл сөздер тізбегі тілімізге ену барысында барлық төл тіліміздің ерекшеліктерін ескергенін байқаймыз. Сол себепті де , бұл сөздер қазақтың төл сөзімен бірдей болып кеткен.

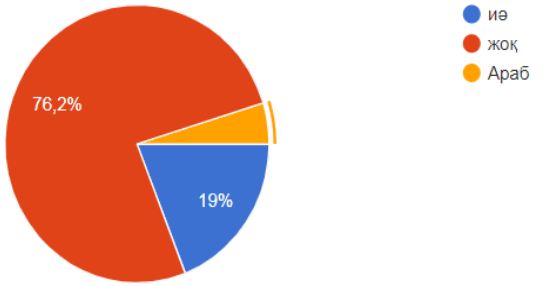

4-сурет – Құрмет, мұғалім, ар сөздері қазақ тілінің төл сөздеріне жатқызылады ма?

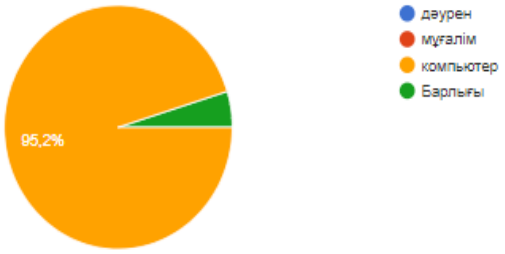

5-сурет – *Шеттілдік сөзді көрсетіңіз*

Сауалнамашылардың басым көпшілігі 95,2 % компьютер нұсқасын белгілеген. Демек, осыдан-ақ бұл сөздің қазақ тілінің акустика-артикуляциясына сәйкес еместігін байқауымызға болады. Қалған 5 % респондент барлық нұсқаны шеттілдік деп белгілеген.

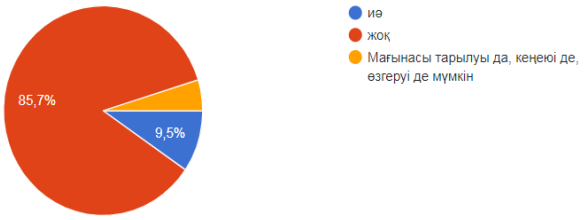

6-сурет – Кірме сөздер өзге тілге енген жағдайда түпнұсқадағы беретін мағынасынан өзгереді ме?

Респонденттердің 85,7% жоқ нұсқасын белгілеген. 9,5 % иә деп жауап берген. Қалған 4,8% респондент мағынаның тарылуы немесе кеңеюіне байланысты өзгеріп отырады деп жауап берген.

Қорытынды, тұжырымдар

Респондеттер «Сіз күнделікті қандай кірме сөздерді қолданасыз?» деген сауалға былайша жауап берген. Олар: маникюр, онлайн, дистанционды, компьютер, ноутбук, телевизор, сотка, мұғалім, шәкірт, адал, арам, үстел, кәмпит, сөмке, мектеп, самаурын, телефон, интернет, машина.

Кірме сөздердің тілімізге енуіне не әсер етеді деген сұраққа жеке пікірлерін былай білдірген: глобализация, импорттық экономика, технология, өнеркәсіп, жаһандық экономикалық төңкерістер, сөздік қордың аздығынан, шекара, дін, ғылым,дұрыс аударма жасай алмау салдарынан, мәдениетаралық коммуникация, тарихи басқыншылықтар мен геомәдени қарым-қатынас, заманға сай сөйлеймін деп көбісі кірме сөздерді пайланады негізгі себеп осыда деп ойлаймын деп жауап берген.

Кірме сөздердің басым көпшілігі тілімізге орыс тілінің негізінде сындырылып жазылғандығын байқауымызға болады. Қазіргі таңда ғылым мен білімнің, мәдениеттің асқан қарқындылықпен дамуы негізінде еніп жатыр. Осындай кірме сөздердің барлығын қолдан келгенше төл тіліміздің тілдік ерекшеліктеріне қарай бейімдеп орфографиялануы тиісті деп айтқымыз келеді. Кірме сөздердің төл тіліміздегі баламасын актив қолдану жағын да қарастырғандығымыз жөн болады. Кейбір кірме сөздердің тілімізге толығымен сіңдіріліп өте сәтті меңгерілгендігін байқауымызға болады. Сонымен қатар, тіліміздегі мағынасы көмескіленген кірме сөздердің басқа тілдегі мағынасы қазақ тіліндегі сөзбен үндесіп жатыр.

Әдебиеттер

Durkin P. (2014) / Borrowed Words: A History of Loanwords in English. // International Journal of Lexicography. – Vol. 27, №4. – P. 457-466.

Aritayi L. M. (2014) / The Analysis of English loan words used by information and technology writers in thesis abstracts // jsh Jurnal Sosial Humaniora. – Vol. 7, №1. – P. 252.

Abdul Hamid S. S. (2006) / English loan words in the “Opini” column of Surya Daily newspaper // MEI http://repository.wima.ac.id/id/eprint/6571. – P. 74.

Echevarria M. (2008) / 20 Best Foreign Loanwords in English // https://www.altalang.com/beyond, November 17.

Qreshat J. Y. (2019) / The history of loan words in English and its impact on the English Lexicon // ISSN 23945125, Journal of Critical Reviews . – Vol. 6, №1. – P. 9.

Smith J. (2009) / Old English: A Linguistic Introduction // Cambridge University Press. – ISSN 9780511812330 https://doi.org/10.1017/CBO9780511812330 – P. 199.

Allce E. M. (2017) / Where Do Ninjas, Zombies, and Robots Come from? // January 22 shorturl.at/bsFL1.

Морозова М. Н. (2005). Современный русский язык. – Санкт-Петербург ISBN 5-94962-081. – 279 с.

Тимофеева Г. (2005) Новые английсие заимствования в русском языке – Санкт-Петербург: ISBN 5867200124, 9785867200121, – 106 с.

Крысин Л. П. (1996) Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни. – Москва: Наука, – 284 с.

Улуханов И.С. (1994) О новых заимствованиях в русском языке – Москва: Русский язык в школе №1, – 70-75 с.

Липилина О. (2014) Англицизмы или русские слова, заимствованные из английского Ноябрь 6 https://www.study.ru/article/lexicology/anglicizmy-ili-zaimstvovaniya.

Нұрғалиев Р.Н. (1995) Абай. Қазақ энциклопедиясы – Алматы: Атамұра, №5 – 566 б.

Маметұлы К. (2019) Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі жарық көрді – https://lenta.inform.kz/kz/9000-ga-zhuyk-sozdi-ka-mtygan-kazak-tilinin-kirme-sozder-sozdigi-zharykka-shykty_a3592087 Желтоқсан 6 Kazınform Halyqaralyq aqparattyq agenttigi.

Әділов М. (2019) Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі жарық көрді «Baq.kz» электронды сайты желтоқсан 5, https://baq.kz/news/othernews/qazaq-tilinin-kirme-sozder-sozdigi/.

Манкеева Ж. (2014) Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері – Алматы: Сардар баспа үйі, 240 б.

Гумбольтд В. (1984) Избранные труды по языкознаний – Москва:Прогресс, ISBN 501004661X, – 400 с.

References

Abdul Hamid S. S. (2006) / English loan words in the “Opini” column of Surya Daily newspaper // MEI http://repository.wima.ac.id/id/eprint/6571. – P. 74.

Adilov M. (2019) / Qazaq tilinin kirme sozder sozdigi zharyq kordi [The dictionary of keywords of the Kazakh language was published]. «Baq.kz» elektrondi saiti, zheltoksan 5, https://baq.kz/news/othernews/qazaq-tilinin-kirme-sozder-sozdigi/ (in Kazakh).

Allce E. M. (2017) / Where Do Ninjas, Zombies, and Robots Come from? // January 22 shorturl.at/bsFL1 (in English).

Aritayi L. M. (2014) / The Analysis of English loan words used by information and technology writers in thesis abstracts // jsh Jurnal Sosial Humaniora. – Vol. 7, №1. – P. 252 (in English).

Durkin P. (2014) / Borrowed Words: A History of Loanwords in English. // International Journal of Lexicography. – Vol. 27, №4. – P. 457-466 (in English).

Echevarria M. (2008) / 20 Best Foreign Loanwords in English // https://www.altalang.com/beyond, November 17, (in English).

Gumboldt V.Fon. (1984) Izbrannye trudy po iazykoznani [Selected Works on Linguistics]. – Moskva: Progress, ISBN 501004661X, – 400 b. (in Russian).

Lipilina O. (2014) Anglisizmy, ili russkie slova, zaimstvovannye iz angliiskogo [Anglicisms or Russian words borrowed from English]. Noyabr 6 https://www.study.ru/article/lexicology/anglicizmy-ili-zaimstvovaniya (in Russian).

Mametuly K. (2019) Kazakh tilinin kirme sozder sozdigi zharyk kordi [The Kazakh language has a dictionary of loanwords]. – https://lenta.inform.kz/kz/9000-ga-zhuyk-sozdi-kamtygan-kazak-tilinin-kirme-sozder-sozdigi-zharykka-shykty_a3592087 Zheltoksan 6 Kazınform Halyqaralyq aqparattyq agenttigi (in Kazakh).

Mankeeva J. (2014) / Gylymdagy gumyr Qazaq tili etimologiyasynyn gylymi-teorialyq negizderi [Scientific and theoretical bases of etymology of the Kazakh language “Life in science”] –Almaty: Sardar baspa uii, 240 b. (in Kazakh).

Morozova M. N. (2005). Sovremennyi russkii iazyk [Modern Russian language]. – Sankt-Peterburg: electronni, ISBN 5-94962-081. – 279 s. (in Russian).

Nurgaliev R. N. (1995) Abai. Kazakh ensiklopediyasy [Abay. Kazakh ensiklopediasi]. – Almaty: Atamura, №5 – 566 b. (in Kazakh).

Krysin L. P. (1996) Inoyazychnoe slovo v kontekste sovremennoi obschestvennoi jizni [A foreign language word in the context of modern public life]. – Moskva: Nauka, – 284 s. (in Russian).

Qreshat J. Y. (2019) / The history of loan words in English and its impact on the English Lexicon // ISSN 23945125, Journal of Critical Reviews . – Vol. 6, №1. – P. 9 (in English).

Smith J. (2009) / Old English: A Linguistic Introduction // Cambridge University Press. – ISSN 9780511812330 https://doi.org/10.1017/CBO9780511812330 – P. 199 (in English).

Timofeeva G. (2005) Noviye angliiskie zaimstvovaniya v russkom iazyke [New English borrowings in Russian]. – Sankt-Peterburg: ISBN 5867200124, 9785867200121, – 106 s. (in Russian).

Uluhanov İ. S. (1994) O novyh zaimstvovaniyah v russkom iazyke [About new loans in Russian] – Москва: Russkii yazik v shkole №1, – 70-75 s. (in Russian).

ҒТАМР 16.31.61. 49.38.49 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph4

А.Ә. Жаңабекова , Д.О. Токмырзаев ,
К.Қ. Пірманова* , Г.Б. Тлегенова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

ЖАҢА ӘЛІПБИДІ ПЕРНЕТАҚТАДА ОРНАЛАСТЫРУ РЕТІНІҢ АПРОБАЦИЯСЫН ЖҮРГІЗУ ЖӨНІНДЕ САУАЛНАМА НӘТИЖЕСІ

Мақалада латын графикалы қазақ әріптерін ұлттық пернетақтада орналастыру бойынша (акут әліпбимен) ұсынылған жобаларға салыстырмалы талдау жасалады. Бес пернетақта жобасы бойынша жасалған сауалнама нәтижелері шығарылады. Қазақ тілінде жаңа латын әліпбиіндегі ұлттық пернетақта нұсқаларына аналитикалық талдау жасалады. 2 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтіндегі символдар мен тыныс белгілерінің жиіліктері көрсетілді. Жиілік талдау нәтижелері бойынша қазақ тіліне тән әріптердің жиілігі мен мәтінді қамту пайызы анықталды. Мақалада акут және жетілдірілген әліпби нұсқалары бойынша жасалған пернетақта нұсқалары берілді. Ұсынылған пернетақталардағы қазақ әріптерінің орналастырылу принциптері көрсетілді. Латын графикасын қолданатын еуропа және түркі тілдеріндегі пернетақталардағы әріптердің орналастырылуы салыстырмалы түрде қарастырылады. Қазақ тілінде жаңа латын әліпбиіндегі ұлттық пернетақта нұсқаларына аналитикалық талдау жасалады. Әлем тілдеріндегі латыннегізді пернетақталарда әріптерді орналастырудың критерийлері анықталады. Сонымен қатар латыннегізді қазақ ұлттық пернетақтасын жасауда негізге алынатын принциптер туралы ұсыныстар жасалады.

Жаңа пернетақта орналасуын құрастырғанда, тек бір ғана құрылғыға емес, барлық құрылғы (мысалы, сенсорлық, механикалық) қамтылатындай құрастыру керектігі айқындалды. Осы тәрізді пернетақта құрастыруда символдар мен әріптерді теруде перне (раскладка) ауыстырмай тере алу мүмкіндігін ескеру қажеттігі көрсетілді.

Сонымен қатар латыннегізді қазақ ұлттық пернетақтасын жасауда жиілікке негізделген пернетақта бойынша ұсыныстар жасалады.

Түйін сөздер: пернетақта, жиілік сөздіктер, әріптер жиілігі, әріп тіркестері жиілігі, позициялық жиілік, латын әліпбиі, кирилица, перне, әріптер орны.

A.A. Zhanabekova, D.O. Tokmyrzaev, K.K. Pirmanova*, G.B. Tlegenova

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

The results of the questionnaire on testing the order of placing the new alphabet on the keyboard

The article provides a comparative analysis of the presented project on the placement of Kazakh letters of the Latin script (alphabet with acute accent) on the national keyboard. The results of a survey conducted on five projects are summarized. An analytical analysis of the variants of the national keyboard in the new Latin alphabet is carried out. The frequency of symbols and punctuation marks in a text with a volume of 2 million words is indicated.

Based on the results of the frequency analysis, the frequency and coverage of the text was determined, that is, the percentage of specific letters of the Kazakh language. The article provides several keyboard options based on different alphabets, such as an acute accent and an improved alphabet. The principles of the placement of Kazakh letters in the proposed options are indicated. It also provides recommendations on the frequency keyboard when creating a Kazakh national keyboard in Latin. The arrangement of letters on keyboards in the European and Turkic languages using Latin graphics is considered relatively. An analytical analysis of the variants of the national keyboard in the new Latin alphabet is carried out in the Kazakh language. The criteria for placing letters on Latin American keyboards in the languages of the world are determined. The basic principles of creating the Kazakh national keyboard in the Latin alphabet will also be proposed.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

When assembling the new keyboard layout, it was determined that the assembly should be carried out in such a way that all input devices (for example, touch, mechanical) are covered. You also need to create a keyboard that will allow you to enter characters and letters without changing the layout.

Key words: keyboard, frequency dictionary, frequency of letters, frequency of letter combinations, positional frequency, Latin alphabet, Cyrillic, layout, arrangement of letters.

А.А. Жанабекова, Д.О. Токмырзаев, К.К. Пирманова*, Г.Б. Тлегенова

Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

Результаты анкетирования по проведению апробации порядка размещения нового алфавита на клавиатуре

В статье проводится сравнительный анализ представленного проекта по размещению на национальной клавиатуре казахских букв латинской графики (алфавит с акутом). Подведены результаты опроса, проведенного по пяти проектам. Проведен аналитический анализ вариантов национальной клавиатуры на новом латинском алфавите. Указана частота символов и знаков препинаний в тексте с объемом 2 млн словоупотреблений. Исходя из результатов частотного анализа, определена частота и охватываемость текста, то есть процентное соотношение специфических букв казахского языка. В статье выдано несколько вариантов клавиатуры на основе разных алфавитов, как акут и улучшенный алфавит. Указаны принципы размещения казахских букв в предложенных вариантах. Также предоставляются рекомендации по частотной клавиатуре при создании казахской национальной клавиатуры на латинице.

Относительно рассмотрено расположение букв на клавиатурах в европейском и тюркском языках, использующих латинскую графику. На казахском языке проводится аналитический анализ вариантов национальной клавиатуры на новом латинском алфавите. Определяются критерии размещения букв на латиноамериканских клавиатурах в языках мира. Также будут предложены основополагающие принципы создания Казахской национальной клавиатуры на латинице.

При сборке новой раскладки клавиатуры было установлено, что сборка должна осуществляться таким образом, чтобы охватывались все устройства ввода (например, сенсорное, механическое). Также необходимо создать клавиатуру, которая позволит ввод символов и букв без смены раскладки.

Ключевые слова: клавиатура, частотный словарь, частота букв, частота буквосочетаний, позиционная частота, латинский алфавит, кириллица, раскладка, расположение букв.

Кіріспе

Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» мақаласында «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, XXI ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты» деуінің үлкен логикалық мәні бар (Назарбаев, 2017). Жаңа латын әліпбиіне көшу қарсаңында ұлттық әліпби мен жаңа емледен кейін тұрған ең үлкен өзекті мәселенің бірі – ұлттық пернетақта жасау. Өйткені қазіргі заман – қол жазуының емес, ақпараттық технология заманы. Сондықтан ұлттық пернетақтаны төл тіліміздің мүмкіндіктерін мейлінше терең зерттеп, әлем тілдеріндегі пернетақта жасау тәжірибесін игеріп, сонымен қатар қазақ тілінің төл табиғатын ескере отырып жасау кезек күттірмейтін маңызды ғылыми-практикалық зерттеу нысаны деп есептейміз.

«Ұлттық пернетақта жасаудың лингвотеориялық және практикалық негіздері» атты ғылыми жоба **мақсаты** жаңа ұлттық әліпби негізінде латын қаріпті қазақ әріптерін пернетақтада орналастырудың ғылыми-тәжірибелік негіздерін анықтауды көздейді.

Жобаны жүзеге асыру барысында төмендегідей **міндеттер** қойылған:

- әлем тілдері бойынша пернетақтада әріптерді орналастырудың ұстанымдарын зерттеу;
- пернетақтада қазақ әріптерін тиімді орналастыру үшін қазақ әріптерінің жиілігін алу және жиілік ақпараты бойынша талдау жасау;
- ағылшын пернетақтасындағы латын қаріптерін орналастыру негіздерін айқындау;
- орыс пернетақтасындағы кирилл қаріптерінің орналасу заңдылықтарын анықтау;
- әртүрлі принципке құрылған пернетақта нұсқаларын әзірлеу;
- жаңа латын әліпбиін енгізу қарсаңында ұсынылған ұлттық пернетақта жобаларына талдау жасау;
- пернетақта нұсқалары бойынша уақыт ұзақтығы мен сапа дәрежесіне қарай эксперимент жүргізу;

- әлеуметтік желілерде, ғылым комитетіне т.б. ұсынылған пернетақта нұсқалары бойынша сараптама жасау;

Зерттеу нәтижесінде жаңа ұлттық жазуға негізделген қазақ пернетақтасына әріптерді тиімді орналастырудың ғылыми әрі тәжірибелік негіздері айқындалады.

«Ұлттық пернетақта жасаудың лингвотеориялық және практикалық негіздері» атты ғылыми жоба тақырыбы бойынша зерттеу аясында жазылған мақала ғылыми жоба міндеттерінің бірі – Ғылым комитетіне т.б. ұсынылған пернетақта нұсқалары бойынша сараптама нәтижелерін талдау және Қолданбалы лингвистика бөлімінің бекітілген акут әліпби бойынша және соңғы ұсынылған диакретикалық (жетілдірілген) әліпби бойынша пернетақта нұсқаларындағы әріптер орналастырылымының қолданбалы негіздерін сипаттауды көздейді.

Компьютерлік пернетақта – бұл компьютерге ақпаратты енгізуге және басқарылатын сигналдарды беруге арналған компьютерлік құрылғының бөлігі. Қазіргі компьютерлік пернетақтаның тарихы алыс XIX ғасырда қарапайым жазу машинкасының пайда болуымен байланысты.

Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіретін болсақ, ұлттық пернетақтада әріптерді орналастыруда жастар транслитерациямен жазып, QWERTY пернетақтасының орналасуына үйреніп қалды» деген пікір бар.

Жастардың арасында 2006 жылға дейін транслитерациямен жазу сәнде болды. Бұл құбылыс Қазақстанда ғана емес, басқа да мемлекеттерде орын алды. Бұл кезең – тетікті (кнопокалы) ұялы телефондар заманы еді. Біріншіден, қазақша мәтінді кирилмен немесе латынмен тергенде, терілетін мәтін ұяшығындағы сөз не сөйлем ұзындығы кирилде ұзақ, латында қысқа болып тұрады. Бұл – сыйымдылығы жағынан латынша терілген мәтінге кирилге қарағанда символдар (таңба, әріп) көбірек кетеді деген сөз. Екіншіден, латын қаріптерімен 160 символ, ал кирил қаріптерімен 70 символдан тұратын «смс» мәтіннің құны бір баға болған. Осыған орай, кирил қаріптерімен жазылған 70 символдан тұратын мәтінге қарағанда, латын қаріптерімен жазылған 160 символдан тұратын мәтін әрі көлемді (көп сөз жазылған), әрі ойды, мазмұнды беру жағынан тиімді әрі арзанға түсетіні байқалады. Демек, кириллицада жазылған мәтіннің құны латынмен жазылған мәтінге қарағанда 2 есе қымбат болды. Үшіншіден, телефонда әрбір санға арналған тетікшелерде 3 немесе 4 әріптен қойылған. Мысалы, латынның «С» әрпін жазу үшін «2» санын 3 рет басу керек. Ал кирилде «Г» әрпін басу үшін «2» санын 4 рет басу қажет. 4 – Ч (Что-4to), 9 – Я (Гуля-Gul9) деп тетікшелерді басу уақыты мен ұялы телефон бірлігін үнемдеу мақсатында ч-ның орнына 4-ті, я-ның орнына 9-ды ауыстырып жазып жүрді. Сол кезеңде жастар ыңғайлы және арзан жағына өту барысында ұлттық әліпбидегі әріптерді траслитерациямен терді.

Қазір ұлттық пернетақтамызды жасауда 2000-2006 жылдар аралығында ұялы телефон тетіктері арқылы транслитерациямен жазған жастарға QWERTY пернетақтасы ыңғайлы деп айту дұрыс емес. Транслитерациямен жазған жастардың пернетақтасы мен QWERTY пернетақтасы екі түрлі пернетақта. Пернетақтаны жастар ғана емес, әртүрлі жастағы адамдар да қолданады. Төл әріптерімізді пернетақтаның кез келген жеріне орналастырсақ та, қайтадан үйрену процесі орын алады.

Адамдар арасында «QWERTY пернетақтасының негізінде ұлттық пернетақтамызды жасап, W, X, C әріптерін пернетақтамызда қалдыру қажет. Сол кезде ағылшынша да, қазақша да раскладканы ауыстырмай тере береміз. W, X, C әріптері пернетақтамызда тұра берсе, формулаларды теру ыңғайлы болады», – дейтін де пікір бар.

Бір де бір ел әліпбиінде жоқ әріпті ұлттық пернетақтасының маңызды жеріне орналастырмаған. Әліпбиімізде жоқ әріптерді пернетақтамыздың маңызды жерінде қалдырып, ағылшынша тергенге, формула теруде ыңғайлы немесе шетелдіктер біздің пернетақтамызда өз сөзін тергенде ыңғайлы болсын, қазақ пернетақтасы басқа тілде теруге ыңғайластырылсын деген пікір ұлттық пернетақтамызды жасауда ғылыми тұрғыдан болсын, логикалық тұрғыдан болсын және ұлттық тұрғыдан да қате пікір. Қазақ пернетақтасы мәтінді тек қазақ тілінде теруге ыңғайлы болуы қажет. QWERTY пернетақтасын негізге алып, W, X, C әріптерін қалдыру арқылы формулаларды теру ыңғайлы немесе ғасырды таңбалайтын сандарды (XXI) беруде ыңғайлы деп айту дұрыс емес. Формулалар тек осы 3 таңбаның негізінде тұрмайды. Формулаларды теру үшін арнайы «формула конструкторы» бар. осындай күрделі формулаларды пернетақтаның ешқандай раскладкасымен теру мүмкін емес.

Әзербайжан елінің әліпбиінде W әрпі жоқ (Yazdi, 2018). Сондықтан оның орнына әліпбиіндегі төл Ü әрпін орналастырған.

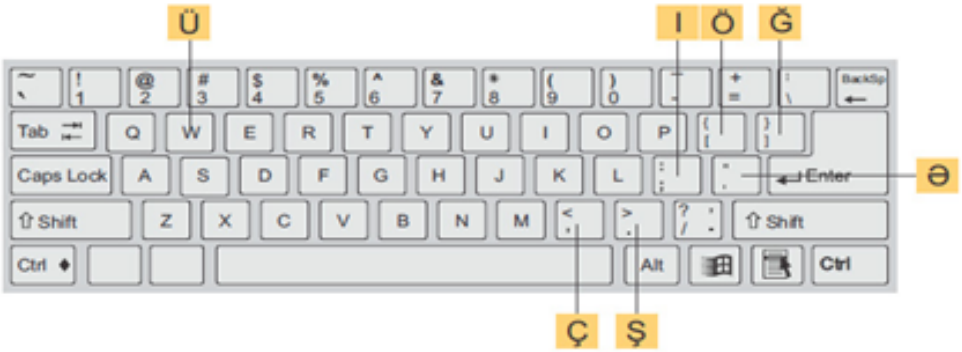

1-сурет – Әзірбайжан пернетақтасы

Грузия елі пернетақтасына W, X, C немесе одан да басқа шет тілдердің әріптерін формула жазу үшін ыңғайлы болсын немесе ғасырды көрсетуге ыңғайлы болсын деп кіргізген жоқ.

2-сурет – Грузия пернетақтасы

3-сурет – Кнопкалы ұялы телефон пернетақтасы

Кирил пернетақтасында мәтін теру кезінде кейбір символдарды қою үшін QWERTY пернетақтасына өтіп, керек символды қойып, қайта кирил пернетақтасына өтетінбіз. Мысалы, {}[] < > `~ символдарды қойғанда. Әлем бойынша барлық елдер пернетақталарында кем дегенде 2 немесе одан да көп раскладканы пайдаланады. Біз бір раскладка ғана жасаймыз деген пікір қате. Себебі, бір раскладкаға салсақ, мына {}[] < > `~ символдарды арнайы орнатумен (специальная вставка) ғана қоя аламыз. Бұл символдар сирек қолданылатын символдар қатарына жатпайды. Төл әріптерімізді қалай орналастырсақ та, бағдарламашылар тек ағылшын QWERTY пернетақтасын қолданады. Бағдарламашылардың Қазақ QWERTY пернетақтасына көшуі мүмкін емес. 1-ші жоба (қазақ әріптері оң жақ шетке бір шоғыр болып орналастырылған) қабылданған күннің өзінде де пернетақтамызда ағылшын стандартты QWERTY пернетақтасы, ұсынылып отырған 1-ші жобаның Қазақ QWERTY пернетақтасы және ЙЦУКЕН пернетақтасы раскладкалары болады. Ағылшын стандартты QWERTY пернетақтасын алып тастай алмаймыз. Себебі, әр тілдің өз пернетақтасы бар. Өзге тілде мәтін теру үшін сол тілдің ұлттық пернетақтасының раскладкасына өтеміз. Мысалы, ағылшын, қытай, араб, түрік және т.б. Ал ұлттық пернетақтамызда тіпті туыстас та емес екі тілдің мәтіндерін бір раскладкамен теру мүмкін емес. Қазақ және ағылшын әліпбиі екітүрлі. Аталған тілдер әліпбилерінің символдары бір-біріне толық сәйкес келмейді. 1-ші жобадағы Қазақ QWERTY пернетақтасын қабылдасақ, ұлттық пернетақтамызда екі QWERTY пернетақтасы (бірі ағылшынның, бірі қазақ) болады. Бұл тиімсіз.

Араб елінің пернетақтасында басқа тілдің әріптері орналасқан жоқ. Осындай басқа да мысалдар өте көп.

4-сурет – Араб пернетақтасы

Бұл елдердің барлығы 2 немесе одан да көп пернетақта раскладкасымен қолданады.

QWERTY пернетақтасын қолдаушылар «Шетелге тапсырыс бергенде QWERTY пернетақтасына ғана тапсырыс бере аламыз» дегенді айтады.

Шетелдегі пернетақта шығаратын ұйымдарға бұйымдарының өткені жақсы. Қандай пернетақта нұсқасын жасап берсек, сату үшін сол тапсырыс берілген өнімді шығарады.

Сондай-ақ QWERTY пернетақтасын қолдаушылар «QWERTY және ЙЦУКЕН пернетақтасы жиілікке негізделіп жасалмаған, тек механикалық тетіктер бір-біріне айқасып қалмас үшін жасалған. «20 жыл» зерттеліп, пернетақтаны жиілікпен жасағандағы пернетақта тиімділігі дәлелденсе де, қолданылса да, әлемге тарамай, қолданысқа енбей қалды» дегенді тілге тиек етеді.

Біздің ойымызша, QWERTY пернетақтасының алғашқысы басу мәшенкесіне ыңғайластырылғаны рас. Екіншіден, ағылшынша тергенде екі қолға бөлініп орналастырылғаны да бар. Август Дворак пен Вильям Диллидің жиілікке негізделген зерттеу жұмысын жүзеге асыру кезінде АҚШ өз әліпбиін басқа графикаға ауыстырмады және оған дейін халық QWERTY пернетақтасын қолданып келді. Ол кезде адамдар пернетақтаның жаңа нұсқасына қайта үйренгісі келмеді. Сондықтан көпшілікке үйреншікті QWERTY пернетақтасы қалып қойған. QWERTY пернетақтасы қазақ тілінде мәтін терушілердің барлығына үйреншікті емес. Ағылшын тілінде мәтін терушілер аз. QWERTY пернетақтасы көзге үйреншікті болғанмен, мәтін теруге қол дағдыланбаған.

Біз латын графикасына өтіп жатырмыз. Осы тұста пернетақтамызды жазу жылдамдығын

арттыруға лайықтап алғанымыз дұрыс болмақ. Жиі кездесетін әріптерге ыңғайланған пернетақта жаңа болғанмен, адамдар оған да үйреніп, болашақта қазақ мәтіндерін теру тез әрі ыңғайлы болар еді. Өйткені жиілікке негізделген пернетақтаның ғылыми негіздері (жиі кездесетін әріптердің пернетақтаның қолға ыңғайлы бөлігінде орналасуы, жиі тіркесетін әріптердің орналасу реттілігі, олардың екі қолға бөлініп орналастырылуы және т.б.) бар.

Ұлттық әліпбидің әріптерін пернетақтада тиімді орналастыру үшін лингвистикалық, социологиялық зерттеулер жүргізу қажет. Лингвистикалық зерттеулер жүргізу негізінен тіл білімінің қолданбалы бағытын зерттеу объектісі болып табылады. Бұл жағдайда пернетақтадағы әріптерді орналастыру кезінде біз қандай позицияларға сүйенетінімізді анықтау қажет.

Олардың біріншісі – ағылшын тілінде жазылған латын қаріптерінің орналасуын пернетақтада сақтау және жаңа таңбаларды кириллдегі қазақ әріптері тұрған жоғарғы қатарға орналастыру. Ағылшын пернетақтасында орналасқан латын қаріптерін басу арқылы шатастырмау үшін тиімді деп айта аламыз. Кирилл қаріптері бар пернетақтада жоғарғы қатарда тек қазақ тіліне тән әріптер орналасқан.

Екіншісі – ағылшын пернетақтасында рим қаріптерін сақтай отырып, жоғарыда емес, негізгі үш жолдағы бос орындарға жаңа таңбаларды енгізу.

Үшіншіден, әлемдік лингвистикада ұстануға тиіс қағида, әріптерді пернетақтада жиі қолданылатындай орналастыру, яғни жиі кездесетін әріптерді пернетақтаны басқанда оңай, икемді басылатын жерлерге орналастыру.

Мақалада осы үш жоба аясында жасалған пернетақта нұсқалары бойынша талдау жасалмақ.

Зерттеу материалы және әдістері.

Жобаны жүзеге асыру барысында лингвостатистикалық (жиілік ақпараттар алу үшін және статистикалық сипаттамалар жазу үшін), талдау және жинақтау әдістері, алгоритмдер теориясы мен программалық қамтамасыз ету (пернетақта нұсқалары бойынша компьютерлік бағдарлама жазу), эксперименттік (пернетақта нұсқалары бойынша уақыт және қуат (сапа) сыйымдылығы бойынша қолмен теру тәжірибесін жүргізу) және т.б. **әдістер** қолданылады. Жоба бойынша зерттеу кезеңдері жоғарыда зерттеу міндеттерінде көрініс тапқан.

Жоба бойынша күтілетін **зерттеу нәтижелері** төмендегідей:

а) әріптерді пернетақтада орналастырудың әлемдік (үнді-еуропа тілдері, түркі тілдері, орыс тілі) тәжірибесін зерттеу нәтижелеріне сипаттама жасалады;

ә) бірнеше пернетақта нұсқалары әзірленеді және олардың компьютерлік бағдарламалары жасалады;

б) пернетақта нұсқалары бойынша уақыт және қуат (сапа) сыйымдылығы бойынша эксперимент жүргізіледі және эксперимент нәтижелеріне ғылыми-тәжірибелік сипаттама жасалады.

в) әріптерді пернетақтада орналастырудың әлемдік тәжірибесін зерттеу мен эксперимент нәтижелері бойынша ұсыныстар жасалады.

Жаңа жазу қарсаңында ұлттық пернетақтаны жасаудың ғылыми-тәжірибелік негіздерін зерттеу өзекті әрі маңызды мәселе (Қазақ сөзформа құрылымының жиілік сөздігі, 2017). Жоба жаңалығы алғаш рет пернетақта жасаудың әліемдік тәжірибесін зерттеу және пернетақта нұсқалары бойынша тәжірибелік эксперименттер жүргізілуінен көрінеді.

Әдебиетке шолу

Отандық және шетелдік ғалымдардың пернетақта туралы ғылыми-зерттеулері пернетақта пайда болғалы бері қарқынды жүруде. Бірақ алғашқы пернетақталар баспа мәшінкесі негізінде ешқандай статистикалық не лингвистикалық зерттеулердің нәтижесіне негізделіп жасалмаған. Әйгілі айналымға енген QWERTY пернетақтасы қара халық арасында кең қолданысқа ие болғандықтан, айналымда қалған еді. Тіптен, Дворактың өзі «Мен адамдарға пайдалы зат жасаудан шаршадым. Олар үйренгісі де өзгергісі де келмейді» дейді. Ғалымның бұл сөздерінен қазіргі QWERTY пернетақтасының ғылыми негізі болмағанын түсінуге болады. Дворактың 1936 жылы жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесін қазіргі таңда көптеген Майкрософт, Линус, МаркОС сияқты компаниялар операциялық жүйелерде орнатып жатыр. Дегенімен, көпшілік QWERTY пернетақтасын қолданып жүр. Пернетақтаны жаңадан қолдана бастаған адамға минутына 40 сөз теру үшін Дворактың пернетақтасы бойынша 18 сағаттық үйрену уақыты кетеді екен. Ал дәл осындай нәтижеге жету үшін QWERTY пернетақтасымен 56 сағат кетеді. Бұдан Дворактың ұсынған пернетақтасы 3,1 есе тиімді екені көрініп тұр.

Пернетақтада мәтін терудің ғылыми негіздері болады. Оларға: мәтінді тиімді әрі тез теру, уақыт үнемділігі, қол мен саусақтардың батырманы басу кезінде қолға зақымның келмеуі, яғни буындардың ауырмауы және т.б. Мәтінді теру үшін пернетақтаға әріптерді орналастырудың ғылыми негіздері, оның ішінде әріп және әріп тіркестерінің жиілігін енгізу дұрыс. Себебі пернетақтаға қандай да бір тілдегі мәтіндердің жиілігін шығарып, сол жиілік негізінде әріп тіркестерінің жиілігін шығарғаннан кейін пернетақтаға орналастырсақ, сол тілдегі мәтіндерді теру жұмыстары тездейді. Ұлттық пернетақтамызды пернетақта кертпелеріне орналастыру үшін қазақ тіл білімінде, оның ішінде қазақ статолингвистикасында қолданбалы зерттеулер жақсы жүргізілуде. Атап айтар болсақ, 2016 жылы «Қазақ тілінің жиілік сөздігі» (Жұбанов, 2016). Осы сөздік негізінде Қазақ жазуын латын қарпіне көшірудің статистикалық негіздері жазылған (Жұбанов, 2017). Д. Тоқмырзаев пен Б. Карбозованың шетелдік пернетақталар тәжірибесі жайында зерттеу жұмыстары да ұлттық пернетақтамызды жасауда елеулі еңбектердің бірі.

Қолданбалы зерттеулерге соның ішінде пернетақтаға қатысты Yazdi M., Negahban A. пернетақтаны қазіргі кездегі қолданысқа қарай бейімдеп дизайнын жасау туралы (Yazdi, 2018), Li Y. Пернетақтада мәтін теру кезіндегі әсерлері мен ортасы, қалпы жайындағы (Li, 2020), Араб пернетақтасының көзге қатысты әсерін зерттеп, оптимизациялау мен пайдалану кезіндегі ыңғайлылыққа (Najjar, 2021) қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстары пернетақтаны қолданысқа пайдаланушыға ыңғайлы, пернетақтаны қолданушыға технология қызмет жасайтындай жолдары қарастырылуда.

Осындай отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстары мен қолданбалы бағытта жасап жатқан өнімдеріне қарап көптеген нәтижелерге қол жеткізуге болады деп айта аламыз.

Нәтижелер және талқылау

«Ешқандай ел жиілікке негізделген пернетақта жасаған жоқ» дейтін QWERTY пернетақтасын қолдаушылар пікірі қате пікір! Түрік елі жиілікке негізделген F пернетақтасын (оң қолға 51%, сол қолға 49% күш жұмсайды) 1955 жылдан бері зерттеп, қолданып келеді. Олардың осынша жыл ішінде F пернетақтасына толық көшпеуінің себебі – басында QWERTY пернетақтасын пайдаланды. Түрік елі 1928 жылдан бастап латын графикалы түрік әліпбиіне көшті. Бірақ пернетақталарын о бастан зерттеуге толық мүмкіндіктері болмай, дайын QWERTY пернетақтасын негіз ретінде алған (Li, 2020).

Біз қазір басында бәрін реттеп алсақ, Түрік елі сияқты жарты ғасырдан артық уақытымызды жоғалтпай, болашаққа ыңғайластырып пернетақтамызды жөндеп алар едік.

Көп адам мысалға келтіретін Apple компаниясы шығаратын пернетақталарының оң жағында сандар жоқ (орналастырылмаған). Бұл компания жылдан-жылға жаңалық ашып отырады. Мысалы, олар барлық құрылғыларында 3D иконкаларды бір күнде 2D иконкаға айналдырып немесе 3,5 мм-лік наушниктарды қолданыс айналымынан алып тастады. Адамдар оған да үйреніп келеді. Демек, кез келген жаңа өнімге үйренуге болады. Сол сияқты жиілікке негізделген пернетақтада басуға да адамдардың үйреніп кетуге мүмкіндігі өте мол.

QWERTY пернетақтасын қолдаушылар «бұрынғыдай сандардың және символдардың орнына ЙЦУКЕН негізіндегі пернетақтаға латын негізіндегі қазақтың төл әріптерін орната салу керек», – дегенді айтады.

Біздің ойымызша, сандардың орнына әріптерді кірістірмегеніміз жөн. Бұл жағдайда әріптер 4 қатарда тұратын болады. Санды оң жағынан басуға келмейтін пернетақталар да бар. 2 мм ештеңе шешпейді деуге болмайды. Бір күнде бір-екі бет мәтін теретін адамдарға қарағанда, 150-170 беттей мәтін теретін адамдар үшін сол 2 мм де маңызды. Сандар әріптерге жақын қатарда орналасуы қажет. Себебі, мәтін теруде сандарды теру жиі кездеседі. Мысалға, қазіргі ЙЦУКЕН пернетақтасында ноутбукпен қазақ мәтінін теру кезінде санды теру үшін раскладканы қайта-қайта ауыстыруға тура келеді. Бұл пікір бойынша жасалған пернетақтаның да қазіргі пернетақтадан ешқандай артықшылығы жоқ.

QWERTY пернетақтасын қолдаушылар «кейбір пернетақталарда Enter пернесін екіге бөліп, тағы бір перне орнатқан, сол пернеге төл әрпімізді орнатайық», – дейді.

Enter пернесінің шетінен бөлініп алынған пернеде мына символдар (/ | \) орналастырылған. Бірақ пернетақталардың басқа нұсқаларында бұл символдар Enter пернесінен бөлек орналасуы мүмкін.

Стандартты пернетақта көп жерде қолданылады. Біз ол стандарттан ауытқып, басқа пернетақта жасауымызға да болар еді. Бірақ стандартты пернетақтаны қолданғанда Enter

пернесінен бөлінген пернеге төл әрпімізді қойсақ, пернетақтаның басқа нұсқаларында төл әрпіміз әртүрлі орналасып, көшіп жүреді. Яғни ұсынылған 1-ші нұсқадағы үстіңгі сандар тұрған қатардың оң жағына қойылған **і** әрпі 1-нұсқа бойынша үстіңгі сандар тұрған қатарда, бірде Enter пернесінен бөлінген пернеде, бірде Enter-дің үсті, сандар қатарының астындағы аралықта әртүрлі пернетақталарда ауысып орналасатын болады.

QWERTY пернетақтасын қолдаушылар «бүкіл әлем QWERTY пернетақтасын қолданатындықтан, Сол пернетақтаны қалдыру керек», – дегенді айтады.

Бүкіл әлем бір пернетақтаны қолдануы үшін әлемде бір ғана тіл болуы керек. Әліпбиі латын графикасы негізінде жасалған елдердің пернетақтасында әріптерді орналастыру кезінде айырмашылықтар бар екені көрінеді. Мәселен, олардың бірқатарын көрсетейік, Неміс және Австрия пернетақтасы (Vertanen, 2018):

Неміс және Австрия пернетақтасында Y пен Z пернелері өзара орнын ауыстырған. QWERTY пернетақтасын негізге алса да, өздеріне ыңғайлы нұсқасын жасаған (Cao, 2018).

Франция елінің пернетақтасы AZERTY-де QWERTY сақталмай, Q-дың орнына A, W-дың орнына Z орналастырылған.

Латыштар өз ұлттық пернетақтасында екінші раскладкаға ŪGJRMV әріптерін орналастырған (Najjar, 2021).

5-сурет – Австрия пернетақтасы

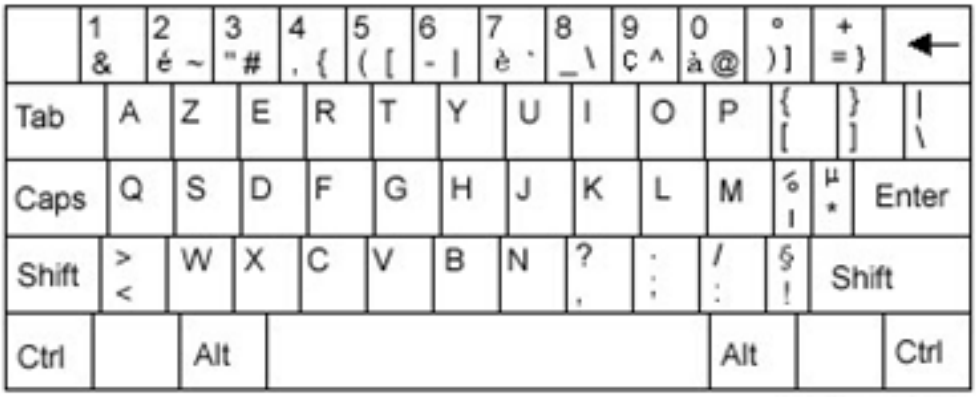

6-сурет – Франция пернетақтасы

Демек, QWERTY пернетақтасы барлық тілде сақталған дей алмаймыз, тіпті туыстас еуропа тілдерінің өзінде пернетақтасында айырмашылықтар көрінеді.

Қазіргі кезде пернетақтаны күнделікті қолданатын адамдар мен көптеген сала мамандары QWERTY пернетақтасының кемшіліктерін түсініп, өздеріне ыңғайлы пернетақталар расклад-

касын ойлап шығаруда. Латын қаріпті қазақ әліпбиіне көшуімізге байланысты пернетақтамызды да дұрыстап алуға өте жақсы мүмкіндік болып тұр (Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі, 2016).

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жанындағы Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия отырысының 2018 жылғы 21 маусымдағы № 20-3/07-664-хаттамасына сәйкес білім беру ұйымдары арасында жаңа әліпбиді пернетақтада орналастыру ретінің апробациясын өткізу үшін пернетақтаның 5 нұсқасы (акут) бойынша сауалнама жүргізді (2018 жылғы 21 маусымдағы № 20-3/07-664-хаттамасы).

1-нұсқада пернетақтада бұрынғы ағылшындағы латын қаріптері өз орнында қалдырылып, жаңа әліпбиде жоқ Х-нің орнына Ǵ әрпі, W-дің орнынан Á әрпі қойылған. Ағылшын латынындағы С әрпі пернетақтаның нүкте (.) тыныс белгісі тұрған жерге ауыстырылып, С-ның орнына Ó әрпі қойылған. Ал Ń, Ú, Ý әріптері ағылшанда тік жақша мен үтір (,) тұрған пернетақтаның оң жақ бетіндегі батырмаларға орналастырылған. Алайда бұл пернетақтада кирилдегі и/й-ді таңбалайтын нүктесіз ı (кіші әрпі) әрпі орналастырылмаған.

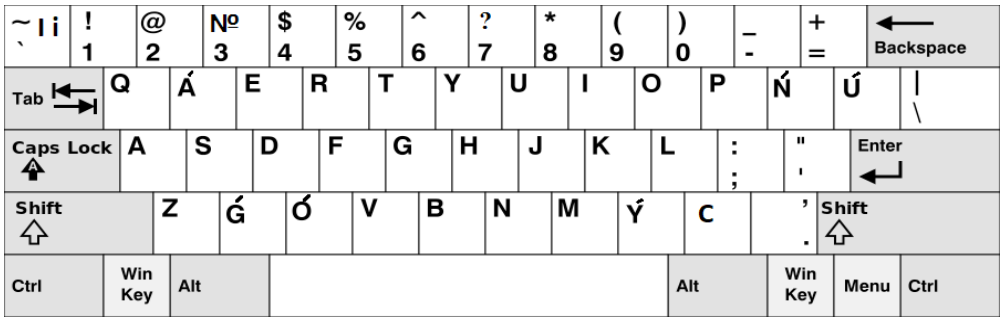

7-сурет – 1-ші нұсқа

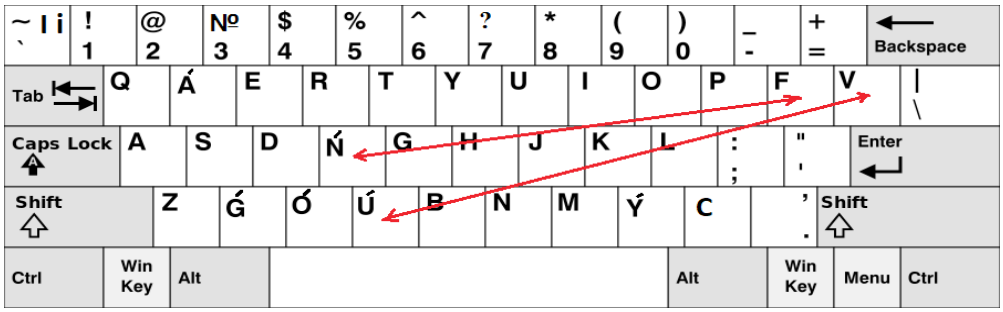

8-сурет – 2-ші нұсқа

2-нұсқа да 1-нұсқамен негізінен ұқсас, айырмашылығы – ағылшын пернетақтасының ортаңғы тұсында тұрған F, V әріптері оң жақ шеттегі жақшалар орнына қойылып, олардың орнына Ń, Ú таңбалары қойылған.

3-нұсқада кирил пернетақтасындағы қазақ әріптері (Ә, І, Ң, Ғ, Ү, Қ) тұрған орындарға жаңа әліпбидегі таңбалары (Á, I, Ń, Ǵ, Ú, Q) қойылған. Бұл жерде Ұ ағылшын пернетақтасында (U) бар болғандықтан, Ұ-ның орнына У (Ý) қойылған. Сонымен қатар кирилдегі и/й-ді таңбалайтын нүктесіз ı (кіші әрпі) әрпі нүктесіз ағылшындағы I ı -дің орына қойылған сияқты. Алайда бұл нұсқада Q әрпі екі жерде тұр.

4-нұсқаны А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Қолданбалы лингвистика бөлімі 7 миллион сөзқолданыстан тұратын «Қазақ тілінің сөзформалар жиілік сөздігі» мәтінінен алынған әріп және әріп тіркестерінің жиі кездесу ерекшелігін басшылыққа алып жасаған (Жұбанов, 2016). Ең жиі кездесетін 19 әріп екіге бөлінеді және пернетақтаның ортасында орналасқан, сол сияқты олармен жиі тіркесіп қолданылатын екінші әріптері

бірінші әріпке жақын аралыққа, яғни сол қол мен оң қол саусақтарына сәйкестендіріліп орналастырылған. Бұл пернетақтада бұрынғы ағылшындағы латын әріптерінің орнын сақтау көзделмеген, әріптердің актив қолданысына қарай жиі кездесетін әріптер пернетақтаны басуға ыңғайлы ортаңғы бөлікке орналастырылған (Жұбанов, 2017).

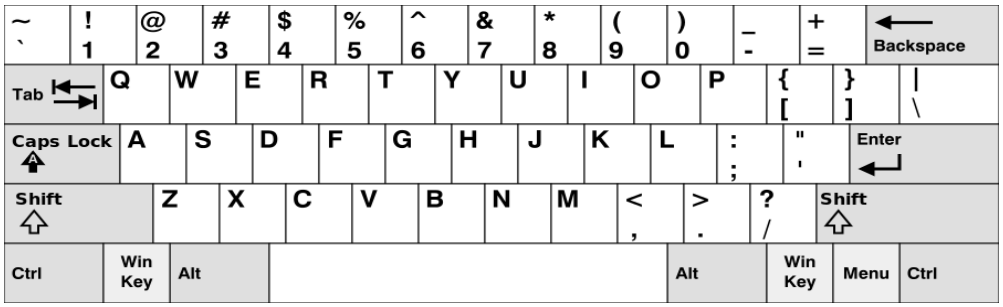

9-сурет – 3-ші нұсқа

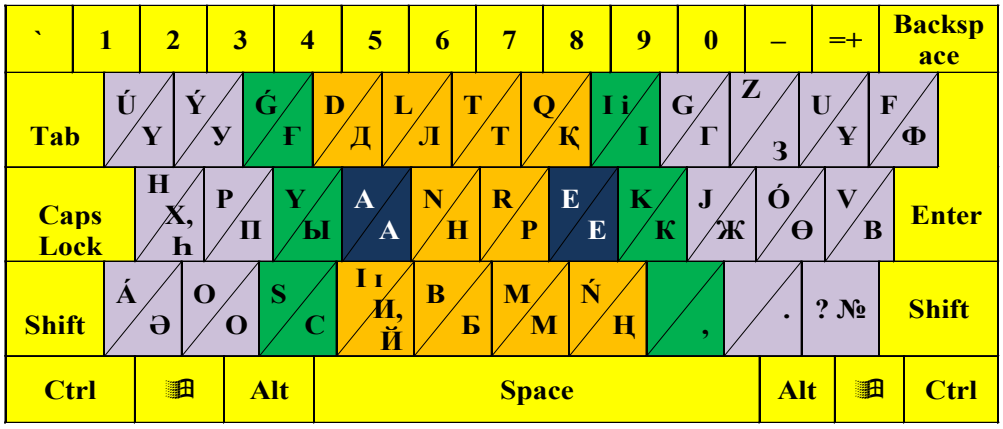

10-сурет – 4-ші нұсқа

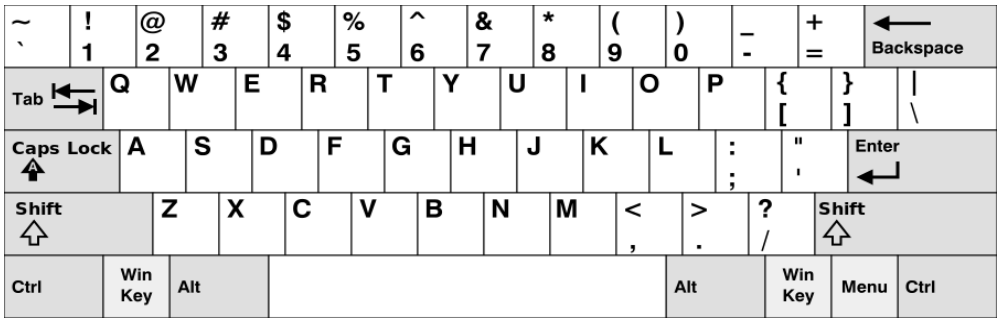

11-сурет – 5-ші нұсқа

5-нұсқада 1 және 2-нұсқалардағыдай, ағылшындағы латын пернетақтасының бұрынғы орны сақталып, оң жақ бөлігіндегі тыныс белгілері мен символдар ([];',./) тұрған жерге Ń,Ó,Á,Ú,Ǵ,Ý әріптері орналастырылған. Алайда Іі әрпі (нүктелі) қайталанып, ағылшындағы пернетақтадағы нүктенің (.) орнында тұр. Яғни Іі екі рет болып тұрда, и/й (І/ı) әрпі жоқ.

Сауалнамаға қатысушылардың жалпы саны – 1813 респондент. Оның ішінде мұғалімдер

(оқытушылар) – 384; студенттер – 877; оқушылар – 563.

Сауалнама нәтижесі бойынша, *1-кестеден,* көріп отырғанымыздай, *бірінші орында* мұғалімдер де, студенттер де, оқушылар да пернетақтаның 3-нұсқасын дұрыс деп санайды. Жалпы саны 1813 респонденттің 925-і, яғни тең жартысы осы нұсқаны белгілеген. Санақ бойынша *екінші орында* тұрғаны – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ұсынған 4-нұсқа. Жалпы саны 1813 респонденттің 677-сі, яғни 2/3 (үштен екісі) осы нұсқаны белгілеген. *Үшінші орында* 5-нұсқа (нарық нұсқасы), жалпы саны 1813 респонденттің 158-і, яғни оннан бірі осы нұсқаны белгілеген. Ал 1 және 2-нұсқаны белгілеушілер саны өте аз, 1-нұсқаны 32, 2-нұсқаны 21 адам белгілеген.

1-кесте – Сауалнама көрсеткіштері

№	Әлеуметтік топтар	№1	№2	№3	№4	№5
1	Мұғалімдер	1	3	300	80	
2	Студенттер	3	4	419	420	31
3	Оқушылар	28	14	206	177	127
	Жалпы: 1813	32	21	925	677	158

Сауалнама нәтижесі бойынша мынадай қорытынды жасауға болады. Көпшілік 3-нұсқаны, яғни ағылшынның бұрынғы әріптерін сақтап, кирилдегі пернетақтаның жоғарғы жағында тұрған қазақ тіліне тән әріптерді орналастыруды дұрыс деп санайды.

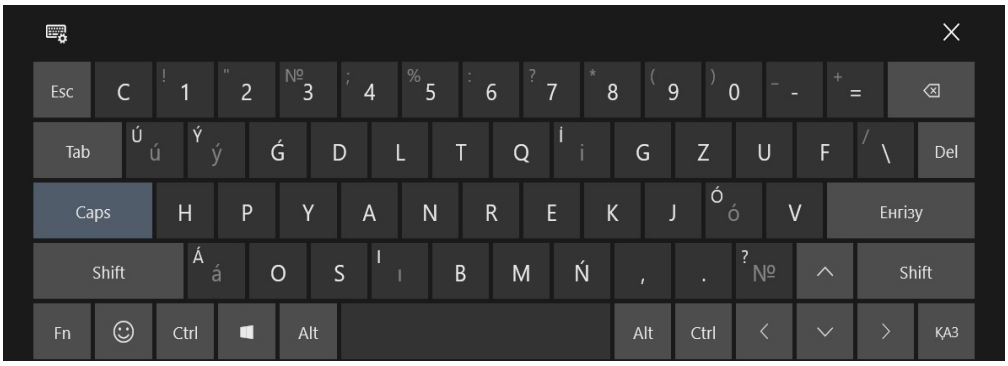

12-сурет – Акут әліпбимен жасалған статистикалық пернетақта

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің акут әліпбимен кезінде жасаған жобасы төмендегіше көрініс табады.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімі акут әліпбимен әріптерді жиілік бойынша төмендегіше орналастырған болатын.

Енді біз бұл пернетақтада орналастырылған әр әріп бар әріптердің жиілігі мен олардың комбинациясының жиілігін ескере отырып, неге осылай жасалғанын айтамыз.

Пернетақта пернелері екі қолмен басылғандықтан, олар ортаның оң және сол жағында есептеледі және екі қолға бөлінеді (Жұбанов, 2018: 5-24). Пернетақтаның жиегі қазіргі кириллицалық пернетақтада А және О әріптерімен созылған. Орталық (орталық) – бұл екі әріптің ортасында орналасқан П және Р әріптерінің ортасы. Яғни ЕПИ әріптерінің оң жағы, НРТ әріптерінің сол жағы.

Пернетақтаға әріптерді орналастыру кезінде оның бетінде түймелер орналасқан жолды басудың ыңғайлылығына байланысты, яғни теру кезінде актив пен пассив аймақтарға бөлінеді. Пернетақтада әріптерді теруге ыңғайлы орын – ортаңғы аймақта, әсіресе кертік тұрған жерде, оның астында және үстінде.

Ал экстремалды түймелер пассивті аймаққа жатады. Актив пен міндеттеме аймақтарын пернетақтаның горизонталь (көлденең) және вертикаль (тік) бөліктері бойымен де көрсетуге болады (Жаңабекова, 2018: 14-21). Көлденең сызық бойындағы белсенді аймақ – бұл екі ядро бар ортаңғы қатар, яғни қазіргі кирилдегі Ф әрпінен басталатын және Э әрпімен аяқталатын қатар. Сонымен қатар активтік аймақ осы қатардың үстінде орналасқан. Ал төменгі қатар – сирек кездесетін әріптер орналасқан аймақ (Карбозова, 2016: 159).

13-сурет – Пернетақтаның жиек және ортаңғы бөлігі

Тік (вертикаль) түймелер жолағы – бұл көлденең жолақтағы түймелердің жаны, яғни ортаңғы, екінші қатардағы жан, орта. Сондай -ақ, жоғарғы қатардағы жиектің жоғарғы ортаңғы бөліктері. Содан кейін – жиектің төменгі ортаңғы бөліктері. Ал осы үш қатардың шеткі бөліктері пассивті аймақ болып саналады, онда сирек кездесетін әріптер немесе тыныс белгілері орналасады.

Қорытынды, тұжырымдар

Талдау бойынша мынадай қорытынды жасауға болады:

1) Бірінші орындағы көпшілік таңдаған 3-нұсқаның басуға үйреншікті, қабылдауға жеңіл екендігіне күмәніміз жоқ. Қ-ның біреуін ғана беру керек.

2) Екінші орындағы А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ Қолданбалы лингвистика бөлімінің әріп жиілігіне сәйкес жасаған 4-нұсқа приципті тұрғыдан тиімді деп саналғанмен, ағылшын пернетақтасындағы латын қарпінің орнының ауысып кетуі халықтың қолдағдысына қиындық келтіретіні белгілі.

3) Үшінші орындағы 5-нұсқа оң жақтағы тыныс белгілері тұрған орындарға орналастыру жаңа таңбаларды бір жерден іздейтіндіктен, қабылдауға да жеңілдік тудырады. А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ Қолданбалы лингвистика бөлімі ұсынып отырған 2-жобасы да осымен, әріптердің орны ауысып орналастырылғаны болмаса, негізінен сәйкес келеді.

и/й-ді таңбалайтын І/ı әрпі 5-нұсқада ғана жеке беріледі, алайда нүктесін алып тастау қажет еді. Ұлттық пернетақтаның қабылданған нұсқасында арнайы батырмада беру керек.

Латын әліпбиінде теру бойынша бірінші QWERTY, екінші DVORAK, үшінші Colemak пернетақтасы тұр. QWERTY пернетақтасы 1867 жылы жасалып 1936 жылға дейін латын әріптерін теруге арналған жалғыз перне орналасуы (Meena, 2018) болып келді. 69 жыл бойы жалғыз қолданылып келе жатқан перне орналасуы бүгінгі күнге дейін келіп жетті. Халық әбден үйренген QWERTY пернетақтасын ешқандай пернетақта ауыстыра алмады. 1936 жылғы Дворактың да пернесі қазіргі Colemak, Carplax, Kinesis, Maltron және т.б. көптеген пернеорналасулары жасалды. Бірақ бұл жаңадан зерттеліп жатқан пернеорналасуының барлығы QWERTY пернетақтасынан артықшылығы аса көп емес. Артықшылығы өте үлкен болса сол уақытта барлығы жаңа пернетақтаға өтіп кетер еді. Әрбір латын қаріптерін пайдаланушы ел QWERTY пернетақтасын минималды түрде өздерінің тіліне ыңғайластырып өзгертті (Smith, 2017).

Біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты – пернетақтада қазақша мәтіндерді жылдам әрі сапалы теру мүмкіндіктерін қарастыру. Ол үшін біз қазақша мәтіндерде жиі кездесетін әріптерді және сөзді құрайтын әріп тіркестерінің жиілік мүмкіндіктерін анықтауымыз қажет.

Жаңа пернетақта орналасуын құрастырғанда, тек бір ғана құрылғыға емес, барлық құрылғы қамтылатындай құрастыру керек. Мысалы,

физикалық пернетақтаға ыңғайластырып ғана қоймай, сенсорлы экрандарға да ыңғайлы болуы қажет.

Зерттеулеріміздің негізінде (жетілдірілген әліпби нұсқасы бойынша) 1 вариантқа QWERTY пернесін алып отырмыз.

14-сурет – Жетілдірілген әліпби нұсқасы бойынша QWERTY пернесі (1 вариант)

Бұл вариантта келесі артықшылықтар бар:

• Көзге үйренгендіктен және көп адамның таңдауы QWERTY пернесінің негізінде;

• Төл әріптердің жиілігі және әріп тіркесі бойынша;

• Символдардың максималды қамтылуы, үтір мен нүктенің ыңғайлылығы (себебі үтір мен нүкте әріптер сияқты өте жиі кездеседі);

• Кирил пернесіндегі қазақ әріптерінің орналасуымен сәйкестендірілуі;

• Эстетикалық тұрғыдан көзге тартымдылығы;

• Әліпбиімізде жоқ әріптердің негізгі пернетақтамызда болмауы;

• Ағылшын тілінде жиі кездесетін W, X, C әріптерінің жасырын орналасуы;

• Сандардың өз орнында болуы және перне-орналасуды (раскладканы) ауыстырмай теру.

1 вариант пернетақтасы бойынша қазақша мәтінді пернетақтада терген жағдайда ~40 миллионға жуық пернені басуда қазақтың төл әріптері 14,3% (~5млн717) басылады екен. Сондықтан қазақтың төл әріптерін мәтін терген кезде сирек кездеседі деуге болады. Тек ***«і»*** әрпі жиі кездесетіндіктен, жоғары және ортаңғы жерге орналастыру ыңғайлы. Қалған төл әріптерді перненің әріптік алаңының шетіне және төмен жағына орналастыруға болады.

2-кесте – 40 млн әріптің жиілігінің ішіндегі қазақтың төл әріптері кестесі

№	Әріп	Жиілігі	%	Әріп тіркесі
1	ı	2406532	6,0264	4151797
2	ŋ	656231	1,6433	871974
3	ğ	649818	1,6273	1255368
4	ş	535909	1,3420	902229
5	ö	415207	1,0397	653687
6	ū	378179	0,9470	673098
7	ü	350733	0,8783	597980
8	ä	325023	0,8139	521339

3-кесте – 2 млн сөзқолданыстан алынған символдар жиілігі

Символ	Жиілігі
.	149466
,	130600
() екі жағы	51028
« екі жағы	45870
қысқа сызықша	29237
ұзын сызықша	24167
:	19380
/	6572
?	5950
;	4867
=	1810
%	1177
#	742
!	540
+	355
*	295
$	166
№	142
~	6

Осы кестеде көрініп тұрғандай, қазақ мәтінін теру барысында өте қажетті символдардың жиілігін көріп тұрмыз. Сондықтан ең жиі кездескен символдарды пернетақтамызға орналастырудың маңызы өте зор (раскладканы ауыстыра бермес үшін). Әрине әрбір салада мәтін терген жағдайда символдардың кездесу жиілігі өзгеруі мүмкін, бірақ бұл 2 миллион сөзқолданыстан алынған символдар жиілігі аралас стильдердегі мәтіндерден алынған. Сондықтан тильда мен доллар символынан басқа барлық символдар 1 вариант пернетақтасында қамтылған.

Пернетақтада жасырын пернені Ctrl+Alt-ті басу арқылы W/X/C әріптерін енгізуге болады (Onsorodi, 2020).

Қорытынды

Қазақ жазуын латын қарпіне көшіру жағдайында қазақтың ұлттық пернетақтасын жасау, нақтырақ айтсақ, қазақ әріптерін пернетақтада тиімді орналастыру мәселесі қазіргі уақытта қызу талқылау үстінде. Осы ретте біздің қолданбалы бағытта зерттеліп отырған ғылыми жоба әлемдік пернетақталарда әріптер орналасуын зерттеу, принциптерін анықтау нәтижесінде қазақ пернетақтасында әріптерді орналастырудың ғылыми-тәжірибелік негіздерін айқындауға арналған және қазіргі ұсынылып отырған пернетақта жобаларына сараптама жасау, талдау арқылы тиімді пернетақтаны таңдау немесе өз тарапымыздан ұсынуға бағытталған. Мақала аясында жоғарыда ұсынылған пернетақталарды сараптау нәтижелері мен қазақ әріптерінің жиілігіне негізделген пернетақтада жасау мәселелері қарастырылды.

Сонымен, қорыта келе, айтарымыз: Қазақ домбырасы – қазақты басқа елден ерекшелейтін ұлттық аспабы. Сол сияқты бүгінгі заттық мәдениет белгісі ретінде ұлттық пернетақтамыздың да өзіне тән ұлттық айшығы, түр-тұрпаты болуы керек. Ұлттық пернетақтамыз ағылшын мәтінін теруге ыңғайластырылмауы керек. Қазақ ағылшынға ешқашан да айналмайды. Сол сияқты бағдарламашылар тіліне бейімдеудің де қажеті жоқ. Бағдарлама тіліне бейімдеу дегеніміз – ол пернетақтаны, тіпті әліпбиіміздің

өзін компьютерге бейімдеу дегенді білдіреді. Біз пернетақтамызды бір салаға ыңғайластырып емес, бүкіл қазақ халқына ыңғайлы етуді жөн көреміз. Әлемдік тәжірибеге сүйеніп, дұрыс нәтижелерді сұрыптап алуымыз керек.

Ұлттық пернетақта жасауда мемлекеттік деңгейде шешіп алатын ең маңызды мәселе – қазақтың ұлттық пернетақтасын жасауды принципке алу. Екіншіден, соған сәйкес пернетақта үлгілерін жасаумен айналысқан мамандарды бір орталыққа жинап, жұмыстарын үйлестіру (яғни әркім өз нұсқасын ұсынып, бірін таңдап, сонымен шектелуге болмайды).

Зерттеу нәтижелері қазақ жазуын латын қарпіне көшіру жағдайында жаңа ұлттық пернетақтаны жасап шығаруда теориялық және тәжірибелік (эксперименттік) нұсқаулық болатынына сенімімiз мол.

Мақала *ИРН AP09560999* «Ұлттық пернетақта жасаудың лингвотеориялық және практикалық негіздері» жоба тақырыбы бойынша зерттеу аясында жазылған

Әдебиеттер

Назарбаев Н. «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» мақаласы //https://www.akorda.kz/

Yazdi M., Negahban A. (2018) Optimization of Split Keyboard Design for Touchscreen Devices. International Journal of Human–Computer Interaction Published online: 20 Apr 2018. Pages 468-477.

Қазақ сөзформа құрылымының жиілік сөздігі. – Алматы, Дәуір баспасы, 2017. – 552 б.

Li Y., You F., Ji M. (2020) The Influence of Smartphone Text Input Method, Posture, and Environment on User Experience. – 2020. International Journal of Human–Computer Interaction Volume 36, 2020 – Issue 12

Vertanen K., Fletcher C., Gaines D. (2018) The Impact of Word, Multiple Word, and Sentence Input on Virtual Keyboard Decoding Performance. – 2016. CHI '18: Proceedings of the 2018 CHI Conference on Human Factors in Computing SystemsApril 2018 Paper No.: 626

Cao S. (2018) Modeling and Predicting Mobile Phone Touchscreen Transcription Typing Using an Integrated Cognitive Architecture. International Journal of Human–Computer Interaction. Volume 34, 2018 – Issue 6

Najjar A., Hosny M. (2021) Usability Evaluation of Optimized Single-Pointer Arabic Keyboards Using Eye Tracking. Advances in Human-Computer Interaction. Volume 2021.

Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы. Дәуір баспасы, 2016. – 1472 бет.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жанындағы Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия отырысының 2018 жылғы 21 маусымдағы № 20-3/07-664-хаттамасы

Жұбанов А., Жаңабекова А., Карбозова Б., Қожахметова А. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы. Қазақ тілі баспасы, 2016. – 665 бет.

Жұбанов А., Тоқмырзаев Д., Жаңабекова А. Қазақ жазуын латын қарпіне көшірудің статистикалық негіздері. – Алматы, Қазақ тілі баспасы 2017. – 160 бет.

Жұбанов А.Қ. Қазақ тілі әріптері мен әріп тіркестерінің жиіліктерін анықтау латын әліпбиіне көшуде өз септігін тигізеді // «Латын әліпбиі – әлем қазақтарының рухани тұтастығының негізі» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, Қазақ тілі, 2018. – 5-24 бб.

Жаңабекова А. Ұлттық қазақ әліпбиін пернетақтада орналастырудың статистикалық негіздері / Тілтаным. – 2018. – №1. – Б. 14-21

Карбозова Б. Латын қарпіне негізделген түрік пернетақтасының тәжірибесі және қазақ пернетақтасына әріптүймешіктерді орналастыру реті туралы // Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау теориясы мен практикасы. – Алматы. Қазақ тілі, 2016. – 560 б.

Meena Y., Cecotti H. (2018) Toward Optimization of Gaze-Controlled Human–Computer Interaction: Application to Hindi Virtual Keyboard for Stroke Patients. IEEE transactions on neural systems and rehabilitation engineering. 2018. Volume: 26 Issue: 4.

Smith S., Chao C., Juang J. (2017) Optimization of unequal-active-and-passive-area piezoelectric unimorph cantilevers with collisions for ultra-thin keyboard design. Journal of Vibroengineering, Vol. 19, Issue 7, 2017, p. 4816-4826.

Onsorodi AHH, Korhan O. (2020) Application of a genetic algorithm to the keyboard layout problem. PLoS ONE 15(1): e0226611. Published: January 7, 2020

References

Cao S. (2018) Modeling and Predicting Mobile Phone Touchscreen Transcription Typing Using an Integrated Cognitive Architecture. International Journal of Human–Computer Interaction. Volume 34, 2018 – Issue 6

Karbozova B. (2016) Latyn karpine negizdelgen tyrik pernetaktasynyn tazhiribesi zhane kazak pernetaktasyna arip-tyjmeshikterdi ornalastyru reti turaly // Zhana ulttyk alipbi negizinde kazak zhazuyn reformalau teorijasy men praktikasy. [About the experience of the Turkish keyboard based on the Latin alphabet and the order of placement of letter buttons on the Kazakh keyboard] – Almaty. Kazak tili, 2016. – 560 b. (In Kazakh)

Kazak sozforma kurylymynyn zhiilik sozdigi. (2017) [Frequency Dictionary of Kazakh wordform structure] – Almaty, Dauir baspasy, 2017. – 552 b. (In Kazakh)

Kazakstan Respublikasy Bilim zhane gylym ministrligi zhanyndagy Kazak tili alipbiin latyn grafikasyna koshiru zhonindegi ulttyk komissija otyrysynyn 2018 zhylgy 21 mausymdagy № 20-3/07-664-hattamasy (2018) [Minutes of the meeting of the National Commission for the transition of the Kazakh alphabet to the Latin script under the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated June 21, 2018 No. 20-3 / 07-664] (In Kazakh)

Li Y., You F., Ji M. (2020) The Influence of Smartphone Text Input Method, Posture, and Environment on User Experience. – 2020. International Journal of Human–Computer Interaction Volume 36, 2020 – Issue 12

Meena Y., Cecotti H. (2018) Toward Optimization of Gaze-Controlled Human–Computer Interaction: Application to Hindi Virtual Keyboard for Stroke Patients. IEEE transactions on neural systems and rehabilitation engineering. 2018. Volume: 26 Issue: 4.

Najjar A., Hosny M. (2021) Usability Evaluation of Optimized Single-Pointer Arabic Keyboards Using Eye Tracking. Advances in Human-Computer Interaction. Volume 2021.

Nazarbaev N. «Ruhani zhangyru: bolashakka bagdar» makalasy [article "Ruhani zhangyru: a look into the future"] //https://www.akorda.kz/ (In Kazakh)

Smith S., Chao C., Juang J. (2017) Optimization of unequal-active-and-passive-area piezoelectric unimorph cantilevers with collisions for ultra-thin keyboard design. Journal of Vibroengineering, Vol. 19, Issue 7, 2017, p. 4816-4826.

Onsorodi AHH, Korhan O. (2020) Application of a genetic algorithm to the keyboard layout problem. PLoS ONE 15(1): e0226611. Published: January 7, 2020

Vertanen K., Fletcher C., Gaines D. (2018) The Impact of Word, Multiple Word, and Sentence Input on Virtual Keyboard Decoding Performance. – 2016. CHI '18: Proceedings of the 2018 CHI Conference on Human Factors in Computing SystemsApril 2018 Paper No.: 626

Yazdi M., Negahban A. (2018) Optimization of Split Keyboard Design for Touchscreen Devices. International Journal of Human–Computer Interaction Published online: 20 Apr 2018. Pages 468-477.

Zhalpy bilim berudegi kazak tilinin zhiilik sozdigi.(2016) [Frequency dictionary of the Kazakh language in general education] – Almaty. Dauir baspasy, 2016. – 1472 bet. (In Kazakh)

Zhanabekova A. (2018) Ulttyk kazak alipbiin pernetaktada ornalastyrudyn statistikalyk negizderi [Statistical bases of the placement of the national Kazakh alphabet on the keyboard] / Tiltanym. – 2018. – №1. – B. 14-21. (In Kazakh)

Zhubanov A., Tokmyrzaev D., Zhanabekova A. (2017) Kazak zhazuyn latyn karpine koshirudin statistikalyk negizderi. [Statistical bases of the translation of the Kazakh script into the Latin alphabet] – Almaty, Kazak tili baspasy 2017. – 160 bet. (In Kazakh)

Zhubanov A., Zhanabekova A., Karbozova B., Kozhahmetova A. (2016) Kazak tilinin zhiilik sozdigi. [Frequency dictionary of the Kazakh language] – Almaty. Kazak tili baspasy, 2016. – 665 bet. (In Kazakh)

Zhubanov A.K. (2018) Kazak tili aripteri men arip tirkesterinin zhiilikterin anyktau latyn alipbiine koshude oz septigin tigizedi // «Latyn alipbii – alem kazaktarynyn ruhani tutastygynyn negizi» atty respublikalyk gylymi-praktikalyk konferencija materialdary. [Determining the frequency of letters and letter combinations of the Kazakh language will contribute to the transition to the Latin alphabet] – Almaty, Kazak tili, 2018. – 5-24 bb. (In Kazakh)

ҒТАМР 16.21.33 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph5

Г.Ж. Искакова*, Б. Шалабай

«Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Қазақстан, Көкшетау қ.
*e-mail: g.ristina@mail.ru

МИФ – АВТОР МОДАЛДІЛІГІНІҢ БЕРІЛУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Мақалада лингвистикалық зерттеулер контексіндегі модалділік ұғымы кеңінен сипатталып, қазіргі лингвостилистика мен мәтін лингвистикасындағы модалділік категориясын зерттеудің қысқаша тарихы, теориялық материалдарды синтездеу арқылы «автор модалділігі» категориясының анықтамасы ұсынылды.

Зерттеу жұмысында көтерілген «автор модалділігі» категориясы лингвистикамен де және әдебиетпен де байланыста қарастырылды. Әдебиетпен байланысы қазақ жазушысы Ә. Кекілбаев пен қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың шығармашылығын зерттеумен байланысты. Зерттеу жұмысы лингвистикалық тұрғыдан мәтін лингвистикасы, көркем шығарма стилистикасы, құрылымдық және коммуникативтік синтаксис сияқты салалармен байланысты. Өйткені, көркем мәтіндегі автор модалділігін, автор позициясын зерттеу осындай кешенді талдауды қажет етеді.

Көркем мәтіндегі «автор модалділігі» категориясының мәтінтүзушілік қызметіне, мәтін астарының имплицитті коммуникативтік сипатына талдау жасау мәтінтүзімнің коммуникативтік прагматикалық аспектісін айқындауға көмектеседі. Көркем шығармалар тіліндегі авторлық модалділік мәтіннің лексикалық грамматикалық және композициялық деңгейлерінің элементтері арқылы жүзеге асырылады, сондай-ақ бейнелер, тақырыптар, авторлық идеялар мен концептілер сияқты мәтінді қабылдау нәтижесінде анықталатын прагматика-идеологиялық бірліктер арқылы көрініс табады. Көркем мәтінде автор модалділігінің берілуінің бір тәсілі ретінде мифтік сюжеттер, символдық белгілер қарастырылып, көркем шығармалардан мысалдар келтірілді, контекстік талдау және компоненттік талдау жасалды.

Миф пен шындықты байланыстыру арқылы автор қазіргі замандағы қоғамдық мәселелерді көтереді, сол себепті миф шартты түрде символдық, кодталған сипатқа ие болады. Бұл автордың белгілі бір жағдаятта көзқарасын, тұжырымын, яғни автор модалділігін білдірудің бірден бір тәсілі. Бұл құрылымдардың семантикасы модалділіктің әртүрлі реңктерін қамтиды, оларды анықтау шығармада автордың қатысуын айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: автор модалділігі, көркем мәтін, ұлттық дүниетаным, мифтік сюжет, символдық белгі.

G. Zh.Iskakova*, B.Shalabay

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kazakhstan, Kokshetau
*e-mail: g.ristina@mail.ru

Myth as a way of expressing the author's modality

The article substantiates the concept of modality in the linguistic research context. It offers a brief history of the modality category study in modern linguistic stylistics and linguistics of the text. Based on the method of theoretical material synthesis the study proposes the definition of "author's modality" category.

The "author's modality" category, considered in the research, regards both linguistic and literary issues. The literary issues are connected with the study of the works by the Kazakh writer A. Kekilbayev and the Kyrgyz writer Sh.Aitmatov. The linguistic part of the study is associated with the text linguistics, fiction stylistics, structural and communicative syntax. The study of author's modality and position in a literary text requires an integrated approach.

The article examines the text-forming function of the "author's modality" category in a literary text. As a result of considering the author's modality transmission in the text using implicit means there determined the communicative pragmatic aspect of text formation. The author's modality in the language of fiction is implemented through the elements of the lexical-grammatical and compositional levels of the text, and through the pragmatic-ideological units determined as a result of text perception, such as images, themes, author's ideas and concepts. In the literary text, mythical plots, symbolism were considered as one of the ways to convey the author's modality. There were presented examples from fiction works, contextual and component analysis was carried out.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Since myth does not directly correlate with reality, the connection between myth and reality, including modern reality, acquires a conventional symbolic, coded character, which is reflected at the level of mythological reminiscences. The author uses this approach to express his attitude to a certain situation, concept and modality. The semantics of these structures includes various shades of modality, the definition of which allows to reveal the author's intention.

Key words: author's modality, literary (fiction) text, national worldview, mythical plot, symbolic sign.

Г.Ж. Искакова*, Б. Шалабай

НАО Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Казахстан, г. Кокшетау

*e-mail: g.ristina@mail.ru

Миф как способ выражения авторской модальности

В статье обосновано понятие модальности в контексте лингвистических исследований, предложена краткая история изучения категории модальности в современной лингвостилистике и лингвистике текста, с помощью метода синтеза теоретического материала было предложено определение категории «авторская модальность».

Категория «авторская модальность», рассматриваемая в данной исследовательской работе, затрагивает как лингвистические, так и литературоведческие вопросы. Литературоведческие проблемы связаны с изучением творчества казахского писателя А. Кекильбаева и киргизского писателя Ш. Айтматова. Лингвистическая сторона исследования связана с такими областями лингвистики, как лингвистика текста, стилистика художественного произведения, структурно-коммуникативный синтаксис. Ведь изучение авторской модальности, авторской позиции в художественном тексте требует такого комплексного подхода.

В статье также рассмотрена текстообразующая функция категории «авторская модальность» в художественном тексте. В результате рассмотрения передачи авторской модальности в тексте с помощью имплицитных средств определен коммуникативный прагматический аспект текстообразования. Авторская модальность в языке художественных произведений реализуется через элементы лексико-грамматического и композиционного уровней текста, а также через прагматико-идеологические единицы, определяемые в результате восприятия текста, такие как образы, темы, авторские идеи и концепты.

В статье на примерах из художественных произведений были рассмотрены мифические сюжеты, символические знаки как один из способов передачи авторской модальности в художественном тексте, а также проводился контекстуальный и компонентный анализ.

Поскольку миф напрямую не соотносится с действительностью, связь мифа и реальности, в том числе и современной, приобретает условно символический, кодированный характер, что находит отражение на уровне мифологических реминисценций. Автор использует этот подход для выражения своего отношения к определенной ситуации, концепции, модальности автора. Семантика этих структур включает в себя различные оттенки модальности, определение которых позволяет раскрыть авторский замысел.

Ключевые слова: авторская модальность, художественный текст, национальное мировоззрение, мифический сюжет, символический знак.

Кіріспе

Модалділік категориясы – отандық және шетелдік тілшілердің әрдайым назарында жүрген күрделі категориялардың бірі. Бұл бағыттағы зерттеулердің маңыздылығы мәтін ерекшелігін зерттеу мен сипаттауға негізделеді. Көркем мәтінде автор модалділігін анықтап, оның жүзеге асу жолдарын талдау арқылы ғана мәтінді дұрыс түсінуге болады. Себебі, автор модалділігі – мәтінді тұтас шығарма ретінде қабылдауға мүмкіндік беретін мәтін түзуші категория. Аталған зерттеу жұмысының өзектілігі модалділік категориясының көркем мәтінге қатысты жеке аспектілерінің, оның берілу жолдарының зерттелмеуімен анықталады. Тіл білімінде осы күнге дейін модалділік, оның ішінде автор модалділігі категориясы, оны көркем мәтінде анықтау мәселесі, яғни берілу жолдарын егжей-тегжейлі талдауға қатысты ғылыми еңбектер жоқтың қасы.

Зерттеу жұмысының пәні ретінде көркем мәтінде автор модалділігінің имплицитті берілу жолдарын жүйелі түрде сипаттау қаралып отыр. Қазақ жазушысы Ә.Кекілбаевтің шығармаларындағы («Аңыздың ақыры», «Әбілхайыр ханның түс көруі», «Шыңырау») және қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың шығармаларындағы («Жанпида» романы, «Шыңғысханның ақ бұлты», «Ақ кеме») автор модалділігінің мифтік

сюжеттер арқылы берілу жолдарын қарастыру зерттеу жұмысының нысаны болмақ.

Зерттеу жұмысының мақсаты – автор модалділігін көркем мәтінді түзуші, ұйымдастырушы рөл атқаратын категория ретінде қарастырып, қазақ, қырғыз жазушылары шығармаларының негізінде автор модалділігінің берілу жолының бірі ретінде мифтік сюжеттерді қолдану ерекшелігін талдау.

Зерттеу жұмысының мақсаты нақты міндеттер шеңберін анықтауға мүмкіндік берді:

1) мәтін лингвистикасы бойынша қазіргі ғылыми жұмыстарды талдау негізінде мәтінді зерттеудің негізгі тәсілдерін анықтау, лингвистикалық мәтіндік категорияларды қарастыру;

2) ғылыми еңбектерге сүйене отырып, модалділік категориясына қатысты зерттеулерді теориялық тұрғыдан жинақтап, сұрыптау;

3) «автор модалділігі» ұғымына анықтама беру және оның көркем мәтінде берілу жолдарының ұлттық дүниетаныммен сабақтастығын көрсету;

4) Ә.Кекілбаев, Ш.Айтматов шығармаларының негізінде автор модалділігінің берілу жолының бірі ретінде мифтік сюжеттерді қолдану ерекшелігін көрсету.

Зерттеу жұмысы шеңберінде тұжырымдалған міндеттерді шешу үшін жалпы ғылыми, филологиялық әдістер қолданылды: синтездеу, контекстік талдау, компоненттік талдау, салыстыру әдістері.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы көркем мәтіннің әмбебап категориялары теориясын дамытуға және автор модалділігін білдіру құралдары туралы теориялық материал ретінде қолданылуымен анықталады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы зерттеу жұмысының нәтижелерін ЖОО-да арнайы курстарды әзірлеуде, «Тіл теориясы», «Мәтін лингвистикасы» пәндері бойынша курстарды оқытуда қолданылуымен анықталады.

Зерттеу жұмысының болжамы төмендегі мәселелерді анықтауды көздейді:

1) модалділік категориясы басқа мәтіндік категорияларды жүзеге асырудың ерекшеліктерін анықтайтын көркем мәтіннің негізгі категориясы;

2) автор модалділігінің берілу жолдары эксплицитті және имплицитті болып бөлінеді. Біздің жұмысымызда автор модалділігінің имплицитті берілуі қарастырылады. Имплицитті құралдарға көркем мәтіннің модальді мағыналарын мәтін астары ақпараты арқылы беретін маркерлер, белгілі бір контексте тілдік бірліктердің ауыспалы мағыналарын қолдану нәтижесінде туатын модалділік мәндер жатады.

3) Көркем мәтін – жасырын мағыналардың болуымен ерекшеленетін мәтін түрі. Сол себепті модалділік көркем мәтіннің дифференциалды көрсеткіші ретінде анықталады: әрі бұл категория, әдетте, имплицитті (жасырын) түрде көрінеді.

Материал және әдістер

Мәтін – адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын білдіретін ең жоғарғы коммуникативтік бірлік. Ол адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде адамның қоршаған шындық өмір бейнесі туралы мағлұмат алуында негізгі құрал болып табылады. Мәтін бір ойдың жемісі болғандықтан, ол адам санасымен, сөз мәдениетімен тығыз байланысты.

Мәтіннің негізгі сипаттарының бірі – мағыналық тұтастығы. Мәтінді тұтастай алғанда, бір ғана мазмұнға ие, өзара логикалық және грамматикалық байланыстағы әр түрлі тілдік бірліктерден құралған көп деңгейлі құрылым деп тануға болады.

Ол ортақ мақсаттағы бірнеше сөйленім тізбегі болуы мүмкін. Мәтін әр түрлі ақпараттарды қамтиды. Мәтіндегі ақпараттарды фактілі, концептуалды және мәтін астары ақпараттары деп бөлуге болады.

Мәтіннің фактілі ақпараты деп – фактілер мен оқиғаларды, олардың уақыты мен орнын, автордың ой-тұжырымын, сюжеттің дамуын айтамыз. Концептуалды ақпаратқа автордың дүниетанымдық көзқарастарының берілуі, шығарманың негізгі идеясы мен автордың негізгі ойларының берілуі. Ақпараттың бұл түрі автордың ниетін танытады, әлем бейнесін автордың қабылдауы бойынша бейнелейді.

Мәтін астары ақпараттары сөз арқылы берілмейді, тек байыпталады. Бұл ақпарат сөздердің, сөз тіркестерінің өзіне ойды жасырып тұру қасиеті арқасында танылады.

Құрылымы мен мағынасы, тақырыбы мен ақпаратты жеткізу тұрғысынан идеялық-көркемдік мазмұнға ұйымдасқан, логикалық, бағалауыштық, экспрессиялы, эмоционалды мән иеленген тілдік бірлікті көркем мәтін деп айқындай аламыз.

Көркем мәтін – аяқталған күрделі ойды білдіретін бір-бірімен өзара тығыз байланысты горизонтал (лингвистикалық) және вертикал (экстралингвистикалық) контекст негізінде туындайтын, полисемантикалы біртұтас комму-

никативтік жүйе. Көркем мәтінді зерттеудің алғышарттарына, ұстанымдарына мыналар жатады: көркем шығарманың мазмұн мен формасын бірлікте алып зерттеу; көркем шығарма тілінің басқа компоненттерімен байланыс, қарым-қатынасын ескеру; бейнеленетін мазмұнға автор қатынасын ескеру, ғылыми дамудың жаңа бағыт-бағдарларына сүйену және т.б. (Құсайынова, 2010: 20-21).

Мәтіндегі біртұтас тиянақты ойды оқырманға түсінікті етіп жеткізуде автордың өзі ұсынып отырған ақпаратқа қатысын, пікірін, көзқарасын, көңіл-күй сезімдерін білдіретін әр түрлі тілдік тұлғалар мен әдіс-тәсілдер қолданылады. Автордың ойы дегеніміз – шығармашылық қызмет нәтижесінде туатын автор модалділігі категориясы арқылы жүзеге асатын көркем мәтіннің идеясы, мәні. Ал автор модалділігі дегеніміз – мәтінде автордың хабарланатын ақпаратқа қарым-қатынасының, оның тұжырымдамасының, көзқарасының, ұстанымының, оның құндылықтар бағдарының, оқырманға хабарлау үшін тұжырымдалған өрнегі (Шалабай, 2016: 35). Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбегіне сүйенсек, автор модалділігі мәтіннің концептуалды ақпаратына жатады.

Ғылыми әдебиетте авторлық модалділік терминінің пайда болуы ең алдымен Л.Г.Барлас, В.А.Кухаренко, М.И.Откупщикова сияқты ғалымдардың жұмыстарымен байланысты, алайда аталған терминнің мазмұндық көлемі әлі күнге дейін айқындалмаған. Десек те, аталған ғалымдардың зерттеулері авторлық модалділік терминін екі жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Яғни «авторлық модалділік» термині тар мағынада «автордың интенциясын жүзеге асыру ретінде қарастырылады» (Маркова, 1992: 11). Бұлай талдаудың бір кемшілігі «авторлық модалділік» терминін «автор бейнесімен» байланыстырып қарау арқылы мәтін мазмұнын бағалаудың барлық түрлерін, оның ішінде көркемдік, модалділік (автор бейнесі құрылымындағы интенционалды, эмотивті мағыналарын) және экстенсионалды(мәтін мазмұны арқылы оқырман санасына енетін эмотивті мағыналар) толық көлемде қамти алмайды.

Лингвист-ғалымдар тұрғысынан «авторлық модалділік» терминін кең мағынада қарастыру анағұрлым өнімді екенін атап өткен жөн. Кең мағынада «авторлық модалділік» көпжоспарлы категория ретінде түсіндіріледі, автор бейнесімен ғана шектелмей, мәтіннің барлық деңгейлері арқылы қалыптасатын кейіпкер бейнесін және синтаксистік құрылымын қамтиды (Русская грамматика, 1980: 29).

Қазақ жазушысы Ә.Кекілбаев пен қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың ұлттық мазмұнмен сабақталатын көркем шығармаларындағы ұлт тарихын, ұлт болмысын, дүниетанымын жеткізуге қызмет ететін тілдік қолданыстарын нақты зерттеу – қазіргі тіл білімінде қалыптасып келе жатқан лингвистиканың жаңа салаларын дамытуға, дәйектеуге және тілдік тұлғаның шығармашылығы арқылы көрінетін мәтін лингвистикасына, лингвомәдениеттануға өзіндік деңгейде теориялық үлес қосады.

Тілді ұлттың танымымен зерттеу – тілдің, оның табиғи ерекшеліктері мен ұлт болмысын берудегі мүмкіндіктерін анықтап береді және ұлттық тілдің танымдық ерекшеліктерін айқындауға негіз болып табылады.

Синтездеу әдісі.

Авторлық модалділік категориясына, тіл мен ұлттық дүниетаным сабақтастығына қатысты жоғарыда келтірілген ғалымдардың тұжырымдарын жинақтай келе, ұлттық таным-түсінік, ұлттық ой-сана тілдік мәдениетпен тығыз байланыста қарастырылып зерделенетін маңызды мәселе деген қорытындыға келеміз.

Тұтас мәтін қарастырылған жағдайда бұл мәндер субъективті-бағалауыштық сипатқа ие болады. Демек, авторлық модалділік категориясы автордың жеке ерекшеліктерімен, оның эмоциялық-этикалық өзгешелігімен, аксиологиялық көзқарастарымен, әрі авторлық бағалаумен анықталады. Егер И.Р.Гальперин ұсынған мәтіндік ақпараттың типологиясына сүйенсек, ғалым аталған терминді былайша түсіндіреді: «мазмұндық-деректік ақпарат құралдары сипатталған құбылыстар арасындағы қарым-қатынастарды жеке автор тұрғысынан түсінуі, олардың себеп-салдарлық байланыстарын түсінуі, олардың халықтың әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени өміріндегі маңыздылығын, жекелеген тұлғалар арасындағы қарым-қатынасты, олардың күрделі психологиялық және эстетикалық-танымдық өзара әрекеттесуін автор тарапынан түсінуі» (Гальперин, 1981: 28).

Ә.Кекілбаев пен Ш.Айтматовтың шығармаларын идеялық-мазмұндық тұрғыдан талдаған кезде де, авторлардың дүниетанымы, ұстанатын көзқарасы түркі халықтарының санасында қалыптасқан түсініктер, дүниені қабылдау ерекшеліктері сақталғанын аңғару қиын емес. Аталған екі автор да өз тұжырымын, өз

көзқарасын, өз бағалауын, яғни автор модалділігін жеткізуде мифтік сюжет желілерін, мифтік образдар, символдық мазмұнын қолданады.

Миф әдебиет, эстетика және поэтика тарихының маңызды категориясы ретінде әдебиеттанушыларды ғана емес, лингвист ғалымдардың да қызығушылығын тудырады. Өйткені, миф пен тіл тоғысындағы материалдарды талдау, саралау, қорытындылау нәтижелерін тарихи уақыт сүрлеуінің нақты бір тұсына келтіру арқылы ұлтымыздың бірнеше мыңжылдық тарихын тануға мүмкіндік туады.

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде «миф» терминіне төмендегідей анықтама беріледі:

«Миф – зат. Ежелгі дүниенің және құбылыстардың шығуы, батырлар туралы аңыз-әңгіме, ертегі. *Шоқан қырғыз халқының ортасынан тағы да көптеген ертегі, миф, қария сөздер іздеп табады («Қаз. әдеб.»)»* (Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі, 2018:21).

Көрнекті ғалым С.Қасқабасов «миф» терминіне келесідей анықтама беріп, миф жанры әлі де зерттеуді қажет ететініне баса назар аударады: біріншіден, миф дегеніміз – дүние туралы фантастикалық түсінік, әлемде билік жүргізетін құдайлар мен рухтардың ғажайып образдарының жүйесі (системасы), екіншіден, миф дегеніміз – құдайлар мен алыптар жайындағы ауызекі әңгіме. Ал мифология дегеніміз мифтік әңгімелердің жиынтығы ғана емес. Кейбір мифологиялық түсініктер әңгімеде емес, ырымда ғана бой көрсетеді. Тіпті көп жерлерде миф пен басқа фольклорлық прозаны ашып айырмайды, себебі миф тарихи негізі бар аңыз, хикаят, тіпті ертегі сипатта да баяндалады. Міне, осының бәрі миф жанрының фольклортануда әлі де айтарлықтай зерттелмегенін дәлелдесе керек» (Қасқабасов, 2014: 72).

Миф фольклор мен көркем шығармалардың сюжеттеріне негіз болып, поэзиялық символға, көркем образға, метафораға айналған. Қазақ халқының арғы ата-тектерінің дүниені миф арқылы тануы әлемдік үлгілермен сабақтасып жатыр. Бүкіл түркі жұртында Тәңір – көктегі ер ролінде, ал Ұмай – Жер-ана болып қабылданады. Сондай-ақ, «Көк бөрі», «Қоңыр әулие», «Алып қара құс», «Ғаламдық ағаш» туралы аңыздар, сондай-ақ көркем шығармаларда бейнеленген мифтік сюжеттер арғы аталарымыздың дүниені танудағы білімдерін танытады.

Контекстік талдау және компоненттік талдау әдістері.

Ә.Кекілбаев адамгершілік, әлеуметтік және өзге де мәселелерді өз шығармаларында философиялық-эстетикалық деңгейде шешкен. Жазушының шығармалары қазақ халқының жадында сақталған ежелгі сюжеттерге, миф-тер мен аңыздарға негізделген. Өткен тарихымызды сабақтастыра отырып, қазіргі заманауи мәселелерді философиялық тұрғыдан түсіндіреді. «Баллады забытых лет» повесі, «Ханша дария хикаясы» жазушы көшпелі халықтың рухани өмірі мен ерлік істерін романтикалық бояулармен жандандырып, ата-бабаларымыздың өткен жолын, ежелгі тарихын бейнелеп, терең жалпыадамзаттық сипаттағы адамгершілік проблемаларды қозғай отырып, олардың қазіргі заманмен үндесуін шебер көрсете алған. «Баллады забытых лет» повесі , «Ханша дария хикаясы» – баллада рухында жазылған тарихи-романтикалық әңгімелер. Онда миф сюжеттері, халық аңыздары, ертегі мотивтері баяндаудың негізгі бағытына айналған.

Ә.Кекілбаевтың прозасы фольклорлық-мифологиялық сюжеттерге сүйенеді, «Ханша дария хикаясы» сюжетінің өзегі Шыңғысхан туралы ортағасырлық аңыз болып табылады, бірақ ішкі мазмұны махаббат пен опасыздықтың, қатыгездік пен мейірімділіктің, жақсылық пен зұлымдықтың қарама-қайшылығын көрсетеді. «Аңыздың ақыры» романы тарихи тақырыпта жазылған, бірақ қалыптасқан ұғымдағы тарихи роман емес. Роман көркем фантастика, қиял, жақсылық пен зұлымдық, махаббат пен күш, ақиқат пен өтірік сияқты категориялар туралы философиялық ойларға басым. Шығарма тарихи фактілерге негізделмеген, оны автордың көркем әдебиетінен, қиялынан туған деп айтуға болады. Сюжеттің романтикалық сипаты, кейіпкерлердің қарым-қатынасының моральдық аспектісіне назар аудару, оқиғаларды философиялық түсіну, кейіпкерлердің ішкі өмірін психологиялық талдау романның мифопоэтикалық табиғатын көрсетеді. Жазушы өзінің жеке «авторлық» мифін жасайды және сол сюжетті баяндау ерекшелігінен автор тұжырымын, белгілі бір жағдайға деген көзқарасын, танымын, яғни автор модалділігін байқай аламыз. Оның басты кейіпкерлеріне авторизация жасалады. Әмірші, Кіші ханым және шебер – автор идеясын тасымалдаушылар. Роман автордың ішкі ойларынан, кейіпкерлердің ішкі толғаныстарынан тұрады. Романда қарастырылған проблемалар қазіргі заманға тікелей байланысты. Жазушы өз шығармашылығында ежелгі мифті трансформацияға түсіреді, бұл оның әлемге деген жеке көзқарасының, жазушылық қиялынан туындайды.

Мұнара – романның негізгі символы. Мұнара романның негізгі идеяларын: күш, даңқ, махаббат, өнер, әлемнің құпиясы мен адамдардың тағдырын көрсетеді. Түркі санасында мұнара полисемантикалық бейненің поэтикасын ашатын медиацияның символдық және архитектуралық бірлігімен байланысты. Сондай-ақ, романда мұнара романның композициялық бағытын да айқындайды, өйткені барлық оқиғалар осы мұнарамен байланысып, соның айналасында өтіп жатады. Жазушы мұнараны тірі жандай суреттейді, шығармада мұнара бейнесі гротеск болып табылады. Оның бейнесі арқылы екі әлемнің – жоғарғы және төменгі қарама-қайшылығын шебер суреттейді. Жоғарғы әлем аспан бейнесімен, сұлулықпен, батырлардың армандаған әлемімен, ал төменгісі – қаланың ішкі тауқыметімен, құмырсқадай тынбай еңбектеніп жатқан адамдар, қайнаған тіршілік, күнделікті күйбең тіршілік әлемімен байланысты.

Автор биікке өрлете салынатын құрылыс – мұнараны, адамның бойында түрлі сезімдерді оята алатын биік сезім махаббаттың символы ретінде суреттеген:

(1) ... Иә, көк мұнараның өне бойынан өліп-өшкен махаббатты тану қиын емес. Бірден көзге ұрып тұр. Бірақ сол кімнің кімге махаббаты? Көк мұнара алыс жорықтағы еріне ынтыға қол созған жар ма, жоқ алыстан қол созған ғашық жүректі мен мұндалап қасына шақырған сиқыр сұлу ма, қайсысы? Мана бұл қасынан көзі қиып кете алмай көп қараған жоқ па еді, сонда сиқыр мұнара өзіне тартып тұрмап па еді? Сонда оны салған шебер нені бейнелеген болды?Алыстағы жарын күткен сағынышты бейнелесе, қасына барғанда, асқақтап аспанға қарап жатып алатыны несі, сәл алыстасаң болды, қайтадан өзіне баурап, қараған көздің шырқ айналып шыға алмайтыны қалай? Жоқ, жоқ, шебер мұнараны салдырған ханымның алыс жорықтағы жарына деген пейілін емес, өзінің ханымға деген көңілін бейнелеген... Өліп-өшкен махаббатын бейнелеген... Иә, солай. Көк мұнараның сиқырынлық ол енді түсінді (Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры»).

Автордың баяндау желісінен автор сөзі мен кейіпкер сөзінің ара-жігін ажырату қиын. Сауалдардың желісін қолдана отырып, Әміршінің ішкі монологы арқылы оқырманға Әміршінің соңғы түйгенін шебер жеткізген.

Төмендегі үзіндіде Кіші ханымның мұнараға қатысты ішкі монологы беріледі:

(2) «... Ханым енді түсінді – шебер мынау сиқыр мұнараға өзінің өліп-өшкен соқыр махаббатынан басқа ештеңе бейнелемепті. Шебер мына мұнараға алыстаса қиып кете алмайтын, жақындағанмен бәрібір қолы жетпейтін үмітсіз махаббатын бейнелеген, өлімге де разы есірік дәмесін, ессіз құштарлығын бейнелеген, ол мына кетік мұнараның басынан өздігінен түспейді (Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры»).

Романда мұнара – шебер махаббатының символындай. Ол жанданған кейіпке еніп, адам әрекетіне, адамға тән мінезге, қылыққа ие. «Бірде терезенің алдынан ет жүрегіңді елжіретіп, үн-түнсіз телміріп тұрып алса, артынша-ақ төбесімен көк тіреп аспандап шыға келеді». Мұнара бірде «күледі», бірде «мұңаяды», бірде «сұстанады», бірде «алыстан ым қаққандай» болса, бірде «жалбарынады». Шығарманы оқу барысында мұнараның мұндай «мінезінің» сан қырына куә болуға болады.

Романның символикасы тек мұнара ғана емес. Сатқындықты, алауыздықты, бейнелейтін өзегіне құрт түскен қызыл алма да символикалық белгі болып табылады.

«Аңыздың ақыры» романы романтикалық конвенция мен реалистік нақтылықты, философиялық жалпылау мен лириканы, шартты бейнелеу құралдары мен символиканы жүйелі түрде біріктіреді. Ә.Кекілбаев прозасының негізгі баяндау тәсіліне айналған лирикалық-эпикалық мифтер жазушы шығармаларының өзіндік лирикалық-романтикалығын жеткізеді.

Ә.Кекілбаев өз шығармаларында мифтік танымды бейнелейтін сюжеттерді жиі қолданатынын айтқан болатынбыз. Жазушы шығармаларындағы қазақ дүниетанымының тұрақты элементі болып жиі кездесетін құбылыстың бірі – түс. Түстің қазақ менталитетінде танымдық сипаты ерекше. Сондықтан да ол ауыз әдебиетінде жиі кездесіп, қазіргі жазушылардың шығармаларында да үлкен сюжеттік рөл атқарады. Түс – шындық дүниесімен параллель құбылыс десек, Ә.Кекілбаев шығармасында оның кейіпкерлер тағдырындағы атқаратын рөлі зор. Мысалы, «Әбілхайыр ханның түс көруі», «Шыңырау» әңгімесіндегі «Еңсептің түсі» немесе «ант беру дәстүрі» сияқты көріністер этностық болмысты айқындайтын мифологиялық танымның әсерінен туындаған деп ойлаймыз. Түске байланысты іс-әрекет, әдетте, екі кезеңнен құралады: а) түсті көру; ә) түстің сырын аштыру (жору).

Ә.Кекілбаев – түсті көруші мен оны жорушының көңіл-күйін, психологиясын ұлттық таным тұрғысынан жан-жақты аша білген философ жазушы. Соның ішінде дәстүрлі дүниетанымда түс жорушылардың құдіреттеріне байланысты «құмалақ шашу, жауырын қарау, бал ашу» сияқты ұғымдарды қолданады.

Әбілхайыр ханның келу себебін Тайлан өзінше жорамалдайды:

(3) *«Шамасы, мұның құмалақ шашып, жауырын қарайтын шайқы-бұрқылынан дәметіп келген шығар. Кешелі-берлі арқасы құрыстап жүргізбей жүр еді. Біреу-міреу бал аштыра келеді-ау деп, таң атқалы бері жан-жаққа көзі боталап көп қарап еді. Осыған көрінген гой. – Бал аштырғалы келдің бе, жоқ түс жорытқалы келдің бе? – деді Тайлан»* (*Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры»*).

Түс көру, түс жору сияқты дүниетанымдық ұғымдар Ә.Кекілбаевтың шығармаларындағы жиі қолданатын көркемдік-мазмұндық әдісі деуге болады. Олай дейтініміз, жазушының шығармаларында екі дүние: шындық, тәндік дүние мен түстік, символдық дүние қатар жүреді (Әбдрахманова, 2016: 33).

Аңыздар, мифтік сюжеттер Ш.Айтматов шығармаларының діңгегі десе де болады. «Адам табиғаттың бір бөлшегі», «табиғаттан ажырап, өз болмысында жоғалтып алма, адамзат!» немесе түркі халқының танымындағы «кие ату» сияқты негізгі ойларын, идеяларын, көзқарасын, яғни мәтіндегі автор модалділігін шығармада миф сюжеттерін пайдалана отырып, керемет жеткізеді.

Көк бөрі туралы аңызда:

(4) *«Көк Тәңірі молақ боп қалған балаға рақымшылық жасап, бөлтіріктерінен айырылған көк бөріні жолықтырады. Қансырап қалған мынау бейбақ жанның ыңырсыған үні көк бөрінің аналық мейірімін оятып, оны сүті сыздаған емшегімен емізеді. Жарасын жалап, қанын тоқтатады. Есін жиған сорлы бала қасқырға сондай бауыр басып, тағылық тіршілікке бейімделеді. Ер жетеді. Сөйтіп, көк бөрі ұланның анасына, кейін исі түркі халқының сиынар аруағына (тотеміне) айналады»* (Ашина- Көкбөрі 429-460 жылдар шамасы).

Нақ осы сюжет Ш.Айтматовтың «Жан пида» романында өз көрінісін табады:

(5) *«Ал итті басынан сипайын деп, қолын созғанда, алдындағы нәресте сәби екенін қайдан біледі десеңші. Құдды өзінің күшіктері сияқты, бірақ адамның баласы. Ал Кенжеш жақсы итті басынан сипайын деп, қолын созғанда, Аққұртқаның қайғыдан сыздаған қу жүрегі лүп-лүп ете қалды. Құртқа орнынан қозғалмай, мұңды көк көздерімен балаға мұңая қарады. Бала қайтадан жақындап барып, оны басынан сипады. Ал Аққұртқа болса оның бет-аузын жалады. Мұнысы балаға өте ұнап кетті. Құртқа көкірегіне толып қалған аналық мейірімін балаға аямай төгіп, оның нәресте иісін иіскеп, елтігендей болды. Егер де жартас астындағы апанда осы адам баласымен бірге тұрсам, қандай қуанышты болар едім, деп ойлады ол» (Ш.Айтматов «Жан пида»).*

Мифтік сюжеттерді Ш.Айтматовтың «Шыңғысханның ақ бұлты» повесінде де анық байқауға болады. Шыңғысхан туралы көптеген тарихи және көркем шығармалар жазылған. «Ақ бұлт...» олардан тек мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге, ең алдымен, ежелгі аңызды қолдана отырып, автор ежелгі жаулап алушы бейнесінің жаңа жақтарын ашуымен де ерекшеленеді. Шыңғысханның әмбебап даңқының көлеңкесінде жасырынған қарапайым адам психологиясы бірінші орынға шығады.

Шыңғысханның ішкі әлемін көркемдік қабылдау призмасы арқылы ашып, Айтматов даңқты, ұлылықты көздейтін адамдарда да ішкі қайғы-қасіреті, сәтсіздіктері болатынын, оларға да адами сезімдер тән екенін көрсете алды. Алайда, қандай даңқты, қандай қатыгез хан болсаң да – табиғат заңдарын ешкімнің бұзуға құқығы жоқ.

Ақ бұлт – өмірдің мәңгілігін, ойлардың тазалығын дәріптейтін жақсылықтың символы. *«Көк тәңірінің Жер бетіндегі билеушіге деген шарапатының белгісі болатын»* деп шығармада суреттелетін Ақ бұлт ханға жоғарыдан жіберілді (аспанның өзі оны қорғайтын сияқты), хан ақ бұлты алға жылжып келе жатқанда, құдіреті шексіз екеніне сене бастаған еді. Оны автор төмендегідей суреттейді:

(6) *...Мұны тек Шыңғысханның өзі ғана білетін, сондықтан да ол мұның шынымен де өзін бәле-бәтерден сақтау үшін Тәңірінің өзі жіберген жебеушісі екеніне көзі анық жеткендей іштей масаттанып келе жатты. (Ш.Айтматов «Жан пида»).*

Автор айтқысы келген ойын, көзқарасын, яғни автор модалділігін шығармада қолданып отырған мифтік сарын, сюжет желісі арқылы жеткізеді. Яғни, тағдырлардың көз жасы, көкіректе қатқан қайғы-шері, мәңгі тарқамайтын қасіретін аяқ асты етіп, мақсатына жете алмайсың деген шығармадағы негізгі идеяны автор оқырманына «Ақ бұлт» арқылы жеткізген.

Әйгілі жазушы «Ақ кеме» повесінде кішкентай ғана баланың көзімен күллі әлемнің қуанышы мен қайғысына үн қосқан аңыз бен мифті шындықпен астастыра суреттейді. Сондай-ақ, «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» шығармасында да «адам табиғатпен тұтас», «ұрпақтар сабақтастығы» туралы ойларын жеткізуде мифтік сюжеттерді пайдаланған.

Аталған шығармадағы «тұман» символы – белгісіздіктің, қозғалыссыз өмірдің белгісі. Автор мәтін астарында – әр келер ұрпақтың өз тағдыры, өз мифі бар. Алайда, халқымыздың құндылықтарын ұмытпау керек, өзіңді емес болашағыңды жалғастырар ұрпағыңды ойла деген түйдек түйдек ойлары жатыр. Шығармадағы қайық та қазіргі замандай тұрақсыз, біздің алған бағытымыз дұрыс па? деген сауалдарын оқырманға жаудырады.

Салыстыру әдісі.

Қазақ, қырғыз жазушыларының шығармаларындағы автор модалділігі категориясының берілу ерекшеліктерін талдай келе, мынадай тұжырымға келдік: талданған материалдарда авторлық модалділікті беруде авторлар мифтік сюжеттерді, түркі халқына ортақ символдарды қолданғаны ұқсастығы болса, айырмашылығы – әр жазушының стильдік ерекшелігінде, оқиғаны баяндау ерекшелігінде. Жазушы жеке индивидиум ретінде жалпыхалықтық тілді терең игереді. Ал тіл жазушыдан өзіне тән заңдылықтарды сақтауды талап етеді. Әйтсе де, жазушы белгілі бір дәрежеде жасампаздық қызмет атқарады. Өз еңбектерінде жүздеген, мыңдаған сөздерді жалпы айналымға түсіреді. Әр жазушының өзіне тән белгілі бір тілдік ерекшеліктері болады. Мысалы, белгілі бір сөздің көп қайталануы, ерекше синтаксистік айналымға түсуі, дағдыдан тыс мағынада қолданылуы т.б. Мұндай көрсеткіштер жазушы тілінің стильдік ерекшеліктерін анықтайды. Жоғарыда келтірілген мысалдардан да, біздің байқағанымыз, қазақ, қырғыз жазушылары авторлық модалділікті оқырманға жеткізуде бірдей стилистикалық тәсілдерді қолданады, алайда олардың жазу стилі, сөзді қолдану ерекшелігі әр түрлі.

Әдебиеттерге шолу

Модалділік – тіл біліміндегі күрделі категориялардың бірі. Лингвистикада модалділік категориясы әрдайым тілші ғалымдардың назарында болды.

Модалділік категориясын қамтитын модалді мағыналар мен оның берілу жолдарын зерттей келе, ғалымдар модалділік категориясын грамматикалық (Лайонз, 1978; Yule, 1998), синтаксистік (Lacoff, 1976), семантика-грамматикалық (Агаева, 1990; Faller, 2002; Kosta, 2013), коммуникативті-синтаксистік (Давыденко, 1984), функционалды-семантикалық (Heim, Kratzer, 1998; Құлманов, 2004) лексикалық (Wiemer, 2018) категория ретінде қарастырады.

Ағылшын тіл білімінде бірқатар ғалымдар модалділікті логикалық мәндермен байланыста қарастырып, олардың бірнеше түрін ажыратып көрсетеді: а) эпистемиялық модалділік, б) деонтикалық модалділік және В) динамикалық модалділік (Downing, Loske, 2006; Huddleston, Pullum, 2005; Carter, Mccarthy, 2006).

Модалділік категориясының лексико-семантикалық сипаты қазіргі кезде лингвистиканың үлкен қабатын құрайды және реалдылықты, ирреалдылықты және императивті білдіре алады. Біз зерттеу жұмысымызда субъективтілік немесе объективтілікті қарастырып отырған жоқпыз. Себебі, объективті ақпаратты қамтитын кез-келген тұжырым субъективті деп санаймыз.

Лексика-семантикалық бірліктерді бір-біріне тәуелді етпей, жеке-жеке қолдануға болады. Өйткені, олар әртүрлі сөйлеу жағдаяттарында бір-бірін толықтырады. Мысалы, интонация көркем шығармадағы модалділіктің әр түрлі реңктерін білдіруде бірге жүруі мүмкін.

Модалділікті білдірудің просодикалық құралдары деп біз тіл білімінде фразеологиялық және логикалық екпіндермен, паузамен, ырғақпен, тембрмен, темппен және тонмен анықталатын тіл интонациясын айтамыз (Palmer, 2001).

Тілші ғалым P. Portner (2009) ағылшын тілінде модалділікті білдірудің грамматикалық құралдарына бірқатар модальді етістіктерді қосуға болатынын айтады, өйткені олар көмекші етістіктердің тұтас жүйесін құрап, сөйлемдерді грамматикалық тұрғыда құруға қатысады. Бірақ олар модалді қатынасты қамтыған кезде жеке сөз ретінде қолданылмай, сөздер мен сөз тіркестерімен тіркесте қолданылады, сол себепті, оларды модалділікті білдіретін лексикалық құралдармен бірге зерттеу дұрыс болады.

В.Н.Хисамова модалділік категориясын қарастырған кезде, тек жеке лексика-грамматикалық компоненттерді ғана емес, бүкіл мәтіннің модалдік мағынасында қалыптасқан контексттік үзінділерді де қамтитын категорияды қарастыру керектігін айтып, модалділік категориясы мәтін деңгейінде қарастырылған кезде келесі лексико-семантикалық құралдарды қамтуы керектігін айтады:

- ✓ просодикалық;
- ✓ грамматикалық;
- ✓ лексикалық;
- ✓ стильдік құралдар (Khisamova, 2016: 675).

Бұл тұжырым ғалымдар тарапынан оң қабылданды деуге болады. Өйткені, бұл пікір 2015 жылы шыққан «The Cognitive Modelling of Textual Modality» атты мақала авторларының ойымен тоғысып жатыр. Тілші ғалымдар:

«Әр түрлі сипаттағы модальдік мағыналарды талдағанда, модалділікті тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, морфологиялық, синтаксистік және мәтіндік қабаттарын қамтитын «деңгейаралық» категория ретінде қарастыруға болады» – деп тұжырымдайды (Mukhtarullina and al., 2015: 972).

Э.У Илебаевтың (1997) жұмысында ағылшын және қырғыз тілдеріндегі модалділік категориясы және оның берілу жолдары зерттелген. Ғалым өз жұмысында модалділік категориясы, оның табиғаты, берілу жолдары, салыстырылып отырған екі тілдегі ерекшеліктері жайлы қарастырған.

Сөйлем модалділігін зерттеген О.Төлегенов, Е.Жанпейісов, Л.С.Дүйсембекова, А.Н. Нұрмаханова, С.Құлманов, З.К.Ахметжанова, Б.А.Жақыпбеков және т.б. ғалымдардың еңбектері модалділік категориясының негізін қалады.

Е.С.Смушкевич (1968) ағылшын тіліндегі модаль сөздердің үстеулерден және басқа сөз таптарынан лексикалық мағыналарының айырмашылықтарын, олардың (модаль сөздердің) лексикалық мағыналарын, синтаксистік қызметіндегі ерекшеліктерін және морфологиялық құрылымының өзгешеліктерін көрсете отырып, модаль сөздерді жеке сөз табы деген тұжырым жасайды. Алайда, ғалымның бұл пікірімен ағылшын тілі мамандары келісе бермейді. Ағылшын ғалымдары модалділікті білдіретін сөздерді сөз табы ретінде қарастырмай, жеке лексика-грамматикалық топқа бөлгенімен, модаль сөздердің сөйлемдегі функционалдық қызметін ескергенде, синтаксис жүйесінде қарастырылды.

О.М.Лашкевич (1984) «Роль вводных слов и словосочетании в выражении модальности текста» атты еңбегінде ағылшын тіліндегі көркем әдебиет мәтінінде қыстырма сөздер мен сөз тіркестерінің ерекшеліктерін көрсете отырып, олардың модальдік мағыналарын ашып көрсетеді: констатация (түсіндіру), гипотетичность (болжалдық), категоричность (үзілді-кесілділік)/некатегоричность (үзілді-кесілділіктің болмауы), экспрессивті-эмоционалды бағаның болуы/болмауы, хабарламаға автордың қатысу/қатыспауы. Автор модалділік мағынаның просодикалық құралдар (синтаксистік посодика) арқылы білдірілуін, қыстырма сөздердің лексикалық мағынасы мен сөйлемнің просодикалық ұйымдасуының өзара қатынасын қарастырады.

Орыс тіл білімінде модалділік категориясын функционалдық синтаксис шеңберінде қарастырған ғалым – И.Р.Гальперин (1981). Ғалым субъективтік модалділік функционалдық сипат алғанда, бір тәсіл арқылы сараланбайтындығын да ескеріп: «Мәтіннің субъективті-бағалау модалділігі әлдебір құралды бір мәрте қолданудан танылмайды. Эпитеттер, теңеулер, анықтауыштар, детальдар магниттік алаң түзе топтасады,» – деп тұжырымдайды.

Ж.А.Құсайынова модалділік категориясын мәтін деңгейінде қарастырып, бір модальді реңктің мәнмәтіндік сипат алуын «мономодалді», бірнеше модалді мәннің жарыса көрініс беруін «полимодалді» деп жіктеп, «мономодалді», «полимодалді» терминдерін бір субъектінің көзқарасымен астастыра қарастырады (Құсайынова, 2010: 203).

Модалділік категориясын жеке модаль сөздер немесе рай категориясының аясында қарастыру оның қызметін толықтай аша алмайды, яғни құрылымдық синтаксис деңгейіндегі талдаулар модалділік категориясының табиғатын толықтай ашып көрсете алмайды. Модалділік категориясын жан-жақты талдау үшін, оның функционалды-семантикалық қызметіне, мәтінтүзушілік қызметіне назар аударған жөн.

Тұтас мәтін аясында модалді мағына белгілі бір грамматикалық тұлға арқылы жалқыланбай, тұтас құрылымдағы грамматикалық амалдардың кешенді қызметінен сараланады. Мәтін тілдік бірліктердің байланыста қозғалысын қамтамасыз ететін функционалды бірлік екенін ескере келе, модалділік категориясын мәтін аясында қарастыру қажеттігі туады.

Зерттеу жұмысымызда модалділік категориясын автордың мақсатты коммуникативтік құрылымы, мәтін түзуші категория ретінде қарастырамыз.

Көркем мәтіндер – бұл объективті деректер, автордың тілдік тұлғасын жүзеге асыру нәтижесі, мәдениет феномені, мәтінді жасау кезіндегі субъективті (жеке, адами) фактордың мәтіннің сипатына, құрылымына және қорытынды мағынасына әсер етуі. Басқаша айтқанда, мәтін автордың тілдік тұлғасын іске асырудың нәтижесі болып табылады. Жоғарыда көрсетілген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай келе, осыған дейін қазақ тіл білімінде «автор модалділігі» категориясы қарастырылмаған деген тұжырымға келдік. Негізінен модалділік категориясы сөйлем деңгейінде зерттеліп, оның мәтін деңгейіндегі негізгі мәтінтүзуші категориясы ретінде қыры ашылмаған.

Автор модалділігі категориясы деп автордың коммуникативтік интенцияларын мәтіндік

модалділік категориясында жүзеге асыруын айтамыз. Сол себепті, мәтіннің бастапқы идеясын нақты түсіну үшін аталған категорияны талдап, зерттеудің маңызы зор.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Жоғарыда атап өткеніміздей, зерттеу жұмысының маңыздылығы – көркем мәтін құрылымында ойды жеткізуге қолданылған сөз оралымдарын, шығармаға арқау болған мифтік сюжеттерді, символдық белгілерді зерттеу арқылы автордың құндылықтар жүйесін, оның эстетикалық позициясын, яғни автор модалділігін анықтау. Бұл мәселені зерттеуде мәтіннің мағыналық екі жақты жоспарлығы мен көпжоспарлығына назар аударылады. Автордың субъективті-модалді жоспары, оның тұжырымдамалық позициясы көрінетін әр түрлі мәтін астары ақпары, яғни имплициттік мағыналарды анықтауды контекстік талдау, компоненттік талдау әдістері арқылы жүзеге асырдық.

Аталған зерттеу жұмысы аясында синтезделген теориялық материалдардан автор бейнесі мен автордың тарапынан таңдалған сюжет желісі, кейіпкердің сөйлеуі оның құрамдас бөлігі ретінде түсіндірудің жаңа принциптерін іздеу қазіргі ғылыми жаңа бағыттың дамуына алып келгенін байқадық. Әлемнің тілдік бейнесі мәселесін қарастыруда тілдік бірліктер арқылы әлем туралы білімді тұжырымдау тұрғысынан автордың дүниетанымына деген тұрақты қызығушылық байқалады. Яғни, тілге антропоцентрлік көзқарас, мәтін лингвистикасының дамуы тілші ғалымдардың заманауи лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде мәтінді түзуші, жасаушы тұлғаны ұсынғанын көре аламыз.

Көркем мәтінде қолданылған мифтік сюжеттерді, символдық белгілерді талдау автордың дүниеге деген тұжырымдамасын, суреттеліп отырған жағдаятқа көзқарасын, яғни автор модалділігін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде қолданылған әдістер арқылы көркем шығармадағы автордың ойын, ниетін неғұрлым дұрыс түсіну және түсіндіру мәселесін шешуге ат салыстық.

Қорытынды

Мәтіннің функционалдық, семантикалық және стилистикалық сияқты категорияларымен қатар, мәтінді тұтас шығарма ретінде қабылдауға қызмет ететін модалділік категориясы да бар. Ғалымдардың пікірін саралай келе, «автор модалділігі» категориясына төмендегідей анықтама бердік:

Автор модалділігі дегеніміз – мәтінде автордың хабарланатын ақпаратқа қарым-қатынасының, оның тұжырымдамасының, көзқарасының, ұстанымының, оның құндылықтар бағдарының, оқырманға хабарлау үшін тұжырымдалған өрнегі.

Ұлт дүниетанымындағы қасиеттердің, арнайы ұғымдардың ана тілімізде көрініс табуы мәселесін қарастыра келе, қазақ, қырғыз жазушылары көркем шығармаларында түркі халқына ортақ мифтік сюжеттерді, символдық белгілерді қолданатынын байқадық. Автор модалділігі категориясы мәтінді жасаушы тұлғаның, яғни автордың дүниетанымымен байланысты десек, автордың дүниетанымы өз ұлтының дүниетанымымен, мәдениетімен, ой танымымен, тарихымен байланысты, сол себепті біріктіре қараудың маңызы зор.

Мифтік сарын көп жазушылардың шығармаларына негіз болды. Алайда, кей жағдайларда авторлардың шығармаларында қолданылған фольклорлық-мифологиялық бейнелер аллегорияның әртүрлі формалары ретінде түсіндіріліп келді. Яғни, кейіпкерлердің этнопсихологиялық портретін жасау қажеттілігімен түсіндірілді. Алайда, зерттеу жұмысынан көріп отырғанымыздай, мифтерді жазушылардың шығармаларында қолдануының сыры тереңде жатыр. Бірқатар жазушылардың шығармаларында реалистік әдісті мифтік элементтермен біріктіру жұмыстың мифологиялық кеңістік-уақыт құрылымын құруға, тұрақты мифологиялық модельдер мен бейнелер арқылы шындықты түсінуге ықпал етті.

Талданатып отырған жазушылар шығармаларында мифологиялық құрылымдар адам өмірінің негізгі құндылықтарын анықтау үшін, жаңа заманның қақтығыстары мен жағдайларына қатысты, болмыстың жалпы заңдылықтарын түсіндіруде өз ойларын, көзқарастарын, тұжырымдарын, яғни мәтінде автор модалділігін көрсету үшін қолданғанын көре аламыз. Сонымен қатар, көркем мәтінде мәтін астары ақпаратының болуы – автор модалділігі категориясын мәтіннің ерекше категориясы ретінде тануға мүмкіндік берді. Аталған категория, әдетте, жасырын түрде көрініс табады. Бұл мәселе біздің зерттеу жұмысымыздың құрылымын анықтады, оның негізгі бөлігі автор модалділігін білдірудің имплицитті (жасырын) құралдарын анықтауға арналды.

Сонымен, біз қазақ, қырғыз әдебиетінде мифтің рөлі әртүрлі көркемдік және философиялық мәселелерді шешуге мүмкіндік беретінін байқадық.

Әдебиеттер

Құсайынова Ж.А. Қазақ тілі синтаксисінің модальділік аспектісі: филол.ғыл.докт... дисс / Ж.А.Құсайынова. – Астана, 2010. – 237б.

Шалабай Б. Қазақ тілі білімінің мәселелері. – Алматы: Арда, 2016. – 35 б.

Маркова Н.А. Прагматические особенности художественного текста / А.Н.Маркова // Принципы изучения художественного текста: сб. науч. тр. – Саратов, 1992. – С. 11.

Русская грамматика. – Москва: Наука, 1980. – Т.2. – С.29.

Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва, 1981. – 144 с.

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. 7-том. Қ.- П. – Алматы: Ғылым, 1983. – 672 б.

Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер.– Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.

Әбдрахманова Ж. Ә.Кекілбаевтің тілдік және дүниетанымдық әлемі./ Ж.Ә. Әбдрахманова // А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. –2016 . – №2. – 31-37 бб.

Ашина-Көкбөрі (429-460 жылдар шамасы) //Бірінші қазақстандық тарихи желілік журнал

[электронды ресурс]. – №3 (03). – 2017. – 43 б. – URL: https://e history.kz/upload/iblock/af3/af3b006b210d884dd8113e4b-85d98bdf.pdf

Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – Москва: Прогресс, 1978. – 544 с.

Yule, G., 1998, Explaining English Grammar. – Hong-Kong& Oxford University University Press. – 333 p.

Lakoff, G., 1976, Conversational Postulates // Syntax and Semantics. Vol. 3 – London.

Агаева Ф.А. Модальность как лингвистическая категория. Дис. ... доктора филол. наук: 10.0219. – Ашхабат, 1990.– 47 с.

Faller, M., 2002, Semantics and pragmatics of evidentials in Cuzco Quechua. Stanford dissertation

Kosta, P., 2013, How can I lie if I am telling the truth? The unbearable lightness of the being of strong and weak modals, modal adverbs and modal particles in discourse between epistemic modality and evidentiality, in: Approaches to Slavic Interaction. Edited by Nadine Thielemann and Peter Kosta. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, P. 167-184 (Dialogue Studies; Vol. 20).

Давыденко Л.Г. Коммуникативная модальность предложений с глаголами can/could, may, might в современном английском языке – Одесса: Компасб 1984. – 210 с.

Heim, I., Kratzer, A.,1998, Semantics in Generative Grammar. Oxford: Blackwell

Құлманов С.Қ. Қазақ тіліндегі мумкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі: филол. ғылым. Канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2004.– 34 б.

Wiemer, B.,2018, Catching the Elusive. Lexical evidentiality markers in Slavic Languages (A questionnaire study and its background). Berlin etc: Peter Lang (Slavolinguistica 23).

Downing, A.; Locke, P. (2006) English Grammar: a University Course / A. Downing; P.Locke. – New York: Routledge, Second edition . – P. 610.

Huddleston, R.; Pullum, G. (2005) A Student's Introduction to English Grammar / R. Huddleston; G. Pullum. – London: Cambridge University Press. – P. 312.

Carter, R.; Mccarthy, M. (2006) Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide; Spoken and Written English Grammar and Usage / R. Carter; M. Mccarthy. – Cambridge: Cambridge. – P. 973.

Palmer, F. R. (2001) Mood and Modality / F. R. Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press. – 236 p.

Portner, P. (2009) Modality / P. Portner. – New York: Oxford University Press. – 288 p.

Khisamova V. N. (2016) Stylistic Peculiarities of Expressing Modality in the Fiction (On The Basis Of Writings By H. B. Stowe) / V. N. Khisamova // International journal of humanties and cultural studies. – P. 670-675.

Mukhtarullina A. (2015) The Cognitive Modelling of Textual Modality / Issakova S., Kuzdibaeva A. , Esenova K. – Procedia – Social and Behavioral Sciences 214. – P. 970 – 976.

Илебаев Э.У. Сопостовительно-типологическое исследование категории модальности и средства ее выражения в английском и в кыргызком языках: автореф. ... канд.филол. наук / Э.У. Илебаев. – Алматы, 1997. – С.13.

Смушкевич Е.С. Модальные слова как часть речи в современном английском языке / Е.С. Смушкевич // Вопросы теории частей речи. – Ленинград, 1968. – С. 198-207.

Лашкевич Л.М. Роль вводных слов и словосочетании в выражении модальности текста: автореф.дис. ... канд.филол. наук / Лашкевич Л.М. – Москва, 1984. – С.7.

References

Abdraxmanova, J. A. (2016) Kekilbaevtin tildik jäne dynietanımdıq alemi [Linguistic and ideological world of A. Kekilbayev]. – A.Baytursınulı atındağı Til bilimi ïnstïtwtınıñ «Tiltanım» jurnalı. – №2. – 31-37 bb. [in Kazakh].

Agaeva, F.A. (1990) Modal'nost' kak lingvisticheskaya kategoriya [Modality as a linguistic category]. Dis. ... doktora filol. nauk: 10.0219. – Ashkhabat. – 47 s. [in Russian].

Ashina-Kökböri (429-460 jıldar şaması) (2017) [Ashina-Kokbori (about 429-460)] // Birinşi qazaqstandıq tarïxï jelilik jurnal. – №3 (03). – P. 43. URL: https://e-history.kz/kz/news/show/3349/ [in Kazakh].

Carter, R.; Mccarthy, M. (2006) Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide; Spoken and Written English Grammar and Usage. Cambridge: Cambridge. – P. 973 [in English].

Davidenko L.G. (1984) Kommunikativnaya modal'nost' predlozheniy s glagolami can/could, may/might v sovremennom angliyskom yazyke [Communicative modality of sentences with the verbs can / could, may / might in modern English]. – Odessa: Kompasb. – 210 s. [in Russian].

Downing, A.; Locke, P. (2006) English Grammar: a University Course. New York: Routledge, Second edition, p. 610 [in English].

Faller, M. (2002) Semantics anf pragmatics of evidentials in Cuzco Quechua. Stanford dissertation [in English].

Gal'perin I.R. (1981) Tekst kak ob′yekt lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an object of linguistic research]. – Moskva. – 144 s. [in Russian].

Heim, I., Kratzer, A. (1998) Semantics in Generative Grammar. Oxford: Blackwell[in English].

Huddleston, R.; Pullum, G. (2005) A Student's Introduction to English Grammar. London: Cambridge University Press. – P. 312 [in English].

Ilebayev, E.U. (1997) Sopostovitel'no-tipologicheskoye issledovaniye kategorii modal'nosti i sredstva yeye vyrazheniya v angliyskom i v kyrgyzkom yazykakh [Comparative typological study of the category of modality and the means of its expression in English and in the Kyrgyz languages] avtoref. ... kand.filol. nauk. – Almaty. – S.13. [in Russian].

Kosta, P. (2013) How can I lie if I am telling the truth? The unbearable lightness of the being of strong and weak modals, modal adverbs and modal particles in discourse between epistemic modality and evidentiality, in: Approaches to Slavic Interaction. Edited by Nadine Thielemann and Peter Kosta. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, S. 167-184 (Dialogue Studies; Vol. 20). [in English].

Khisamova, V. N. (2016) Stylistic Peculiarities of Expressing Modality in the Fiction (On The Basis Of Writings By H. B. Stowe) // International journal of humanties and cultural studies. – P. 670-675 [in English].

Lakoff, G. (1976) Conversational Postulates // Syntax and Semantics. Vol. 3 – London. [in English].

Lashkevich, L.M. (1984) Rol' vvodnykh slov i slovosochetanii v vyrazhenii modal'nosti teksta [The role of introductory words and phrases in expressing the modality of the text] avtoref.dis. ... kand.filol.nauk. – Moskva. – S.7. [in Russian].

Lyons, J. (1978) Vvedeniye v teoreticheskuyu lingvistiku [Introduction to theoretical linguistics]. – Moskva: Progress. – 544 s. [in Russian].

Markova, N.A. (1992) Pragmaticheskiye osobennosti khudozhestvennogo teksta [Pragmatic features of a literary text]. Printsipy izucheniya khudozhestvennogo teksta: sb. nauch. tr. – Saratov. – S. 11. [in Russian].

Mukhtarullina, A. (2015) The Cognitive Modelling of Textual Modality / Issakova S., Kuzdibaeva A. , Esenova K. – Procedia – Social and Behavioral Sciences 214 – P. 970 – 976 [in English].

Palmer, F. R. (2001). Mood and Modality / F. R. Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press. – 236 p. [in English].

Portner, P. (2009) Modality / P. Portner. – New York: Oxford University Press. – 288 p. [in English].

Qazaq tiliniñ tùsindirmeli sózdigi (1983) [Explanatory dictionary of the Kazakh language.]. – 7-tom. Q.- P. – Almatı: Ğılım, 1983. – 672 b. [in Kazakh].

Qasqabasov S. (2014) Tańdamalı. T.1. Qazaqtıń xalıq prozası. Zerttewler [Custom. T.1. Kazakh folk prose. Research]. – Astana: Folïant. – 320 b. [in Kazakh].

Qulmanov, S.K. (2004) Qazaq tilindegi mymkindik modaldiliginin funkcionaldı-semantikalıq yrisi [Functional-semantic field of modality of possibility in the Kazakh language]. – fïlol. ğılım. kand. ... avtoref.: 10.02.02. – Almatı. – 34 b. [in Kazakh].

Qusayinova, J.A. (2010) Qazaq tili sintaksisinyn modaldilik aspektisi [Modal aspects of the syntax of the Kazakh language]. – fïlol.ğıl.dokt... dïss. – Astana. – 237b. [in Kazakh].

Russkaya grammatika (1980) [Russian grammar]. – Moskva: Nauka. – T.2. – S.29. [in Russian].

Shalabai, B. (2016) Qazaq til biliminiń máseleleri [Problems of Kazakh language education]. – Almatı: Arda. – 35 b. [in Kazakh].

Smushkevich, Ye.S. (1968) Modal'nyye slova kak chast' rechi v sovremennom angliyskom yazyke [Modal words as a part of speech in modern English]. – Voprosy teorii chastey rechi. – Leningrad, 1968. – S. 198-207. [in Russian].

Wiemer, B. (2018) Catching the Elusive. Lexical evidentiality markers in Slavic Languages (A questionnaire study and its background). Berlin etc: Peter Lang (Slavolinguistica 23). [in English].

Yule, G. (1998) Explaining English Grammar. – Hong-Kong& Oxford University University Press. – 333 p. [in English].

МРНТИ 16.31.51; 16.31.21 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph6

А.К. Казкенова[1]*, А.Ш. Аманов[2]

[1]Евразийский технологический университет, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: a.kazkenova@etu.edu.kz

КОРПУСНЫЙ АНАЛИЗ НАРУШЕНИЙ КООРДИНАЦИИ ПО РОДУ В РУССКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-КАЗАХОВ

Статья посвящена описанию обнаруженных в русских текстах студентов-казахов нарушений координации по роду между подлежащими-существительными и разными типами сказуемых. Целью статьи является выявление типичных отклонений и установление вызывающих их факторов. Источником материала послужил казахский подкорпус Русского учебного корпуса (www.web-corpora.net/RLC). Примеры нарушения координации извлекались по тэгу AgrGender, которым в корпусе отмечаются разнообразные факты нарушения согласования по роду, далее в соответствии с поставленными задачами эти примеры распределялись по типам и статистически обрабатывались. Утверждается, что нарушения координации по роду являются неслучайными, они объясняются сложностью усвоения стратегии согласования, действующей в русском языке, и формальным характером категории грамматического рода. В статье описаны случаи нарушения координации подлежащих с глагольными и именными частями сказуемых под влиянием неодушевленности существительных, расширения стратегии семантического согласования, неверного выбора контролера согласования, дистантного расположения главных членов предложения и др. В целом нарушения координации отличаются от нарушений согласования в атрибутивных словосочетаниях. Корпусный анализ нарушений координации по роду в русских текстах студентов-казахов может быть интересен как с точки зрения исследований билингвизма, так и с позиций преподавания русского языка как неродного.

Ключевые слова: русский язык, Русский учебный корпус, координация по роду, казахско-русский билингвизм, письменный текст.

A.K. Kazkenova[1]*, A.Sh. Amanov[2]

[1]Eurasian Technological University, Kazakhstan, Almaty
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: a.kazkenova@etu.edu.kz

Corpus analysis of the violations of gender coordination in the Russian speech of Kazakh students

The article is devoted to the description of violations of gender coordination between subject-nouns and different types of predicates found in Russian texts of Kazakh students. The purpose of the article is to identify typical deviations and establish the factors that cause them. The source of the material was the Kazakh subcorpus of the Russian Learner Corpus (www.web-corpora.net/RLC). Examples of coordination disorders were extracted using the AgrGender tag, which marks various facts of violation of gender coordination in the corpus, then, in accordance with the tasks set, these examples were classified, selected and statistically processed. It is argued that violations of gender coordination are not accidental: they are explained by the complexity of mastering the strategy of coordination in effect in the Russian language, and the formal nature of the category of grammatical gender. The article describes cases of violation of coordination of subjects with verb and nominal parts of predicates under the influence of inanimate nouns, expansion of the strategy of semantic agreement, incorrect choice of the agreement controller, distant location of subjects and predicates, etc. In general, violations of coordination differ from violations of agreement in attributive phrases. A corpus analysis of gender coordination disorders in Russian texts of Kazakh students can be interesting both from the point of bilingualism view research and from the standpoint of teaching Russian as a non-native language.

Key words: Russian, Russian Learner Corpus, gender coordination, Kazakh-Russian bilingualism, written text.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

А.Қ. Қазкенова[1]*, А.Ш. Аманов[2]
[1]Еуразиялық технологиялық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: a.kazkenova@etu.edu.kz

Қазақ студенттерінің орысша сөйлеуіндегі род бойынша координациясының бұзылуын корпустық зерттеу

Мақала қазақ студенттерінің орысша мәтіндерінде кездесетін зат есіммен білдіретін бастауыштар мен баяндауыштардың әртүрлі типтері арасындағы тек (род) бойынша координациясының бұзылуын сипаттауға арналған. Мақаланың мақсаты – типтік ауытқуларды анықтау және оларды тудыратын факторларды белгілеу. Материалдың дерек көзі Орыс тілі оқу корпусының қазақ тілі корпусшасы (www.web-corpora.net/RLC) болды. Корпустағы род бойынша координациялардың бұзылуының әртүрлі фактілерін белгілейтін AgrGender тегінің көмегімен координацияның бұзылуы мысалдары алынды, содан кейін қойылған міндеттерге сәйкес бұл мысалдар жіктелді, таңдалды және статистикалық өңдеуден өтті. Род бойынша координациялардың бұзылуы кездейсоқ емес деп тұжырымдалады: олар орыс тілінде қолданыстағы үйлестіру стратегиясын игерудің күрделілігімен және грамматикалық род категориясының формальды сипатымен түсіндіріледі. Мақалада бастауыштардың, баяндауыштардың етістікті және есімдікті бөліктерімен координациясының жансыз зат есім әсерінен бұзылуы, семантикалық үйлесімділік стратегиясының кеңеюі, келісім контроллерінің дұрыс таңдалмауы, сөйлемнің негізгі мүшелерінің дистантты орналасу жағдайлары және т.б. сипатталған. Жалпы алғанда, координацияның бұзылыстары атрибутивті сөз тіркестеріндегі үйлестіру бұзылыстарынан ерекшеленеді. Қазақ студенттердің орыс тіліндегі мәтіндеріндегі род бойынша координациясының бұзылуын зерттеу билингвтерді зерттеу тұрғысынан да, орыс тілін шет тілі ретінде оқыту тұрғысынан да қызықты болуы мүмкін.

Түйін сөздер: орыс тілі, Орыс тілі оқу корпусы, род бойынша координация, қазақ-орыс билингвизмі, жазбаша мәтін.

Введение

Освоение принципов распределения существительных по родам, а также стратегии согласования по роду изучающими русский язык является интересной лингвистической и лингводидактической проблемой.

Мы обратились к ней, исходя из наших наблюдений над текстами, написанными по-русски студентами-казахами. Нарушения координации между подлежащим и сказуемым, зафиксированные в этих текстах, можно считать частным случаем того, как в целом осваивается механизм согласования, столь важный в русском языке, но, напротив, мало задействованный в казахском языке – родном языке авторов.

Обращаясь к проблеме предикативного рассогласования по роду в текстах казахско-русских билингвов, мы ставим задачу объяснить, где следует прежде всего ожидать сбои и почему они происходят. Кроме того, сопоставив результаты нашего анализа с известными нам исследованиями рассогласования по роду попытаемся выяснить, насколько уникальны или, наоборот, типичны факторы, вызывающие их в русской речи студентов-казахов.

Поставленные задачи мы решаем с помощью корпусных методов. Их выбор обусловлен неоспоримыми преимуществами лингвистических корпусов: благодаря им мы можем оперировать большим массивом текстов, отслеживать регулярность проявления тех или иных тенденций, подвергать материал статистической обработке. К тому же в отличие от текстов и анкет корпусный материал лишен заданности и прямой зависимости от исследовательских задач. В качестве источника материала нами используется Русский учебный корпус, а именно вошедший в его состав казахский подкорпус – коллекция текстов, написанных на русском языке студентами-казахами.

Материал и методы

Русский учебный корпус / Russian Learner Corpus (RLC) создан в 2013 году в Лаборатории по корпусным исследованиям Школы лингвистики Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (Москва, Россия) под руководством Е. В. Рахилиной. Этот корпус относится к типу учебных корпусов, в которых размещаются тексты, созданные школьниками и студентами (Romer 2010; Granger 2015). Такие корпуса, в отличие, например, от национальных, могут значительно отклоняться от стандарта того или иного языка, отражать в

себе недоосвоенность языка, на котором текст создается, влияние родных языков авторов и т.д.

В Русский учебный корпус включены тексты авторов, для которых русский язык является иностранным, неродным или эритажным (унаследованным). Родными (доминантными) языками авторов корпусных текстов являются более 30 различных языков (английский, финский, японский, французский, немецкий и др.).

В корпусе также представлены тексты, написанные носителями доминантного казахского языка. Подкорпус русских письменных текстов носителей казахского языка был создан в 2016 году и до настоящего времени регулярно пополняется новыми текстами[1]. По состоянию на конец февраля 2021 года он является одним из крупных подкорпусов Русского учебного корпуса (в нем около 130 тыс. словоупотреблений, занимает 4-ое место по объему).

Авторами текстов являются студенты казахского отделения вузов г. Алматы, осваивающие разные специальности. Тексты являются оригинальными, разножанровыми (эссе, ответы на вопросы, небольшие рассказы и др.), не ограниченными в своей тематике. Можно с уверенностью утверждать, что все тексты являются продуктами свободной творческой деятельности студентов.

Особенностью Русского учебного корпуса является разметка, позволяющая отслеживать разнообразные отклонения: от орфографических до дискурсивных. В отличие от морфологической, разметка по типам отклонений производится вручную и представляет собой довольно трудоемкую работу.

Так, для разметки случаев рассогласования по роду, на которых мы остановимся в этой статье, в корпусе предусмотрен тэг (метка) AgrGender. По нему же потом в корпусе можно отбирать соответствующие примеры. В настоящее время в размеченной части казахского подкорпуса имеется 495 случаев с нарушенным согласованием по роду. Единицей для подсчетов является высказывание, включающее в свой состав сочетание подлежащего и сказуемого, между которыми нарушена координация по роду.

Полученные из казахского подкорпуса контексты были нами рассортированы в зависимости от того, какой вид согласования они представляют. Для целей данного исследования отбирались только примеры нарушенной координации по роду между подлежащими, выраженными исключительно именами существительными, и разными типами сказуемых.

В результате такого отбора мы получили следующие категории примеров рассогласования по роду:

1. подлежащее-существительное + простое глагольное сказуемое в форме прошедшего времени или сослагательного наклонения – 75 контекстов;

2. подлежащее-существительное + составное глагольное сказуемое (краткое прилагательное как его вспомогательный компонент) – 4 контекста;

3. подлежащее-существительное + составное именное сказуемое (глагол-связка в прошедшем времени и именная часть такого сказуемого) – в общей сложности 77 контекстов (12 для связочных глаголов и 65 для именных частей сказуемых).

Наши наблюдения показывают, что примеры предикативного рассогласования по роду можно рассматривать с точки зрения 1. нарушения координации между подлежащим-существительным и глагольным компонентом сказуемого и 2. нарушения координации между подлежащим-существительным и именным компонентом сказуемого.

Все интересующие нас категории примеров рассогласования по роду были проанализированы по следующим параметрам: тип склонения существительных, выступающих в роли подлежащих; одушевленность-неодушевленность существительного; расположение главных членов по отношению друг к другу; полнота-краткость именного компонента.

Каждый раз, анализируя отклонения, мы выявляли наиболее типичные случаи, а также устанавливали, при существительных какого рода чаще всего происходят сбои в координации и, наоборот, форму какого рода приобретают компоненты сказуемых.

Важным этапом нашего анализа также было установление факторов, оказывающих наибольшее влияние на сбои в координации по роду между главными членами предложения. Результаты настоящего исследования сравнивались с нашими наблюдениями над рассогласованием по роду в атрибутивных словосочетаниях, также широко представленным в корпусных текстах, и с результатами других исследований, связанных с нарушением согласования в речи носителей и не-носителей русского языка.

[1] В разные годы неоценимую помощь в сборе студенческих текстов оказали Р. Т. Касымова, Г. А. Каламбаева, Ф. Т. Багымбаева, Т. Курманбаева., Г. Р. Кадырова

Обзор литературы

При описании координации как особой синтаксической связи мы опирались на грамматики русского (РГ 1982) и казахского (ҚГ 2002) языков. Кроме того, привлекались работы по проблемам русского словоизменения (Зализняк 1967 / 2002) и общей грамматики (Corbett 1991; Плунгян 2011).

В контексте казахско-русского билингвизма и практики преподавания русского языка в казахской аудитории проблема согласования по роду ранее уже рассматривалась в (Копыленко 1980; Копыленко 1987; Алтынбекова 2009).

В статье учтен опыт исследования нарушений согласования по роду как в речи носителей русского языка, так и в речи людей, для которых русский является неродным. Так, подробное описание рассогласования по роду в устной речи носителей русского языка представлено в монографии (Русакова 2013). Колебания в согласовании по роду также проанализированы в статье (Герасимова 2020). Особенности согласования по роду в речи носителей русских говоров также рассматриваются диалектологами, см., например, (Пожарицкая 2005).

Среди публикаций, обобщающих наблюдения над нарушениями согласовательной стратегии русского языка, можно отметить, в частности, диссертацию о грамматической интерференции в русской речи таджиков (Касымова 1985), статью о распределении существительных по родам в речи проживающих в США носителей русского языка как эритажного (Polinsky 2008), разделы о рассогласовании по роду в статьях о русской речи носителей языков Дагестана (Daniel 2010), Сибири и Дальнего Востока (Stoynova 2019), статью об особенностях интерпретации грамматического рода русского языка носителями тюркских языков, проживающими в Сибири (Некрасова 2019).

Учет результатов этих наблюдений и исследований важен, чтобы понять, насколько универсальными или, наоборот, специфическими являются отклонения в координации по роду, обнаруженные в текстах казахско-русских билингвов. Однако надо отметить, что в упомянутых работах в центре внимания находятся атрибутивные сочетания, а не сочетания главных членов предложения. Кроме того, важное отличие нашего исследования определяется тем, что наши наблюдения касаются письменных текстов, а не устной речи[2].

Результаты и обсуждение

Как известно, согласование в целом в русском языке является ведущей грамматической стратегией, ср.: «использование стратегии согласовывания… является естественным глобальным механизмом морфологического оформления словоформы русском языке» (Русакова 2013: 68) и согласование по роду как самая яркая ее разновидность имеет разнообразные проявления, см. (Зализняк 1067 / 2002: 69). Так, собственно согласование по роду наблюдается в сочетаниях полных прилагательных, причастий, порядковых числительных, некоторых местоимений с именами существительными в атрибутивных словосочетаниях. Особый тип согласования, называемый конгруэтностью, связан с сочетаниями местоимений с антецедентами. Согласование по роду имеет место и в сочетаниях количественных числительных *один, два, оба* с именами существительными, в том числе в составе элективных конструкций (*один из*…). Наконец, существует координация по роду подлежащего и сказуемого – глагола прошедшего времени или сослагательного наклонения, а также именной части сказуемого (полного или краткого имени прилагательного, страдательного причастия, а также местоимения). Являясь формальным уподоблением главных членов предложения, координация имеет свои отличительные особенности по сравнению с собственно согласованием (РГ 1982: 94 – 95).

Если говорить о казахском подкорпусе RLC, то в нем встречаются нарушения всех перечисленных типов согласования по роду. Причем рассогласование по роду может быть с одним компонентом сказуемого при сохранении согласования с другим (1) – (2), либо согласование сохраняется в атрибутивном сочетании, но нарушается в предикативном (3), либо нарушения наблюдаются в обоих типах сочетаний (4). Кроме того, рассогласование по роду затрагивает связь не только существительных, но

[2] Соответственно, в письменных текстах исключается фактор спонтанности, а также преодолеваются ограничения строгой линейности устной речи: всегда можно «вернуться» к препозитивным компонентам, внести исправления и т.д.

и местоимений и числительных с предикатами (5) – (6):

(1) *После ухода Самиры дворец ей казалось пустым, и радости было меньше.*

(2) *Моя классная руководительница была очень хорошим, и я полюбила ее хотела стать похожа на ней.*

(3) *Ведь материнская любовь бесценно, и отец нужен каждому ребенку.*

(4) *Не знаю откуда возник это примета и почему я купила сперва хлеб даже сама не знаю.*

(5) *Дедушку я не помню, он умерла когда я еще не родилась.*

(6) *Каждый из 10- х пулей 9- е вышло из Казахстана.*

Во многом наличие этих многочисленных отклонений объясняется уже тем, что категория рода отсутствует в казахском языке, координация («қиысу») проявляется только в виде согласования подлежащего и сказуемого в 1 и 2 лице единственного и множественного числа, а в 3 лице используется одна форма для обоих чисел (ҚГ 2002: 621). Такое согласование в лингвистике называют «внутренним» (Плунгян 2011: 93). К тому же сами правила согласования в русском языке достаточно сложны, они взаимодействуют с правилами русского словоизменения и зачастую требуют неоднократного выражения родового значения в нескольких компонентах высказывания.

1. Нарушение координации по роду между подлежащим и глагольным компонентом сказуемого

Нарушения координации по роду между подлежащим-существительным и простым глагольным сказуемым встречаются в корпусных текстах регулярно: в нашу выборку попали 75 примеров. Любопытно не только общее несовпадение рода у главных членов предложений, но и полученное соотношение существительных по родам и глагольных форм, выражающих значение рода.

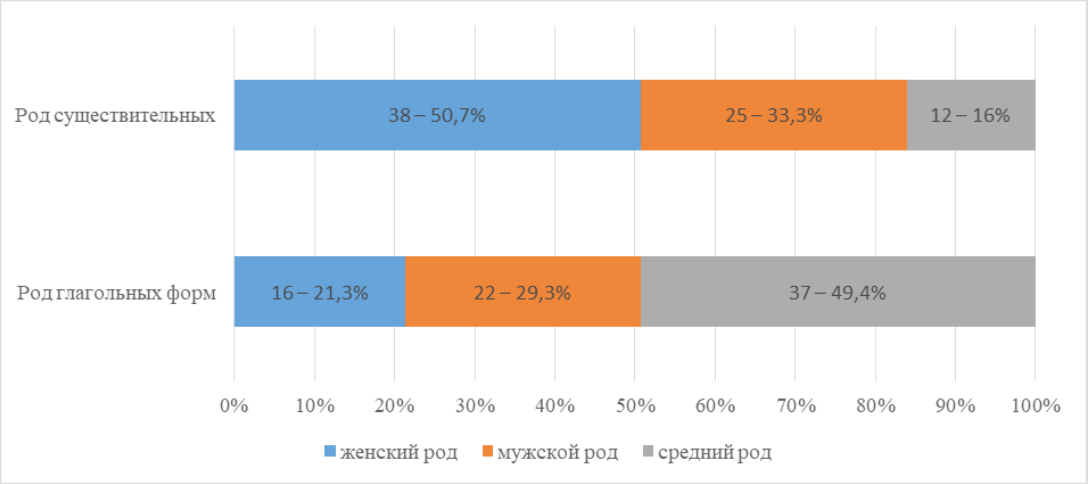

Рисунок 1 – Рассогласование по роду между подлежащими-существительными и простыми глагольными сказуемыми

При том, что во всех отобранных контекстах наблюдается нарушение координации по роду, мужской род по общему количеству существительных и глагольных форм оказывается достаточно стабильным (33,3% и 29,3%, соответственно). В свою очередь женский род становится своего рода «донором» нарушений, а средний род, несмотря на свою «когнитивную слабость» (Русакова 2013: 387), – их «реципиентом»: чаще всего происходят нарушения координации по роду с подлежащими-существительными женского рода, ср. аналогичный вывод в (Касымова 1985: 129 – 130), а если говорить о глагольных формах, то они чаще всего приобретают форму среднего рода. Исходя из этого, наиболее типичными для казахского подкорпуса примерами рассогласования можно считать такие, как (7):

(7) *Скажу одно мне очень понравилось здешняя атмосфера…*

Однако это только общее соотношение, требующее уточнения и объяснения. В лингвистических исследованиях, касающихся, как правило, атрибутивного рассогласования по роду в

русской речи, обычно упоминают факторы, которые оказывают наибольшее влияние: фактор типа склонения и фактор безударного окончания существительных женского и среднего рода (Пожарицкая 2005; Polinsky 2008; Daniel 2010).

Первый фактор, если он имеет место, оказывает влияние на согласование существительных женского рода 3-его склонения, которые, в силу формального сходства с существительными мужского рода 2-ого склонения, приобретают зависимые от них слова в формах мужского рода (в данном случае это будут формы глагола).

В нашей выборке из 15 существительных 3-его склонения 8 (53,3%) сочетаются с глаголами прошедшего времени мужского рода, а 7 – с глаголами среднего рода. Получается, что вопрос решается в пользу мужского рода, но все же перевес не существенен.

Второй фактор, действующий в говорах, связан со свободным переходом из женского рода в средний и обратно существительных 1-ого и 2-ого склонения в силу того, что их безударные окончания подвергаются редукции. Конечно, этот фактор актуален в условиях устной речи, но, можно предположить, что он может получать отражение и в письменных текстах неисконных носителей русского языка.

Между тем, глаголы среднего рода нередко используются при словах женского рода с ударным окончанием (*страна, семья, мечта, игра, слепота*). Вероятно, фактор безударного окончания не настолько влиятелен, так как атрибутивные сочетания в рассматриваемых примерах в большинстве случаев построены в соответствии с нормами, ср. пример (7).

Вероятно, преобладание форм среднего рода среди глагольных сказуемых может быть отчасти объяснено его ассоциациями с неживым / неодушевленным. Действительно, в 33 из 37 случаев подлежащие – неодушевленные существительные.

С другой стороны, немногочисленные одушевленные существительные, попавшие в нашу выборку, также подтверждают, что одушевленность / неодушевленность влияет на выбор родовой формы сказуемого-глагола. Так, среди примеров есть такие, где слова *человек, хозяин* отождествляются со словами женского рода, поскольку обозначают лиц женского пола (8) – (9). Вероятно, это нестандартное проявление семантического согласования, подобное тому, которое наблюдается по отношению к существительным общего рода. Ср. также использование слова *собака* (10):

(8) *Я очень люблю свою бабушку и благодарна судьбе за то, что нас воспитала именно такой достойный человек как она.*

(9) *Мой хозяин вспомнила что не снимала деньги с карточки…*

(10) *…собака тоскавал отказался есть и всегда у двери ждал бабушку.*

Интересно, что в русском языке действует тенденция предикативного согласования как основного способа выражения референциального рода: носители русского языка склонны оценивать примеры типа *врач пришла* как грамматически приемлемые (Corbett 1991: 231 – 232; Герасимова 2020: 33). Следовательно, примеры (8) – (10) – это не столько ошибочный выбор стратегии согласования, сколько расширение ее действия на смежные группы одушевленных существительных.

Вероятно, непривычная стратегия координации главных членов по роду подвергается сбоям под влиянием общей структуры предложения. Так, можно указать на наличие примеров, где сказуемое-глагол «попадает под влияние» другого члена предложения (например дополнения). Ср. (11) – (13):

(11) *Отец мне уделяло особое внимание.*

(12) *Это болезнь осложнило зрение, через некоторое время она потеряла зрение.*

(13) *Школа №47 им М. Ю. Ломоносов находился далеко за нашим районам.*

Соответственно, такое рассогласование по роду вызвано тем, что автор выбирает в качестве «контролера согласования» не подлежащее, а какой-либо другой компонент предложения – дополнение, как в (11) – (12), или часть несогласованного определения, как в (13).

Наконец, вероятность сбоев в согласовании повышается, если подлежащее и сказуемое-глагол отделены друг от друга и между ними находятся другие члены предложения:

(14) *Жизнь в большом городе интересовал много поэты и писателей.*

(15) *Хочу чтобы наше вырастающее поколение получало знание и клала свою частичку пользы в развитии науки и в той сфере в которой учились.*

Пример (15) примечателен еще и тем, что из двух сказуемых первое согласуется по роду с подлежащим, а второе, отдаленное от него, – уже нет. Аналогичное явление наблюдается и при согласовании / рассогласовании сказуемых по числу (Рахилина 2018: 618).

Рассогласование подлежащего-существительного и глагола-связки по роду в нашей вы-

борке зафиксировано в 12 случаях. В целом они аналогичны описанным фактам рассогласования с простыми глагольными сказуемыми.

Таким образом, рассогласование по роду для глагольных компонентов сказуемых обусловлено влиянием одушевленности – неодушевленности, нестандартным выбором контролера согласования и дистантным расположением главных членов предложения по отношению друг к другу.

2. Нарушение координации по роду между подлежащим и именным компонентом сказуемого

Нами отобрано 65 примеров нарушения согласования по роду между подлежащим-существительным и именной частью составного сказуемого и 4 примера рассогласования со вспомогательным кратким прилагательным составного глагольного сказуемого. Полные формы прилагательных встретились в 19 примерах, местоимение – в 1, краткие формы прилагательных и причастий – в 45.

Распределение подлежащих-существительных и полных форм прилагательных представлено на рисунке 3.

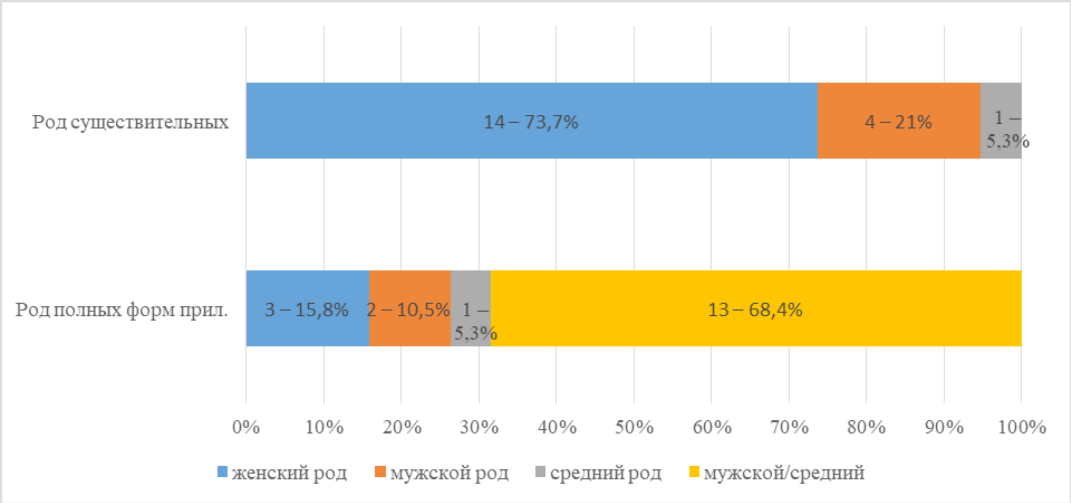

Рисунок 2 – Рассогласование по роду между подлежащими-существительными и именными частями составных сказуемых, выраженными полными формами прилагательных

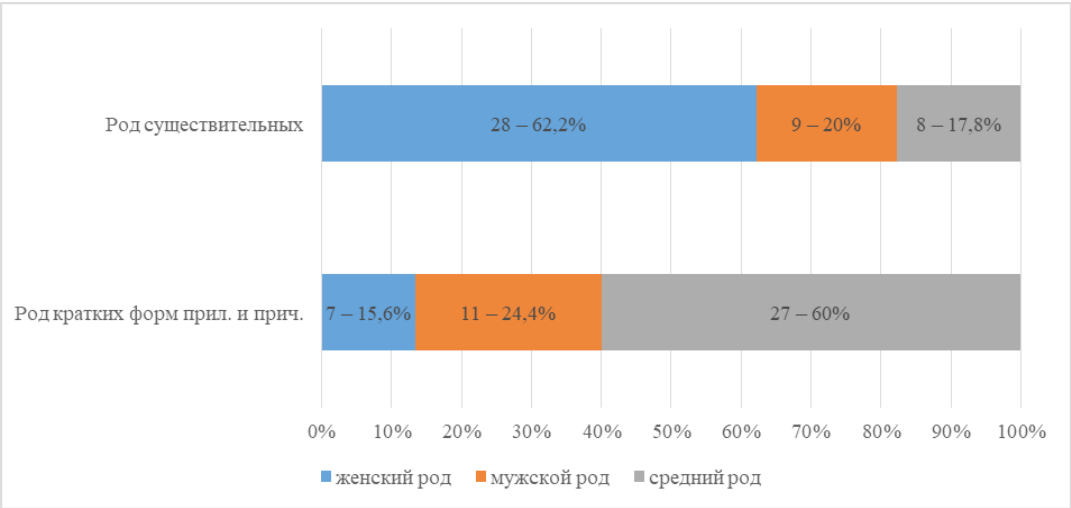

Рисунок 3 – Рассогласование по роду между подлежащими-существительными и именными частями составных сказуемых, выраженными краткими формами прилагательных и причастий

Мы видим, что как и в случае с глагольными формами (рисунок 1) «донором» рассогласования снова является женский род (в 73,7%), а «реципиентом» становится форма творительного предикативного падежа, общая, как известно, для мужского и среднего рода (в 68,4%). Соответственно, типичным проявлением рассогласования по роду в этом случае можно признать, например, следующее:

(16)*Моя будущая профессия связана с робототехникой или приборами, в будущем это профессия будет востребованным.*

Нельзя исключать, что окончание творительного падежа, общее для двух родов в русском языке, билингвами воспринимается как нейтральное по отношению к роду и потому распространяется и на случаи, где следует употреблять окончания женского рода *-ой/-ей*. Кроме того, указание на женский род может оцениваться как избыточное, так как род указан в связке, ср. пример (2), а также:

(17) *Мне хочется, чтобы у меня свадьба была, не таким громким, как пир, а желаю увидеть рядом родных и любимых.*

Что касается рассогласования по роду кратких прилагательных и причастий, то общая картина такова:

Рисунок 3 показывает, что рассогласование наблюдается при подлежащих-существительных женского рода (62,2%), а формы именных частей сказуемых чаще всего приобретают формы среднего рода (60%). Таким образом, типичное рассогласование по роду выглядит таким образом:

(18) Не только в нашей республике, и других странах это проблема очень актуально.

Тем не менее причины сбоев согласования в случае с краткими формами могут иными. На наш взгляд, помимо указанных в разделе 1 факторов, здесь срабатывает еще один: формы среднего рода кратких прилагательных формально совпадают с наречиями (*актуально, интересно, понятно*). Поскольку в казахском языке прилагательные, как и наречия, примыкают к определяемому слову, это может отчасти объяснять, почему краткие формы в более чем половине корпусных примеров рассогласования по роду тяготеют к среднему роду.

Итак, в отобранных корпусных примерах рассогласование по роду встречается в предложениях с краткими формами прилагательных и причастий в составе сказуемых более чем в два раза чаще, нежели с полными формами, и в этих случаях рассогласование по роду имеет разное объяснение. Так, полные формы тяготеют в большинстве своем к творительному падежу мужского и среднего рода, поскольку они кажутся нейтрализованными. Краткие прилагательные и причастия чаще всего приобретают формы среднего рода, и здесь, вероятно, играет свою роль их формальное сходство с наречиями.

Заключение

Анализ корпусного материала показывает, что сбои в координации по роду случаются во всех типах сказуемых и во всех компонентах, где в русском языке должно соблюдаться соответствие форм по родовому признаку. При этом наши примеры отчетливо распадаются на две группы: 1. нарушения координации по роду у глагольных компонентов (ядро этой группы – простые глагольные сказуемые, выраженные самостоятельными глаголами, к ним примыкают связочные глаголы составных именных сказуемых) и 2. нарушения по роду у именных компонентов (это прежде всего именные части составных сказуемых, а также немногочисленные в нашей выборке вспомогательные краткие прилагательные составных глагольных сказуемых).

При рассогласовании глагольных компонентов сказуемых выявилась следующая тенденция: рассогласование по роду чаще всего случается при подлежащих существительных женского рода, а глагольные компоненты сказуемых в целом чаще всего приобретают формы среднего рода. Такое же соотношение складывается для кратких прилагательных и причастий в составе именных сказуемых. Для предложений, где именные части выражены полными формами прилагательных, также отмечается преобладание существительных женского рода, выполняющих функции подлежащих, но при этом тяготение сказуемых-прилагательных к творительному падежу мужского / среднего рода. При этом рассогласование по роду у кратких форм прилагательных и причастий зафиксировано в нашей выборке в более чем два раза чаще.

Полученные данные любопытно сравнить с нарушениями согласования по роду в атрибутивных словосочетаниях. По нашим данным, нарушения в них чаще всего происходят при существительных женского и среднего рода, а атрибутивные слова (прилагательные, причастия, порядковые числительные, местоимения) заметно чаще приобретают формы женского рода.

Уже это различие позволяет сделать вывод о том, атрибутивная и предикативная позиции прилагательных оказывают влияние на характер

сбоев в согласовании по роду. В атрибутивных сочетаниях отклонения в согласовании по роду, зафиксированные в речи казахско-русских билингвов, подчиняются в целом тем же тенденциям, что и сбои в речи носителей диалектов, «эритажников» и билингвов с другими доминантными языками. В частности, в этих случаях оказывается решающим влияние финали существительного (существительные 3-его склонения сочетаются с прилагательными мужского рода, существительные среднего рода с безударными окончаниями – с прилагательными женского рода).

Факты нарушения координации по роду в предикативных сочетаниях нашей выборки существенно отличаются не только соотношением родовых форм подлежащих и сказуемых, но и тем, какие факторы оказываются наиболее влиятельными при такого рода нарушениях. Ни тип склонения, ни фактор безударного окончания существительного в предикативных сочетаниях уже не играют решающей роли. Гораздо важнее оказывается признак неодушевленности субъекта – по-видимому, именно он объясняет преобладание форм среднего рода среди глаголов и кратких форм прилагательных и причастий. Среди примеров с одушевленными существительными в роли подлежащих отмечаются попытки авторов использовать стратегию семантического согласования (ср. слова *человек* или *собака*). Заметное влияние оказывает структура предложений, в которых наблюдаются сбои: неверный выбор контролера согласования (например, автор ориентируется не на род подлежащего, а на род дополнения), дистантное расположение главных членов предложения по отношению друг к другу, необходимость дублировать маркеры грамматического орда у нескольких компонентов предложения. Наконец, для нарушения координации именных частей предикатов следует отметить влияние морфологических факторов: так, полные формы тяготеют к творительному падежу мужского и среднего рода, поскольку эта форма уже нейтрализована по признаку грамматического рода, а краткие прилагательные и причастия чаще всего приобретают формы среднего рода в силу своего формального сходства с наречиями.

На наш взгляд, полученные результаты могут представлять как теоретический, так и практический интерес с точки зрения того, как применяются и осваиваются стратегии согласования по роду изучающими русский язык как неродной / иностранный.

Исследование осуществлено при поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08955417 «Корпусное исследование русской речи студентов-казахов»).

Литература

Алтынбекова О.Б. Категория рода русского языка как потенциальная область интерференции // Русский язык в современном мире. – М.: МГУ имени М.В. Ломоносова, 2009. – №1. – С. 12-16.

Герасимова А. А, Лютикова Е. А. К проблеме вариативности языковых данных: рассогласование по роду в русском языке // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2020. – 2. – С. 25 – 37.

Зализняк А. А. «Русское именное словоизменение» с приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – I-VIII, 752 с.

Касымова С. Д. Грамматическая интерференция в русской речи таджиков (на материале глагола): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1985. – 183 с.

Копыленко М. М. Оптимизация преподавания русского языка в казахской аудитории. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1980. – 124 с.

Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис / Жауапты редактор Е. Жанпейісов. – Астана, 2002. – 784 б.

Лексическая и морфологическая интерференция в русской речи казахов / [М. М. Копыленко, З. К. Ахметжанова, Ж. М. Утесбаева и др.; Отв. ред. Н. Х. Демесинова]. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. – 116 с.

Некрасова Е. Д., Резанова З. И., Палий В. Е. Влияние родного языка (L1) на когнитивную обработку грамматической категории рода существительных русского языка (L2) русско-тюркскими билингвами // Вестн. Томского государственного ун-та. Филология. – 2019. – №57. – С.103 – 123. doi:10.17223/19986645/57/6

Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику: Грамматические значения и грамматические системы языков мира. – М.: РГГУ, 2011. – 672 с.

Пожарицкая С. К. Русская диалектология: Учебник. – М.: Академический проект: Парадигма, 2005. – 256 с.

Рахилина Е. В., Казкенова А. К. Заметки о русском числе // Вестн. РУДН. Серия: Лингвистика. – 2018. – Том 22, № 3. – С. 605 – 627. doi: 10.22363/2312-9182-2018-22-3-605-627

Русакова М.В. Элементы антропоцентрической грамматики русского языка. – М.: Языки славянской культуры, 2013. – 568 с.

Русская грамматика / под ред. Н. Ю. Шведовой. Т. II. – М.: Наука, 1982. – 710 с.

Corbett, G. (1991). *Gender*. Cambridge.

Daniel M., Dobrushina N. & Knyazev S. (2010). Highlanders' Russian: Case Study in Bilingualism and Language Interference in Central Daghestan. *Slavica Helsingiensia.* 40, 65 – 93.

Granger S., Gilquin, G. & Meunier, F. (eds). (2015). *The Cambridge Handbook of Learner Corpus Research*. Cambridge University Press.

Polinsky M. (2008). Gender under incomplete acquisition: Heritage speakers' knowledge of noun categorization. *Heritage Language Journal*. 6(1), 40 – 71.

RLC, Russian Learner Corpus. Retrieved from: http://www.web-corpora.net/RLC [accessed on 1 III 2021].

Romer U. & Wulff S. (2010). Applying corpus methods to writing research: Explorations to MICUSP. *Journal of Writing Research.* 2(2). 99 – 127.

Stoynova N. (2019). Russian in contact with Southern Tungusic languages: Evidence from the Contact Russian Corpus of Northern Siberia and the Russian Far East. *Slavica Helsingiensia.* 52. 2019. 9 – 36.

References

Altynbekova O.B. (2009). Kategoriya roda russkogo yazyka kak potencial'naya oblast' interferencii [Gender category of the Russian language as a potential area of interference]. Russkij yazyk v sovremennom mire. №1. P. 12-16 (In Russian)

Corbett G. (1991). *Gender*. Cambridge.

Daniel M., Dobrushina N. & Knyazev S. (2010). Highlanders' Russian: Case Study in Bilingualism and Language Interference in Central Daghestan. *Slavica Helsingiensia.* 40, 65 – 93.

Demesinova N. H. (ed.) (1987). Leksicheskaya i morfologicheskaya interferenciya v russkoj rechi kazahov [Lexical and morphological interference in the Russian speech of Kazakhs]. Alma-Ata : Nauka KazSSR. (In Russian)

Gerasimova A. A. & Lyutikova E. A. (2020). K probleme variativnosti jazykovyh dannyh: rassoglasovanie po rodu v russkom jazyke [The Problem of Data Variation: Mixed Agreement in Russian]. *Moscow University Bulletin*. Series 9. Philology. 2. 25 – 37. (In Russian)

Granger S., Gilquin G. & Meunier F. (eds). (2015). *The Cambridge Handbook of Learner Corpus Research*. Cambridge University Press.

Kasymova S. D. (1985). Grammaticheskaja interferencija v russkoj rechi tadzhikov (na materiale glagola) [Grammatical interference in the Russian speech of Tajiks (based on the verb)]: Dissertation for the degree of Candidate of philological sciences. Moscow. (In Russian)

Kopylenko M. M. (1980). Optimizacija prepodavanija russkogo jazyka v kazahskoj auditorii [Optimization of teaching Russian in the Kazakh audience]. Alma-Ata: Nauka Publ. (In Russian)

Nekrasova E. D., Rezanova Z. I., Paliy V. E. (2019). Vlijanie rodnogo jazyka (L1) na kognitivnuju obrabotku grammaticheskoj kategorii roda sushhestvitel'nyh russkogo jazyka (L2) russko-tjurkskimi bilingvami [The Influence of the Native Language (L1) on the Cognitive Processing of the Grammatical Gender of the Russian Language (L2) by Russian-Turkic Bilinguals]. *Tomsk State University Journal of Philology.* 57. 103–123. (In Russian)

Plungyan V. A. (2011). Vvedenie v grammaticheskuyu semantiku: Grammaticheskie znacheniya i grammaticheskie sistemy yazykov mira [Introduction to grammatical semantics: grammatical meanings and grammatical systems of the languages of the world]. Moscow: Russian State University for the Humanities Publ. (In Russian)

Polinsky M. (2008). Gender under incomplete acquisition: Heritage speakers' knowledge of noun categorization. *Heritage Language Journal*. 6(1), 40 – 71.

Pozharickaja S. K. (2005). Russkaja dialektologija [Russian dialectology]. Moscow: Akademicheskij proekt: Paradigma. (In Russian)

Rakhilina E.V. & Kazkenova A.K. (2018). Zametki o russkom chisle [Notes on Russian Number]. *Russian Journal of Linguistics*, 22 (3), 605—627 (In Russian)

RLC, Russian Learner Corpus. Retrieved from: http://www.web-corpora.net/RLC [accessed on 1 III 2021].

Romer U. & Wulff S. (2010). Applying corpus methods to writing research: Explorations to MICUSP. *Journal of Writing Research.* 2(2). 99 – 127.

Rusakova M. V. (2013). Elementy antropotsentricheskoi grammatiki russkogo yazyka [Elements of the anthropocentric grammar of the Russian language]. Moscow: Yazyki slavyanskoi kul'tury (In Russian)

Shvedova N. Yu. (ed.) (1982). Russkaya grammatika [Russian grammar]. Moscow: Nauka. (In Russian)

Stoynova N. (2019). Russian in contact with Southern Tungusic languages: Evidence from the Contact Russian Corpus of Northern Siberia and the Russian Far East. *Slavica Helsingiensia.* 52. 2019. 9 – 36.

Zaliznyak A. A. (2002). «Russkoe imennoe slovoizmenenie» s prilozheniem izbrannyh rabot po sovremennomu russkomu jazyku i obshhemu jazykoznaniju ["Russian nominal inflection" with the attachment of selected works on modern Russian and general linguistics]. Moscow: Nauka Publ. (In Russian)

Zhanpeiisov E. (ed.) (2002). Qazaq grammatikasy. Fonetika, so'zzhasam, morfologiya, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax]. Astana. (In Kazakh)

IRSTI 81’37’367 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph7

G.A. Kuzembayeva

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe
e-mail: kuzembayeva@mail.ru

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE IMAGE OF KAZAKH IN THE RUSSIAN AND INDIAN LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

National identity is an important means of intergroup relationships, and stereotypes contribute to the identification of a person and the perception of each other by representatives of different ethnic groups. The perception of Kazakhs by representatives of the other nations is of undoubted interest. The article presents the results of a psycholinguistic study, the purpose of which was to describe the ways of conceptualizing the image of a Kazakh by the representatives of the Russian and Indian nations. Modelling the associative field “Kazakh” in the Russian language and Hindi will contribute to understanding of culture stereotypes and successful intercultural communication. The research material complies of the data of an associative experiment conducted with the students and employees of higher educational institutions of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan. The respondents of the study included 41 people aged 17-60 years, of them 20 subjects are native speakers of the Russian language and 21 subjectsare native speakers of Hindi. The associative experiment was grounded on the questionnaire based on the method of constructing a “semantic gestalt”, with the allocation of semantic zones. The associative field of the word-stimulus “Kazakh” was analyzed, and as a result of which, the stereotypicity indicator was defined. The results of the study indicate largely positive conceptualizations of Kazakhs by representatives of the Russian and Indian nations. Negative characteristics of Kazakhs are stated by Russians, and include cunning, stubbornness, and secrecy. Both Russians and Indians state the Turkic origin of Kazakhs, associate them with Kazakhstan, and consider the Kazakhs as respecting elders and patriotic.

Key words: linguistic consciousness, image, Kazakh, nationality, stereotype, Russians, Indians, associative experiment.

Г.А. Кузембаева

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.
e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Қазақ бейнесін орыс және үнді тілдік санасында салыстырмалы талдау

Ұлт топ аралық қатынастардың маңызды құралы болып табылады, ал стереотиптер тұлғалық ерекшеліктерді түсініп, әр түрлі этностар өкілдерінің бір-бірін қабылдауына ықпал етеді. Басқа этнос өкілдерінің қазақтарды қабылдау мәселесі сөзсіз қызығушылық тудырады. Мақалада орыс және үнді этносы өкілдерінің тілдік санасында қазақ бейнесін концептуализациялау жолдарын сипаттау мақсатында қолға алынған психолингвистикалық зерттеудің нәтижелері келтірілген. Орыс және хинди тілдеріндегі «қазақ» ассоциативті өрісін модельдеу мәдени стереотиптер мен мәдениеттерді түсініп, жақсы мәдениаралық қарым-қатынасқа ықпалын тигізеді. Зерттеу материалы Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының студенттері және қызметкерлерімен жүргізілген ассоциативті эксперименттің мәліметтеріне негізделген. Эксперименттің респонденттері 17 мен 60 жас аралығындағы 41 адамды құрайды және олардың 20-сы орыс тілінде, 21-і хинди тілінде сөйлейтіндер болды. Ассоциативті эксперимент семантикалық аймақтарды айқындап, оларды бөле отырып, «семантикалық гештальт» құру әдісіне негізделген сауалнама бойынша өткізілді. «Қазақ» сөз-стимулының ассоциативті өрісіне талдау жасалып, нәтижесінде стереотиптік реакциялардың индикаторы анықталды. Зерттеу нәтижелері орыс және үнді халықтары өкілдерінің қазақтарды, көбінесе, оң түсініп қабылдайтындығын көрсетеді. Теріс сипаттамалар орыс тілдік санасында көрініс тапқан және оларға қулық, қыңырлық пен құпиялылық кіреді. Орыстар да, үнділер де қазақтың түркі халықтарына қатысын мәлімдейді, қазақтарды, біріншіден Қазақстанмен байланыстырады және олардың үлкендерге деген құрметі мен патриоттығын атап өтеді.

Түйін сөздер: тілдік сана, бейне, қазақ, ұлт, стереотип, орыстар, үнділер, ассоциативті эксперимент.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Г.А. Кузембаева
Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе
e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Сравнительный анализ образа казаха в русском и индийском языковом сознании

Национальная принадлежность является важным средством межгруппового взаимоотношения, а стереотипы способствуют идентификации личности и восприятию друг друга представителями различных этносов. Несомненный интерес вызывает описание картины восприятия казахов представителями русского этноса. В статье представлены результаты психолингвистического исследования, целью которого было описание способов концептуализации образа казаха представителями русского и индийского этносов. Моделирование ассоциативного поля «казах» в русском языке и хинди будет способствовать пониманию культурных стереотипов и успешному межкультурному общению. Материал исследования основан на данных ассоциативного эксперимента, проведенного со студентами и сотрудниками высших учебных заведений Российской Федерации и Республики Казахстан. 41 человек в возрасте от 17 до 60 лет, из них 20 – носители русского языка и 21 – носители хинди, стали респондентами эксперимента. В основу ассоциативного эксперимента положена анкета, основанная на методике построения «семантического гештальта» с выделением семантических зон. Был проведен анализ ассоциативного поля слова-стимула «казах», в следствии чего был определен показатель стереотипности реакций. Полученные результаты исследования свидетельствуют, в значительной степени, о положительной концептуализации казахов представителями русского и индийского народов. Отрицательные характеристики казахов представлены в языковом сознании русских и включают хитрость, упрямство и скрытность. Как русские, так и индийцы заявляют о тюркском происхождении казахов, ассоциируют их с Казахстаном и отмечают уважительное отношение казахов к старшим и их патриотизм.

Ключевые слова: языковое сознание, образ, казах, национальность, стереотип, русские, индийцы, ассоциативный эксперимент.

Introduction

When an individual belonging to a certain group creates a simplified schematic representation of an individual belonging to another group, the process of "objectification" takes place, which emphasizes the epistemological nature of the stereotype – simplified representations are fixed in consciousness as indisputable and the only admissible (Muradyan, 1977).

The problem of images of Kazakhstan and Russia is especially relevant, since the two countries are linked by friendly relations, and different examples show how significantly the images of certain countries, stereotypes of perception of peoples and cultures have changed throughout history (Poletayev, 2019).

The accession of Kazakhstan to the Bologna Declaration in 2003 contributed to the involvement of many Kazakhstani universities in the international educational space (Gahwal et al., 2021), as a result, the number of Indian students studying Medicine in Kazakhstani universities is increasing. Due to this fact, understanding of conceptualization of Kazakhs by representatives of India will foster long-term and fruitful collaboration between countries.

The description of the perception of Kazakhs by representatives of the Russian and Indian nations is of undoubted interest. We believe that the data obtained through an associative experiment, effective in determining semantic connections of words and linguistic stereotypes objectively existing in the mind of a native speaker (Ongarbayeva et al, 2018), will reveal the peculiarities of linguistic consciousness in the context of describing the image of a Kazakh, and will also contribute to the development of successful intercultural ties between the studied ethnic groups and the countries they represent.

Literature review

The successful intercultural dialogue largely influences the rapprochement and normal interaction between countries (Kanonistova). There is a reinforcement of cultural differences between ethnic groups, nations and regions despite the running globalization causing challenges in communication (Gut et al., 2017).

National identity is an important means of intergroup relationships, and stereotypes contribute to the identification of a person and the perception of each other by representatives of different ethnic

groups (Zhuravlyova et al., 2017: 102). Given that stereotypes are merely cognitive tools that people use to make sense of our social world, they are neither intrinsically "good" nor "bad", and like all schemas, they save us time and cognitive resources by simplifying our environment (Sibley et al., 2015).

Stereotypes are beliefs about the attributes that characterize members of a social group (Ashmore et al., 1981), what they are like and how they behave (Kang et al., 2015). Studies have consistently demonstrated that stereotypes can have a wide range of social consequences such as reinforcing prejudiced attitudes, influencing interpersonal interactions, and motivating discrimination (Killen et al., 2015; Ghavami et al., 2017).

Being essentially a social phenomenon (Neil et al., 1996) stereotypes are shared by members of a given community and acquired as part of the socialization process typically in a subconscious manner (Long, 2015).

For efficient communication culture-specific factors should be considered, as they are key and positive factors that contribute to successful interethnic interaction. Awareness of cultural differences of various nations helps to understand better their culturally-relevant patterns of behaviour (Gut, 2017; Bubnova, Kazachenko, 2018).

Materials and Methods

Native speakers of the Russian language (students and employees of higher educational institutions of the Russian Federation) and Hindi (students of the Faculty of General Medicine at the West Kazakhstan Marat Ospanov Medical University) took part in the associative experiment. The total number of subjects is 41 people aged 17-60 years, of them 20 representatives of the Russian nation, of which 4 are men, 16 are women, and 21 representatives of the Indian nation, of which 15 are men and 6 are women.

The open survey questionnaire was based on the method of constructing a "semantic gestalt", with the allocation of semantic zones.

The associative field of the word-stimulus "Kazakh", reflecting the systematic connections between its elements, and the comparison of the language picture of the world fragments in the linguistic consciousness (Ufimtseva, Balyasnikova, 2019), was analysed. As a result of the analysis, the stereotypicity indicator of the components of the associative field was calculated by means of defining the percentage of the most frequent reactions from the total number of reactions.

Results

Based on the data of the experiment, we obtained the following results:

1. Who is the Kazakh in your opinion?

Representatives of the Russian nation responded as: a person, a person (citizen / resident) of Kazakhstan (22.7%), a person of Kazakh nationality (18.2%), a person with Kazakh roots (9.09%), a person who respects the traditions of his country / Kazakh traditions (9.09%), Kazakhstan (9.09%), a representative of the people / nationality (9.09%), a man of a masculine gender (4.5%), a representative of the Turkic-speaking people (4.5%). 100% reactions are positive and neutral.

Representatives of the Indian nation responded as: country (beautiful, excellent) (22.2%), a Turkic ethnic group (who mainly inhabit the Ural Mountains and northern parts of Central and East Asia in Eurasia, tribe (11.1%), people who live in Kazakhstan, humble, kind, patriotic, good people, language (7.4%), the largest land, the one who is born in Kazakhstan, the one, who follows the Kazakh culture, although all of us are same (human being) but only the difference is nationality (3.7%). 100% reactions are positive and neutral.

Both in Russian and Indian linguistic consciousness Kazakhs are regarded people who live in Kazakhstan, representatives of a Turkic ethnic group, the one who is born in Kazakhstan and who follows the Kazakh culture (see Table 1).

The responses of Indians include personal characteristics of the Kazakhs as humble, kind, patriotic and good people.

Lack of negative responses both in Russian and Hindi demonstrate positive conceptualization of Kazakhs by the representatives of Russian and Indian nations.

2. What is associated with the Kazakh?

Russians: Kazakhstan (18.5%), my dad, field, chakchak, chefir, funny humor, a stranger of Kazakh nationality, no prejudices, respect, Kazan, nationality, Imran, beshbarmak, Islam, Kazakh language, steppes, nomadic people, koumiss, family, Asian type of appearance, accent, Nursultan, horses (3.7%).

Indians: culture (19.1%), university (14.3%), ethnically diverse (one of the most populous countries in the world in terms of ethnicities, ethnicity of 56 different types (9.5%), people, oil, those who live in Kazakhstan, descendants of several ancient Turkic tribes – Argyns, Dughlats, Naimans, Jalairs, Keraits, Qarluqs and of the Kipchaks, Russia, Russian language, a developing nation, good nature

of people, better than other countries, talkative (3.7%).

The associations were further categorized (see Table 2).

The associative field *Kazakh* in The Russian language consists of the following categories: Place (8 – 29.6%), People (6 – 22.2%), Food and drinks (4 – 14.8%), Language, speech (2 – 7.4%), Personal characteristics (2 – 7.4%), Values (2 – 7.4%), Animals (1 – 3.7%), Appearance (1 – 3.7%), Religion (1 – 3.7%).

The associative field *Kazakh* in Hindi falls into the categories: People (7 – 33.3%), Values (6 – 28.6%), Place (4 – 19.1%), Personal characteristics (2 – 9.5%), Language, speech (1 – 4.76%), Resources (1 – 4.76%).

Table 1 – General and specific components of *Kazakh* in Russian and Indian linguistic consciousness

Reactions	Russian (N)	Hindi (N)
country	-	6
a Turkic ethnic group	1	3
tribe	-	3
people who live in Kazakhstan	5	2
humble	-	2
kind	-	2
patriotic	-	2
good people	-	2
language	-	2
the largest land	-	1
the one who is born in Kazakhstan or	2	1
the one, who follows the Kazakh culture	2	1
person	5	-
a person of Kazakh nationality	6	-
male	1	-
Total	22	27

Table 2 – Associative field *Kazakh* in Russian and Hindi

Categories	Russian	Hindi
People	my dad, a stranger of Kazakh nationality, Imran, Nursultan, nomadic people, nationality	ethnically diverse (one of the most populous countries in the world in terms of ethnicities 2, ethnicity 2, people, those who live in Kazakhstan, descendants of several ancient Turkic tribes – Argyns, Dughlats, Naimans, Jalairs, Keraits, Qarluqs and of the Kipchaks
Food and drinks	chakchak, beshbarmak, chefir, koumiss	-
Place	Kazakhstan 5, Kazan, field, steppes	University 3, Russia
Language, speech	Kazakh language, accent	the Russian language
Appearance	Asian type of appearance	-
Personal characteristics	funny humor, no prejudices	good nature of people, talkative
Values	respect, family	culture 4, a developing nation, better than other countries
Animals	horses	-
Religion	Islam	-
Resources	-	oil

3. What personal qualities does the Kazakh have?

Russians: hospitality (11.8%), the same as other people / nationality / individual: Tatar, Russian, German, Jew / person (11.8%), determination (5.9%), perseverance (5.9%), cunning (5.9%), humorous (5.9%), entrepreneurial spirit, national, self-irony, kindness, generosity, there are no certain qualities, different – depends on the person, intelligent, sensitive, secretive, dexterous, good nature, I don't know, straightforwardness, confidence, intelligence, endurance, stubbornness (2.9%).

Indians: temperature (7.5%), food (7.5%), teachers (7.5%), patriotic to their nation (7.5%), kind-hearted (7.5%), good education (5%), warm-hearted (5%), beautiful (5%), cleanliness (5%), good country, activeness towards society, culture or people, peaceful, cheerful, honest, sincere, hospitable, tolerant, straightforward, bravery, emotions, optimism, helping, completely interested, respect for elders and clan loyalties, independent (2.5%).

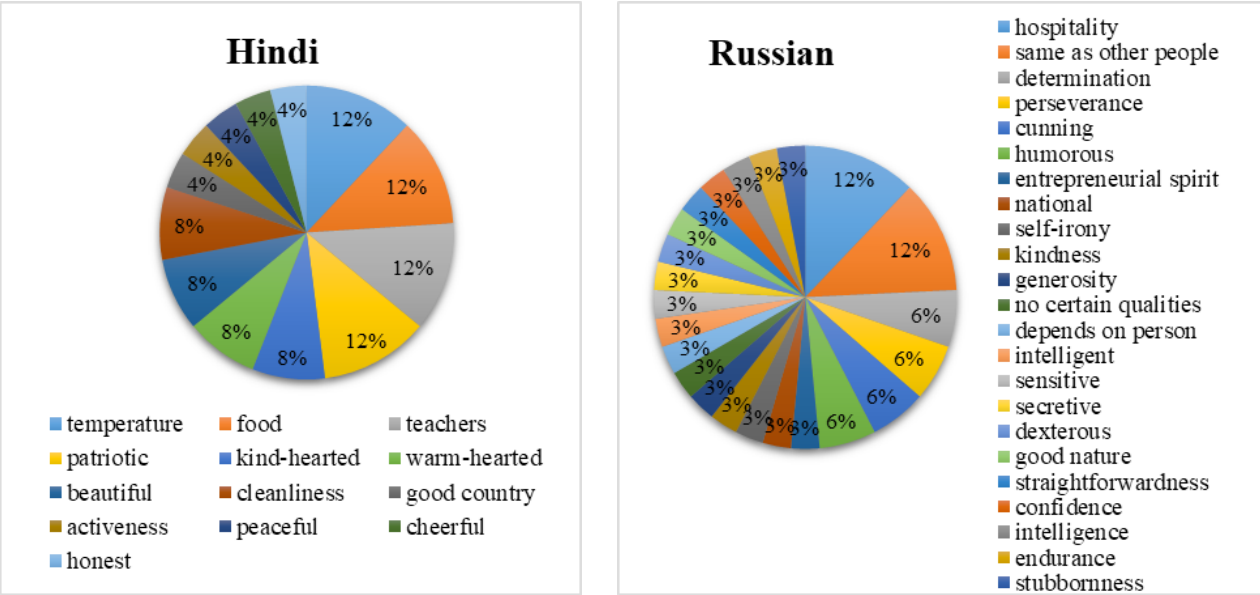

Figure 1 – Personal qualities of Kazakhs in Russian and Indian linguistic consciousness

All of the reactions in Hindi are positive and neutral, whereas in Russian positive and neutral reactions comprised 88.2%, and negative reactions made 11.8% of the total number of responses.

Among negative characteristics of Kazakh provided by Russians are cunningness, secretiveness and stubbornness. Indian conceptualizations of personal characteristics of Kazakhs include temperature, food and teachers, as it reflects the realia of their studies in Kazakhstan.

4. The real Kazakh in your opinion is ...

Russians: anyone who is proud of his nationality, loyal to his people and traditions, a Kazakh, a person whose one of the parents is Kazakh, but in principle it is not a real one? with his culture, a kind Kazakh, the one who knows how to play the dombra, this is a person from Kazakhstan, my classmate, Nursultan Nazarbayev, good nature, a real Kazakh, a person without a bald head, a person with a broad soul, respecting the traditions and history of Kazakhstan, who is himself thinks so, honors culture, I find it difficult to answer (4.55% each reaction).

Indians: patriotic (16.7%), good (in character, tradition, livelihood) (11.1%), nice, kind, humble, fighter for their basic rights, well developed, Kazakhstan is the largest country in Central Asia and the ninth largest in the world, one of favourite countries, Ethnic Kazakhs are related to the Mongols, and are direct descendants of the most famous Mongol, Genghis Khan, look Asian, snow, Almaty, who was born in Kazakhstani land (5.6%).

It should be pointed out, that the notion of patriotism of the Kazakhs is very bright in the linguistic consciousness of Indians. Both Russians and Indians agree on the good nature and kindness of the Kazakhs, their respect for culture and traditions.

5. What does the Kazakh do in your opinion?

Russians: lives (15%), the same as people of other nationalities / ordinary people (10%), is engaged in cattle breeding / herds (10%), is engaged and develops where he is interested, respects elders, plays the dombra, rides horses, exists, works, studies, whatever he wants, achieves his goals, loves his family, respects the history of his people, filmer, is engaged in agriculture (0.5%).

Indians: Helps others (23.5%), teaches (17.6%), oil and black gold (11.8%), Kazakhstan is one of the most populous countries in the world in terms of ethnicities, with 131 represented, from Kazakhs to Russians, Germans, Tatars and Uyghurs, very hard-working people and very good in work and in field of medicine, dominant, Baikonur, the first and the largest space launch complex in the world, different working sectors such as agricultural, oil and minerals mining, excellent work, living life with enjoy (5.9%).

Areas of activities of Kazakhs according to Russians are agriculture, cattle breeding, riding horses, playing the national musical instrument – domra, watching movies. Indians consider the Kazakhs to be very hard-working engaged in agriculture, mining, space work, medicine.

6. Where is the Kazakh situated?

Russians: wherever he wants (27.8%), in Kazakhstan (22.2%), everywhere / anywhere in the world (22.2%), in any country of the post-Soviet space, on the planet, in the steppe, where he is not despised, where he is comfortable, among us, in Kazakhstan and in Russia (5.56%).

Indians: Asia (27.8%), in the part of Asia and Europe (22.2%), Central Asia (16.7%), It is bounded on the northwest and north by Russia, on the east by China, and on the south by Kyrgyzstan, Uzbekistan, the Aral Sea, and Turkmenistan; Kazakhstan, a Central Asian country and former Soviet republic, in Kazakhstan, under Russia, East Asia region (5.6%).

The responses of study participants demonstrate places where Kazakhs can live. Representatives of the Russian ethnos mostly indicate that Kazakhs may live anywhere in the world and wherever they want besides the territory of Kazakhstan, Russia and post-Soviet space. Indians state that Kazakhs are situated in CIS countries.

7. Is the Kazakh good or bad in your opinion?

Russians: good (40%), depends not on nationality, but on the person (25%), normal (10%), the same as everyone else (10%), the general impression of Kazakhs is very good, people are more difficult than good and bad, there are no bad or good nationalities (5%).

Indians: good (95.2%), bad (4.8%).

In Russian linguistic consciousness Kazakhs are considered as very good, good and normal. Positive and neutral reactions comprised 100%. In Indian linguistic consciousness positive and neutral reactions comprised 95.2%.

Discussions and Conclusion

This psycholinguistic study conducted by means of the associative experiment aimed at identifying the conceptualization of Kazakhs by the representatives of the Russian and Indian ethnic groups, is a valuable source of information and an effective tool for determining the content of concepts in different-structured, non-identical languages. It is also efficient in studying ethnical specificity of nations, contributing to understanding and successful intercultural interaction between representatives of different linguocultures (Kuzembayeva et al., 2019). The associative experiment showed that the image of a Kazakh in Russian has an extensive associative field (163 reactions). A number of individual reactions testify to the significant role of the subjective perception. Nearly the same amount of the associative field *Kazakh* in the linguistic consciousness was demonstrated by the native speakers of Hindi (160 reactions).

The data obtained as a result of the associative experiment indicate that the characterizations of Kazakhs by representatives of the Russian and Indian nations are largely positive. Negative conceptualizations of Kazakhs by Russians include cunningness, stubbornness, and secrecy.

In the linguistic consciousness of Russians, a Kazakh is seen as a person of Kazakh nationality, respecting traditions and history, loving family, hospitable, having a good sense of humour, good-natured and purposeful.

Representatives of Indian nation indicate patriotic, kind and helping nature of the Kazakhs. Native people of Kazakhstan in the linguistic consciousness of Indians are, first of all, associated with their country, which is rich in oil, gasand minerals. It is noted by Indians that Kazakhs often use Russian in their speech.

Both Russians and Indians state the Turkic origin of Kazakhs, associate them with Kazakhstan, and consider the Kazakhs as respecting elders and patriotic.

References

Ashmore R.D., DelBoca F.K. (1981) Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping. In D. L. Hamilton (Ed.), Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior (1–36). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Bubnova I., Kazachenko O. (2018) Dynamics of the Semantic Content of the Word Freedom. *Psycholinguistics*, Vol. 23, No.2, 11-24.

Gahwal J.K., Urkunova A., Jenalayeva G., Kupenova A., Nurgaliyeva G. (2021). Adaptation of International Students to University Reality in Kazakhstan (on the Example of WKMU). *Journal of Humanities and Social Sciences Studies (JHSSS),* Vol. 3, No.5, 31-35.

Ghavami N., Peplau L.A. (2017) Urban Middle School Students' Stereotypes at the Intersection of Sexual Orientation, Ethnicity, and Gender. *Child Development*, 1-16.

Gut A., Wilczewski M., Gorbaniuk O. (2017) Cultural Differences, Stereotypes and Communication Needs in Intercultural Communication in a Global Multicultural Environment. The Employees' Perspective. *Journal of Intercultural Communication*, 43.

Журавлева Е.А., Ибатуллина К.Ш. (2017) Родина в представлениях русских и татар Казахстана. *Межкультурная коммуникация и ее влияние на языковое сознание: сборник материалов международного Круглого стола* / Отв. ред. А.Е. Агманова. Астана: Изд-во ТОО «KazServisePrint LTD». С. 102-107.

Канонистова З.С. Образ англичанина на страницах русских путеводителей (вторая половина XIX – начало XX в.). Электронный ресурс: https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/9769/07.pdf

Kang S.K., Bodenhausen, G.V. (2015) Multiple identities in social perception and interaction: Challenges and opportunities. *Annual Review of Psychology*, 66, 547–574.

Killen M., Hitti A., Mulvey K. L. (2015) Social development and intergroup relations. In J. Simpson & J. Dovidio (Eds.), APA handbook of personality and social psychology, 2. Interpersonal relations and group processes. Washington, DC: APAPress.

Kuzembayeva G., Zhumakhanova A., Kulinich M., Sinyachkin V., Maydangalieva Z. (2019) Nobility in the linguistic consciousness of Russians and Kazakhs. *XLinguae,* Vol. 12, Issue 4, 30-40.

Long Ch. (2015) Intercultural Communication and Stereotypes. Электронный ресурс: https://www.tohoku-gakuin.ac.jp/research/journal/bk2015/pdf/no01_05.pdf

Мурадян С.А. (1977) Гносеологический анализ проблем стереотипа: автореф. … канд. филос. наук. Ереван, 24 с.

Neil M.C., Stangor Ch., Hewstone M. (1996) Stereotypes and Stereotyping. New York: The Guilford Press.

Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M., Kolesnikova T.P. (2018) An experience of using an associative experiment in the study of the concepts of „неке" and „отбасы". *Eurasian Journal of Philology: Science and Education,* 1 (169), 126-130.

Полетаев Э. (2019) Восприятие образов Казахстана и России в контексте межкультурного взаимодействия. Заседание экспертного клуба «Мир Евразии». Электронный ресурс: http://www.dialog.kz/articles/mnenie/2019-09-20/rossiya-i-kazahstankonteksty-i-vzaimnye-vospriyatiya

Sibley Ch.G., Osborne D. (2015) Stereotype. The International Encyclopedia of Political Communication, First Edition.

Ufimtseva N.V., Balyasnikova O.V. (2019) Language Picture of the World and Associative Lexicography. *Science Journal of VolSU. Linguistics*, Vol. 18.

References

Ashmore, R.D., Del Boca, F.K. (1981) Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping. In D. L. Hamilton (Ed.), Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior (1-36). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Bubnova, I., Kazachenko, O. (2018) Dynamics of the Semantic Content of the Word Freedom. *Psycholinguistics*, Vol. 23, No.2, 11–24.

Gahwal, J.K., Urkunova, A., Jenalayeva, G., Kupenova, A., Nurgaliyeva, G. (2021). Adaptation of International Students to University Reality in Kazakhstan (on the Example of WKMU). Journal of Humanities and Social Sciences Studies (JHSSS), Vol.3, No. 5, 31-35.

Ghavami, N., Peplau, L.A. (2017) Urban Middle School Students' Stereotypes at the Intersection of Sexual Orientation, Ethnicity, and Gender. Child Development, 1-16.

Gut, A., Wilczewski, M., Gorbaniuk, O. (2017) Cultural Differences, Stereotypes and Communication Needs in Intercultural Communication in a Global Multicultural Environment. The Employees' Perspective. Journal of Intercultural Communication, 43.

Kang, S.K., Bodenhausen, G.V. (2015) Multiple identities in social perception and interaction: Challenges and opportunities. Annual Review of Psychology, 66, 547-574.

Kanonistova, Z.S. Obraz anglichanina na stranicah russkih putevoditelej (vtorajapolovina XIX – nachalo XX v.) [Image of an English on Pages of Russian Maps (XIX second half – XX beginning]. URL: https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/9769/07.pdf (in Russian)

Killen, M., Hitti, A., Mulvey, K.L. (2015) Social development and intergroup relations. In J. Simpson & J. Dovidio (Eds.), APA handbook of personality and social psychology, 2. Interpersonal relations and group processes. Washington, DC: APA Press.

Kuzembayeva, G., Zhumakhanova, A., Kulinich, M., Sinyachkin, V., Maydangalieva, Z. (2019) Nobility in the linguistic consciousness of Russians and Kazakhs. *XLinguae,* Vol. 12, Issue 4, 30-40.

Long, Ch. (2015) Intercultural Communication and Stereotypes. URL: https://www.tohoku-gakuin.ac.jp/research/journal/bk2015/pdf/no01_05.pdf

Muradjan, S.A. (1977) Gnoseologicheskij analiz problem stereotipa [Gnoseological Analysis of Stereotype]: avtoref. … kand. filos. nauk. Erevan, 24. (in Russian)

Neil, M.C., Stangor, Ch., Hewstone, M. (1996) Stereotypes and Stereotyping. New York: The Guilford Press.

Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M., Kolesnikova T.P. (2018) An experience of using an associative experiment in the study of the concepts of „неке" and „отбасы". *Eurasian Journal of Philology: Science and Education,* 1 (169), 126-130.

Poletaev, Je. (2019) Vosprijatie obrazov Kazahstana I Rossii v kontekste mezhkul'turnogo vzaimodejstvija [Understanding images of Kazakhstan and Russia in the context of intercultural cooperation]. Zasedanie jekspertnogo kluba «Mir Evrazii». URL: http://www.dialog.kz/articles/mnenie/2019-09-20/rossiya-i-kazahstankonteksty-i-vzaimnye-vospriyatiya (in Russian)

Sibley, Ch.G., Osborne D. (2015) Stereotype. The International Encyclopedia of Political Communication, First Edition.

Ufimtseva, N.V., Balyasnikova, O.V. (2019) Language Picture of the World and Associative Lexicography. *Science Journal of VolSU. Linguistics*, Vol. 18.

Zhuravleva, E.A., Ibatullina, K.Sh. (2017) Rodina v predstavlenijah russkih i tatar Kazahstana [Motherland in minds of Russians and Tatars of Kazakhstan]. Mezhkul'turnaja kommunikacija i ee vlijanie na jazykovoe soznanie: sbornik materialov mezhdunarodnogo kruglogo stola / Otv. red. A.E. Agmanova. Astana: Izd-vo TOO «KazServisePrint LTD», 102-107. (in Russian)

ҒТАМР 16.21.65 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph8

М.М. Малбақов[1], А.А. Сейтбекова[1], Г.Б. Көбденова[1], А.Ш. Тургенбаева[2]*

[1]Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: 2008.1985@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІКТЕРДІҢ ИНСТРУКЦИЯЛАРЫ

Қазақ лексикографиясының тарихи негіздері берік болған жағдайда оның болашақтағы даму жолы да жарқын болмақ. Ұлт тілінің кемелдену кезеңінің басты көрсеткіштерінің бірі – ұлттық тілде түсіндірме сөздіктердің жасала бастауы екендігі даусыз. Осы тұрғыдан қазақ тіліндегі түсіндірме сөздіктердің түзілу тарихын зерделеу ісі – қазіргі таңдағы маңызды шаруалардың біріне айналып отыр. Түсіндірме сөздіктер түзілмес бұрын олардың инструкциялары жасалады. Мақалада қазақ тілінде алғаш рет академиялық басылым болып шыққан түсіндірме сөздіктердің 1945 және 1953 жылғы инструкциялары туралы сөз болады. Бұл инструкциялар түсіндірме сөздіктің жобасын айқындауға жәрдем етіп, реестрге алынатын сөздерді сұрыптауда нұсқаулық болды. Өз кезегінде қазақ лексикографиясының алға қарай дамуына септігін тигізді. Мақаланы жазу барысында сипаттамалы, салыстырмалы, салғастырмалы, талдау әдістері қолданылды. Инструкциядағы әр тақырыптар жеке-жеке талданады. Инструкция жарыққа шыққаннан кейін, 5-6 жыл өткен соң (1959) қазақ тілінің алдын ала жоспарланған бір томдық түсіндірме сөздігінің бірінші кітабы, тағы екі жылдан соң (1961 жылы) екінші кітабы басылып шықты. Бұл екі томдық сөздік – шын мәнінде сол кезеңдегі әдеби тілдің сөздігі болды. Сөздіктің мақсаты – қазіргі қазақ әдеби тілінің негізгі сөздік қорындағы барлық сөздерді, сөздік құрамдағы жиі қолданылатын сөздердің денін қамтып, жеке сөздердің мәнін, сырын, сипатын ашу, мағыналарына түсініктеме беру екендігі аталады. Алғашқы екі инструкцияда басшылыққа алуға ұсынылған лексикографиялық шешімдер сол кезеңдегі еліміздегі аталмыш саланың даму деңгейінен хабар береді.

Түйін сөздер: лексикография, түсіндірме сөздік, сөздіктің құрылымы, сөздіктің мақсаты, сөздік мақала.

M.M. Malbakov[1], A.A. Seyitbekova[1], G.B. Kobdenova[1], A.Sh. Turgenbayeva[2]*

[1]Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Kazakhstan, Almaty
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: 2008.1985@mail.ru

Instructions for the first explanatory dictionaries of the kazakh language

With strong historical foundations of the Kazakh lexicography, the path of its further development will be bright. Undoubtedly, one of the main indicators of the maturity of the national language is the beginning of the creation of explanatory dictionaries in the national language. From this point of view, the study of the history of the formation of explanatory dictionaries in the Kazakh language is one of the most important areas of modern history. Before the formation of explanatory dictionaries, their instructions are compiled. The article will focus on the tools of explanatory dictionaries of 1945 and 1953, which for the first time became academic publications in the Kazakh language. These tools helped to determine the project of an explanatory dictionary and served as a guide in sorting words that will be included in the register. In turn, this contributed to the further development of Kazakh lexicography. In the course of the study, descriptive, comparative, comparative, and analytical methods were used. Each subject in the manual is analyzed individually. 5-6 years after the publication of the " first book of the planned one-volume explanatory dictionary of the Kazakh language (1959)", the second book was published two years later (in 1961). It was a two-volume dictionary-in fact, a dictionary of the literary language of that period. The purpose of the dictionary is to comment all the words contained in the main vocabulary of modern Kazakh literary language on the meaning, revealing the meaning of individual words, covering the most frequently used words in the vocabulary. The lexicographic solutions proposed for guidance in the first two tools indicate the level of development of this industry in the country at that time.

Kew words: lexicography, explanatory dictionary, structure of the dictionary, purpose of the dictionary, dictionary entry.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

М.М. Малбақов[1], А.А. Сейтбекова[1], Г.Б. Көбденова[1], А.Ш. Тургенбаева[1]*
[1]Институт языкознания им. Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: 2008.1985@mail.ru

Инструкция первых толковых словарей казахского языка

При прочных исторических основах казахской лексикографии путь ее дальнейшего развития будет ярким. Бесспорно, одним из главных показателей зрелости национального языка является начало создания толковых словарей на национальном языке. С этой точки зрения изучение истории формирования толковых словарей на казахском языке – одно из важнейших направлений современной истории. До формирования толковых словарей составляются их инструкции. В статье речь пойдет об инструкциях толковых словарей 1945 и 1953 годов, которые впервые стали академическими изданиями на казахском языке. Эти инструкции помогли определить проект толкового словаря и послужили ориентиром в сортировке слов, которые будут внесены в реестр. В свою очередь, это способствовало дальнейшему развитию казахской лексикографии. В ходе исследования были использованы описательные, сравнительные, сопоставительные, аналитические методы. Каждый предмет в пособии анализируется индивидуально. После выхода в свет первой книги запланированного однотомного толкового словаря казахского языка (1959) еще через два года (в 1961 году) вышла вторая книга. Это был двухтомный словарь – по сути, словарь литературного языка того периода. Цель словаря состоит в том, чтобы все слова, содержащиеся в основном словарном запасе современного казахского литературного языка, комментировать, раскрывая значение отдельных слов, охватывая наиболее часто употребляемые слова в словарном составе. Лексикографические решения, предложенные к руководству первых двух словарей, свидетельствуют об уровне развития данной отрасли в стране в тот период.

Ключевые слова: лексикография, толковый словарь, структура словаря, назначение словаря, словарная статья.

Кіріспе

Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында қаржыландырылды.

Аталмыш мақала «XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясының көркемдік-анықтама жүйесі», «формульдық стилистика» және «формульдық грамматиканың» кешенді аналитикалық зерттеуі» гранттық жобаның аясында әзірленген.

Түсіндірме сөздіктер түзілмес бұрын олардың инструкциялары жасалуы қажет. Қазақ тілінде алғаш рет академиялық басылым болып шыққан түсіндірме сөздіктердің 1945 және 1953 жылғы инструкциялары туралы түсіндірме сөздіктің жобасын айқындауға жәрдем етіп, реестрге алынатын сөздерді сұрыптауда нұсқаулық болды. Инструкциядағы әр тақырыптар жеке-жеке талданып, олардың арасындағы айырмашылықтары көрсетілді. 1945 және 1953 жылдары жасалған инструкциялар қазақ тілінің академиялық сипаттағы түсіндірме сөздіктерінің құрылымын анықтауда, өз кезегінде қазақ лексикографиясының алға қарай дамуына септігін тигізді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ тіліндегі екі тілді орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздіктердің түзілім тарихы сонау XVIII ғасырдан басталады. Алайда, ұлт тілінің бас сөздігі болып табылатын түсіндірме сөздікті жасау бойынша жүргізілетін жұмыстар қазақ тілінде өткен XX ғасырдың 30-40 жылдарында Ғылым академиясының ұйымдастыруымен жүргізіле бастағанын ашық айту қажет. Яғни, Қазақстандағы қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау жұмыстарының бастауында, дәл Ресейдегі тәрізді, Ғылым академиясының тұрғандығын көреміз. Қазақ тіліндегі тұңғыш түсіндірме сөздікті – «Қазақ әдебиет тілінің академиялық сөздігін» жасау ісі алғаш рет 1935 – 1936 жылдары Кеңес Одағы Ғылым академиясының Қазақстан филиалы құрамына кіретін Қазақтың ұлт мәдениеті институтының тіл секторында қолға алынған болатын (Жиенбаев С, 1945). Кеңес Одағы Ғылым Академиясының Қазақстан филиалы көп кешікпей Қазақ ССР Ғылым Академиясы болып қайта құрылғаннан кейін бұл іс Тіл және әдебиет институтындағы академиялық

сөздіктің редакциясында жалғастырылды. С. Жиенбаевтың жазуы бойынша, сөздік жасауды бастауға байланысты ұйымдастыру шараларына: сөздікші-ғалымдардан жұмыс тобын құру, жұмысты жоспарлау және жекелеген дерек көздерінен дәйектеме материал жинастыру істеріне біраз уақыт кеткен. Бастапқы кезде сөздікшілер қолда бар дерек көздерінен жалпылама сөз терумен айналысып, сөздіктің құрылымдық мәселелеріне, оның көлеміне, сөзтізбеге алынатын бірліктердің құрамына, ондағы жекелеген параметрлердің берілуіне жеткілікті көңіл бөлмеген (Малбақов М, 2003).

Әдебиетке шолу

Қандай да бір жекелеген ғылым мен білім салаларының дамуы негізінен ғылыми-ұйымдастыру шараларына байланысты болады. Мысал үшін айтар болсақ, XV-XVI ғасырларда Еуропа елдерінде Ғылым академиялары, ғылыми комиссиялар мен комитеттер жұмыс жасай бастады да, олар ең бірінші кезекте сөздік мәселесімен айналысты. Бұл осы елдердегі лексикографияның дамуына игі әсер етті, сөздіктердің ғылыми негізде түзілуіне жағдай жасады. Сол кезеңдегі өзіндік жаңашылдығымен, даралығымен із қалдырған Уэбстер, Литтре, Ларусс, Даль, Щерба, Ожегов және т.б. есімдерімен әзірленген алғашқы сөздіктер ерекше бағаланды. Ағылшын тіліндегі түсіндірмелі сөздіктердің ішінде Ной Уэбстертің (Noah Webster) сериялы «Ағылшын тілінің американ сөздігінде» алғаш рет 70 000 сөзді қамтыған болса, жылдар өткен сайын сөздердің саны көбейе берген (Webster N, 1828). Көлемді сөздіктердің қатарына Оксфорд сөздігін атауға болады. Сөздіктің басты ерекшелігі ғылымның түрлі салаларына арналады (The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary, 1981). Американдық лексикографтар сөздік әзірлеуде XVIII ғасырдың сөздіктерін құрастырушылардың қол жеткізген жетістіктеріне, әсіресе С. Джонсонның әйгілі сөздігіне сүйенген (Jacobson R, 2002). Одан кейін жаңа лексикографиялақ стандарттарға негізделіп әзірленген Фанк-Уэгналздің «Түсіндірме-энциклопедиялық сөздігі американдық тіл білімі лексиграфия саласына үлкен үлес қосқан еңбектердің бірі ретінде бағаланды (Funk and Wagnals, 1893-1894.).

Дәл осындай Еуропалық үлгідегі Ғылым академиясы XVIII ғасырда көршілес Ресейде де құрылды. Сол кезден бастап бұл елдегі лексикографиялық жұмыстардың барлығы да осы Ғылым академиясының бастап ұйымдастыруымен түзілген сөздіктер негізінде, солардың базасын пайдалана отырып, ғылыми негізде дамып келеді. Ресей Ғылым академиясы бастамасымен жасалған сөздіктердің ең сапалы да мәнді, маңызды бөлігін түсіндірме сөздіктер құрайды. Ал орыс тілі бойынша 1863-1866 жж. В.И. Дальдің XIX ғасырдың ауызша және жазба лексикалық тілдік бірліктерді, әртүрлі кәсіпке байланысты терминдер мен фразеологияларды қамтитын орыс тілінің түсіндірме сөздігін ерекше атауға болады (Даль В.И, 2006). Еуропа тілдеріндегі алғашқы түсіндірме сөздіктер кірме немесе ескірген лексиканы түсіндіру мақсатында жасалған. Мәселен, ағылшын тілінің тұңғыш түсіндірме сөздігі тілдегі қиын сөздерге түсініктеме берілген (Cawdrey R, 1604).

Әлемдік лексикографияның даму жолында тілді үйрету мақсатымен жасалатын түсіндірме сөздіктердің алуан түрлері болған. Американдық педагог әрі психолог, белгілі сөздікші Э.Л.Торндайк сөздікті өте-мөте маңызды үйретім құралы санаған. Ол XX ғасырдың 30-40 жылдары төменгі және жоғарғы сыныптардағы мектеп оқушыларына арналып жасалған Э.Л.Торндайктің сөздіктері болатын (Thorndike E.L., 1941). Кейінірек екінші сөздікшінің – К.Л.Барнхарттың қосылуына байланысты бұл жүйе «Торндайк-Барнхарт жүйесі» деп атала бастады (Thorndike E.L., Barnhart C.L., 1971).

Сөздіктердің дамуы әлеуетті пайдаланушылар арасында практикалық қажеттіліктерді анықтауға негізделген, ал мұндай жұмыстардың нормативтік сипаты мен беделі лексикографиялық тәсілдерге байланысты болып келеді (Hartmann, James, 1998).

Нәтижелер мен талқылау

Жалпы сөздіктің қандай түрі болса да, оны түзу жұмысының алғашқы кезеңінде болашақ сөздіктің типі, жасалу мақсаты, адресаты, сөзтізбеге алынатын сөз топтары, оларға жасалатын сипаттаманың түрі, сөздіктің шамаланып отырған көлемі, алынатын лексикалық бірліктер туралы деректер құрамы, сөздік мақала мен сөздіктің жалпы құрылымы сөз болатын инструкцияның жасалатыны белгілі.

Қазақ тілінің Академиялық сөздікті құрастыру жұмыстары кеш басталып, оны жасаудың нұсқаулығы (инструкциясы) 1945 жылы жарық көрген. Жобаның авторы С. Жиенбаев инструкцияның сөздіктегі ***а*** әрпінен басталатын бірліктер бойынша сөздік мақалалардың

мәтінін жазумен қатар жасалып отырғандығын, себебі жұмыстың жеке кезеңдерін түгел қамту үшін сол кезеңдерді бастан кешірудің қажет болғандығын айтады. Еңбектің көлемі – 40 бет. Кіріспе бөлік «Халықтың ең бірінші кітабы – сөздігі» деген қанатты сөзбен ашылады. «Жоба сөздікке алынатын бірліктердің құрамы мен құрылымына қатысты 32 тармақшадан құралған негізгі бөлік пен дәйектеме материалға қатысты 50 тармақшадан құралған қосалқы бөліктен, сондай-ақ, ***а*** әрпі бойынша жасалған қосымша бөліктен тұрады. Қосымша бөлікте барлығы 126 сөздік мақала келтірілген. Бұл еңбек бір мезгілде әрі сөздіктің жобасы (проект, проспект), әрі сөздіктің үлгісі (макет), әрі сөздік жасаудың инструкциясы болып табылады» (Жиенбаев С, 2003).

С. Жиенбаев жасалып жатқан сөздікті, жоғарыда сөз болғандай, академиялық сөздік ретінде түсінеді және бұндай сөздікті түзу жұмыстарын Ғылым академиясы ғана жүргізе алатындығын және ол академиялық сөздіктің үлгісі ретінде Ресей Ғылым академиясы шығарған орыс тілі академиялық сөздіктерінің 1789–1794, 1891–1895, 1897–1929 жылдары жарық көрген басылымдарын, сондай-ақ, қазіргі орыс әдеби тілінің 17 томдық академиялық сөздігін атайды. Қазақ тілінің академиялық сөздігін де осы үлгіде жасаудың қажеттілігін айтады (Жиенбаев С, 2003).

Ғалым үлгі ретінде алып отырған орыс тілінің академиялық сөздіктері, әсіресе «Үлкен академиялық сөздік» аталып кеткен орыс тілінің 17 томдық сөздігі, шын мәнінде, анықтамалық сөздік типіне жатады. Сөздікті құрастырушылар бұл еңбекті «түсіндірме сөздік», «нормативті сөздік» ретінде атай отырып, онда сөздерге филологиялық (энциклопедиялық емес) түсіндірме берілетінін сөз етеді. Алайда, осы еңбектегі сөздік мақалалардың құрылымына лексикография теориясының белгілі маманы Л.В. Щербаның антитезалары тұрғысынан көз салар болсақ, бұл сөздіктен «нормативті түсіндірме сөздік» типіне қарама-қарсы типтің – *анықтамалық түсіндірме сөздіктің* белгілерін байқаймыз (Щерба Л.В, 1958). Сөздіктегі түсіндірмелердің басым көпшілігі энциклопедиялық, анықтамалық сипатта: «*Антанта* тар. 1904 –1907 жылдары аса ірі империалистік державалар саналатын Англия мен Франция арасында, кейін Англия мен Франция және Қазан төңкерісіне дейінгі Ресей арасында жасалған әскери одақтың атауы. – фр. *entente* – «келісім», «өзара түсіністік»; *Белок* 1. Құс жұмыртқасындағы сары уызды қоршап тұрған мөлдір бөлік. ... 2. биол., хим. Жануарлар мен өсімдіктер жасушаларының (клеткаларының) құрамына кіретін азотты органикалық құрылым; басқаша айтқанда: жасушалы зат, белковина, альбумин. ... – Поликарпов. Лекс., 1704: *белок*; Акад. сөздігі, 1847: *белковый, белковина; Анимизм* этногр. Адамдардың байырғы ойлау қабілетінің даму барысында болған, әр заттың өз жаны, рухы бар деген түсінікке негізделген ойлау сатысы; табиғаттағы барлық құбылыстарды жандандыру. *Анимист* табиғатты жанды қалыпта қабылдаушы. *Анимистикалық көзқарастар.* (Анимистіктеория – Діни сенім-нанымдардың шығу тегі туралы алғашқы қауымдық құрылыстағы адамның діни көзқарастары табиғатты жанды қалыпта қабылдауға негізделген деген пікірді ұстанатын ілім. Бұл ілімді негіздеген Э.Тейлор. – Брокг.-Ефр. Энц.сөздік: *анимизм*; Акад. сөздігі, 1891: *анимист*. – Нем. *Animismus,* фр. *animisme***,** лат. *anima* – «жан» деген сөзінен.

Ғалым жасалып жатқан сөздікті «Қазақ әдебиет тілі сөздігі» ретінде атайды. Бұдан, біріншіден, қазіргі «әдеби тіл» терминінің ол кезде «әдебиет тілі» түрінде қолданылғандығын байқауға болады. Сондай-ақ, екіншіден, ғалымның көзқарасында әдеби тілді қазақтың ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің тілі ретінде ұғынушылықтың болғандығын байқаймыз. Инструкцияда жасалып жатқан туынды филологиялық сөздік аталады. Яғни, қазіргі кездегі «лингвистикалық сөздік», «лексикалық мазмұндағы жалпы түсіндірме сөздік» мағынасында қолданылған.

Ғалым «Сөздіктің басты мақсаты – ана тілдің сөз байлығын (лексикасын) қағаз бетіне түсіріп, халықтың пайдасына ұсыну, әрі ана тілдің ғылымдық мұрасы етіп қалдыру» – дейді (Жиенбаев С, 1945). Бұл өте маңызды қорытынды болып табылады. Себебі түсіндірме сөздікті түзудің, жасаудың өзі, бір жағынан, аса зор ғылыми еңбек болып табылады. Екіншіден, сөздіктің кейінгі ұрпаққа қалатын үлкен ғылыми мұра екендігі де ешқандай дау тудырмайтын ақиқат.

С.Жиенбаевта жасалып жатқан академиялық сөздікті «қазақ тілінің толық сөздігі» деп атау да кездеседі. Жоғарыда сөз болғандай, «әдеби тілдің сөздігі» ретінде жобаланып отырған еңбекті, лексикалық бірліктерді талғау, сұрыптау жасалатын еңбекті, яғни әдеби сөздікті «қазақ тілінің толық сөздігі» деп бағалау қате болуы мүмкін деп ойлаймыз. Себебі, әдеби сөздік бір басқа да, барлық диалектизмдерді, кітаби сөздерді, тари-

хи сөздерді, кәсіби сөздерді, т.б. сөз топтарын толық қамтитын халық тілінің, яғни қазақ тілінің сөздігі екінші басқа дүние болып саналады.

Инструкциядағы сөздіктің лексикалық құрамына арналған бөліктің бірінші бабы: «Сөздікке қазақтың жазба әдебиеті мен ауыз әдебиетіндегі сөз қоры түгел енеді» – деген тұжырыммен басталады. Демек, жоба бойынша, академиялық сөздікке қазақ тілінің әдеби қорына кіретін бірліктерді түгел қамту жоспарланған. Бұл жерде, тағы да, жоғарыда сөз болғандай, пікір қайшылығын байқаймыз. Себебі, жазба әдебиет пен ауыз әдебиетіндегі сөз қоры түгел енетін еңбек болса, ол сөздік әдеби типті сөздік болмай шығады.

Жобадағы автордың хронологияға қатысты пікірі ескі сөздерді алу мәселесімен сабақтас өрбиді: «Қазақ тілінің жасаған дәуірі «ескі дәуір», «жаңа дәуір» деп бөлінбейді, тілімізде кездесетін ескі сөздер де осы күнгі сөздермен қатар сөздіктен кең орын алады. Бұл жөніндегі айырмашылықтар жеке сөзге мінездеме бергенде ескертіледі» (Жиенбаев С, 1945). Бұдан шығатын қорытынды: қазақ тілі түсіндірме сөздігінің алғашқы жобасында тарихи лексикаға хронологиялық жақтан шектеушілік болмаған. Бұл, тағы да, әдеби сөздіктің жасалым принциптеріне қайшы келеді.

Жобадағы екінші бап жергілікті сөздерге қатысты: «Жеке облыстарда айтылып жүрген «диалект» сөздердің де көпшілігі сөздікке кіреді. ... Тіліміздің сөз қоры молайып, ілгері даму процесінде бұлар сияқты «диалектизм»-дердің маңызы тым зор. Сондықтан ондай сөздердің дені академия сөздігінен орын алады да, тұсына тиісті ескертпелер беріледі. ... Тым азғана көлемде айтылатын, жалпы жұртшылыққа мүлде түсініксіз нағыз диалектизмдер сөздікке енбейді, ондайлар – «арнаулы диалект сөздігінің» материалы. Мысалы, «албаты», «борандату», «бардам», «белегір», «борми» сияқтылар («албаты» Зайсан жағында *«беталды»* мағынасында, «борандату» – *жақындату, жобалау* деген мағынада, «бардам» – *дәулетті, малды* деген мағынада, «белегір», «борми» – *бұршақ* мағынасында қолданылады)» – делінген. Демек, академиялық сөздікке диалектизмдер құрамындағы сөйлеміс (говор) және одан төменгі деңгейдегі қолданыстардан басқалары алынатын болған. Автор диалектілік лексикаға белгілі бір шектеулер енгізіп отыр. Алайда, белгілі бір аймақтарда қолданылатын облыстық диалектизмдерді алуды жақтау, ал нақты жергілікті қолданымдағы ұсақ диалектизмдерді алмаушылық бұл да ұстанымдық тұрғыдан қателік болып табылмақ. Себеп – әдеби сөздікке жалпы диалектизм атаулы алынбауы керек.

Жобадағы үшінші бап кірме лексикаға қатысты: «Тілімізде басқа түрк тілдерінен, араб-парсыдан және орыс тілі арқылы енген кірме сөздер көп. Бұл соңғылардың ішінде орыстың төл сөздерімен қатар орыс тіліне басқа тілдерден келген сөздер көп. Сөздердің бір тілден бір тілге ауысуы – тіл дамудың негізгі жолдарының бірі. Халықтың тілінде қолданылып, қажетіне асқан сөздер, қайдан келгені есеп емес, сол тілдің лексикалық қазынасына жатады. Сондықтан тілде қолданылып жүрген сөздерді, жалпы принцип бойынша, төркініне қарамай-ақ сөздікке ендіре береміз. Бұл жөніндегі ескертпелер мыналар: қазақ тіліне сіңісіп кеткен араб-парсы төркінді жалпы лексикалық мағынасы бар сөздер *(перде, бенде, тамам, шариғат)* түгел алынады. Қазақша варианты бар бола тұрса да, ретіне қарай қолданылатын тиісті орны бар сөздер де алына береді. Мысалы, *дәріс, ләхт, ғапыл, пак, бақый, фани, жұмла, әлбетте* т.б. Қазақтың жазба әдебиетінің алғашқы дәуірінде ғана кездесетін, бірақ сол күнде де, қазірде де толық эквиваленті бар бұратана сөздер алынбайды. Олар кейбір діни, кітаби сөздер. Мысалы *жесім, тауазиғ, тәмсіл, тақдым, тағбыр* т.б.» (Жиенбаев С, 1945) (*сол кездің орфографиясы сақталып, беріліп отыр*). Яғни бұрынғы кезеңде қолданылған қазір түсініксіз ескі кітаби лексика алынбайды. Бұл жерде, тағы да, әдеби сөздік пен жалпыхалықтық сөздіктің принциптерінің араласуын байқаймыз.

Жобадағы төртінші бап термин сөздерге қатысты: «Термин сөздерді алғанда оларды «жалпы терминология», «арнаулы терминология» деп бөлеміз. Алдыңғылары сөздікке енеді де, соңғылары енбейді, өйткені академиялық сөздік – филологиялық сөздік. Мұндай сөздіктің мақсаты алдымен тілдегі жалпы лексикаы көрсету. ... Жалпыша мынадай ереже қолданылады: жеке пәндердің жалпылық (бастауыш, орта) мектептерде қолданылатыны алынады да, жоғарғы мектеп көлеміне жататын арнаулы терминдері алынбайды» (Жиенбаев С, 1945). Филологиялық сөздікке жалпы білім беру (бастауыш, орта) орындарында қолданылатын пән терминдерін түгел алу – ол кезең үшін прогрессивті шешім болғандығы айқын. Бұл бапта айтарлықтай принциптік қайшылық жоқ. Термин сөздерге қатысты бапты қорытындылай келе ғалым: «Қазақтың төл сөзінен шыққан терминдер сөздікке түгел енеді» деген ескерт-

пе жасайды. Ғалымның төл терминдерге қатысты бұл ескертпесінен оның қазақ тіліндегі төл терминжасамға қамқорлықпен қарағаны байқалады.

Ғалым лексикалық бірліктерді екі түрге (жеке сөз, сөз тізбектері) бөліп қарастырады. Ол мағынасы жақын түбірлес сөздерді бір сөздік ұяда беруді ұсынады: «Жұрнақ арқылы туған туынды сөздердің бірқатары өзінің түбір сөзінің қасына алынады да, барлығы бір реестрдің ұясына кіреді. Мысалы, *жазыл, жаздыр, жазғыз* деген сөздер *жаз*-дың реестріне енеді, өз алдына бөлек тұрмайды. Мұндай ұстанымды алуымыз мынадай жағдайларға байланысты. Біріншіден, түбірлес сөздерді бір жерде беру арқылы қазақ тілінің негізгі құрылысы айқынырақ көрінетін болады, онымен бірге, семантикалық ерекшеліктері де осы тұлғалық қасиетіне байланысты екені білінеді (жалғалмалы тіл ретінде). Екіншіден, түбірлес сөздерді бас-басына реестр етіп ала берсек, анықтамалардың көбінде мағыналық жаңалық болмай, ылғи қайталауға айналады. ... Мысалы, «айналысушы» – *айналысу әрекетін жасайтын кісі,* «жаздыру» – *басқа біреуге жазғызу,* «айтқызу» – *басқа біреуге айттыру* т.б. Бірақ түбірлес сөздердің бәрін бірдей бір ұяға жинап беруге де болмайды, үйткені қазақ тілі сияқты жалғалмалы тілде түбірлес сөздер тым көп. Сондықтан мағыналық жақындығы күштілері ғана біріктіріледі де, басқалары жеке-жеке өз орындарына қойылады» (Жиенбаев С, 1945). Ғалым «ауылдас» (аулы бір), «үйлес» (үйі бір) сөздерінің негізгі сөздің ұясында (ауыл, үй) берілуін жөн санайды, ал «өкшелес» сөзін өзгеше мағына иеленген бірлік ретінде жеке сөздік мақалада бергенді жөн көреді. Сондай-ақ, «келуші» сөзінен «жазушы» сөзінің берілуі басқаша болатынын жазады. Демек, ғалым толық лексикаланып, дербес мағынаны иеленген бірліктерді, ұя құраушы ұйтқы сөздерден тәуелсіз бірліктерді өз алдына бөлек беру қажет деп санайды. Ғалымның көрсетіп отырған тәсілі өткен ғасырдағы әлемдік лексикография тәжірибесінде, ең озық сөздіктерде қолданылып жүрген тәсіл. Мәселен, Уэбстер сөздігінің университеттерде қолдануға арналған академиялық нұсқасының 1993 жылғы басылымында дәл осы әдіс қолданылады. Орыс тіліндегі 17 томдық түсіндірме сөздікте де (Webster N, 1828), 2000 жылы С.Кузнецовтың жобасымен жарық көрген Үлкен түсіндірме сөздікте де дәл осындай ұялық тәсіл қолданылады (Кузнецов С, 1536).

Сөздіктегі сөз мағынасы туралы ғалым: «Сөздің қазіргі мағынасы ғана айтылып қоймайды, шама келгенінше, тарихи дамуы көрсетіледі, түрлі дәуірлердегі мағыналарына марксистік анализ беріледі. Мысалы, «би» деген сөзді түсіндіргенде, оның о баста ел билеген беделді адам екендігі айтылады («Ілгері заманда шешендік, ерлік, тұқымы көптік сияқты артықшылығымен ел билеген, беделді кісі») онан кейін сайлаумен қойылатын әкімдік лауазым екендігі білдіріліп, патша заманындағы билердің, совет тұсындағы билердің кім екендігі, оларды мінездейтін тиісті цитаттар келтіріледі... Сөздің қазіргі мағынасы ертеректегі мағынасынан өзге болса, ондайлар да түсіндіріледі. Мысалы, «кеңес», «одақ» сөздері 1936 жылдан кейін жаңа мағынада қолданылып кетті. Сонымен қатар бұл сөздер өздерінің байырғы мағынасын да сақтайды. Бір кезде «алқа» деген сөз қазіргі коллегия мағынасында айтылып жүрді, кейіннен ол мағынадан айрылды; «шаруа» (орыстың шаруасы) бір кезде «қара шекпен», онан кейін «қара шаруа», ең ақырында «шаруа» деген терминдермен айтылатын болды. Бұл терминдердің бәрі де реестр сөз есебінде алынып, тарихы көрсетіледі». – дейді (Жиенбаев С, 1945).

Инструкцияның екінші бөлігі «Сөздік картотекасына цитат теру жайындағы инструкция» және «Жазу техникасы» тақырыпшаларынан тұрады. Түсіндірме сөздік алғаш рет жасалып отырғандықтан және бұл сөздік әдеби тілдің сөздігі болғандықтан, қандай сөзге қай шығармадан қандай мысал алу, қандай мысалдарды алмау, алынған мысалдарды карточкаға қалай жазу мәселелеріне айрықша көңіл бөлінген. Сөз болып отырған инструкцияның алғашқы бөлігінің өзі 30 баптан тұрады. Ғалым мысалдардың екі түрлі қордан алынатыны туралы жазады. Бірі – сөздіктер болса, екіншісі – қазақтың жазба әдебиеті. Жазба әдебиет ретінде ғалым көркем әдебиетті, кәсіп түрлері (өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, аңшылық, балықшылық, қолөнер) бойынша жазылған еңбектерді, әдет-ғұрыпқа байланысты материалдарды, түрлі пәндер бойынша жазылған оқу құралдары мен қосалқы оқу материалдарын, диалектологиялық экспедициялардың материалдарын, газет, журналдарды, қазақ тілінде жазылған ескі мұрағаттарды атайды. Ғалым сөздікке мысалдарды Бұхар жыраудың, Махамбеттің, Шәңгерейдің, Абайдың шығармаларынан, батырлар жырынан көбірек алуды жөн санайды. Инструкцияның сөздік мақала үлгілерінде арғы дәуірдегі Асанқайғының сөздерінен бастап, өткен ғасырлардағы Дулат,

Махамбет, Абай, Сұлтанмахмұт, М. Сералин тәрізді ақын-жазушылардың шығармаларынан, әсіресе «Бозжігіт», «Есімхан», «Гүлкәшима», «Гүлжәмила», «Мұңлы Мәриям» поэмаларынан, «Едіге», «Бөгембай», «Кенесары», «Ер Ағыбай», «Наурызбай», «Орақ – Мамай», «Қарасай – Қази», «Шора» батырлар туралы қисса, дастан, тарихи жырлардан, «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қамбар», «Қобыланды», «Ер Сайын» тәрізді батырлық жырлардан, «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Айман – Шолпан» тәрізді лиро-эпостық жырлардан, «Біржан – Сара», «Әсет – Рысжан», «Шортанбай – Орынбай», «Жүсіп қожа – Жекей қыз» айтыстарынан, Ы.Алтынсариннің 1879 жылғы хрестоматиясынан, 1920–30 жылдары қойылған драмалық шығармалардан алынған дәйектеме материалдардың молдығын байқауға болады (Малбақов М, 2003). Сөздіктегі мысалдар, инструкцияда жазылғандай, қазақ тілінің жазба және ауыз әдебиетіне жататын барлық шығармалардан, оларды «ескі дәуір», «жаңа дәуірге» бөлместен алынатын болған. Мысал тек «Алаш Орда» құрамында болған, сол қозғалысқа қатысқан зиялылардың шығармаларынан ғана алынбаған. Ол, әрине, сол кездегі саяси жағдайға байланысты еді. Мұндай жағдай 1959 – 1961 жылдары шыққан екі томдық түсіндірме сөздікте де, 1974 – 1986 жылдары жарық көрген он томдық түсіндірме сөздікте де болды.

1950 жылдары көптомдық түсіндірме сөздік жасауға кірісуге қажетті әзірлік жеткіліксіз болғандықтан, біріншіден, картотека қоры тым тапшы болғандықтан, екіншіден, сөздікті құрастырушылардың ғылыми-практикалық тәжірибесінің жетімсіз болуына байланысты әуелі түсіндірме сөздіктің бір томдығын жасау және Абай шығармалары тілінің сөздігін жасау қолға алынды (Ысқақов А, 1974). Осы жоспар бойынша, 1953 жылы сөздіктің инструкциясы жарияланды (Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы, 1953). Бұл қазақ тілі түсіндірме сөздіктерін түзу тарихындағы негізгі сөздікті жасаудан бірнеше жыл бұрын, алдын ала түзілген жалғыз инструкция еді.

Инструкция «кіріспе», «сөздіктің көлемі», «сөздіктің құрылысы», «сөздікке енгізілмейтін сөздер», «сөздің мағыналық және грамматикалық мінездемесі», «сөздердің жазылуы мен айтылуы», «түрлі грамматикалық, мағыналық, стильдік белгілер», «сөздіктің терілу тәртібі» атты бөліктерден және көлемі 5 беттей сөздік мақала үлгілерінен тұрады.

Инструкцияны құрастырушылар қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігін жасаудың қажеттілігін, «тіліміздің лексикалық, грамматикалық, фонетикалық нормаларын да, жазу нормаларын да іріктеп, бір ізге түсірудің, оларды сұрыптап, жұртшылығымыздың игілігіне айналдырудың мәні айрықша зор. Қазіргі қазақ әдеби тілінің негізгі сөздік қорындағы барлық сөздерді қамтып, сөздік құрамдағы жиі қолданылатын сөздердің денін қамтып, әдеби тіліміздің ең басты лексикалық нормаларын шамадан келгенше зерттеп, оларды қысқаша түрде болса да топшылаудың қоғамдық мәні айтпаса да түсінікті» (Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы, 1953) екендігін, түсіндірме сөздіктің осы мақсатта жасалатынын сөз етеді.

Инструкцияның кіріспесіндегі бірінші бапта сөзтізбеге алынатын сөздер тобы: «көркем шығармалардағы, журналдар мен газеттердегі, ғылыми және техникалық әдебиеттегі, түрлі оқулықтардағы жиі ұшырайтын жалпыхалықтық сөздер мен тұрақты сөз тіркестері, кеңес дәуірінде өте жиі қолданылатын жаңа сөздер мен жаңа сөз тіркестері» екендігі аталады. Бұл тұжырымнан, біріншіден, сөздікке осы жаңа тарихи кезеңдегі әдебиеттің алынатындығы, екіншіден, осы кеңес дәуірінде пайда болған жаңа атаулардың алынатыны белгілі болады.

Кіріспедегі екінші бапта сөз мағынасы туралы жалпылама пікірден кейін терминдер туралы: «Бұл сөздікке енуге тиісті терминдер халық арасына көп тараған сөздер болу керек. Сонымен қатар сөздікке қазіргі әдеби тілде қолданыла бастаған, өте кең көлемде жұмсалатын терминдік мағынасы бар сөз тіркестері де енеді» деген тұжырым айтылады. Үшінші бапта сөздікке қазақ тіліндегі жиі қолданылатын идиомдар мен фразеологиялық тіркестердің алынатыны туралы сөз болады. Кіріспедегі бесінші бапта сөздік «қазақ тілінің нормативті сөздігі ретінде көмекші құрал болуды мақсат ететіндіктен, онда қазақ тіліндегі сөздерді дұрыс қолдануға, дұрыс жазуға, ол сөздерді дұрыс айта білуге жетекші боларлықтай әралуан стильдік, грамматикалық т.б. белгілер (пометалар) берілетіні» ескертіледі. Сонымен, инструкцияның кіріспе бөлігінде сөздікке «нормативті лексиканы» алудың жағдайлары туралы сөз болады.

Инструкцияның авторлары «Қазақ әдеби тілінің нормативті сөздігі» ұғымы мен «Қазақ тілінің нормативті сөздігі» ұғымын бірдей көреді. Яғни әдеби норма мен тілдік норма ұғымдарын айырмайды. Бұл, шындығында, олай емес. Әдеби

тілдің сөздігі мен жалпыхалықтық тілдің сөздігі арасында үлкен айырма болатындығын авторлар ескермейді. Инструкциядағы «Сөздіктің көлемі» аталатын екінші бөлікте сөздікке: ескірген сөздер мен облыстық сөздерді, кірме сөздер мен интернационалдық терминдерді, жалпыға белгілі діни сөздерді, Совет Одағы мен демократиялық елдердегі халықтардың аттарын, сондай-ақ, шетелдердегі кейбір ірі халықтардың аттарын алу туралы айтылады. Бұл бөлікте екінші сатыдағы «нормаландырылған лексика» жайында сөз болады. Демек, бұл жолы да, жоғарыда аталғандай, сөздіктің басты-басты екі типінің өзіндік белгілерін бірлікте қолданушылық байқалады.

«Сөздіктің құрылысы» аталатын үшінші бөлікте сөзтізбеге алынатын атау сөздің тұлғасы туралы баяндалады. Авторлар *атау сөз* ретінде негізгі түбірлі және туынды түбірлі зат есімдердің алынатындығы туралы жазады. Олардың ішінде *оқу, жазу, сабау* тәрізді бір кездегі қимыл есімдерінен жасалған зат есімдер де бар. Бірінші инструкцияда (1945) бұл тұлға жайында арнайы жазылмағандығы анық. Бірақ, сөздік мақала үлгілерінде «алдау», «асу» тәрізді есімдер кездеседі. Екінші инструкцияның (1953) жаңалығы – «ағатай», «ағеке», «апатай», «атеке», «апеке» тәрізді іззет, құрмет, еркелету, кішірейту мағыналарында қолданылатын есімдерді жеке сөздік тұлға ретінде беруді ұсынуы. Инструкцияның авторлары *-шы, -ші* жұрнақтары арқылы жасалған *малшы, елші, колхозшы, жұмысшы* сияқты қызмет, іс атауларын сөздікке сөздік тұлға ретінде алуды ұсынады. Авторлар, сондай-ақ, етістіктің тұйық райлы тұлғасына *-шы, -ші* жұрнақтарының қосылуы арқылы жасалатын сөздердің ішінен *жазушы, оқушы, оқытушы, айыптаушы* тәрізді лексикалық тың мағына беретіндерін сөздікке алуды қолдайды. Бұл ой алғашқы инструкцияда да айтылған болатын. Екінші инструкцияның авторлары сөздікке *«ақ, көк, қара, қызыл, үлкен, жақсы, аласа, биік, тапал»* сияқты негізгі және *«ұйқышыл, тапқыр, жершіл, жазғыш, сөзшең, тершіл, басыңқы, қалалық»* тәрізді туынды сын есімдердің алынатынын жазады. Бұлардың ішіндегі *-қыр, -шең, -ыңқы* жұрнақтары арқылы жасалған тұлғалар алғашқы инструкцияда сөз болмаған еді.

Авторлар түсіндірме сөздікке жеке атау сөз ретінде сын есімнің *кеңірек, ұзындау, кішілеу, күреңдеу, ақшыл, қызғылт, көгілдір, бозаң, қоңырқай, сарғыш* түріндегі шырайлық тұлғалары мен есімшенің *-қан, -кен, -қын, -кін* жұрнақтары арқылы жасалған *қабаған, тебеген, сүзеген, қашаған, кезеген, көреген* тәрізді түрлерін алуды ұсынады. Осындағы салыстырмалы шырайдың «кеңірек, ұзындау, кішілеу, күреңдеу» тәрізді тұлғаларын жеке атау сөз ретінде беру қате болған деп ойлаймыз. Ал жоғарыдағы есімше жұрнақтары арқылы жасалған сөздер – толық лексикаланған сөздер. Сондықтан олардың алынуы дау тудырмайды.

Инструкцияда болымды *-лы, -лі,* болымсыз *-сыз, -сіз* жұрнақтары, сондай-ақ *-дай, -дей* жұрнақтары арқылы жасалған тұлғалардың толық лексикаланып, арнаулы, тиянақты мағына беретіндері ғана алынатыны туралы сөз болады. Мысалға *болымды, жағымды, болымсыз, жағымсыз, амалсыз, айтқысыз, еңгезердей, ендей, сомадай, дудардай, жаздай, күздей, қыстай, дардай, алпамсадай* сөздері келтіріледі. Сан есімдерден атау сөз ретінде *есептік* (он, отыз, қырық), *реттік* (бірінші, оныншы) және *топтау* (төртеу, алтау) сан есімдері алынатыны айтылады. Сөзтізбеге алынатын есімдіктер қатарында: *мен, сен, ол, бұл, анау, мынау, өз, өзім, өзің, өзі, бәрі, барлық, әлдекім, ешбір, бірнеше, ешкім* аталады.

Алғашқы инструкцияда етістердің жеке сөз ретінде алынбағаны белгілі. Екінші инструкцияда олардың ішіндегі өте жиі қолданылатындарын *(алыс, оқыт, жуын, ойнат, жаздыр, ойнатқыз, жуындыр, жыйыл, жазыл, жаздыр, жалғас, жалғастыр)* жеке атау сөз ретінде беруге болатындығы жазылған. Етістіктің есімше, көсемше, рай тұлғаларының алынбайтындығы туралы екі инструкцияда да сөз болады. Негізгі және туынды үстеулердің *(әдейі, жорта, әрең, шапшаң, ертең, бүгін, төмен, жоғары, түнде, батыл, кенеттен, қасақана, амалсыздан),* көмекші есімдердің, шылаулар *(үшін, гөрі, шамалы, туралы, да, соң, әрі, бері, мен, және, бірақ, дегенмен, ғана, ғой, өйткені, сондықтан, сайын, дейін, шейін, кейін)* мен одағайлардың *(алақай, тәйт, ойбай, бәрекелде, уһ, аһ, әттең, мәссаған, пәлі, әттеген-ай, ойпырай)* барлық түрлері де реестр сөз ретінде алынатыны сөз болады.

Екі инструкцияда да біріккен сөздер мен қос сөздердің жеке реестрде берілетіні айтылады. Екінші инструкцияда түсіндірме сөздікке кейбір тіркестердің де алынатыны туралы: «Реестр сөз әдетте дара бір сөзден болғаны дұрыс. Егер дара бір сөз өз алдына мағына бермейтін болса, онда ол дара сөзден кейін қос нүкте (:) қойылып, сол сөздің өзі қайталанып көмекші сөзімен бірге беріледі. Мысалы: сып: *сып ету;* дал: *дал болу;* қыйт: *қыйт етсе;* шарқ: *шарқ ұру;* ден: *ден қою;*

елең: *елең қағу;* сылқ-сылқ: *сылқ-сылқ күлу;* алшаң: *алшаң басу;* мырс: *мырс ету;* сарт: *сарт ету;* тық: *тық ету»* – түрінде жазылған. Мысалда аталған тіркестердің еліктеуіш сөздерге, оның ішінде бейнелеуіш еліктеуіштерге жататыны байқалады. Екі инструкцияда да еліктеуіш сөздер тобы бөлек қарастырылмаған. Бұл сол кездегі қазақ тіл білімінде бұл мәселенің жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігінен хабар береді.

1945 жылғы инструкцияда омонимия құбылысы туралы айтылмайды. Бірақ сөздік мақала үлгілерінде «алаң» 1. (ашық жер) және «алаң» 2. (алаңы жоқ), «алтын» 1. (металл) және «алтын» 2. (ру аты), «амал» 1. (жылдың үшінші айы) және «амал» 2. (әдіс, айла) түріндегі омоним сөздер ұшырасады. Олардың бәрі де бір сөз табынан болған лексикалық омонимдер. Конверсия жолымен жасалған лексика-грамматикалық омонимдер, әсіресе есімді-етістікті жұптар белгіленбейді. Мәселен, «ас» *(тамақ)* пен «ас» *(көбею, тасу, ілу, тамақ пісіру, т.б.)* екі бөлек сөздік мақалада, нөмірленбей берілген еді. Екінші инструкцияда омоним сөздер жеке беріліп, әрқайсысының шекесіне кішкене арап сипыры арқылы белгі қойылады: жабағы[1] – *жазды өткізіп, қар басқан құлын;* жабағы[2] – *қойдың ұйысқан жазғы жүні.*

Екінші инструкция «партбилет», «партбюро», «партком», «ССРО», «СОКП», «МТС» тәрізді қысқарған сөздерді де жеке мақалада беруді ұсынады. Тұрақты сөз тіркестерінің сөздік мақаланың ішіндегі ромбик белгісінен кейін берілетіні сөз болады. Екінші инструкция сөздікке енгізілмейтін бірліктер қатарында тар салалық терминдерді, әдеби тілге енбеген, облыс пен аудан көлемінде ғана қолданылатын диалектизмдерді (борандату, бардам, белегір, борми), мекеме аттарын, жаргон сөздерді атайды. Бұлар бірінші инструкцияда да бар болатын. Соңғы инструкцияда тыңнан қосылған сөз топтары: *топонимикалық атаулар* мен *кісі аттары*. Бұл өзгешеліктер екі сөздік арасындағы ұстанымдық айырмашылықтардан хабар береді. Бірінші академиялық түсіндірме сөздікке топонимикалық атаулар мен кісі аттары іріктелген күйде болса да алынбақшы еді. Себебі ол сөздік елтанымдық, анықтамалық бағдарлы сөздік болмақшы еді. Ал екінші инструкцияда жоспарланып отырған сөздік – басы артық энциклопедиялық, анықтамалық деректерден ада, дәстүрлі түсіндірме сөздік болатын.

1953 жылғы инструкцияның «Сөздің мағыналық және грамматикалық мінездемесі» атты бөлігінде 1945 жылғы инструкцияда жазылған тұжырымдар қайталанады. Бірінші инструкциядан айырмашылықтары:

а) термин сөздерге көбінесе мысал берілмейді;

ә) сөзге берілетін анықтама түрлері арасында антониммен берілетін анықтама аталмайды;

б) мағына жағынан ажырап, оқшауланған, сол себепті жеке сөздік мақалада берілуге тиісті сөз варианттары қатарына «өкімет» пен «үкімет» сөздері қосылған;

в) атау сөзге берген анықтамадан кейін берілетін мысалдардың, цитаталардың қайдан алынғаны көрсетілмейді.

«Ол мысалдар белгілі шығармалардан я қазіргі қазақ тілінде анық, айқын қолданылатын сөз тіркестерінен, я мақал, мәтел т.б. тұрақты сөз тіркестерінен алынады. Мысалдың саны біреу, екеуден аспау керек» (Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы). Мысалдардың қайдан алынғанын көрсетпеу және мысал санының аздығы – екінші сөздіктің шағын, бір томдық түсіндірме сөздік ретінде жоспарланып отыруына байланысты деп ойлаймыз. Екінші инструкциядағы «Сөздердің жазылуы мен айтылуы», «Түрлі грамматикалық, мағыналық, стильдік белгілер», «Сөздіктің терілу тәртібі» атты бөліктер негізінен бірінші инструкцияны қайталайды. Айырмашылықтар, біріншіден, әдебиет жанрларында көп кездеспейтін, тек сөйлеу тілінде ғана кең орын алған сөздерге сөйл. *(сөйлеу тілінде, ауызекі тілде)* белгісінің қойылуы (қазір әд., әзір сөйл.) мен ауыспалы мағыналы сөзге ауыс. белгісі қойылатындығында ғана. Екі инструкцияда да ескі кезде қолданыста болған «архаизм», «историзм» сөздерге ескі белгісін, ал жергілікті жерлердегі шаруашылық ерекшеліктеріне байланысты қолданылатын сөздерге обл. *(облыстық)* белгісін қоюдың қажеттілігі айтылады. Сөздіктің терілу тәртібіне қатысты тұжырымдарда сөздің анықтамасының, оған берілетін түрлі түсініктердің негізгі мәтін болып есептелетіндігі, демек, негізгі қаріппен берілетіндігі, шартты белгілердің – сиретілген негізгі қаріппен, мысалдардың – курсивпен терілетіндігі сөз болады.

Сөздікті жасау кезінде оны инструкцияға сай түзіп, межеленген мерзімінде жасап шығу – оңай шаруа емес екендігі анық. Лексикография теориясының білгірі Л. Згуста: «Мен білетін лексикографиялық жобалардың бірде бірі бастапқыда ойластырылғандай, жоспарланған уақыттың ішінде және өзіне бастапқыда бөлінген қаржыға біткен емес» – дейді (Zgusta L, 1971). Жо-

баны жасаушылар «сөздіктегі материал дәл жобада көрсетілгендей болады, сондықтан оны осы жобаның негізінде, ешқандай да бір ұстанымдық өзгертусіз-ақ жазып шығамыз» деп ойлайды. Алайда, лексикография саласында жасалатын жұмыстарда жоспарланбаған, жобалауға, болжауға келмейтін қиындықтар болады. Инструкцияда сөздіктің жалпы үлгісі, нобайы ғана жасалады. Ал сөздікті жасап отырған кезде жекелеген мәселелердің шешімі жобаланған түрден өзгертіліп, жетілдіріле түседі. Сөздікші бұрынғыдан да жақсы, жаңаша шешімдер табады. Көп нәрсе тіпті қатты өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Себебі инструкциядағы әрбір шешімнің дәлдігі, дұрыстығы әрбір жаңа сөздік мақалада сынақтан өтеді. Сөздіктің пісіп-жетілуі негізінен оны құрастыру кезінде болады... Сөздіктер негізінен сөздікшілердің, тілшілердің басшылығымен жүзеге асырылатындықтан, әдетте ортаңғы, ымыралы жол таңдалады. Сәлпәл толықтырулар, өзгертулер енгізіледі. Дегенмен, сөздікті түзу кезінде жасалатын осы түзету, өзгерту, толықтырулардың өзі оның тамамдалу мерзімін өзгертіп жібереді» – деген қорытындыға келеді (Морковкин В.В, 1990).

Инструкция жарыққа шыққаннан кейін, арада 5-6 жыл өткен соң (1959) қазақ тілінің алдын ала жоспарланған бір томдық түсіндірме сөздігінің бірінші кітабы, тағы екі жылдан соң (1961 жылы) екінші кітабы басылып шықты. Демек, іс жүзінде сөздік екі том болып шықты. Және бұл екі томдық сөздік – шын мәнінде сол кезеңдегі *әдеби тілдің сөздігі* болды. Сөздіктің мақсаты – қазіргі қазақ әдеби тілінің негізгі сөздік қорындағы барлық сөздерді, сөздік құрамдағы жиі қолданылатын сөздердің денін қамтып, жеке сөздердің мәнін, сырын, сипатын ашу, мағыналарына түсініктеме беру екендігі аталады. Алғашқы екі инструкцияда басшылыққа алуға ұсынылған лексикографиялық шешімдер сол кезеңдегі еліміздегі аталмыш саланың даму деңгейінен хабар береді.

Қазіргі лексикография саласында антропоөзектік бағыттың қарқынын алғанын байқауға болады (Козырев В.А., Черняк В.Д., 2014). Лексиканы сипаттау мен кодтаудың жүйелі негізін қамтамасыз ете отырып, сөздердің орфографиялық және морфологиялық лингвистикалық стандартын жасайды (Josephson, 2018). «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында шығарылған он бес томдық сөздік осы ерекшеліктерді қамтиды. Сөздіктің инструкциясы 2011 жылы шыққан 1-томның кіріспесінде берілген (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011). Бұл сөздікте сөздіктің құрамы мен құрылымына жан-жақты тоқталады. Сөздіктің инструкциясы жылдар өткен сайын, қазақ тіл білімінің теориялық базасы мен лексикографиялық білімдер жүйесі кеңейген сайын толығып, дамып отыратынына көз жеткіздік.

Қорытынды мен тұжырымдар

Түсіндірме сөздіктер түзілмес бұрын олардың инструкциялары жасалуы қажет. Қазақ тілінде алғаш рет академиялық басылым болып шыққан түсіндірме сөздіктердің 1945 және 1953 жылғы инструкциялары туралы түсіндірме сөздіктің жобасын айқындауға жәрдем етіп, реестрге алынатын сөздерді сұрыптауда нұсқаулық болды. Инструкциядағы әр тақырыптар жеке-жеке талданып, олардың арасындағы айырмашылықтары көрсетілді. 1945 және 1953 жылдары жасалған инструкциялар қазақ тілінің академиялық сипаттағы түсіндірме сөздіктерінің құрылымын анықтауда, өз кезегінде қазақ лексикографиясының алға қарай дамуына септігін тигізді.

1. Аты аталған инструкциялардың барлығында нормативті түсіндірме сөздік пен анықтамалық түсіндірме сөздіктің белгілері топтасқан.

2. *1945 жылғы Инструкцияда*: 1) жоба бойынша, академиялық сөздікке қазақ тілінің әдеби қорына кіретін бірліктерді түгел қамту жоспарланған; 2) қазақ тілі түсіндірме сөздігінің алғашқы жобасында тарихи лексикаға хронологиялық жақтан шектеушілік болмаған;

3) академиялық сөздікке диалектизмдер құрамындағы сөйленіс (говор) және одан төменгі деңгейдегі қолданыстардан басқалары алынды; 4) кірме лексикаға қатысты: «қазақ тіліне сіңісіп кеткен араб, парсы төркінді жалпы лексикалық мағынасы бар сөздер *(перде, бенде, тамам, шариғат)* түгел алынады. Қазақша варианты бар бола тұрса да, ретіне қарай қолданылатын тиісті орны бар сөздер де алына береді. Мысалы, *дәріс, ләхт, ғапыл, пак, бақый, фани, жұмла, әлбетте* т.б. Қазақтың жазба әдебиетінің алғашқы дәуірінде ғана кездесетін, бірақ сол күнде де, қазірде де толық эквиваленті бар бұратана сөздер алынбайды. Олар кейбір діни, кітаби сөздер. Мысалы *жесім, тауазиғ, тәмсіл, тақдым, тағбыр* т.б.» Яғни бұрынғы кезеңде қолданылған қазір түсініксіз ескі кітаби лексика алынбаған; 5) Термин сөздерді алу ұстанымы бойынша жалпы халыққа таныс терминология беріліп, ал арнаулы терминологияны алмау туралы шешім шығарған.

3. Сөздік бірліктердің мағыналарын ашу ретінде тарихи ұстанымды қолданған.

4. Түсіндірме сөздік алғаш рет жасалып отырғандықтан және бұл сөздік әдеби тілдің сөздігі болғандықтан қандай сөзге қай шығармадан қандай мысал алу, қандай мысалдарды алмау, алынған мысалдарды карточкаға қалай жазу мәселелеріне айрықша көңіл бөлінген.

5. Сөздіктегі мысалдар, инструкцияда жазылғандай, қазақ тілінің жазба және ауыз әдебиетіне жататын барлық шығармалардан, оларды «ескі дәуір», «жаңа дәуірге» бөлместен алынатын болған. Сол кездегі саяси жағдайға байланысты мысалдар тек «Алаш Орда» құрамында болған, сол қозғалысқа қатысқан зиялылардың шығармаларынан ғана алынбаған.

6. 1950-жылдары көп томдық түсіндірме сөздік жасауға кірісуге қажетті әзірлік жеткіліксіз болғандықтан, біріншіден, картотека қоры тым тапшы болғандықтан, екіншіден, сөздікті құрастырушылардың ғылыми-практикалық тәжірибесінің жетімсіз болуына байланысты әуелі түсіндірме сөздіктің бір томдығын жасау және Абай шығармалары тілінің сөздігін жасау қолға алынды. Осы жоспар бойынша, 1953 жылы сөздіктің инструкциясы жарияланды. Бұл қазақ тілі түсіндірме сөздіктерін түзу тарихындағы негізгі сөздікті жасаудан бірнеше жыл бұрын, алдын ала түзілген жалғыз инструкция еді.

7. *1953 жылғы Инструкцияда*: 1) Кеңес дәуірінде пайда болған жаңа атаулар алынды; 2) терминдерді сұрыптауда халық арасына көп тараған, өте кең көлемде жұмсалатын терминдік мағынасы бар сөздер болды; 3) сөздік нормалаушы қызмет атқарды, нормативті лексиканы алу мәселесі көтерілді; 4) Ескірген сөздер мен облыстық сөздерді, кірме сөздер мен интернационалдық терминдерді, жалпыға белгілі діни сөздерді, Совет Одағы мен демократиялық елдердегі халықтардың аттарын, сондай-ақ, шетелдердегі кейбір ірі халықтардың аттарын алынды; 5) *атау сөз* ретінде негізгі түбірлі және туынды түбірлі зат есімдер алынды; Екінші инструкцияның (1953) жаңалығы – іззет, құрмет, еркелету, кішірейту мағыналарында қолданылатын есімдерді жеке сөздік тұлға ретінде берілді; 6) Инструкцияның авторлары *-шы, -ші* жұрнақтары арқылы жасалған *малшы, елші, колхозшы, жұмысшы* сияқты қызмет, іс атауларын сөздікке сөздік тұлға ретінде алуды ұсынды; 7) Екінші инструкцияның авторлары сөздікке *«ақ, көк, қара, қызыл, үлкен, жақсы, аласа, биік, тапал»* сияқты негізгі және *«ұйқышыл, тапқыр, жершіл, жазғыш, сөзшең, тершіл, басыңқы, қалалық»* тәрізді туынды сын есімдердің алынатынын жазады. Бұлардың ішіндегі *-қыр, -шең, -ыңқы* жұрнақтары арқылы жасалған тұлғалар алғашқы инструкцияда сөз болмаған еді; 8) Алғашқы инструкцияда етістер жеке сөз ретінде алынған жоқ. Екінші инструкцияда олардың ішіндегі өте жиі қолданылатындарын *(алыс, оқыт, жуын, ойнат, жаздыр, ойнатқыз, жуындыр, жыйыл, жазыл, жаздыр, жалғас, жалғастыр)* жеке атау сөз ретінде беруге болатындығы жазылған. Етістіктің есімше, көсемше, рай тұлғаларының алынбайтындығы туралы екі инструкцияда да сөз болады; 9) «партбилет», «партбюро», «партком», «ССРО», «СОКП», «МТС» тәрізді қысқарған сөздерді де жеке мақалада беруді ұсынады. 10) Тұрақты сөз тіркестерінің сөздік мақаланың ішіндегі ромбик белгісінен кейін берілетіні сөз болады; 11) Сөздікке жаңадан сөз топтары топонимикалық атаулар мен кісі аттары енді.

8. Екі инструкцияда да біріккен сөздер мен қос сөздердің жеке реестрде берілетіні айтылады.

9. Екі инструкцияда да еліктеуіш сөздер тобы бөлек қарастырылмаған. Бұл сол кездегі қазақ тіл білімінде бұл мәселенің жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігінен хабар береді. Бұдан біз қазақ тіл білімінің теориялық тұрғыдан зерттелуінің сөздікке тікелей әсері болатынын байқаймыз.

10. Инструкциялардағы басшылыққа алуға ұсынылған лексикографиялық шешімдер сол кезеңдегі еліміздегі аталмыш саланың даму деңгейінен хабар береді.

11. Алғашқы инструкциялар қазақ тіл білімінің лексикографиялық кеңістігін қалыптастырып, кеңейтуге, алғаш рет бағыт-бағдарын анықтап алуға өз үлестерін қосты.

12. Кез келген сөздік жасау барысында инструкцияда көтерілмеген мәселелер туындап, өзгерістер мен толықтырулар енгізілері хақ.

13. Инструкциялар өз дәуірінің тілдік келбетін көруге мүмкіндік береді, халықтың рухани, тілдік мұрасының сақталуына, тілдік ұжымның тілдік құзіретінің қалыптасуына әсер етті. Алғашқы инструкциялар – бүгінгі лекикографтар үшін тілдік, тарихи, ғылыми мұра.

14. Санадағы мағынаны сөзбен «байлап» беретін түсіндірме сөздіктің инструкциясын жасау – аса зор ғылыми еңбек. Ұжымдық тілдік тұлғаның сөйлеу бейнесін ашуға, нақтылауға, жүйелеуге негіз болды, сөз байлығын саралаудың негіздерін негіздеп береді. Сөздіктің интрукциясы әрі сөздіктің жобасы, әрі сөздіктің үлгісі, әрі бағыт-бағдар көрсететін нұсқаулық.

Әдебиеттер

Funk and Wagnals. Standard Dictionary of the English Language. – NG – Lnd., 1893-1894. – 1850 p.
Hartmann R. R. K. and Gregory James. Dictionary of Lexicography. – New York, Routledge. – 1998.
Jacobson R. Fundamentals of Language. – The Hague.: Menton, 2002. – 180 p.
Josephson O. Språkpolitik. Sprâkrâdets skrifter 25. Stockholm: Morfem, 2018. – 320 s.
Robert Cawdrey′s A Table Alphabeticall. Hardcover. – Import, 30 November, 2006.
The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary. Oxford Univ. Press., 1981.
Thorndike E.L. The Thorndike-Century senior dictionary. Chicago, 1941
Thorndike E.L., Barnhart C.L. Thorndike-Barnhart beginning dictionary. 8th ed. Glenview, 1971
Webster N. An American Dictionary of the English Language, 2 vols.- N.Y. published by S. Converse, 1828. – 602 p.
Zgusta L. Manual of Lexicography. – Praha, 1971. – 281 p.
Даль. В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 1: А-699 е.; Т. 2.: И – О. – 779 с. / В.И. Даль.-М.: Рус. яз. – Медиа, 2006, – 779 с.
Жиенбаев С. Сөздіктің мақсаты мен жасалу принциптері // ҚазССР ҒА Хабарлары. 3-шығуы. – Алматы, 1945.
Козырев В.А., Черняк В.Д. Современные ориентации отечественной лексикографии // Журнал «Вопросы лексикографии», №1-2014, 5-15 стр. https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-orientatsii-otechestvennoy-leksikografii-1
Кузнецов С. Большой толковый словарь русского языка. СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.
Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. I том. – Алматы, 2011. – 752 б.
Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы. – Алматы, 1953. – 31 бет.
Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері //Филол.ғыл. док...дис: 10.02.02. – Алматы, 2003. – 357 б.
Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии. Научный доклад дисс. доктора. М., 1990. – 70 с.
Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // В кн. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л.: Изд. ЛГУ, 1958. – С. 265-304.
Ысқақов А. Кіріспе сөз // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-том. – Алматы, 1974. 3-22 бб.

References

Funk and Wagnals. Standard Dictionary of the English Language. – NG – Lnd., 1893-1894. – 1850 p.
Hartmann R. R. K. and Gregory James. Dictionary of Lexicography. – New York, Routledge. – 1998.
Jacobson R. Fundamentals of Language. – The Hague.: Menton, 2002. – 180 p.
Jienbaev S. Sözdıktıñ maqsaty men jasalu prinsipterı // QazSSR ĞA Habarlary. 3-şyğuy. – Almaty, 1945. [In Kazakh]
Josephson O. Språkpolitik. Sprâkrâdets skrifter 25. Stockholm: Morfem, 2018. – 320 s.
Kozyrev V.A., Chernäk V.D. Sovremennye orientasii otechestvennoi leksikografii // Jurnal «Voprosy leksikografii», №1-2014, 5-15 str. https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-orientatsii-otechestvennoy-leksikografii-1
Kuznesov S. Bölşoi tolkovyi slovär ruskogo iazyka. SPb.: Norint, 2000. – 1536 s. [In Russian]
Däl. V.İ. Tolkovyi slovär jivogo velikorusskogo iazyka: v 4 t. T. 1: A-699 e.; T. 2.: İ – O. – 779 s. / V.İ. Däl.-M.: Rus. iaz. – Media, 2006, – 779 s. [In Russian]
Malbaqov M. Qazaq tılı tüsındırme sözdıgınıñ qūrylymdyq negızderı //Filol.ğyl. dok...dis: 10.02.02. – Almaty, 2003. – 357 b. [In Kazakh]
Morkovkin V.V. Osnovy teorii uchebnoi leksikografii. Nauchnyi doklad diss. doktora. M., 1990. – 70 s. [In Russian]
Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. 15 tomdıq. I tom. – Almaty, 2011. – 752 b. [In Kazakh]
Qazırgı qazaq tılınıñ bır tomdıq tüsındırme sözdıgınıñ instruksiasy. – Almaty, 1953. – 31 bet. [In Kazakh]
Robert Cawdrey′s A Table Alphabeticall. Hardcover. – Import, 30 November, 2006.
Şerba L.V. Opyt obşei teorii leksikografii // V kn. İzbrannye raboty po iazykoznaniu i fonetike. – L.: İzd. LGU, 1958. – S. 265-304. [In Russian]
The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary. Oxford Univ. Press., 1981.
Thorndike E.L. The Thorndike-Century senior dictionary. Chicago, 1941
Thorndike E.L., Barnhart C.L. Thorndike-Barnhart beginning dictionary. 8th ed. Glenview, 1971
Webster N. An American Dictionary of the English Language, 2 vols.- N.Y. published by S. Converse, 1828. – 602 p.
Ysqaqov A. Kırıspe söz // Qazaq tılınıñ tüsındırme sözdıgı. 1-tom. – Almaty, 1974. 3-22 bb. [In Kazakh]
Zgusta L. Manual of Lexicography. – Praha, 1971. – 281 p.

ҒТАМР 17.71.07 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph9

Б.И. Нұрдәулетова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті, Қазақстан, Актау қ.
e-mail: nurdauletova@mail.ru

ТАРҒЫЛ ТАСТАҒЫ ТАҢБАЛАРДЫҢ САКРАЛДЫ МӘНІ

Адам баласы ойлап тапқан қарапайым еңбек құралдарынан бастап күллі өнімдер адамзаттың рухани дүниені сезінуге және санада туындаған дерексіз ұғымдарды бейнелеуге бейімділігін көрсетеді. Көне дәуірлерде тас бетіне қашалған таңбалар осының айғағы.

Тастағы таңбалар, өз уақытында, яғни таңбалау кезінде табиғатқа тікелей әсер ету мақсатында туындаса да, белгілі дәрежеде өнер туындысы санатына кіреді. Аристотельдің ұсынған теориясы өнер атаулының табиғатқа еліктеуден туатынын негіздеді.

Бұл мақаланың мақсаты – Маңғыстау аймағындағы көне рулық таңбалардың сакралды мәнін, олардың сакралды кеңістіктегі қызметін айқындау. Бұндай таңбалардың негізгі бөлігі көне және орта ғасырлардан қалған құлпытастарда, саркофагтарда, қабірүсті сандықтастарда және бергі кезеңдердегі сағана тамдар мен күмбез тамдардың қабырғаларында ойылып жазылған петроглифтер мен белгілер түрінде сақталған. Сонымен қатар үлкен кесек тастар мен жартастарда сызылғандары да бар.

Зерттеу барысында концептуалды және семантикалық талдау арқылы Маңғыстаудағы көне оғыздық таңбалардың символдық мәні туралы болжам жасалды. Көне таңбалар туралы зерттеу еңбектердегі мәліметтер салыстырылды.

Зерттеу нәтижесінде таңбалардың меншіктілікті белгілеу, туыстық байланысты анықтау, мемлекеттің рәміздік таңбасы болу, киелі орынға келіп-кетуді білдіру, марқұмның қайтыс болған жерін, қабірін анықтау сияқты киелі ақпарат берумен қатар, жаратылыс, дүниенің тылсым сырлары туралы танымға меңзейтін концептуалды астары бар екендігі туралы болжам ұсынылды.

Түйін сөздер: таңба, оғыз, концептуалды, сакралды, меншіктілік, құлпытастар.

B.I. Nurdauletova

Caspian state university of technologies and engineering
named after Sh. Yesenov, Kazakhstan, Aktau
e-mail: nurdauletova@mail.ru

The sacred meaning of the small stone symbols

All inventions of mankind, from primitive tools to modern sophisticated technologies demonstrate the need of their creators for a figurative understanding of the spiritual world and visual display of abstract concepts generated by consciousness. This is evidenced by the ancient tamga signs carved in stone.

Today we can quite consider tamga signs as works of ancient art, despite their primary functional purpose associated with a symbolic impact on nature. Even in the era of antiquity, the theory proposed by Aristotle substantiated that art is born from imitation of nature.

The aim of this article is to determine the sacred meanings of the ancient generic signs of Mangistau, and the functional features of the sacred space. Most of them have survived in the form of petroglyphs and tamga signs carved on tombstones, sandyktas, sarcophagi of antiquity in the Middle Ages, as well as on the walls of saganatams and domed mausoleums of a later period. There are also preserved tamgas, carved on large boulders and rocks.

In the course of the research, the symbolic meanings of the ancient Oguz tamga signs of Mangystau were substantiated through conceptual and semantic analyses. A comparative analysis of information from a number of scientific studies about ancient symbols has been carried out.

As a result of the study, an assumption was made about the following issues: existence in nature of generic signs of conceptual meanings; the sacraments of life; the universe; belonging, generic markings; state symbols; pilgrimage presences and the location of burial.

Key words: tamga, oguz, conceptual, sacred, property, gravestones.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Б.И. Нурдаулетова
Каспийский университет технологий и инжиниринга
имени Ш. Есенова, Казахстан, г. Актау
e-mail: nurdauletova@mail.ru

Сакральные значения тамговых знаков на цветных камнях

Все изобретения человечества, начиная с примитивных орудий труда до современных сложнейших технологий, демонстрируют потребность их создателей к образному осмыслению духовного мира и визуальному отображению абстрактных понятий, порожденных сознанием. Об этом свидетельствуют и высеченные на камне древние тамговые знаки.

Сегодня мы вполне можем рассматривать эти знаки как произведения древнего искусства, несмотря на их первичное функциональное предназначение, связанное с символическим воздействием на природу. Еще в эпоху античности предложенная Аристотелем теория утверждала, что искусство рождается из подражания природе.

Цель данной статьи – определение сакральных значений древних родовых знаков Мангистау, и их функциональных особенностей в сакральном пространстве. Основная их часть сохранилась в виде петроглифов и тамговых знаков, высеченных на надгробных плитах, сандыктасах, саркофагах древности и средневековья, а также на стенах саганатамов и купольных мавзолеев более позднего периода. Также сохранились тамги, высеченные на крупных валунах и скалах.

В ходе исследования были обоснованы символические значения древних огузских тамговых знаков Мангистау посредством концептуального и семантического анализов. Проведен сопоставительный анализ сведений ряда научных изысканий о древних символах.

В результате исследования было выдвинуто предположение о существовании в природе родовых знаков концептуальных смыслов о таинствах бытия, мироздания, наряду с информацией о принадлежности, родовой маркировке, государственной символике, паломничестве и месторасположении захоронения.

Ключевые слова: тамга, огуз, концептуальное, сакральное, имущество, надгробия.

Кіріспе

Дін феноменологиясының негізін салушы, неміс философы Рудольф Отто (1869-1937 жж.)

«Священное» атты еңбегінде: «Сакрально – совершенно иное. Оно духовно, совершенно, самодостаточно, вечно, трансцендентно и сверхчувственно. Оно едино, целостно, неделимо, дано нам априорно. Его бытие выше всякого существования. Оно надличностно и табуируется как высшая ценность» (Отто, 2008: 220), – дейді.

Белгілі дінтанушы, философ Мирча Элида киелiлiктiң қалыпты тіршіліктен мүлдем бөлек тылсым әлем екеніне аса мән береді (Eliade, 2017). Жалпы, киелі география (сакральная география) ұғымының XX ғасырдың 90 жылдарында ғылыми термин ретінде қалыптасуына украйндық ғалымдар көбірек ат салысты. Шетелдік зертеушілер арасында «сакралды экология» (Berkes, 2008), «география және дін» (Kong, 1990) мәселелері талқылануда. Аталған зерттеушілер табиғаттағы ерекше жаратылған географиялық нысандар да өзінің тылсымдығымен, құпия күшімен киелі болып саналады дейді. Қандай да бір трансцендентті ұғымдармен, символдармен, архетиптермен, категориялармен байланысты географиялық кеңістік киелілік мәнге ие болады. Киелілік (сакральность) ұғымы әр уақытта қасиеттілік (святое) ұғымымен қатар алынып, оның өзі тылсым құпиялылығымен сипатталады.

Қазақстанның сакралды географиясын зерттеумен байланысты еңбектерде тарихи қорғандар мен ежелгі қалаларды, діни құрылыстар салынған киелі орындарды, петроглифтерді сакралды нысандарға жатқызып, олардың белгілі бір халықтың діни, мифологиялық танымында үлкен рөл атқаратыны айтылады (Egorina, 2019: 35-39).

Біздің ойымызша, киелілік, тылсымдық туралы түсінік адам баласы жаратылғаннан бар, ол біздің санамызда түрлі символдарға негізделген ұғым-түсініктер арқылы сақталған. Сондай киелі сипаты бар нысандарға ежелгі адамдардың қолымен тастарға қашап не ойып жазылған таңбалар да жатады.

Адамзат қоғамында таңбаның маңызды ақпараттық, логикалық, мәдени, рухани қызмет атқарғанына сан дәуірлердің белесін асып, бұл күнге дейін жеткен көне жәдігерлер куәлік етеді.

Семиотик Ю.Лотман: «Таңбалар түрлі қуатпен әсер ету қабілетіне ие» (Лотман, 2019: 12), – деп таңба атаулының адамзат өміріндегі маңызды орнын сипаттап жеткізген.

Тарихи әрі ғылыми мәліметтерге сүйенсек, адамзат тарихы таңбаланған ең алғашқы де-

рек Франциядағы Перигё қаласына жақын орналасқан Ласко үңгірі қабырғаларындағы «Аңшылық» атты сурет екен. Бұл таңба-сурет, ғалымдардың пікірінше, біздің ғасырымыздан қырық екі мың жыл бұрынғы адамзат санасының өркендеуін танытады.

Материал және әдістер

Түркі тайпаларының құлпытастарға, жартастарға бәдізделген рулық, тайпалық ен-таңбаларының арғы төркіні де тас, қола дәуірлеріндегі адамдардың табиғат, қоршаған орта, жаратылыс туралы магиялық сенім-нанымдарынан шыққан осындай символдық таңбалар мен белгілер екені сөзсіз.

Алдымен *таңба* сөзінің этимологиясына үңілсек, қазіргі тілімізде *таңба* «белгі, дақ» деген мағынада қолданылады. *Таңба* сөзіне түбір болып тұрған *таң* сөзінің тағы бір синонимдік мағынасы «біреуге бір нәрсені таңу, меншіктеу, жапсыру». Мысалы, біреудің айтқан сөзін екінші біреу айтты деп, соған еріксіз таңу. Сонда *таңу* сөзінің түпкі мағынасы «меншіктілік» ұғымымен байланысты болып шығады. Сондай-ақ, басқа да түркі тілдерінде қолданылатын *тамға* варианты туралы Р.Х.Керейтовтің «Этническая история ногайцев» еңбегінде: «Слово тамга бытующее в ногайском языке, восходит к древнетюркскому слову ТАМГЬА и обозначает «печать», «отпечаток» (Керейтов, 1999: 90), – деп түсіндіріледі.

Таңба (тамга) туралы зерттеу еңбектерде таңбаның ең алдымен ірі тайпалар мен одан тараған рулардың аталық белгісі, кейіннен мемлекеттік елтаңбасы, мемлекет басындағы хандар мен қағандардың билік дәрежесін танытатын белгісі болғандығы көрсетіледі. Р.Х.Керейтовтің жоғарыда аталған еңбегінде бағзы түркілерде мемлекеттің тамғасын ұстайтын арнайы тамғашылардың болғандығы айтылады (Керейтов, 1999: 90). Тамғашы тұлғасының көне түркі бітіктастарындағы мәтіндерде «мөрші» мағынасында қолданылғандығы Д.Қыдырәлин мен Ғ.Бабаярдың еңбегінде айтылады (Қыдырәлин, 2015: 10). Көне түркі тіліндегі *тамғашы* сөзін «тасқа (құлпытас, балбалтастарға) таңба салушы, шебер» деген мағынада да түсінуге болатын сияқты.

Таңбалар түркі халықтарының өмірінде этносаяси, мемлекеттік қызмет атқарумен қатар әлеуметтік шаруашылық қызмет үшін де пайдаланылған. Ең бастысы рудың, тайпаның, жеке адамдардың ірі қара малдарын ажырату үшін де таңбалар пайдаланылған, олар, біздің ойымызша, ен-таңба деп аталған. Себебі малдың (ұсақ және ірі қара малдың) құлағына түрлі формада тіліктер жасап, ен салады, ірі қара малдың жамбасына, арқасына таңба басады. Сондықтан ен және таңба сөздері малға байланысты айтқанда қосарланып қолданылады. Қазақта жеке отау болып шыққан ер балаға «енші беру» рәсімі оған тиесілі малға бөлек ен салу салтынан шықса керек. Қазақ тіліндегі «тайға таңба басқандай» тіркесі таңбаның төрт түлік малмен, соның ішінде жылқымен, байланыстылығын танытады.

Тасқа басылған таңбалар қандай да бір рудың, тайпаның, халықтың меншігіндегі жердің шекарасын анықтаса, мөр ретінде олар мемлекеттік билікті білдіреді. Геральдикалық таңбалар әскери мақсатта, әулеттік меншікті таныту үшін қолданылса, бұйымдарға басылған таңбалар сол заттың шыққан жерін, сапасын белгілейді екен (Osawa, T. 2010: 341)

А.Е.Рогжинский,Д.В.Черемишинніңзерттеулеріне сүйенсек, түркі халықтарының көне және ортағасырлардағы таңбалары Прибалтикадан Каспий теңізіне дейінгі, Алатаудан Тянь-Шань, Памир-Алтай тауларына дейінгі кең байтақ кеңістікте тарихи-мәдени ескерткіштердің жылжымалы және жылжымайтын түрлерінде: жерлеу орындарындағы құлпытастарда, кесенелерде, балбалдарда, ежелгі тұрақтардағы жартастар мен тастарда петроглифтер, таңбалар жиынтығы түрінде кездеседі (Rogozhinsky, 2010: 48).

Сондай-ақ, З.Самашев, Н.Базылхан, С.Самашев «Көне түрік таңбалары» еңбегінде көне түрік таңбаларының жоғарыда аталған нысандардан да басқа атақты бекзат тұлғаларға арналған бәдіздерге, зооморфтық мүсіндерге, балбал-меңгірлерге қашап түсірілгендігін атай келіп: «мұның барлығы аталмыш жәдігерлердің сакралдық әрі семиотикалық мағынасының бар екендігін көрсетеді» (Samashev, 2010: 6-7), – деп жазады.

Сонымен, таңбалар мемлекеттік басқарудан бастап жеке адамдардың, от басының меншігін, қоғамдағы орнын анықтайтын, ең соңында дүниеден өткенде де тірілерге, кейінгі ұрпаққа оның жатқан жайын танытып тұратын қабірлік белгі қызметін де атқарған. Соған сәйкес түркі халықтарының рулық, тайпалық таңбалары қаружарақ, үй бұйымдары, киімдер, мемлекеттік монеталар, елтаңба, құлпытастарда таңбаланып, кейінгі ұрпаққа жетті.

Таңбалардың шығу тарихы туралы деректерге зер салсақ, әрбір ру-тайпа таңбаларының астарында қандай та бір тылсым таным, түсінік жатқанын аңғарамыз.

Ноғай және басқа да кавказ халықтарының таңбаларын салыстыра қарастырған Р.Х.Керейтов таңбалардың бірқатарының ру-тайпалардың атауымен бірге белгілі бір зат-бұйым атауларымен сәйкесетінін жазады: «эргенек – решетка, шаужей – недоуздок, баганалы – столб, куюскан – подхвостник, ашамайлы – седло верблюда, ай – луна, шоькиш – молоток, шьмиш – ковш» (Керейтов, 1999: 126). Сондай-ақ, енді бірқатар таңбалар орхон-енисей жазбаларындағы әріптермен, кейбіреулері араб графикасындағы әріптермен сәйкеседі.

Таңбалардың *арқар (қошқар), бөрі, құлып, ай, күн, қаз (қазаяқ), тауық (тауық тырнақ), көз, дуа, жылан (айдаһар), тұмар* тотемдерімен берілуі сол тайпа не ру аталары туралы көне замандардағы сакралды ұғым-түсініктермен байланысты болса, *оқ (он оқ), қылыш, бағана, ырғақ, балға, шөміш, орақ, тарақ, қайшы (қайыншы), ашамай, бесік* т.б. қару-жарақ пен құрал-сайман, бұйым атауларымен келетін таңбалар оны иеленген ру-тайпалардың кәсібіне, олар туралы сырт рулардың көзқарастарына қатысты болса керек. Бұның өзі рулық-тайпалық таңбалардың негізі көне дәуірлердегі таңба белгілердің магиялық қызметімен байланысты пайда болғанын көрсетеді. Зерттеушілердің айтуынша, арқар не қошқар мүйіз дәулеттің, сәнсалтанаттың, көбеюдің символы. Ай мен күн Евразия халықтарының танымында ежелден магиялық, символдық мәнге ие. Таңбалардың магиялық астары неғұрлым тәңірлік танымда қалып қойған алтай, тува, хакас халықтарында барынша өзінің бағзылық сипатын сақтаған.

Зерттеуші А.Ч.Тюлюш алтай, тува, хакас түркілерінде тайпалық таңбалар *айқыш (крест), ай (жарты ай, екі жарты ай, бүтін ай), күн, корыто (теспе), жебе, сулық (удила), қой мүйізі, қошқар, қазаяқ (свастика), айыр (тризубца), мұртты ромбиктер (ромбик с усами), жылан таңба, құс таңба, зооморфты, антропоморфты таңбалар (жылқы таңба, кісі таңба), қысқаш, қайшы, доға, қамшы, подкова, балға* түрінде келетінін баяндайды. Сонымен бірге басқа түркілерде кездесе бермейтін «шере» таңба – хандар мен қағандардың билігін, мемлекеттің тәуелсіздігін бейнелейтін символға ие. Автор *крест* таңба – әлемдік кіндік, *үштісті айыр* – мемлекеттің шексіз билігі, *қошқар мүйіз* – береке, көбею, *свастика (құстаңба)* – шексіздік, қозғалыс, *жебе* – Ұмай Ананың құдайлық атрибуты, *қоршалған жебе* – қорғаныс (зұлым күштерден) т.б. деп символдық таңбаларға талдау жасайды.

«Прослеживая эволюцию тамги, следует отметить, что в XVIII–XIX вв. у народов Саяно-Алтая она претерпела значительные изменения, и постепенно родовые тамги превращаются в аальные, сумонные и фамильные. В дальнейшем тамги являлись отражением социальной организации общества» (Тюлюш, 2016: 162). Сондай-ақ автор алтай, тува, хакастарда XX ғасырда рулық таңбалардың толық жойылғандығын жазады.

Таңбалар концепциясы туралы ғажайып ғылыми еңбектің авторы Тайжан Досановтың пайымдауынша, Көк Тәңірінің елі – Түркілерге таңба таратқан – Оғыз қаған. Оғыз қағанның өзі нұрдан жаратылған. Пішін Руналық концепциясы бойынша, Көктің таңбасына ие болмаған этникалық топ Көк түріктің еліне жатпайды (Досанов, 2009:71). Яғни көк түрікке жататын барлық тайпалар мен тайпалық одақтардың жеке таңбалары бар. Р.Х.Керейтов аталған еңбегінде ноғай халқында: «Тамагыньга болып, тамганьды йойытпа!» (Керейтов, 1999: 90), – деген мәтел бар деп жазады, оның мағынасы: «Құлқыныңа бола таңбаңды, яғни тегіңді сатпа!» дегенді білдіреді. Бұл – түркі халқы үшін таңбаның қандай деңгейде киелі екенін танытса керек.

Түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының да этногенезін анықтауда тайпалық-рулық таңбаларды зерттеудің маңызы зор. Түркі тайпаларының этникалық құрамы туралы еңбегінде Н.Аристов түркі тайпаларының саяси тарихында ру аттары мен таңбалардың маңызды орын алатынын айта келіп: «Вследствие этого родовые тамги, а – особенно когда они будут собраны и изучены у возможно большего числа тюркских племён и народностей, сохраняющих кочевой образ жизни и родовой быт, – могут служить весьма важными указателями этнического состава племён и родов» (Аристов, 1896: 286), – деп жазады.

Тайпалық таңбалардың зерттеліп, хатқа түсу тарихын зерттеушілер XI ғасырдағы Махмұт Қашқаридің «Диван лұғат ит түрік», Рашид ад-Диннің «Жамиат ат тауарих», Әбілғазы Баһадүрдің «Шежіре и түрк», Өтеміс қажының «Дафтар и Шыңғыс наме» еңбектерімен байланыстырады (Самашев, 2020 а : 71; Ажигали, 2001: 250;). Ал таңбалардың ғылыми айналымға түсе бастаған тұсы орыс миссионерлерінің қазақ жеріне алғаш зерттеу жүргізе бастаған XVIII ғасырдан басталса керек. Бұл жөнінде Рогожинскийдің мына пікірін келтірсек те жеткілікті:

«Родоплеменные знаки казахов, исследование которых продолжается уже более 200 лет,

принято считать хорошо изученными: фиксация их в оренбургских степях и в Прииртышье началась ещё в конце XVIII в., и к середине XIX столетия была выполнена систематизация тамг Младшего жуза, собраны сведения о тамгах основных племён Среднего жуза, а после вхождения юга Казахстана в состав Российской империи в последней четверти XIX в. началась регистрация тамг Старшего жуза» (Рогожингский, 2010: 101). Демек, қазақ халқының рулық құрамын, этногенезін, этнографиялық ерекшелігін зерттеу үшін олардың рулық таңбасын зерттеудің жақсы нәтиже беретінін орыс миссионерлері жақсы түсінген.

Осы мақалада Рогожинский қазақтардың рулық таңбаларының зерттелуі туралы:

«Этнография и письменные документы XIX – начала XX в. содержат большое количество примеров функционального применения казахами своих родоплеменных знаков, однако комплексного изучения в хронологическом и историко-географическом аспектах эти свидетельства пока не получили. Поэтому остаются нерешёнными вопросы, связанные, например, с условиями предъявления общеплеменных и родовых тамг, сосуществования нескольких знаков одних и тех же родовых подразделений, хронологические и ареальные особенности начертания тамг и др.» (Рогожингский, 2010: 101), – деген орынды пікір айтады.

Қазақтың рулық таңбалары бейнеленген жерлеу орындары мен таңбалы тастар Қазақстанның бірнеше жерінен анықталып, зерттеу нысаны болуда. Әсіресе, Маңғыстау мен Үстірттегі пантиондар мен таңбалы тастардағы рулық ентаңбалар тарихшылардың, археологтардың, мәдениеттанушылар мен өлкетанушылардың назарын өзіне аударуда. Маңғыстау таңбалары туралы С.Әжіғалидің, З.Самашевтің, Т.Досановтың, С.Самашевтің, Б.Төлегеннің және жергілікті өлкетанушылардың еңбектерін ерекше атауға болады.

2020-2021 жж. «Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында бірнеше экспедиция ұйымдастырылған болатын (Ғылыми жетекшісі – Б.Нұрдәулеова). Экспедиция барысында Сейсем Ата пантионы, Қараман Ата, Масат Ата, Қамысбай Ата, Қарағашты әулие, Қосмола, Жиделі, Ман Ата, Долы Апа, Бектемір Баба, Жыланды, Шейх Ата қорымдары және Таңбалы сай (Қара қабақ) аумағында барлығы 68 таңба, екі түрлі «вавилон» кестесі (Досанов, 2009: 31) суретке түсірілді. Олардың қатарында әлі анықталмаған таңбалар да бар.

Таңбаларды зерттеу барысында Маңғыстаудан анықтаған оғыз таңбалары жалпы таңбалар туралы еңбектердегі мәліметтермен салыстырылды, оғыз тайпаларының қазақ халқының этногенезін қалыптастырудағы рөлі, Маңғыстауды мекендеген тайпалар, оғыздардың Маңғыстауға келуінің тарихи уәждері туралы ғылыми еңбектерге талдау жасалынды, түркі халықтарының өмір-тіршілігіндегі және рухани танымындағы таңбалардың атқарған қызметі туралы пікірлер қарастырылды, таңбалардың магиялық, символдық мәніне концептуалды талдау жүргізілді.

Зерттеу барысында анықталғандай, қазақ даласында таңбаға ұқсас белгілер б.з.д. I мыңжылдықтан бастап белгілі бола бастаған. Таңбалар жиынтығын кейде «тас энциклопедия» деп те атайды. Қазақстанда Маңғыстау облысы осындай таңбалы тастардың көптігімен ерекшеленеді. Экспедиция мүшелерінің бірі – Б.Төлеген ұзақ жылдар бойы Маңғыстаудағы таңбалы тастар мен петроглифтерді зерттеумен айналысады. Оның көрсетуінше, ескерткіштерде кездесетін негізгі таңбалардың ең көнесі сармат тайпаларына, ал берісі оғыз және қазақ тайпаларына тиесілі. Қазіргі таңда облыс аумағында 13 таңбалар жиынтығы табылып отыр. Таңбалардың ауқымына қарай, олардың бесеуі ірі көлемде, сегізі шағын көлемдегі таңбалар жиынтығы.

Қабіртастардағы таңбалар, негізінен, жерленген адамның тегін (тайпасын, руын) білдіру үшін салынса, сағана тамдардың қабырғаларындағы таңбалар жерленген адамға (әулиеге) зиярат етіп келушілердің ру-тайпасын да білдіреді. Қабіртаста марқұмның аты-жөні, руы, қайтқан жылы жазылмай, оның тегін білдіретін бір ғана таңба болуы мүмкін. Мысалы, Ман Ата, Бектемір Баба, Қостам қорымындағы көне құлпытастарда көрнекті етіп ру-тайпалық таңбалар ғана салынған (1- сурет).

Келесі бір құлпытастарда ру-тайпалық таңбалар марқұм туралы араб графикасымен жазылған мәліметтермен қатар берілген (2-сурет). Қосмола қорымындағы бір күмбезтамда 24 түрлі тайпалық таңба бар (3-сурет).

24 таңбаның шамамен 11 таңбасы оғыз тайпаларына (ішінара қазақтың Кіші және Орта жүз руларына да ортақ) тән десек, қай тайпа не рудың таңбасы екені белгісіз таңбалар да кездеседі (4-сурет).

1-сурет – Оғыз-қыпшақ таңбалары салынған құлпытастар

2-сурет – Жазу: «Исімі Махубқожа ибн Садырқожа» және күнтаңба

3-сурет – Қосмола қойылымындағы 1-күмбезтам. Экспедиция мүшесі профессор Ж.Артықбаев. Тамның ішкі, сыртқы қабырғаларындағы таңбалар

4-сурет – Қосмола күмбезтамының сыртқы қабырғасындағы және құлпытастардағы жұмбақ таңбалар

Қосмола күмбезтамы X-XII ғасырға жататын сәулет ескерткіші ретінде тіркелген. Олай болса, күмбезтам қабырғасындағы таңбалар бір уақытта, бір кезеңде салынбаған, әр дәуірде белгісіз әулиеге зиярат етушілер немесе бас сауғалаған жолаушылар өз қолтаңбаларын қалдырып отырған.

Тайпалық таңбалар кейде суреттермен аралас немесе түрлі фигуралармен безендіріліп те беріледі. Ондай кезде таңба немесе сурет екенін ажырату қиындық тудырады (5-6-7-суреттер).

Күмбезтам қабырғаларында марқұмның дүниеден қайтқан жылы мен аты-жөні араб графикасымен жазылып, бірнеше тайпалық таңбалар мен идеограммалар (ашық алақан, арқар, айғыр) аралас берілуі мүмкін (8-сурет).

Маңғыстаудағы Қарақабақ сайында (Таңбалы сай) жартасқа бедерленген 42 түрлі таңба бар екені анықталды. Оның ішінде оғыз тайпаларынан: *байындыр, аусар, қызық, шәуілдір, қарабөлік, имур, қайы, салур, қарқын, баят, дөгер, бектілі* таңбалары кездеседі.

IX-XI ғасырларда Маңғыстауды мекендеп кеткен оғыз тайпаларының тарихи іздері топонимдерде, жерлеу кешендерінде, фольклорда, тілдік реликтілерде сайрап жатыр. Ал оғыз тайпаларының таңбалары Маңғыстау мен Үстірттегі бағзы жерлеу орындарында, таңбалы тастардың бетінде кездеседі.

5-сурет – Күмбезтам қабырғасындағы таңбалар және суреттер (Масат Ата)

6-сурет – Құлпытастағы қошқар мүйізбен көркемделген салур таңбасы (Долы Апа)

7-сурет. Күмбезтам қабырғасындағы қылыш таңба (Масат Ата)

8-сурет – Жазу: «1217. Исмухамед Қуашұғлы» және түрлі тайпалық таңбалар мен суреттер (Масат Ата)

9-сурет – Қарақабақ сайындағы (Таңбалы тас) көне таңбалар

Бұл таңбалардың Маңғыстауды мекендеген түркі тайпаларының арғы тегінен, қазіргі түркі халықтарының генетикалық туыстығынан хабар беретіні сөзсіз. Таңбалардың өзін негізгі және қосымша таңбалар ретінде қарастыруға болады. Негізгі таңбалар бастапқы рудың белгісі, олар барынша қарапайым болып келеді және көптеген руларда қайталанып отыруы мүмкін. Таңбалардың ұқсастығына қарап, тайпаларлың туыстық негізін анықтауға болады. (G. Khabizhanova, 2018).

Біз осы мақаламызда Маңғыстаудағы көне оғыз тайпаларына тән таңбаларға тоқталамыз.

Әдебиеттерге шолу

Маңғыстау тарихи ескерткіштерін түбегейлі зерттеумен айналысқан С.Е.Әжіғали

«Маңқыстау мен Үстірт ескерткіштері» еңбегінде Маңғыстау және Үстірт сәулет ескерткіштеріндегі таңбалар кешенінің ортағасырлық және жаңа уақыттағы көшпенділердің этникалық тарихы жайында жүйелі білім беретін құнды ақпарат көзі екендігін айта келіп: «Көп жылғы зерттеулер ертедегі оғыздардан шыққан тайпалар, ортағасырлық түрікмендер тайпаларының және қазақтың Кіші жүзінің рулық белгілерінің

хронологиялық реттілігінің үш жүйесін анықтады» (Azhigali, 2014: 428), – деп жазады.

З.Самашев, Н.Базылхан, С.Самашевтің «Көне түрік таңбалары» еңбегінде Үстірттегі Бәйте-з ғибадатханасындағы «сармат (дахо-массагет)» таңбаларының зерттелуі, ол туралы болжамдар (көне түрік бітігінің таңба-әріптері, сақ жазуының белгілері) туралы тоқтала келіп, ғибадатханадан табылған балық, либиринт, кейбір адам бейнесі мен жылан секілді бейнелерге әлі де терең талдау жасау қажеттілігі, жалпы ескерткіштегі таңбалардың хронологиялық межесі, этникалық тегі, тіпті таңбалар мен графиттер секілді белгілеріне талдаудың аса өзектілігі (Samashev, 2010: 19-26) айтылады. Сондай-ақ, осы еңбекте ромбы, үш тісті тарақ, жылан, құс аяқ таңбалар туралы қызықты мәліметтер келтірілген (Samashev, 2010: 77-91). Еңбек авторларының пайымдауы бойынша, осындай ромбы іспетті таңбалар «бірінші» түрік қағандығы кезіндегі Гидинбулаг ғұрыптық кешенінде, Күлтегін, Тоныкөк ғұрыптық кешені құрылыс бөліктерінде кездеседі (Samashev, 2010: 57). Осындай ежелгі адамдардың және көне түркілердің киелі ойлау дүниесін танытатын жұмбақ таңбалардың Маңғыстау мен Үстірттен де кездесуі алдағы зерттеулер үшін қызықты тақырып болуы керек деп ойлаймыз.

Маңғыстаудың мыңжылдық тарихын жазуға ден қойған танымал тарихшы Әнес Сарай М.Қашқари, Әбілғазы Баһадүр, Рашид ад-Диннің тарихи еңбектеріндегі мәліметтерді шежірелік, фольклорлық, тарихи деректік мәліметтермен саралап, түркі тайпаларына таңба таратқан Оғыз қаған баласы Күн хан туралы баяндайды. Зерттеуші: «Ата өсиеті бойынша Оғыз қағаннан кейін үлкен ұлы Күнхан таққа отырды. Оның кезінде көшпенділік қоғамының өзіне тән салт-дәстүрлері пайда болды. Күнхан әр рудың таңбасын, киелі құсын, той-жиын қонағасыдағы сыбағалы мүшесін белгіледі» (Сарай, 2021: 134), – дей келіп, «Таңба үлестірген ұлы құрылтай оғыздардың ата қонысы Ұлытау мен Кішітауда болды» (Сарай, 2021: 134), – деп, оқиғаның тарихилығын нақты жер атауымен дәйектей түседі. «Руларға таңба беру – рулық меншіктің қалыптасуына жағдай тудырды. Әр ру өз таңбаларын меншікке берілген жайлау, қыстауларының жартастарына, жол бойындағы бағандар мен ағаштарға басты, малдарын, дүниемүлік, асыл қазыналарын таңбалады, рулық тудың басты бедері де рулық таңба болды» (Сарай, 2021: 135).

Күн хан әр рудың таңбасымен бірге киелі құсы мен қонағасыда тартылатын сыбағалы жілігін де белгілеп берді. Міне, қазақ халқында құсты кие тұту, қолға ұстап бағу, құспен саятшылық құру Күн ханнан қалған жоралғы екен. Ал қазақ халқы әлі де берік ұстанып келе жатқан қонаққа лайықты жілігін салып, арнайы табақ тарту салты да бізге Оғыз қағаннан жеткен қасиетті үрдіс екені сөзсіз.

Маңғыстауға оғыздардың алғаш келе бастаған тарихы біздің тақырыбымыз үшін маңыздырақ болғандықтан, Ә.Сарайдың аталған еңбегіндегі тарихи мәліметтерді өз сөзімізбен қысқаша баяндап береміз.

Зерттеушінің мәлімдеуі бойынша, ерте ортағасырларда Маңғыстауды мекендеген адақтар немесе дах-дайлар Хазар хандығына бағынып, оның әскер қызметіне тартылып, екінші бөлігі Ырғыз бойындағы Адэ ұлысына топталған жылдары Маңғыстау түбегінің халқы азайып, далалық аймақтары босап қалады да, бос кеңістікті оғыздар иемденеді. Қытайдың «Үш патшалық» дәуірінде жазылған «Вэй люе» еңбегінде оғыздарды динлиндер деп атап, олардың өзін ақ және қызыл динлиндер деп бөлген. Бұлардың өз атауы ғұздар еді. Құрбанғали Халидтің «Тауарих Хамса» еңбегінде ғұз қытайша «қызыл сақалдылар» дегенді білдіреді. Себебі ғұздардың сыртқы кейпіндегі ерекшелік – олардың қызыл-күрең сақалдары болған. Алтайдың Пазырық, Шығыс Қазақстанның Берел патшалық бейіттерінен табылған тұрмыстық заттар: қылыш қынаптары, кісе белбеулер, қыш құмыралар, қарулар мен қалқан, сауыттар – бәр-бәрі қызыл сырмен сырланған. Осылар ғұздардың мұралары. Яғни ғұздардың түстік символдары – қызыл түс болған. Осы қауым IX ғасырдың орта тұсында Маңғыстау топырағына аяқ басады. «Қорқыт-Ата» кітабының мәлімдеуінше: олар сырт оғыз атанған, яки жалпылама атаулары Бозоқ болған. Бозоқ тайпалары б.з.б. 3 мыңыншы жылдары жасаған Оғыз-қаған қалыптастырған тәртіп бойынша: Оғыз елінің терістік-батысын қоныстанған және оң қол оғыздар атанған. Олардың рулары – *қайы, баят, алқарауйлі, қарауйлі, языр, дүкер, дудұрға, жапарлы, аусары, кырық, бегделі, қарқын.*

922 жылдың ақпан айында Бұлғарларды мұсылмандыққа өткізуге аттанған атақты араб

миссионері Ибн-Фадланның жолжазбасында: «Көп ұзамай әль Гуззия деген түрік тайпасының жеріне іліктік» (Ибн-Фадлан, 1939), – деп жазып отырғаны Маңғыстау мен Үстірт жерінен кездескен осы сырт оғыздар, яғни ғұздар болуы керек (Сарай, 2021: 135)..

Сөз болып отырған зерттеу еңбекте автор Маңғыстауды жайлаған тайпалар, олардың саяси, рухани қалыптасу тарихына қатысты бірнеше құнды деректер айтады. Соларды санамалап, жүйелеп айтсақ, төмендегідей.

1. Оғыздар екіге бөлінген: ішкі оғыздар – оғыздар, сыртқы оғыздар – ғұздар. Сыртқы оғыздар, яғни ғұздар Балқаш көлі мен Қарақұм аралығынан Маңғыстауға IX ғасырда, ішкі оғыздар Сыр бойынан Маңғыстауға XI ғасырда келген. Оғыздар мұсылман дінін қабылдаған, ғұздар әуелі тәңір, кейіннен манихей дінінде болған. Оғыздар мен ғұздардың мәдени-танымдық іздері Маңғыстау ескерткіштерінен анық байқалады. Ғұздар тұтынған ыдыстарын, тұрғызған ғимараттарының ішін қызыл сырмен сырлаған. Маңғыстауда 50-60 жылдарға дейін ішін қызыл сырмен сырлаған жерасты мешіттері болған, кейін қызыл бояулар өшірілген. Сондай-ақ қазірге дейін жерасты мешіттерінің михрабтысы мен михрабсызы кезек алмасып, жиі ұшырасады. Олардың михрабсызы ғұздардікі де, михрабтысы оғыздардікі. Сондай-ақ, «қошқар тас» бейіттер ғұздарға, «қой тас» бейіттер оғыздарға жатады.

2. Ғұздар келгенге дейін Адақ түбегін (Маңғыстауды) адақ түріктері деген атпен белгілі тайпалар қоныстанған. Ғұздардың қысымынан ата қоныстарынан кеткен «манғышлақ» атанған байырғы адақ түріктері Үстірттің оңтүстік бөктерлерінде Адақ, Тірсек, Балқан, Дәукескен қалаларының іргесін көтеріп, жүз жылдай Хорезмнің батыс аймақтарында ғұмыр кешкен. XI ғасырдың орта тұсында ғұздар батыс өлкелерге ауғанда маңғышлақтар ата қоныстарына қайтып оралған.

3. Сыр бойы оғыздарының Маңғыстауға келіп қоныстанғаны қабыртастардағы рулық таңбалармен анық дәлелденеді. Әсіресе *баяндыр* мен *салырдың* рулық таңбалары жиі ұшырасады. Және таңбалардың дені «қой тас» белгілерінен ұшырасады.

4. Ерте ортағасырлық Маңғыстау тарихын жасасқан оғыздың оң қанаты – ғұздар 12 тайпа, сол қанаты оғыздар – 12 тайпа, барлығы 24 тайпа деп шежіреленеді. Махмуд Қашқари тізімде – 22 тайпаны нақты атап, қалған екеуін халадж деген. Атап айтқанда мыналар: *қынық, қайыг* (дұрысы қайы), *баяндыр, ыва/йыва, салгур, афшар* (аусары), *бекделі, бүгдүз, баят, язғыр, эймюр* (айбүйір), *қарабелөк, алқабелөк, индір, юрегир, тутурқа, алаюнтлы, тюгер, беченек, чувалдар, чебни, шаруклуг* және *екі халадж* тайпасы. Ал Рашид ад-Дин 24 тайпаның толық тізімін және әрқайсысының рулық таңбаларын берген, олардың барлығы Маңғыстау құлпыстары, қошқартастары, қойтастары, сандықтастарында көрініс табады (Сарай, 2021: 128-130).

Ғалым А.О.Кошимова қазақ халқының этникалық тарихындағы оғыздар туралы ғылыми мақаласында қазақтың үш жүзінің де этникалық қалыптасуына оғыздардың үлкен ықпалы болғандығын, X ғасырларда оғыздардың Арал, Каспий маңын жайлағандығын тарихи деректермен дәлелдейді. Сондай-ақ, зерттеуші түркі халықтарында кездесетін ай таңбасының Оғыз қағанның ұлы Аймен байланысты сакралды мәні бар екеніне назар аударады (Koshymova, 2017).

С. Самашев «Оғыз таңбалары» атты мақаласында оғыздың 24 руының таңбасын көрсетіп, түрлі деректерде келтірілген оғыз таңбаларының ұқсастығы мен айырмашылықтарына талдау жасайды *(Самашев*, 2020 б:119-123). Ғалымның дерегі бойынша *қайы, баят, додырға, афшар, қызық, қарқын, байындыр, жауындыр, шебни, салур, игдир* – 11 рудың таңбасы Маңғыстаудан табылған. Сондай-ақ С.Әжіғалидің жоғарыда аталған еңбегінде ертедегі маңғыстаулық ескерткіштерде XII-XV ғасырлардағы *салор, чоудор, байындар, игдыр* және басқа да тайпалардың белгілері табылатыны, олардың М.Қашқари, Рашид ад-Дин еңбектерінде келтірілген «Оғыз балалары» таңбаларымен жақсы сәйкесетіні айтылған (Azhigali, 2014: 428).

Нәтижелер мен талқылау

Біз төменде осы мәліметтерді негізге алып, оны өз деректерімізбен толықтыруға тырыстық. Экпедиция материалдары бойынша *қайы, баяндыр, қызық, салор, қарқын, баят, аусар, қарауйлі, шебни, егдір, языр, жауындыр, дөгер, бекделі, ива, қарауйлі* тайпаларының таңбалары тіркеуге алынды (10-26-суреттер).

10-сурет – Қайы тайпасының таңбасы

11-сурет – Баяндыр тайпасының таңбасы

12-сурет – Қызық тайпасының таңбасы

13-сурет – Салор тайпасының таңбасы

14-сурет – Қарқын тайпасының таңбалары (Рашид Ад-дин және Кононов бойынша)

15-сурет – Баят тайпасының таңбасы

16-сурет – Аусар тайпасының таңбасы

17-сурет. –Қарүйлі тайпасының таңбасы

18-сурет – Шебни тайпасының таңбасы

19-сурет – Игдыр тайпасының таңбасы

20-сурет – Языр тайпасының таңбасы

21-сурет – Жауындыр тайпасының таңбасы
(Тарих-и Ал-и Селжук», «Хюнер-наме» бойынша)

22-сурет – Дөгер және бектілі тайпаларының таңбасы

23-сурет – «Ивэ» тайпасының таңбалары (Хюнер наме және М.Қашқари бойынша)

24-сурет.
а) Қарауйлі мен Жәуміттер таңбасына, қазақта Шеркеш таңбасына ұқсайды
ә) Әбілғазы бойынша «Чебни», Тарих-и Ал-и Селджук және Хюнер-наме бойынша «Бегдили» таңбасына ұқсайды

25-сурет – Имур тайпасының таңбасы
(Әбілғазы баһадүр еңбегі бойынша)

26-сурет – Қынық тайпасының таңбасы (Ф тәрізді)

Ә.Сарайдың жоғарыда келтірілген еңбегінде оғыздың 24 тайпасының 12-сі (*қайы, баят, алқауйлі, қарауйлі, иазыр, дөгер, додырға, япарлы, аусар, қызық, бекділі, қарқын*) Маңғыстауға IX ғасырларда келген ғұздарға, 12-сі Маңғыстауға XI ғасырда келген ішкі оғыздарға (*байындыр, бежене, жауындыр, шебни, салур, имур, алауйінтілі,*

юрегир, егдір, бұғдыз, ийва, қыныҚ) жататыны айтылған. Қолда бар материалдар бойынша байқағанымыздай, сыртқы оғыздардың 7 тайпасының, ішкі оғыздардың 8 тайпасының таңбалары Маңғыстаудан анықталып отыр. Сонң ішінде басқаларына қарағанда *байындыр, салур, шебни, аусар, қызыҚ* тайпаларының таңбалары біршама жиі ұшырасады. Оғыздың *қайы* тайпасының таңбасы Маңғыстауда Сейсем Ата пантионында, Бектемір Баба қорымында, Таңбалы сайда бар. *Баят* таңбасы Шопан Ата, Масат Ата, Қошқар Атада және Таңбалы сайда кездеседі. Жауындыр тайпасының таңбасына ұқсас белгілер бірнеше түрлі (27-31-суреттер)

Салор тайпасының таңбасы түрліше формада кездеседі (32-38-суреттер). Аусар тайпасының М.Қашқари және Рашид ад-Дин бойынша екі түрлі таңбасы да бар (39-40-суреттер).

27-сурет – Шейх Ата қорымындағы құлпытас

28-сурет – Шейх Ата қорымындағы құлпытас

29-сурет – Қараман Ата қорымындағы құлпытас

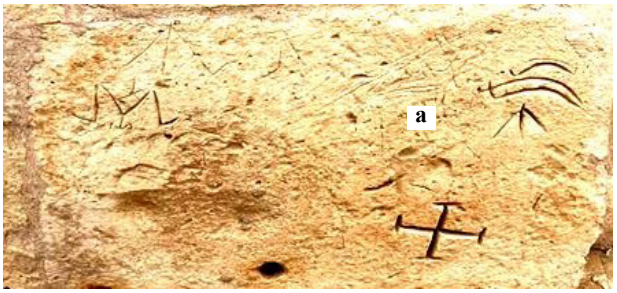

30-сурет – а) Жауындыр таңбасына ұқсас белгі

31-сурет – Қосмола кесенесінің сыртындағы таңба

32-сурет – Жиделі қорымындағы салур таңбасы

33-сурет – Шейх Ата қорымындағы салур таңбасы

34-сурет – Таңбалы сайдағы таңбалар: а) салур таңба

35-сурет – Долы Апа қорымындағы салур таңбасы

36-сурет – Салур таңба

37-сурет – Таңбалы сайдағы таңбалар: а) салур таңбасы

Ежелгі таңбаларды ажырату барлық уақытта оңай емес. Сондықтан кейбір таңбаларды белгілі бір тайпаға меншіктеудің өзі терең зерттеуді қажет етеді. Немесе бір тайпаның бірнеше таңбасы, керісінше бірнеше тайпаға ортақ бірнеше таңба болуы мүмкін. Оғыз тайпаларының басым көпшілігінің таңбасы Маңғыстаудан табылуы тарихи тұрғыдан заңды, оғыз тайпаларымен аталатын жер-су атаулары да бұған куәлік ете алады. Мысалы, *Емір, Аусары, Қарқын, Егдір, Шәудір, Жазғұрлы, Баянды, Бүгежелі, Қызық, Қайлы (Тұщыққдық), Бегіліқайлы (Түпқараған), Бәйіті, Бозашы (боз әжі), Бесоқты (бозоқ тайпалары) т.б.*

38-сурет – Салур таңба

39-сурет – Аусар тайпасының таңбасы
(М.Қашқари бойынша)

40-сурет – Аусар тайпасының таңбасы
(Рашид ад-Дин бойынша)

Қорытынды, тұжырымдар

Қорыта айтқанда, Маңғыстау сакралды кеңістігінде рулық-тайпалық таңбалардың орны ерекше. Олардың меншіктілікті белгілеу, туыстық байланысты анықтау, мемлекеттің рәміздік таңбасы болу, киелі орынға келіп-кетуді білдіру, рудың аталық кәсібі туралы мағлұмат беру, қолөнер бұйымдарын, киелі ғимараттарды безендіру, ең соңында марқұмның қайтыс болған жерін, қабірін анықтау сияқты қолданбалы қызметінен де өзге киелі ақпарат беру, бақытсыздықтан сақтау, тіл-көзден, дуадан қорғау, жаратылыс, дүниенің тылсым сырлары туралы танымға меңзейтін концептуалды астары бар екендігі белгілі болып отыр.

Алтай, Саян, Монғолия жерінен табылған ежелгі таңбалардың Маңғыстау таңбалы тастары мен көне құлпытастарынан көрініс беруі осы өлкедегі тайпалық таңбалардың тарихын өте арғы кезеңдерге апарады және түрлі кезеңдерде Маңғыстауды мекендеп кеткен тайпалардың тарихи іздерін танытады. Сонымен бірге Таулы Алтайдан, Саяннан, Монғолиядан табылған *қанатты ромбы, жылан, 3 тісті айыр, балық* тәрізді таңбалардың, Қырғызстандағы Жалтырақ тас таңбалар кешенінен табылған сыртқа қарай бағытталған төрт иректі күрделі таңбаның [Samashev, 2010] тағы бір нұсқасының Маңғыстаудан табылуы бұл өлкені мекендеген түркі тайпаларына ортақ киелі танымның бар екендігіне назар аудартады (41-42-43-45-46-суреттер)

41-сурет

42-сурет

43-сурет

44-сурет

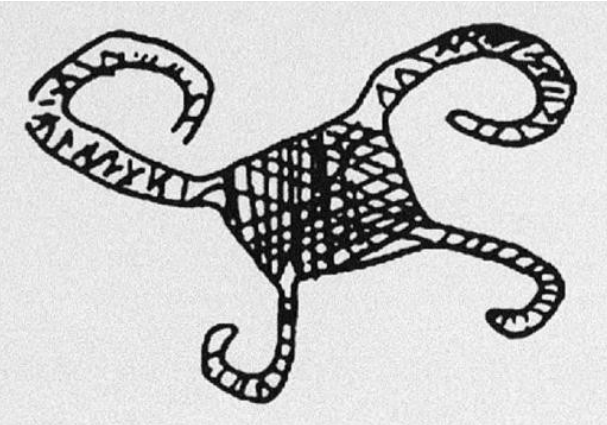

45-сурет – Талас өзінінің жоғарғы ағысы. Жалтырақ таш. Қырғызстан. (Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Көне түрік таңбалары, 2020. 104-сурет)

46-сурет – Жарылғас Ата кесенесіндегі жұмбақ таңба

Көне түркілік таңбалар кез-келген жерге емес, неғұрлым адам аяғы жетпейтін терең сайлардың жарқабақтары, таулардың шыңдары, діни-ғұрыптық кешендер тәрізді киелі орындарға таңбаланған. Соған қарағанда, егер таңбалар тау-тас, жарқабақтарға, діни кешендерге салынса, діни салттарды білдіреді, ал өзен аңғарларына, жайылымдарға, жануарларға, бұйымдарға басылған таңбалар меншілікті білдіреді деген пікір дұрыс болуы керек (Қыдырәлин, 2015: 9).

Жоғарыда атап өткеніміздей, Маңғыстаудағы рулық-тайпалық таңбалардың ғылыми назарға ілігіп, зерттеле бастағанына 2 ғасырға жуық уақыт болды. Осы уақытқа дейін тарихшы-этнографтардың, археологтардың, таңбатанушылардың, өлкетанушылардың көне таңбаларға қатысты еңбектерінің қай-қайсысы да Маңғыстау таңбаларына соқпай өтпейді. Дегенмен алдағы уақытта Маңғыстау мен Үстірттегі қабірүстіне сызылған таңбалар мен сай жарқабақтарына, жекеленген тастар мен жартастарға бәдізделген таңбалардың толық тізбесін жасап, олардың қайсысы қай руға не тайпаға тиісті екендігіне тарихи деректермен сипаттама беріп, сызбалардың стильдік ерекшеліктерін анықтап, бір негізді формалардың даму эволюциясына сипаттама берген, басқа да рулық таңбалармен салыстырған, ең соңында қандай да бір руға тән деп есептелген таңбаны сол рудың шежіре-тарихымен нақтылаған, таңбалардың семантикасына үңілген тарихи, лингвистикалық, фольклорлық, философиялық зерттеу қажет деп ойлаймыз.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным / Пер. с нем. яз. А. М. Руткевич. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. — С. 18.

Eliade M. (2005) The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History. Princeton: Princeton University Press, 2005. 232 p. (in English).

Berkes F. Sacred Ecology. – New York: Routlege, 2008. – 336 p.

Kong L. (1990). Geography and religion: Trends and prospects. Progress in Human Geography, 14(3), 355-371. Egorina A.V. Didaruly S. Manapova Zh. Sacred Geography Of East Kazakhstan European Journal Of Natural Histor7 апр. 2019 г. P 35-39

Лотман Ю. Семиосфера. Аударған Еркімбай Ұ. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 640 б.

Керейтов Р.Х. Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев). – Ставрополь: Ставрополсервис школа, 1999. – 176 с.

Қыдырәлі Д., Бабаяр Ғ. Түркі мәңгі тасы: Шивээт улаан таңбалы ескерткіші. Астана, 2015

Osawa T., Pim J. E., Yatsenko S. A., Perrin O. T. (eds). Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. London & Dover: Dunkling Books. 341–372

Rogozhinsky A. E., Cheremisin D.V. The Tamga Signs of the Turkic Nomads in the Altai and Semirechye: Comparisons and Identifi cations. Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia 2019. – 47(2):48-59

Samashev Z,. Bazylkhan N., Samashev S. (2010) Ancient Turkic tamga-signs Almaty, 2010. – 168 p

Тюлюш А.Ч. История бытования тамговых знаков у тюрков Саяно-Алтая. // Вестник Томского государственного университета 2016 № 411. С 158-164

Досанов Т.С. Тайна руники: Графический дизайн в эзотерической рунной концепции бога Тенгри, сокрытой в знаках рунического письма в родовых тамгах и в символах геометрического генеза. – Алматы, 2009. -296 б.

Аристов, Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности / Н. А. Аристов // Живая старина. — 1896. — Год шестой, вып. III-IV. — С. 277-456.

Самашев С.К. Вопросы изучения Функции Тамгообразных Знаков Средневековых Кочевников Казахстана // Поволжская Археология № 4 (34) 2020 –С. 66-80

Ажигали С. Мемориальные камнерезные памятники кочевников Арало-Каспия как историко-этнографический источник // Интеграция археологических и этнографических исследований: Сб. науч. тр. / Под ред. А.Г. Селезнева, С.С. Тихонова, Н.А. Томилова. – Нальчик; Омск: Изд-во ОмГПУ, 2001. – С. 246-250.

Рогожинский А.Е. «Мы, нижеприложившие истинные тамги...» (опыт идентификации родоплеменных знаков казахов Старшего жуза). // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Алматы: 2010. С. 101- 127.

KhabizhanovaG., Omarbekov T., Kartaeva T., Nogaybaeva M. Tamga as a source in the study of ethnohistorical interrelations of turkic tribes. International multidisciplinary scientific conferences On Social Scinces and Arts Thursday 8 November 2018 by Libadmin2018 https://sgemsocial.org/ssgemlib

Azhigali S.E. Monuments of Mankystau and Ustyrt. Almaty: Oner, 2014. -504 p Сарай Ә. Адай тарихы. Ақтау, 2021. – 475 б.

Ибн-Фадлан Zapiski o puteshestvie na Volgu [Notes on a trip to the Volga] M-L., 1939.М-Л., 1939.

Koshymova A.O. Oguzs In The Ethnic History Of Kazakh People. // Peoples Of Eurasia: History, Culture And Interaction Problems Materials of the VII international scientific conference on April 5–6, 2017

Самашев С.К. Оғыз таңбалары Л.Н.Гумилев атындағы ЕНУ Хабаршысы № 4 (133) / 2020 – 101-117 бб Samashev S. K. (2010) Kazakh Tamgas. Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 331-340

References

Azhigali S. (2001) Memorial'nye kamnereznye pamjatniki kochevnikov Aralo-Kaspija kak istoriko-jetnograficheskij istochnik [Memorial stone-cut monuments of the nomads of the Aral-Caspian Sea as a historical and ethnographic source] Integration of archaeological and ethnographic research: Sat. scientific. tr. Ed. A.G. Selezneva, S.S. Tikhonova, N.A. Tomilova. Nalchik; Omsk: Publishing house of OmGPU, 2001. S. 246-250. p (in Russian).

Azhigali S.E (2014) Monuments of Mankystau and Ustyrt. Almaty: Oner. 504 p (in English, in Kazakh, in Russian).

Aristov N. A. (1896) Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskih plemYon i narodnostey i svedeniya ob ih chislennosti [Notes on the ethnic composition of the Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]. Zhivaja starina. 1896. issue III-IV. S. 2777 456 p. (In Russian)

Berkes F. (2008) Sacred Ecology. – New York: Routlege, 2008. – 336 p. (in English).

Dosanov T.S. (2009) Tayna runiki: Graficheskiy dizayn v ezotericheskoy runnoy kontseptsii boga Tengri, sokryitoy v znakah runicheskogo pisma v rodovyih tamgah i v simvolah geometricheskogo geneza [The secret of the rune: Graphic design in the esoteric rune concept of the god Tengri, hidden in the signs of runic writing in generic tamgas and in symbols of geometric genesis]. Almaty, 2009. 296 p. (In Russian)

Egorina A.V. Didaruly S. Manapova Zh. (2019) Sacred Geography Of East Kazakhstan European Journal Of Natural Histor 7 апр. 2019 г. P 35-39 (in English).

Eliade M. (2005) The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History. Princeton: Princeton University Press, 2005. 232 p. (in English).

Ibn Fadlan (1939) Zapiski o puteshestvie na Volgu [Notes on a trip to the Volga] M-L., 1939.М-Л., 1939.

Kerejtov R.H. (1999) Etnicheskaya istoriya nogaytsev (k probleme etnogeneticheskih svyazey nogaytsev). [Ethnic history of the Nogai (on the problem of ethnogenetic relations of the Nogai)]. Stavropol: Stavropolservice School, 1999 .-- 176 p. (In Russian)

Koshymova A.O. Oguzs (2017) In The Ethnic History Of Kazakh People. Peoples Of Eurasia: History, Culture And Interaction Problems Materials of the VII international scientific conference on April 5–6, 2017(in English).

Kong L. (1990). Geography and religion: Trends and prospects. Progress in Human Geography, 14(3), 355-371. (in English).

KhabizhanovaG., Omarbekov T., Kartaeva T., Nogaybaeva M. (2018) Tamga as a source in the study of ethnohistorical interrelations of turkic tribes. International multidisciplinary scientific conferences On Social Scinces and Arts Thursday 8 November 2018 by Libadmin 2018 https://sgemsocial.org/ssgemlib (in English).

Kydyrəli D., Babajar F. (2015) Turki mangi tasy: Shivat ulaan tangbaiy eskertkishi [Turkic Eternal Stone: Shiveet Red Monument]. Astana, 2015 (in Kazakh)

Lotman Yu. (2019) Semiosfera [Semiosphere]. Translated by Erkimbay U. Almaty: Public Fund «National Translation Bureau», 2019. – 640 p. (In Russian)

Osawa T. (2010). In Pim, J. E., Yatsenko, S. A., Perrin, O. T. (eds). Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. London & Dover: Dunkling Books. 341–372 (in English).

Otto R. (2008) Svyaschennoe. Ob irratsionalnom v idee bozhestvennogo i ego sootnoshenii s ratsionalnyim [Sacred. On the irrational in the idea of the divine and its relationship with the rational] / Per. with him. lang. A.M. Rutkevich. – SPb .: Publishing house of St. Petersburg. University, 2008 .-- P. 18. . (In Russian)

Rogozhinsky A. E., Cheremisin D.V. (2019) The Tamga Signs of the Turkic Nomads in the Altai and Semirechye: Comparisons and Identifi cations. Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia 2019. -47(2):48-59 (in English).

Рогожинский А.Е. (2010) «Myi, nizheprilozhivshie istinnyie tamgi...» (opyit identifikatsii rodoplemennyih znakov kazahov Starshego zhuza). [“We, who have applied the true tamgas ...” (the experience of identifying the tribal signs of the Kazakhs of the Senior Zhuz)]. The role of nomads in the formation of the cultural heritage of Kazakhstan. Almaty: 2010.S. 101-127. (In Russian)

Samashev Z,. Bazylkhan N., Samashev S. (2010) Ancient Turkic tamga-signs Almaty, 2010. – 168 p (in English, in Kazakh, in Russian).

Самашев С.К. (2020 а) Voprosyi izucheniya Funktsii Tamgoobraznyih Znakov Srednevekovyih Kochevnikov Kazahstana [Issues of Studying the Functions of Tamga-like Signs of the Medieval Nomads of Kazakhstan]. Volga Region Archeology № 4 (34) 2020 –S. 66-80 (In Russian)

Самашев С.К. (2020 б) Oghyz tangbalary [Oguz tamgas]. L.N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin № 4 (133) 2020 P 101-117 (in Kazakh)

Samashev S. K. (2010) Kazakh Tamgas. Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 331-340 (in English).

Sarai A.(2021) Adai tarihy [History of Adai]. Aktau, 2021. – 475 p. (in Kazakh)

Tjuljush A.Ch. (2016) Istoriya byitovaniya tamgovyih znakov u tyurkov Sayano-Altaya. [The history of the existence of tamga signs among the Turks of the Sayan-Altai]. Bulletin of Tomsk State University 2016 № 411. P 158-164 (In Russian)

IRSTI 16.21.47 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph10

A.B. Ormanova[1]*, M.L. Anafinova[1],
S.D. Atanasova-Divitakova [2]

[1] L. N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
[2] St Cyril and St Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria, Veliko Turnovo
*e-mail: ormanova_ab_1@enu.kz

CORPUS BASED RESEARCH IN TERMINOLOGY

Language exists and develops due to intralinguistic and extralinguistic factors. In connection with the global situation, most world dictionaries have a common feature – the emergence of new terms characterizing the spread of the pandemic, which has had a significant impact on the development of the human language. Since 2020, the term "lockdown", previously used only in prison terminology, has begun to emerge in common vocabulary. The term is gaining popularity and is often applied by media. However, the semantics of this term is not fully revealed. In this regard, our research interest lies in the study of "lockdown" from the point of view of linguistic science in general and the achievements of corpus linguistics in particular. For the analysis, we reveal its origin and formation, present the definitions of "lockdown", proposed by world dictionaries, and the search results in the corpora of the Kazakh, Russian and English languages. Additionally, we carry out a corpus analysis of the search term in the research corpus created with the #LancsBox program. Thus, we receive up-to-date data on the use of the term "lockdown" in the current Kazakh linguistic environment. The results cover concordance lines, occurrence, frequency lists, linguistic markings, and the relevant context.

Key words: corpus tool, terminology, corpora, term, lockdown.

А.Б. Орманова[1]*, М.Л. Анафинова[1], С.Д. Атанасова-Дивитакова[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
[2] Әулие Кирилл және Мефодий Велико-Тырново университеті, Болгария, Велико-Тырново қ.
*e-mail: ormanova_ab_1@enu.kz

Терминологиядағы корпустық зерттеулер

Тіл түрлі тілішілік және экстралингвистикалық факторлардың әсерінен бар және дамиды. Жаһандық жағдайға байланысты әлемдік сөздіктердің көпшілігінің ортақ ерекшелігі бар – пандемияның таралуын сипаттайтын жаңа терминдердің пайда болуы, олар адам тілінің дамуына елеулі әсер етті. 2020 жылы бұрын тек түрме терминологиясында қолданылатын "локдаун» термині жалпы сөздік қорда қолданыла бастады. Бұл термин тез танымал бола бастады және оны саясаткерлер мен БАҚ жиі қолданады. Алайда бұл терминнің семантикасы толық ашылмаған. Осыған байланысты, біздің зерттеу қызығушылығымыз "локдаун» терминін жалпы лингвистикалық ғылым тұрғысынан және жеке корпус лингвистикасының жетістіктері тұрғысынан анықтауымыз керек. Талдау үшін біз "локдаун" терминнің шығу тегі мен қалыптасу процесін ашамыз, әлемдік сөздіктер ұсынған «құлыптау» анықтамаларын және қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің корпустарында іздеу нәтижелерін ұсынамыз. Сонымен қатар, біз #LancsBox компьютерлік бағдарламасының көмегімен құрылған зерттеу корпусында іздеу терминіне корпус талдауын жүргіздік. Осылайша, қазіргі қазақ тілдік ортасында "лакдаун» терминінің қолданылуы туралы өзекті деректерді алдық. Нәтижелер үйлесімділік сызықтарын, пайда болуын, жиіліктер тізімін, лингвистикалық белгілерді, контексті қамтиды.

Түйін сөздер: корпус құралы, терминология, корпус, термин, локдаун.

А.Б. Орманова[1]*, М.Л. Анафинова[1], С.Д. Атанасова-Дивитакова[2]

[1]Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан
[2]Великотырновский университет Святых Кирилла и Мефодия, Болгария, г. Велико-Тырново
*e-mail: ormanova_ab_1@enu.kz

Корпусные исследования в терминологии

Язык существует и развивается под воздействием разнообразных внутриязыковых и экстралингвистических факторов. В связи с глобальной ситуацией для большинства мировых словарей характерна общая особенность – появление новых терминов, характеризующих

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

распространение пандемии, что оказало значительное влияние на развитие человеческого языка. В 2020 году термин «локдаун», который ранее был использован только в тюремной терминологии, стал применяться и в общеупотребительной лексике. Термин быстро приобретает популярность и часто используется в СМИ. Однако семантика данного термина не раскрыта в полной мере. В связи с этим наш исследовательский интерес заключается в изучении термина «локдаун» с точки зрения лингвистической науки в целом и достижении корпусной лингвистики, в частности. В процессе анализа мы раскрываем происхождение и процесс образования термина, представляем определения термина, предложенные мировыми словарями, и результаты поиска в корпусах казахского, русского и английского языков. Дополнительно мы провели корпусный анализ искомого термина в созданном нами исследовательском корпусе с помощью программы #LancsBox. Таким образом, мы получили актуальные данные об использовании термина «локдаун» в нынешней казахстанской лингвистической среде. Результаты охватывают линии конкордации, встречаемость, списки частот, лингвистические маркировки, контекст.

Ключевые слова: инструмент корпуса, терминология, корпус, термин, локдаун.

Introduction

A language exists and develops forced by diverse intra and extra linguistic factors. Due to the present global situation, all spheres of human's life are affected, and language is not an exception. Quite a few of the words on the world's dictionaries shortlists have one thing in common: the pandemic. Something that has changed everyone's lives so profoundly, leaving no country or continent untouched. The pandemic has got a significant impact on the human language, enlarging it with a new lexicon. We can currently observe the dynamic nature of Terminology, when terminologization and de-terminologization of the general language occur. Terms initially being a part of a specific domain due to extra-linguistic factors may shift to common language vocabulary. Meanwhile, words may narrow the meaning by acquiring terminological value.

Contemporary science proposes the following definitions of Terminology and a term. Terminology is a set of terms associated with a professional field of activity (area of knowledge, technology, management, and culture) related to each other at the conceptual, lexical-semantic, derivational and grammatical levels (Zhuravleva, 1995: 4). In comparison, a term is meant as a word or a subordinate phrase having special meaning, expressing and forming a professional concept and used in learning and mastering scientific and vocational objects and the relations between them (Utemgaliyeva, Bektemirova, Rivers, 2019: 190).

Following McEnery (2020), linguistic research grants from using corpora firmly. Firstly, large amounts of data tell the research about tendencies, frequencies, and average or typical in real-life language use. Secondly, corpora also reveal rare or exceptional cases that we would not get from looking at single texts or introspection. Moreover, human researchers may make mistakes and are slow compared to computers that are much quicker and more accurate.

So, corpus linguistics instruments are beneficial in research in Terminology as the corpora show relevant use of the terms, settle how they suit and reflect the purpose of communication. Our study focuses on the term "lockdown", which has gained much popularity recently. What does "lockdown" mean? The term's occurrence in the world's corpora, its definition and origin, and the morphological structure stand for our paper's research issues.

Materials and methods

Terminology today has successfully adopted an approach to collecting lexical data based on corpora. According to Sager (1990:58), "by being studied in the context of communicative situations, terms are no longer seen as separate items in dictionaries or part of a semi-artificial language deliberately devoid of any of the functions of other functional items. The increasing tendency to analyse Terminology in its communicative, i.e. linguistic context, leads to some new theoretical assumptions and also to new methods of compilation and representation".

Traditionally, linguists have used the term "corpus" to designate a body of naturally-occurring (authentic) language data, which can be used as a basis for linguistic research (Garside, Leech, McEnery, 2013:11).

Following McEnery (2020), linguistic research grants from using corpora strongly. Firstly, large amounts of data tell the research about tendencies, frequencies, and what is normal or typical in real-life language use. Secondly, corpora also reveal rare or exceptional cases that we would not get from looking at single texts or introspection. Moreover, human researchers may make mistakes and are slow

compared to computers that are much quicker and more accurate.

Corpora can be general or specific, synchronic or diachronic (Brezina, 2018). A general corpus is a sample of language taken from a vast population. In the case of a general corpus, the population consists of all of the languages people produce during a particular time. It reflects the language as such, while a specific one focuses on a particular genre, author or area of language use. A synchronic corpus samples language around one point in time, whereas a diachronic corpus includes language across different periods.

Our study applied seven world corpora for exploring the term "lockdown", as shown in Table 1. When we searched a term of interest, we got a wealth of information on it, including frequency information, definition, translation, link to audio, images, and videos, synonyms, related word forms, topics, collocates, clusters, and concordance / KWIC lines.

Table 1 – Overview of corpora used

#	Corpus	Size	Representativeness
1	iWeb: The intelligent Web-based Corpus	14 billion	22 million web pages
2	Corpus of Contemporary American English	1 billion	Written and spoken Formal and informal
3	Coronavirus Corpus	725 million	online newspapers and magazines
4	Russian National Corpus	600 million	Written and spoken Formal and informal
5	British National Corpus	100 million	Written and spoken Formal and informal
6	Almaty Corpus of Kazakh language	40 million	Written and spoken Formal and informal
7	National Corpus of Kazakh Language	30 million	Written and spoken Formal and informal

1. "Lockdown" in iWeb

The iWeb corpus contains fourteen billion words in twenty-two million web pages. It is related to other English corpora that English-Corpora.org created to offer unparalleled insight into variation in English. The corpus generated a list of all instances of "lockdown" in the form of a concordance. There are 17,186 frequencies and concordance lines, the web pages and the context. Clicking on the web page sends a researcher to the whole article where the term is used (Figure 1).

2. "Lockdown" in the Corpus of Contemporary American English (COCA)

COCA is the only large, genre-balanced corpus of American English. It is probably the most widely-used corpus of English, and it is related to many other corpora of English. The corpus contains more than one billion words of text (25+ million words each year 1990-2019) from eight genres: spoken, fiction, popular magazines, newspapers, academic texts, and (with the update in March 2020): TV and Movies subtitles, blogs, and other web pages. COCA presented 1,445 frequencies of "lockdown". According to statistics, the highest frequency is in TV and media texts. The corpus provides data on collocates, concordance lines, context, clusters and gives an overview of the terms of interest (Figure 2).

3. "Lockdown" in the Coronavirus Corpus

The Coronavirus Corpus is a definitive record of the social, cultural, and economic impact of COVID-19 in 2020 and beyond. The corpus shows what people are saying in online newspapers and magazines in twenty different English-speaking countries. It is first released in May 2020; currently, it is about 727 million words in size, and it continues to enlarge. The corpus provided a term occurrence and a range of various phrases with "lockdown". There are 198,308 frequencies, with 583 unique. The most frequent occurrence goes to "lockdown" in both singular and plural forms, with 180,120 and 15,659 respectively, while the least one is "lockdown based" with only four frequencies. Each line in the Frequency List supplies the concordance lines. Clicking on any concordance line directs to the relevant expanded context (Figure 3).

iWeb: The 14 Billion Word Web Corpus

SEARCH | FREQUENCY | CONTEXT | OVERVIEW

FIND SAMPLE: 100 200 500 1000
PAGE: << < 1 / 167 > >>

CLICK FOR MORE CONTEXT [?] SAVE LIST CHOOSE LIST CREATE NEW LIST [?] SHOW DUPLICATES

1	baitme.com	A	B	C	the Jumpman and Nike Swoosh will appear alongside one another. You'll love the lockdown fit and support that the Flywire provides. A full-length Zoom Air unit delive
2	aprettierweb.com	A	B	C	WordPress Plugins do you recommend for WordPress website owners? The usual Akismet, Login Lockdown, backup and sharing plugins. If there's only one plugin you
3	state.me.us	A	B	C	central payroll by 12:00 p.m. # Wednesday, June 28th MS-TAMS Agencies must complete lockdown by 2:00 p.m. Payroll officers who may need additional time to proce
4	state.me.us	A	B	C	central payroll by 12:00 p.m. # Wednesday, August 30th MS-TAMS Agencies must complete lockdown by 2:00 p.m. Payroll officers who may need additional time to pr
5	daybreakgames.com	A	B	C	intended. " # I've had the extra mark in the loot window for Lockdown, so it is intended that you won't always get it as an option,
6	bytes.com	A	B	C	've started testing on Win XP SP2 and it now has something called local machine lockdown activated by default. It means that active content, such as JavaScript, is
7	bytes.com	A	B	C	as an internet zone and not a local zone file. # Without deactivating the lockdown is there a way to get a bunch of inter-linked files to work locally,
8	compuserve.com	A	B	C	out of some buildings. Artillery explosions echoed. # Nearby Iligan City was in lockdown over fears that Maute fighters had sneaked out of Marawi by blending in with
9	sigsauer.com	A	B	C	20831400 831400/ 53864 qwx253864 LockDownG Zero System # The LockDown Zero System is a stop-locking turret that allows a rapid return to Zero. After
10	sigsauer.com	A	B	C	to Zero. After dialing up elevation for a shot at extended range, the LockDown Zero System eliminates worry over how far to turn the elevation dial to return adjustme

Figure 1 – The term "lockdown" searched in the iWeb corpus
https://www.english-corpora.org/iweb/

Corpus of Contemporary American English

SEARCH | WORD | CONTEXT | OVERVIEW

See in iWeb Collocates Clusters Topics Dictionary Texts KWIC HELP

lockdown (NOUN) #16333

BLOG WEB TV/M SPOK FIC MAG NEWS ACAD

1. {in an institution, such as a prison or school} The confinement of people in their own rooms (or cells) as a security measure after a disturbance. 2. {US} A contrivance to fasten logs together in rafting. D M O C G E

YouGlish PlayPhrase Yarn

Translate: choose language

NO SYNONYMS

TOPICS (more)
shooter, inmate, notify, police, shooting, alert, drill, gunshot, firearm, gunman, isolated, alert, campus, infect, isolation, caution, enforcement, gunfire, hack, inaudible

COLLOCATES (more)

NOUN	security, hospital, mode, emergency, drill, facility, prison, campus
VERB	put, lift, place, remain, initiate, order, commence, activate
ADJ	full, complete, entire, immediate, total, permanent, alert, level
ADV	under, essentially, shortly, since, temporarily, afterward, briefly, plus

CLUSTERS (more)

lockdown •	lockdown for • lockdown in • lockdown mode • lockdown on • lockdown at • lockdown situation • lockdown defender • lockdown defense
• lockdown	on lockdown • in lockdown • into lockdown • under lockdown • security lockdown • complete lockdown • emergency lockdown • full lockdown
lockdown • •	lockdown commencing in • lockdown was lifted • lockdown right now • lockdown is over • lockdown is lifted • lockdown in effect • lockdown and then • lockdown was over
• • lockdown	put on lockdown • in a lockdown • placed on lockdown • still on lockdown • went into lockdown • went on lockdown • about the lockdown • during the lockdown
lockdown • • •	lockdown commencing in one • lockdowns and as closed-source • lockdown in two minutes • lockdown for a moment • lockdown for northern exodus • lockdown for the rest • lockdown for a time • lockdown or shutdown does
• • • lockdown	school went into lockdown • temporarily placed on lockdown • put us on lockdown • you were in lockdown • too high for lockdown • city was on lockdown • we are in lockdown • we are on lockdown

TEXTS / VIRTUAL CORPORA (more)
MAG:MotherJones • NEWS:Minneapolis Star Tribune • FIC:Analog • TV:Chicago Med • SPOK:CNN_Newsroom • TV:My Name Is Earl • TV:24 • ACAD:Humanist • MOV:Return of the Living Dead III • MOV:Infini • SPOK:CNN_Grace • MAG:ConsumResrch • WEB:footlocker.com • NEWS:cleveland.com • FIC:MichiganQRev • MOV:Civil Brand • MOV:The Terror Experiment • TV:Extant • MOV:Eyeborgs • TV:Oz • TV:NCIS • TV:Oz • MOV:The Public • MOV:Virus X • BLOG:www2.kusports.com •

Figure 2 – The term "lockdown" searched in the Corpus of Contemporary American English.
https://www.english-corpora.org/coca/

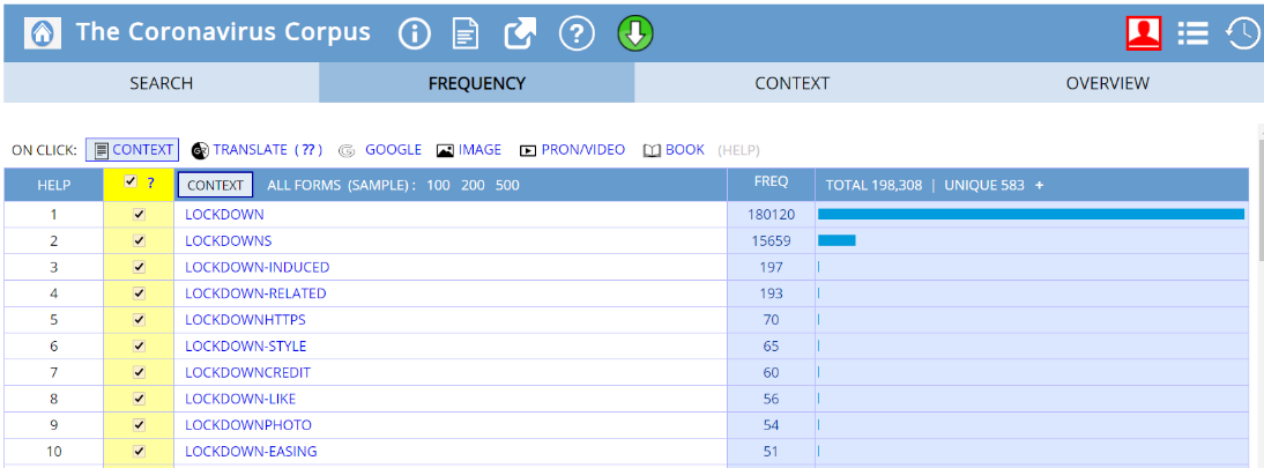

Figure 3 – The term "lockdown" searched in the Coronavirus Corpus
https://www.english-corpora.org/corona/

4. "Lockdown" in the Russian National Corpus

The Russian National Corpus is a corpus of the modern Russian language with more than 600 million words. The corpus includes original prose texts representing the Russian literary language and translated works, poetic texts, and texts representing non-literary forms of the modern Russian language: colloquial (recordings of oral speech, public and non-public), dialect. The Russian National Corpus did not provide any appropriate data on the searched term.

5. "Lockdown" in the British National Corpus (BNC)

Created by Oxford University Press in the 1980s – early 1990s, BNC contains 100 million words of texts from various genres (e.g. spoken, fiction, magazines, newspapers, and academic). It is related to many other corpora of English, which offer unparalleled insight into variation in English. The corpus showed two occurrences of "lockdown" in the texts not earlier than 1994.

6. "Lockdown" in the National Corpus of the Kazakh language and the Almaty Corpus of Kazakh language

The volume of the text base of the National Corpus of the Kazakh language is 30 million words. The collected texts were obtained from five Kazakh language styles: art style, scientific style, journalistic style, business style, conversational style. The corpus owns data on concordance, lemmatization, and linguistic markings such as morphological, word-formative, lexical, phonetic, morpho-semantic.

The Almaty Corpus of Kazakh language is one of the versions of the National Corpus of the Kazakh language as a reference system on the basis of extensive fund of the marked texts of literary Kazakh. Indeed, the corpus is constantly being supplemented, updated both quantitatively and qualitatively. Currently, the size of the corpus is more than 40 million word tokens. The corpus texts were marked through the automatic morphological analyzer; 86 % of word forms of the corpus were parsed.

Nonetheless, neither the National Corpus nor the Almaty Corpus provides any relevant data on "lockdown" in the Kazakh language.

Besides, not limiting with the corpora and dictionaries, we have to mention Terminkom.kz, a unified terminological electronic database of terms in science, education, technology and economics, and political and social life in Kazakhstan. The site thrives for implementing new requirements for the systematization of Kazakh Terminology and the unification of terminological Kazakh vocabulary. Users can find approved and existing terms and use them concerning their activities; they can get acquainted with scientific and reference literature published in the field of Kazakh Terminology as well. Regarding our study, the terminological database provides neither the definition nor an occurrence of the term "lockdown" in the Kazakh language.

Thus, having searched for the term of interest, we conclude that the term "lockdown" is recorded in English corpora. When it comes to Kazakh, we find no data.

Literature review

Language is a reflection of the world around us, and the global pandemic has dominated 2020. "Lockdown" is not a word of the year to celebrate,

but it sums up the year for most of the world. With its heavy, clunking syllables and heavier associations, it is the condition we have most worried about in 2020 (Shariatmadari, 2020).

World dictionaries aim to define the word that best characterizes the past year. According to Collins Dictionary (https://collinsdictionary.com/), "lockdown" is a word of the year, and it determined people's lives across the world in 2020. In a report "The year of Lockdown", the term is defined as "the imposition of stringent restrictions on travel, social interaction, and access to public spaces", and its usage has boomed over the last year. The 4.5bn-word Collins Corpus, which contains written material from websites, books and newspapers, and spoken material from radio, television and conversations, registered a 6,000 % increase in its usage. In 2019, there were 4,000 recorded instances of "lockdown", while in 2020, the number soared to more than a quarter of a million. Collins language content consultant Helen Newstead says: "We have chosen "lockdown" as our word of the year because it encapsulates the shared experience of billions of people who have had to restrict their daily lives in order to contain the virus. Lockdown has affected the way we work, study, shop, and socialize.

According to the Oxford English Dictionary (OED) (https://www.oed.com/), 2020 is not a year that could neatly be accommodated in one single "word of the year", so in "Words of an Unprecedented Year" report OED proposed more expansively on the phenomenal breadth of language change and development over the year.

In Kazakhstan, the language dictionary sources (lugat.kz, emle.kz, termincom.kz, sozdikqor.kz, sozdik.kz, tilalemi.kz) do not provide statistical data on the issue. The term "lockdown" appeared on the news platforms Tengrinews.kz, in the report "*Head of the Ministry of Health Alexey Tsoi presented several scenarios for the introduction of lockdown in Kazakhstan*" on July 1. A.Tsoi used an unusual concept instead of the common term "*quarantine*". Since then, the term "lockdown" has been broadly introduced in Kazakhstan's information space.

To start our study, we focus on the ways how the world dictionaries define "lockdown".

1. A lockdown is a requirement for people to stay where they are, usually due to specific risks to themselves or others if they can move freely. The term "stay-at-home" or "shelter-in-place" is often used for lockdowns that affect an area, rather than specific locations (https://en.wikipedia.org/wiki/Lockdown);

2. A) A lockdown is a security measure in which those inside a building or area are required to remain confined in it for a time;

B) A lockdown is the imposition of stringent restrictions on travel, social interaction, and access to public spaces (https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/lockdown);

3. A) A lockdown is the confinement of prisoners to their cells for all or most of the day as a temporary security measure

B) A lockdown is an emergency measure or condition in which people are temporarily prevented from entering or leaving a restricted area or building (such as a school) during a threat of danger;

C) A lockdown is a temporary condition imposed by governmental authorities (as during the outbreak of an epidemic disease) in which people are required to stay in their homes and refrain from or limit activities outside the home involving public contact (such as dining out or attending large gatherings) (https://www.merriam-webster.com/lockdown)

4. A) A lockdown is an occasion or time when prisoners are locked in their cells;

B) A lockdown is an occasion or time when access to a place is restricted because of some danger;

C) A lockdown is a time when large numbers of people are ordered to stay at home either most or all of the time. https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/lockdown

5. A) A lockdown is an emergency situation in which people are not allowed to freely enter, leave, or move around in a building or area because of danger;

B) A lockdown is a period of time in which people are not allowed to leave their homes or travel freely, because of a dangerous disease. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/lockdown?q=lockdown

As for the Kazakh dictionaries, there has no relevant definition provided so far. On the platform massaget.kz there are two articles concerning the topic of the term "lockdown" in the information space use. The article dated July 7 states the new term "lockdown" appeared first in the speech of the head of the Ministry of Health of Kazakhstan and since then has been in everyday use (Slyambekov, 2020). The article dated November 11 informed shared the information about Word of the Year 2020 by Collins Dictionary (Usenova, 2020). No Kazakhstani linguists have taken that issue into the research yet.

Our research follows the Cambridge Dictionary definition that calls "lockdown" an emergency when people cannot freely enter, leave, or move around in a building or area because of danger.

Speaking about the historical background, “lockdown” was originally a piece of prison vocabulary. It described the confinement of prisoners to their cells for all or most of the day as a temporary security measure. According to Merriam-Webster, the first known use of “lockdown” in print was in 1973.

Terms generally may be formed as simple words/ complex phrases with specific morpho-syntactic and morpho-semantic features that may be unknown in general language, but that can be specific to certain domains. Term formation depends on the functional role of designations in domain communication. The interaction between domain languages and general language is very dynamic. There is a constant flux of lexical material in both directions that define the processes such as:

- *de-terminologization* is when specialized terms are incorporated into general language as widely known words;
- *terminologization* is when common words become (a part of) terms (Guidelines for Terminology policies, 2005).

In most cases, the words/terms do not lose their original meaning but instead acquire a dual meaning, thus becoming polysemantic.

Considering the term “lockdown” originating from prison vocabulary, it currently appears as a common language. Thus, de-terminologization stands for forming the term “lockdown”, as shown in Figure 4.

Figure 4 – Term formation of “lockdown”

The most productive methods of creating words in term formation are semantic, syntactic and morphological (Kasatkina, 2020). To define a structural type of a word and accomplish a morphological analysis, we implied the analyses of constituent structure proposed by L. Bloomfield (Langendoen, 1998). In English, “lockdown” is formed as a compound noun consisting of the lexical morpheme “lock”, which means *to shut, to block, to fix*, and the grammatical morpheme “down” to strengthen the lexical meaning.

Since English compounds have the unity of morphological and syntactical functioning, they are used in a sentence as one part of it, and only one component may change grammatically. According to the way, components are joined together, “lockdown” stands for morphological, where a linking element join components. The example below can prove it.

Example: A third of the world’s population now under *lockdown.* (bbc.co.uk)

According to the meaning of the whole compound, “lockdown” goes to non-idiomatic, because its components are not different in their meaning from corresponding free phrases. According to the relations between the components, “lockdown” is characterized by subordinate relations. In “lockdown”, the first component is the semantic and structural center, while the second is subordinate. By order of the components, there is a direct order within the components in “lockdown”. Thus, the term “lockdown” is an instance of compounding in English.

Considering the Kazakh language, the term “lockdown” has emerged through transliteration from English. It has a form “локдаун” in Cyrillic and “lokdaýn” in Latin letters. In the texts of the information space, the term occurs in Cyrillic letters mostly, rarely in English, as shown in the sentence below:

Example: Что такое «*локдаун*» и чего ждать от него казахстанцам? (What is «*lockdown*” and what to expect from it for Kazakhstanis?)

In Kazakh, “lockdown” is translated as “isolation”; but the term “lockdown” is thoroughly used in Kazakh speech, becoming a representative of borrowings.

Results and discussion

Since corpora of Kazakh do not offer information on the term of interest – "lockdown", we managed to build the research corpus (hereafter RC) of nearly 300 thousand words with the help of a corpus tool #LancsBox 5.1.2 (http://corpora.lancs.ac.uk/lancsbox/docs/pdf/LancsBox_5.1_manual.pdf). Following V. Brezina, one of the developers, this software is a new generation corpus tool that allows easy analysis and visualization of corpus data. Throughout the tool, #LancsBox offers powerful searches at different levels of corpus annotation using i) simple searches, ii) wildcard searches, iii) smart searches, and iv) regex searches (Brezina, Weill-Tessier, McEnery, 2020).

To process the RC, we loaded 251 publications from the online news platform Tengri News published in 2020. Our research used wildcard searches with a special character – * to find all variants of "lockdown". The program adds the following annotation: 251 files, 292881 tokens, 51500 types, 51706 lemmas.

All analyses were produced using the functional tools: KWIC, GraphColl, Whelk, Words, Ngrams, Text. In our research, we were doing two searches as the term appeared both in Latin and Cyrillic letters; we employed asterisk with it (*) – "lockdown*" and "локдаун*" in the texts of our created corpus. As two variants are eligible, we present results individually.

1. KWIC

The KWIC tool generates a list of all instances of a search term in a corpus in a concordance form. It is applied for finding the frequency of a word/phrase in a corpus or different word classes such as nouns, verbs, adjectives; finding complex linguistic structures such as the passives, split infinitives using 'smart searches'. Finally, the primary function is sorting, filtering and randomizing concordance lines in a corpus.

We apply the frequency list and examine the concordance lines. The search term "lockdown" occurs six times with the relative frequency of 0.20 per 10k words in 1 out of 251 texts. As for "локдаун", it occurs 25 times with the relative frequency of 0.85 per 10k words in 7 out of 251 texts. Overall, "lockdown" emerges 31 times with the relative frequency of 1.05 per 10k words in 7 out of 251 texts.

2. GraphColl

The GraphColl tool identifies collocations with an item of interest and displays them in a table and collocation graph or network. It is applied for finding and visualizing the collocates and colligations of a word or phrase, identifying shared collocates and summarizing discourse in terms of its 'aboutness'.

The tool allows to identify and visualize the collocations. In Figure 9, one collocate (preposition in/в) of "lockdown" in the right position, and three collocates of "локдаун" (preposition in/в, conjunctions and/и, that/что) are displayed. There is one shared collocate (в). There are three dimensions presented in a graph: the strength of collocation (6.0) as indicated by the particularly association measure, the frequency of collocation (6) and the position (right). In Figure 5, the closer the collocate was to the node (that is "lockdown"), the more strongly they were associated. The collocate position "in" around the node "lockdown" was the actual position in which the collocate appeared in the text right of the node. The following context can indicate it.

Ex.: "...Алексей Цой представил несколько сценариев введения локдауна ***в*** *Казахстане. Он использовал..."*

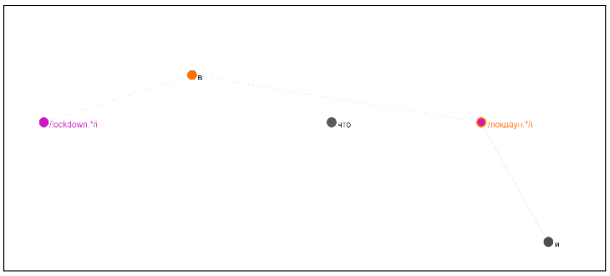

Figure 5 – Collocation network: lockdown and локдаун in the research corpus

3. Whelk

The Whelk tool provides information about how the search term is distributed across corpus files. It is used to find absolute and relative frequencies of the search term in corpus files and then filter the results according to different criteria; sort files according to the search term's absolute and relative frequencies.

Using this tool, we view the distribution of "lockdown"/"локдаун» inside the corpus and individual text files in the corpus. There are two panels; the top one displays the concordance lines, including our search terms, while the bottom panel showed the distribution among the individual files. The concordance lines on the top displayed the information on the occurrence of the search terms, in the bottom, the tool provided the information on the number of tokens in each file and the frequency. "Lockdown" showed frequency 6, relative frequency per 10k that was 80.75371 in the short article of July 1, where there are only 743 tokens. The article's title is "What is "lockdown" and what to expect from it for Kazakhstanis?"

As for “локдаун”, its occurrence is 25 (0.85 per 10k) in 7 texts. The highest frequency is observed in the texts (743 tokens) on July 1 with the frequency of 18 (relative frequency is 242.26111 per 10k). The frequency 2 related to the article “Coronoid and quarantine card. What new words have appeared due to COVID-19?” (683 tokens) on July 7. The lowest frequency 1 could be found in fives articles in September, October, November that may mean the decline in that term’s usage.

4. Words

The Words tool allows in-depth analysis of frequencies. It is applicable for computing frequency and dispersion measures for the item of interest and visualising frequency and dispersion in corpora. The tool compares corpora using the keyword technique and visualises them.

The Words tool demonstrated the most frequent type in the corpus that is the preposition “в” (in) whose frequency is 9680 and dispersion is 0.0380298. As for “локдаун”, its frequency is 13 and dispersion is 14.551373, while the indicator of the frequency of “lockdown” is lower that is 6, and 15.811388 for dispersion in the corpus.

5. Ngrams

The Ngrams tool allows in-depth analysis of frequencies of ngram types, lemmas and POS categories, as well as comparison of corpora using the key ngram technique. It is used to compute and visualise frequency and dispersion measures for ngram types, lemmas and POS tags; compare corpora using the key ngram technique. We do not apply that tool for our research as we find it unreasonable to compare the two corpora in different languages with a significant discrepancy in size.

6. Text

The Text tool enables an in-depth insight into the context in which a word or phrase is used. It is used for viewing a text or a search term in full context, previewing a corpus as a run-on text, and checking different levels of annotation of a text/corpus.

We compiled 251 texts loaded in the #LancsBox that allows previewing all the corpus files ready together to be processed for our research. By navigating, we find all cases of occurrence “lockdown”/”локдаун”. The tool helps define the exact articles where our terms of interest appear with the date and context (Figure 6). The search term was mentioned especially in July 2020, when the prerequisites for the local lockdown in the country were discussed.

Our research interest is to investigate currently much used “lockdown” from linguistic and corpus linguistics’ perspectives. To analyse this term, we reveal its definitions by the world’s dictionaries, its origin, term formation process, search for this term in the seven corpora of three languages – Kazakh, Russian and English. Thus, the English corpora provided frequencies, concordance lines, collocations, context. In contrast, nor Kazakh neither Russian corpora recorded the usage of “lockdown”. Not finding any data on this term in Kazakhstani linguistic sources, we were forced to build the research corpus with the #LancsBox program developed by Lancaster University. The corpora tool supplied with the data on frequency, concordance lines, dispersion, collocates, and the context in Kazakhstan’s current linguistic environment. Overall, the research corpus carried 251 online articles. In the table below, we want to present our findings – the characteristics of both “lockdown” and “локдаун”.

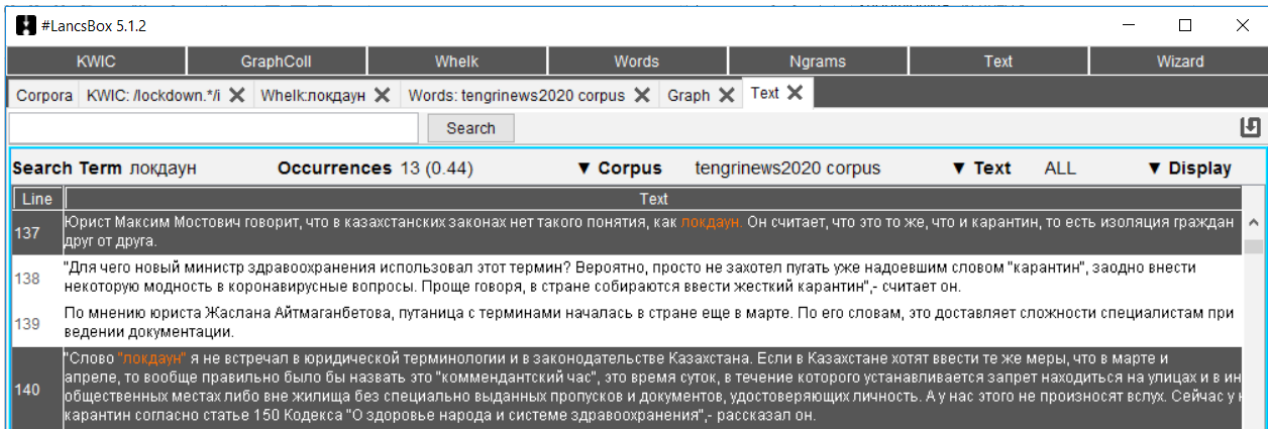

Figure 6 – The “Text” mode possessing “локдаун” in the research corpus

Table 2 – Research corpus based characteristics of “lockdown” and “локдаун”

A tool	Characteristics	
	«lockdown»	«локдаун»
KWIC	occurs 6 times in 1 out of 251 texts; relative frequency 0.20 per 10k words.	occurs 25 times in 7 out of 251 texts; relative frequency 0.85 per 10k words.
GraphCol	1 collocate of lockdown (в)	3 collocates of локдаун (в, что, и)
Whelk	frequency 6; relative frequency 80.75371 per 10k; in the text (743 tokens) on July, 1;	occurrence 25 relative frequency 0.85 per 10k; in the text (743 tokens) on July, 1; the highest frequency (18) in the article (743 tokens) on July, 1, (relative frequency 242.26111 per 10k); the lowest frequency (1) in five texts (19.09.2020, 10.10.2020, 15.10.2020, 5.11.2020, 22.11.2020)
Words	frequency 6; dispersion 15.811388.	frequency 13; dispersion 14.551373.
Ngrams	not applicable	not applicable
Text	in the text 1.07.2020	in the texts: 1.07.2020, 7.07.2020, 13.09.2020, 9.10.2020, 12.10.2020, 30.10.2020, 3.11.2020.

Thus, Table 2 shows that the terms “lockdown” and “локдаун” appeared in use starting from July onwards. Comparing the occurrence in the online articles, “локдаун” in Cyrillic had four times higher rates than “lockdown”. The frequency of “локдаун” was twice higher than the same of “lockdown”. The distribution of texts with “локдаун» was prevailing and included not only publishing in July but other months of 2020. All these characteristics prove that «локдаун» has become a general language, it has not lost its original meaning, but instead acquired a dual meaning, thus becoming polysemantic.

Conclusion

The pandemic has led to the emergence of new words and phrases in languages around the globe. Some terms may change their primary meaning, others are already officially recorded in dictionaries, while some still exist as jargons and neologisms. Terminology has successfully applied the new approach to reveal and analyze terms with the help of corpus linguistics instruments.

Our research focused on the term “lockdown”, which has gained much popularity recently. Its meaning, occurrence in the world’s corpora, definitions in English, Russian and Kazakh, origin and morphological structure were in focus in the study. New transformations of the definition of this term based on multilingual corpora were taken into consideration. “Lockdown” was originally a piece of prison vocabulary, but due to the terminologization, currently, the meaning of the term shifted irrevocably: in most people’s minds, it is now a public health measure. Following Merriam-Webster dictionary, we propose the following definition of lockdown as “a temporary condition imposed by governmental authorities (as during the outbreak of an epidemic disease) in which people are required to stay in their homes and refrain from or limit activities outside the home involving public contact”. Also, we apply seven language corpora for exploring the term “lockdown” in Kazakh, English and Russian with presenting concordance lines, occurrence, frequency lists, linguistic markings, and the relevant context. Since Almaty Corpus of Kazakh language and National Corpus of Kazakh Language do not offer sufficient information on usage of “lockdown”, the research corpus was built with the help of a corpus tool #LancsBox 5.1.2 program. The program adds the following annotation: 251 files, 292881 tokens, 51500 types, 51706 lemmas. The publications were downloaded from the online news platform TengriNews published in 2020. All analyses were produced using the functional tools: KWIC, GraphColl, Whelk, Words, Ngrams, Text. More specifically the term emerges 31 times with the relative frequency of 1.05 per 10k words. Our research has shown that the term “lockdown” is in wide use in online resources and has become a part of our daily lives.

References

BBC [Electronic resource] : Accessed: https://www.bbc.com/ – 26.11.2020

Brezina V. (2018) Statistika v korpusnoj lingvistike. Prakticheskoe rukovodstvo [Statistics in Corpus Linguistics: A practical guide]. *Cambridge University Press*, 15p.

Brezina V., Weill-Tessier P., McEnery T. (2020). #LancsBox 5.x [software]. Available at: http://corpora.lancs.ac.uk/lancsbox

Cambridge dictionary [Electronic resource]: Accessed: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/lockdown?q=lockdown/ – 17.12.2020

Collins dictionary [Electronic resource] : Accessed: https://collinsdictionary.com/ – 2.12.2020

Corpus of Contemporary American English [Electronic resource] : Accessed: https://www.english-corpora.org/coca/ – 26.11.2020

Dictionary by Merriam-Webster [Electronic resource] : Accessed: https://www.merriam-webster.com/lockdown/ – 17.12.2020

Garside R., Leech G., McEnery T. (2013) Annotaciya korpusa [Corpus Annotation]. *Routlegde* 250p.

iWeb: The 14 Billion Word Web Corpus [Electronic resource] : Accessed: https://www.english-corpora.org/iweb/ – 26.11.2020

Kasatkina M.S. (2020) Metody` terminoobrazovaniya v sovremennom anglijskom delovom diskurse [Methods of term formation in modern English business discourse] [Electronic resource] : Accessed: https://cyberleninka.ru/article/n/methods-of-term-formation-in-modern-english-business-discourse -20.01.2021

Langendoen D. (1998) Glava "Blumfild" V knige: E`nciklopediya Kognitivnoj lingvistiki Massachusetskogo texnologicheskogo instituta [Chapter "Bloomfield" In book: The MIT Encyclopedia of Cognitive Linguistics]. *UniPress*, p.150-183

Macmillan dictionary [Electronic resource] : Accessed:https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/lockdown/ – 17.12.2020

McEney T. (2020) Korpusnaya lingvistika: Metod, Analiz, Interpretaciya. [Corpus Linguistics: Method, Analysis, Interpretation]. *Lancaster University* https://www.futurelearn.com/courses/corpus-linguistics/8/steps/868172 [accessed: 10.11.2020]

Oxford English Dictionary [Electronic resource] : Accessed: https://www.oed.com/ -12.12.2020

Rukovodyashhie principy` terminologicheskoj politiki (2005) Formulirovanie i realizaciya terminologicheskoj politiki v yazy`kovy`x soobshhestvax. Podgotovleno Infoterm YuNESKO [Guidelines for terminology policies. Formulating and implementing terminology policy in language communities. Prepared by Infoterm UNESCO] [Electronic resource] : Accessed: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140765 – 12.01.2021

Sager J.C. (1990) Prakticheskij kurs po obrabotke terminologii [Practical Course in Terminology Processing] / *J.C. Sager. – Amsterdam: John Benjamins Publishing*, 264 p.

Shariatmadari D. (2020) God izolyacii [The year of lockdown] [Electronic resource] : Accessed: https://blog.collinsdictionary.com/language-lovers/the-year-of-lockdown/ -15.01.2021

SozdikQor [Electronic resource] : Accessed: https://sozdikqor.kz/ – 20.12.2020

Sozdik.kz [Electronic resource] : Accessed: https://sozdik.kz/ – 20.12.2020

Termincom [Electronic resource] : Accessed: https://termincom.kz/ – 20.12.2020

The Coronavirus Corpus [Electronic resource] : Accessed: https://www.english-corpora.org/corona/ – 26.11.2020

Tilalemi [Electronic resource] : Accessed: https://tilalemi.kz/ – 20.12.2020

Utemgaliyeva N.A., Bektemirova S.B., Rivers W.P. (2019) Akademicheskie usloviya Bolonskogo processa. [Academic terms of the Bologna process]. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education.* №2 (174). 2019

Wikipedia [Electronic resource] : Accessed: https://en.wikipedia.org/wiki/Lockdown/ – 17.12.2020

#LancsBox 5.1 manual [Electronic resource] : Accessed: http://corpora.lancs.ac.uk/lancsbox/docs/pdf/LancsBox_5.1_manual.pdf/ – 1.11.2020

Алматы қазақ тілі корпусы (АҚТК) [Electronic resource] : Accessed: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz/ – 26.11.2020

Журавлева Т.А. (1998) Особенности терминологической номинации. -Донецк: АООТ Торговый дом "Донбасс".

Национальный корпус казахского языка http://qazcorpus.kz/indexru/ – 26.11.2020

Национальный корпус русского языка [Electronic resource] : Accessed: https://ruscorpora.ru/new/search-murco/ – 26.11.2020

Слямбеков Қ. (2020) Локдаун деген не? [Electronic resource] : Accessed: https://massaget.kz/mangilik_el/janalyiktar/62594/ – 10.01.2021

Үсенова Н. (2020) Ағылшын сөздігі жыл сөзін анықтады [Electronic resource] : Accessed: https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-ylymdar/63720/ – 12.01.2021

References

Almaty Corpus of Kazakh language (АҚТК) [Electronic resource] : Accessed: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz/ – 26.11.2020

BBC [Electronic resource] : Accessed: https://www.bbc.com/ – 26.11.2020

Brezina V. (2018) Statistics in Corpus Linguistics: A practical guide. Cambridge University Press, p15

Brezina V., Weill-Tessier P., McEnery T. (2020). #LancsBox 5.x [software]. Available at: http://corpora.lancs.ac.uk/lancsbox

Cambridge dictionary [Electronic resource]: Accessed: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/lockdown?q=lockdown/ – 17.12.2020

Collins dictionary [Electronic resource] : Accessed: https://collinsdictionary.com/ – 2.12.2020

Corpus of Contemporary American English [Electronic resource] : Accessed: https://www.english-corpora.org/coca/ – 26.11.2020

Dictionary by Merriam-Webster [Electronic resource] : Accessed: https://www.merriam-webster.com/lockdown/ – 17.12.2020

Garside R., Leech G., McEnery T. (2013) Corpus Annotation. Routlegde Guidelines for terminology policies (2005) Formulating and implementing terminology policy in language communities. Prepared by Infoterm UNESCO [Electronic resource] : Accessed: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140765 – 12.01.2021

iWeb: The 14 Billion Word Web Corpus [Electronic resource] : Accessed: https://www.english-corpora.org/iweb/ – 26.11.2020

Kasatkina M.S. (2020) Methods of term formation in modern English business discourse https://cyberleninka.ru/article/n/methods-of-term-formation-in-modern-english-business-discourse Langendoen D. 1998 Chapter "Bloomfield" In book: The MIT Encyclopedia of Cognitive Macmillan dictionary [Electronic resource] : Accessed:https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/lockdown/ – 17.12.2020

McEney T. 2020 Corpus Linguistics: Method, Analysis, Interpretation. Lancaster University [Electronic resource] : Accessed: https://www.futurelearn.com/courses/corpus-linguistics/8/steps/868172 – 10.11.2020

National Corpus of the Kazakh Language http://qazcorpus.kz/indexru/ – 26.11.2020

Oxford English Dictionary [Electronic resource] : Accessed: https://www.oed.com/ -12.12.2020

Russian National Corpus [Electronic resource] : Accessed: https://ruscorpora.ru/new/search-murco/ – 26.11.2020

Sager J.C. Practical Course in Terminology Processing / J.C. Sager. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, (1990) – 264 p.

Shariatmadari D. (2020) The year of lockdown [Electronic resource] : Accessed: https://blog.collinsdictionary.com/language-lovers/the-year-of-lockdown/ 15.01.2021

Slyambekov K. (2020) Lockdown degen ne? [What is lockdown] [Electronic resource] : Accessed: https://massaget.kz/mangilik_el/janalyiktar/62594/ – 10.01.2021 (in Kazakh)

SozdikQor [Electronic resource] : Accessed: https://sozdikqor.kz/ – 20.12.2020

Sozdik.kz [Electronic resource] : Accessed: https://sozdik.kz/ – 20.12.2020

Termincom [Electronic resource] : Accessed: https://termincom.kz/ – 20.12.2020

The Coronavirus Corpus [Electronic resource] : Accessed: https://www.english-corpora.org/corona/ – 26.11.2020Tilalemi [Electronic resource] : Accessed: https://tilalemi.kz/ – 20.12.2020

Usenova N. (2020) Ağylşyn sözdıgı jyl sözın anyqtady [The English Dictionary has defined the word of the year] [Electronic resource] : Accessed: https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-ylymdar/63720/ – 12.01.2021 (in Kazakh)

Utemgaliyeva N.A., Bektemirova S.B., Rivers W.P. (2019) Academic terms of the Bologna process. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education.* №2 (174). 2019

Zhuravleva T.A. (1995). Osobennosti terminologicheskoj nominacii. [Peculiarities of terminological nomination] Monography. Moskva, pp. 3-4 (In Russian)

Wikipedia [Electronic resource] : Accessed: https://en.wikipedia.org/wiki/Lockdown/ – 17.12.2020

#LancsBox 5.1 manual [Electronic resource] : Accessed: http://corpora.lancs.ac.uk/lancsbox/docs/pdf/LancsBox_5.1_manual.pdf/ – 1.11.2020

ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph11

Н. Темур[1], А. Алдаш[2]*

[1]Гази университеті, Түркия, Анкара қ.
[2]А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: aimank51@mail.ru

ОРФОГРАФИЯЛЫҚ СӨЗДІК: ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ПРИНЦИПТЕР ЖӘНЕ ОРТОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ МЕЖЕЛЕРІ

Дербес лингвистикалық ғылым ретіндегі ортология тіл мәдениеті және тілдік норма салаларының аспектілерімен тығыз байланыста екендігі белгілі. Тіл мәдениетінің деңгейін көтеру және қазіргі ауызша және жазба коммуникацияда базалық норманың сақталуын жоғары деңгейде ұстау үшін ортологиялық құралдардың, оның ішінде емле сөздігінің рөлі маңызды. Емле сөздігі тілдің диахронды-синхронды жағдайының, тұтастай алғанда, қоғамның дамуы мен эволюциясының көрсеткіші болып табылады. Осы себепті дамыған елдерде емле сөздігі толықтырулар мен өзгерістер енгізілу арқылы жиі жарық көреді. Қазақ тілінің қазіргі дамуын перспективалы деп атау керек, өйткені тілдік жағдаятты өзгертетін, нормаландыруға, стандарттауға, жаңғыртуға бағытталған қарқынды жұмыстар жүргізілуде. Қазақ тілінің үлкен орфографиялық сөздігінің жаңа басылымы әзірленуде, ол алдыңғы басылымдардан лексикогрфиялық принциптердің жетілдірілгендігі арқылы айрықшаланады.

Мақалада негізгі лексикографиялық принциптер (лексемалардың іріктелуі, жарыспалы қатарлардың орналасуы, грамматикалық ақпарат, мағыналарды түсіндіру үшін қолданылған графемалар мен шартты таңбалар, тыныс белгілері және т.б.), сондай-ақ жекелеген тілдік бірліктердің норма екендігін және қалыптанғанын сипаттау мақсатында ортологиялық талдау жүргізіледі.

Түйін сөздер: емле сөздігі, нормативтік меже, қолданыс жиілігі межесі, жүйелілік принципі, ғылыми меже, негізгі сөз, сөздің ұясы, белгісөз.

N. Temur[1], A. Aldash[2]*

[1]Gazi University, Turkey, Ankara
[2]A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: aimank51@mail.ru

Spelling dictionary: lexicographic principles and parameters of orthological analysis

As you know, orthology as an independent linguistic science is closely related to aspects of speech culture and linguistic norms. In improving the linguistic culture of society and achieving a high level of preservation of the basic linguistic norm in modern oral and written communication, orthological means, especially the spelling dictionary, are of particular importance. The spelling dictionary is an indicator of the diachronous-synchronous state of the language in particular, the evolution and development of society, in general. Therefore, in developed countries, a spelling dictionary with additions, changes is often released. At the current stage of the development of the Kazakh language, which is considered promising, aimed at changing the language situation, intensive work is being carried out to normalize, standardize and modernize the Kazakh language. The next edition of the Large Spelling Dictionary of the Kazakh Language is being prepared for release, in which the lexicographic principles are improved.

The article discusses the basic lexicographic principles (selection of lexemes, supply of variant words, grammatical information, the use of graphemes, symbols, punctuation to clarify meanings, etc.), as well as in order to characterize the normalization and codification of individual lexical units, orthological analysis is carried out.

Key words: spelling dictionary, principle of normativity, principle of frequency of use, principle of system description, main register, internal register, litter.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Н. Темур[1], А. Алдаш[2]*
[1]Университет Гази, Турция, г. Анкара
[2]Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: aimank51@mail.ru

Орфографический словарь: лексикографические принципы и параметры ортологического анализа

Как известно, ортология как самостоятельная лингвистическая наука тесно связана с аспектами культуры речи и языковой нормы. В повышении языковой культуры общества и достижении высокого уровня сохранения базовой языковой нормы в современной устной и письменной коммуникации особую важность имеют ортологические средства, особенно орфографический словарь. Орфографический словарь является показателем диахронно-синхронного состояния языка в частности, эволюции и развития общества в целом. Поэтому в развитых странах орфографический словарь с дополнениями, изменениями выпускается часто. На сегодняшнем этапе развития казахского языка, который считается перспективным, направленным на изменение языковой ситуации, проводится интенсивная работа по нормализации, стандартизации и модернизации казахского языка. Готовится к выпуску очередное издание Большого орфографического словаря казахского языка, в котором усовершенствованы лексикографические принципы.

В статье рассматриваются основные лексикографические принципы (отбор лексем, подача вариантных слов, грамматические сведения, применение графем, условных обозначений, знаки пунктуации для разъяснения значений и др.), а также в целях характеризации нормированности и кодифицированности отдельных лексических единиц проводится ортологический анализ.

Ключевые слова: орфографический словарь, принцип нормативности, принцип частоты употребления, принцип системного описания, основной реестр, внутренний реестр, помета.

Кіріспе

Әлемдік лингвистикада лексикография саласына арналған еңбектер соншалықты мол. Зерттеулерді атамағанның өзінде, теориялық және практикалық мәселелерді анықтаған Л.В. Щерба сөздіктің 60-тан астам түрін, типін санамалаған. Ал лингвист мамандар осы түрлердің, типтердің әрқайсысын зерттеу нысанасы еткен, сөйтіп, жарық көрген сөздік материалдарына сүйене отырып, лексикография ғылымының ең негізгі дерлік мәселелері бойынша ғылыми да, практикалық та мәні зор тұжырымдар қалыптастырған. Лексикографиятанудың мәнжайына, зерттеулерді сараптауға егжей-тегжейлі тоқталуды мүдде тұтпаймыз. Дегенмен мәселеге қатысты жалпы мағлұмат беру мақсатында, әлемдік, оның ішінде орыс лингвистикасындағы сөздіктер түзу тәжірибесінен жинақталған кейбір мәселелерге шолу жасауды қажет деп табамыз.

Біріншіден, шетелдік ғалымдардың сөздіктердің типтерін анықтауда көзқарастары әртүрлі, әрі зерттеулер көбейген сайын тереңдей түскен, сөздіктің әр типіне тән жіктемелік (классификация, дифференциация) айырым белгілер ажыратыла түскен көзқарастар жетерлік. Мәселен, В.В. Морковкин сөздіктердің типологиясын сөздік түзу алдында «негіздемесіне», «негіздемесі қалай болуы керек», «негіздемесі кімге арналған» деген принциптерді анықтау керектігіне баса назар аударса (Морковкин, 1994: 13-23), В.М. Лейчик лексикографиялық белгінің ең маңыздысы ретінде сөздіктің мақсатын анықтау керектігін айтады, ғалымның пікірінше: а) бір тілдің тілдік бірліктерін тіркеу; ә) нормасын белгілеу; б) ғылыми-көпшілік мазмұнда баяндау; в) оқу-ағарту бағытына арнау; г) тек ақпарат беретін, яғни бір тілдегі сөздің барлығын жинақтап, жүйелеу (мысалы, терминжүйесін) мақсаты анықталғанда ғана сөздіктің негіздемесі дұрыс болады (Лейчик, 1988: 45).

Екіншіден, әлемдік зерттеулерде жүйелі лексикография, сөздіктердің типологиясын жүйелеу, оларды жеке-жеке талдау арқылы осы саланың негізгі мәселелерін анықтау жақсы жолға қойылған. Сөздіктердің әртүрлі типтерінде лексикалық материал қалай беріледі, мағыналарды анықтау жолдары, сөздіктің негізгі реестрі мен ішкі ұясының құрылымы, графемалармен, таңбалармен ресімделуі және басқа да көптеген ерекшеліктер жете талданған. Жалпы, орыс тіл білімінде бұл мәселелер Ю.Д. Апресянның еңбектеріне негізделеді, ол «лексикографиялық тип» терминін енгізе отырып, сөздіктің әр түріне алынатын тілдік бірлік – лексема негізгі реестрге алынған жағдайда оның жанына орналасатын грамматикалық

түрленімдердің, сөздің мағынасын ашатын семантикалық, прагматикалық, коммуникативтік тіркесімдердің, фразалық тіркестердің, кей типтер үшін сөздің орфоэпиясын жүйелеудің үлгісін қалыптастырды (Апресян, 1995: 389).

Әдебиетке шолу

Әлем тілдеріндегі зерттеулерде Үлкен Оксфорд сөздігі (Oxford English Dictionary) айрықша лексикографиялық еңбек деп саналады. Бұлайша бағалау сөздіктің құрылымдық ерекшелігіне байланысты. Оксфорд сөздігінде әр сөздің пайда болған мерзімі, тарихы көрсетіледі, дәлелдемелер дәйексөз, иллюстрация арқылы беріледі. Сөздік, басқа құрылымдық жағын атамағанның өзінде, ағылшын тілінің барлық сөзінің алғашқы қолданысын тіркеу, әр сөздің тарихи дамуын, түптөркінін қадағалау, әр сөздің түрлі вариациясын жинақтау, қоғам дамуына байланысты сөздердің мағыналық өзгерістерін, айтылуын көрсету, осы арқылы зерттеушіге де, пайдаланушыға да жан-жақты көмек беретін ресурс екендігімен де аса құнды деп бағаланады (Oxford English Dictionary, 2020). Сөздік ұдайы жетілдіріліп, жыл аралата жарияланып тұрады.

Қазақ тіл біліміндегі қазақ лексикографиясының жайы жөніндегі маңызды және кешенді еңбек – профессор М. Малбақовтың зерттеуі. Ғалым өткен ғасырдың орта тұсындағы Ш. Сарыбаев, К. Аханов, Ә. Қайдаров сынды көрнекті ғалымдардың барлық пікірлерін жинақтай келе, қазақ лексикографиясының теориялық және практикалық мәселелерін қорытатын ғылыми тұжырымдар жасаудың өзектілігін анық көрсетті (Малбақов, 2003: 5). Рас, профессор М. Малбақов көрсеткеніндей, сонау 1945 жылдан бастап түсіндірме сөздіктің нұсқаулықтарының бірнеше үлгілері жасалған. Осы еңбектердің негізінде 1945, 1953–1986 жылдар аралығында жарық көрген бір томдық, екі томдық, он томдық түсіндірме сөздіктердің құрылымы мен құрамының реттелуіне үлес қосты. Түсіндірме сөздіктің кейінгі басылымы – 15 томдық «Қазақ әдеби тілі сөздігі» сөз байлығын саралаудың негіздерін анықтауы жағынан ерекшеленеді (Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі, 2011, Т.1.).

Қазақ лексикографиясының теориялық мәселелеріне байланысты профессор М. Малбақовтың қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінің түзілу тарихынан бастап кейінгі кезеңдерге дейінгі, әлі де қарастырылуы қажет делінетін проблемалар анықталған кешенді зерттеуіндегі біртілді түсіндірме сөздіктің құрылымы мен сипатына қатысты әрі біздің нысанамызға сәйкес түсетін бірнеше мәселелерді атап өтеміз, еңбекте: а) лексикографиядағы норма және нормативтілік, узус мәселелеріне байланысты көзқарастар сараланған; ә) түсіндірме сөздікке енгізілетін жекелеген сөз топтарын (жергілікті тіл ерекшеліктері, кәсіби лексика, көнерген сөздер, тілдегі жаңалықтар, кітаби, кірме лексика, ғылыми терминология, ауызекі сөйлеу тілі элементтері, сөздің жарыспалы тұлғалары, фразеологизмдер, туынды, көмекші және күрделі сөздер, жалқы есімдер) лексикографиялаудың жолдары, әдіс-тәсілдері нақтыланған; б) сөздік бірліктерге түсіндірме жасаудың тәсілдері жүйеленген; в) сөздік бірліктерге түсіндірме жасаудың қосалқы амалдары айқындалған; г) қазақ тілі түсіндірме сөздіктерін әмбебаптандырудың жолдары белгіленген (Малбақов, 2003: 10).

Шағын ақпарат түріндегі шолу арқылы екі мәселе анықталады, оның бірі – лексикография – зерттеу пәні, нысанасы, өзіне тән ғылыми принциптері мен әдіснамасы қалыптасқан және теориялық проблемалары жағынан зерттеле түсетін, тіл туралы ғылымның бір саласы екендігі.

Екіншісі, біздің нысанамыз үшін маңыздысы – барлық зерттеулерде дерлік нысана, талдау ретінде түсіндірме сөздік негізге алынады. Ғалым В.В. Гак «түсіндірме сөздік – сөздіктердің шыңы, ол – сөздіктердің барлық типтерінің түзілуінің негізі» (Гак, 1987: 16), сондай-ақ тағы бір еңбегінде «создание толкового словаря – свидетельство «совершеннолетия» данного языка и лингвистической зрелости общества» деген пікірлерін қалдырды (Гак, 1977: 13).

Сөз жоқ, әсіресе біртілді түсіндірме сөздік – белгілі бір ұлт тілінің даму, қалыптасу кезеңдерін, сөз байлығын, тіл жүйесіндегі өзгерістерді танытатын кемел сөздік, сөздіктердің беделді типі. Түсіндірме сөздік сөздіктердің басқа түрлерінің жасалуына, тілдік бірліктердің іріктелуіне әлеуетті тірек бола алады.

Зерттеулерге шолу барысында тағы бір назар аудартқаны – негізінен түсіндірме сөздік талданатындықтан болар, сөздіктің құрылымы мен принциптерін анықтауда сөздің семантикасын дәлдеу ұстанымы бірінші қатарда болады да, сөздің нормативтілігі айтылмайды немесе принциптердің жүйеленуінде кейінгі қатарда тұрады.

Қорыта айтқанда, әлемдік лингвистикада Емле сөздігінің жалпы сипаттамасы, құрылы-

мы мен сөздік түзудің принциптері жеке қарастырылмаған.

Түркітануда Л. Хусаинованың «Башқұрт тіліндегі орфографиялық сөздік түзудің принциптері» деген еңбегін атауға болады (Хусаинова, 2017). Алайда түркітануші ғалым негізгі мәселеден гөрі башқұрт тіліндегі емле сөздігін түзудің тарихына ғана назар аударған. Қырғыз тілі бойынша еңбекте негізінен жазудағы қателіктер, әсіресе сөздің айтылуының жазуға түсуінен болатын, сондай-ақ бірге және бөлек жазылатын сөздердегі, бас әріптің, тыныс белгілерінің қолданысындағы қателіктер, стилдік ауытқулар ғана сөз болады (Сагынбаева, 2015).

Қазақ мәдениетінде Емле сөздігі жөніндегі пікірлер мен ұсыныстардың негізінен жекелеген тілдік бірліктердің жазылуына байланысты екендігі байқалады. Сонымен қатар қазақ тілінің Емле сөздігі басқа тілдердегі нормативті сөздіктерден құрылымы мен құрамы жағынан ерекшеленеді. Еуропалық тілдермен салыстыра қарағанда, қазақ тілінің Емле сөздігі тіркелетін лексемалардың сипатымен де, практикалық мазмұнымен де өзгешелеу. Демек, тілдің қолданысы мен орамдылығын танытатын әрбір ұлт тілінің өз табиғи заңдылықтарына және тілге деген сұраныстарына қарай әр тілдің Емле сөздігінің құрамы мен құрылымында, материалдардың түзілуінде айырым белгілер болады. Бұлар жөнінде ғылыми-практикалық көзқарас білдіру, ұсыныстар айту қазақ лексикографиясы саласының дамуына үлес қосары сөзсіз.

Материалдар және әдістер

Емле сөздігінің құрылымы. Ұстанымдар және межелер. **О**ртологиялық құралдардың маңызды түрінің бірі – Емле сөздігі (Орфографиялық сөздік).

Ең алдымен Емле сөздігі дегеніміз не деген сұраққа жауап іздестіріп көрелік.

Бір қарағанда, сырт көзге Емле сөздігі құрастырушының (құрастырушылардың) тарапынан тілдегі лексикалық бірліктерді жинақтап, олардың жазылуының дұрыс нормасын көрсету, белгілеу тәрізді болып көрінуі, негізінен қолданбалы, практикалық бағыттағы жұмыс түрі ретінде танылуы әбден түсінікті. Дегенмен тереңдей түссек, Сөздік жасау дайын тілдік бірліктердің басын біріктіру емес, Сөздік құрастыру – ғылыми негіздерге сүйенетін, тіпті шығармашылықты талап ететін айрықша жұмыс түрі. Емле сөздігін түзу тілді айрықша сезінуді, сөздің семантикасын жетік білуді, құрастырушының тіл туралы базалық білімінің болуын, ел мен ұлттың кешегі-бүгінгі тарихынан кем дегенде хабардар болуын, тіл қолданысына ықпал жасаған және жасап келе жатқан қоғами, әлеуметтік-мәдени өзгерістерді деркезінде саралай алатын зиятты қабілетінің (интелектісінің) болуын қажет етеді. Емле сөздігін түзу кешенді сипатқа ие; бұл жұмыстың сапалы атқарылуы үшін ең бастысы – тіл мен мәдениетті тығыз сабақтастыра отырып, тіл дамуының белгілі бір кезеңіне тән, тілді пайдаланушылардың тәжірибесі арқылы жинақталған фактілерді сұрыптап, моделдерін қалыптастырып, нормасын ұсыну.

Лексикографиялық еңбектің бір түрі – Емле сөздігінің міндеті ретінде төмендегілерді атауға болады:

− тіл дамуының белгілі бір кезеңіндегі әдеби тіл құрамындағы жеке сөздердің, олардың акустика мен перцепциядан айырмаланатын сипатының, айтылу мен жазу арасындағы өзгерістерді ажырататын түрленімдердің нормалық қалпын белгілеу, жазба тілдің ережелерін бекіту;

− жазба коммуникацияда қолданылатын, жазба коммуникацияға керекті сөздердің тізбесін толық қамту;

− әдеби тілде қолданылу жиілігі жоғары, нормалана бастаған, стилдік тармақтарда қолданылатын жаңа сөздердің, көнерген сөздердің, жергілікті тіл ерекшеліктерінің, кәсіби сөздердің және ғылым мен техникаға, оқу-ағартуға, саясатқа, қоғамдық-мәдени салаларға қатысты кірме сөздердің бір тобын енгізу арқылы тіл дамуындағы өзгерістерді таныту;

− сөзтізбе құрамына енетін тілдік бірліктерді лингвистикалық білімдер тұрғысынан жүйелеу.

Шетел ғалымы Ю. Апресянның пікірі бойынша «Современный словарь – это моментальный снимок вечно обновляющегося и находящегося в движении языка. В нём диалектически взаимодействуют статика и динамика языка, синхрония и диахрония» (Апресян, 1993: 8).

Емле сөздігінің жаңа басылымын түзуде алдыңғы тәжірибе барынша ескеріледі, сабақтастық сақталады.

Қазақ нормативті лексикографиясының тарихы XX ғасыр басындағы Алаш зиялыларының есімдерімен тығыз байланысты. 1940-ыншы және 1957-нші жылдары жарық көрген Емле сөздіктері әліпби ауысқан кезеңдегі тілдік бірліктерді жинақтап, жазу нормаларының алғашқы нұсқасын қалыптастырды, еңбектер қалың жұртшылықтың сауаттылығына, жазу

дәстүрінің бекемденіп, тұтастай алғанда, тіл мәдениетінің көтерілуіне айтарлықтай ықпал жасады.

Нәтижелер

Қазақ тілінің толық орфографиялық сөздігі 1963 жасалды, 1978 жылы толықтырылған, түзетілген екінші басылымы жарық көрді (әрі қарай – Сөздік-1).

Қазақ әдеби тілі сөздік құрамының көпшілікке ортақ нормалары жүйеленген Емле сөздігінің беделді нұсқасы – 1988 жылы академик Р. Сыздықтың басшылығымен жарияланған «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988). Беделді деуге негіз – Сөздік түзу қолға алынғанға дейін қазақ лексикографиясының және тіл мәдениетінің, әдеби нормалардың ғылыми-әдіснамасы бойынша бірқатар теориялық тұжырымдар жасалды, екіншіден, Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері (1983) бекітілді, ең бастысы – Сөздіктің құрылымы мен құрамын бір ізге келтіру ісіне қазақ ортологиясының көш басында тұрған академик Р. Сыздықтың өзі тікелей басшылық жасады. Осы негіздерге байланысты 1988-інші жылғы сөздіктің (әрі қарай – Сөздік-2) құрамын іріктеуде қатаң жүйелеу жүргізілді, Орфографиялық сөздіктің осы басылымындағы норма үлгілері қазақ тілінің заңдылықтарын жазуда сақтаудың қатаң дерлік канон үлгілері деңгейінде болды.

Емле сөздігінің қазіргі қолданыстағы нұсқасы – Орфографиялық сөздіктің 2013 жылғы басылымы (әрі қарай – Сөздік-3).

Кейінгі жылдардағы сөздіктерді түзу кезінде қазақ тіліне қатысты саяси, әлеуметтік, ұлттық сананың оянуы сияқты түрткіжайттар әсер еткендіктен, сөздіктің құрамына қазақ тілінің бар байлығын енгізуге ептеп басымдық берілген. Сондықтан да 2005, 2007, 2013-інші жылғы сөздіктерде сөз саны мен тіркестер біртіндеп молая түскен, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуына орай ұлттық тілдің ғылым мен техника тілі бола алатындығын, терминдік ұғымдарды бере алатындығын, өміршеңдігін дәлелдеу мүддесінде тілдің барлық дерлік әлеуетін қамтуы жағынан олардың өз құндылығы бар. Айта кетелік, Сөздік-3 түзілерден бұрын 15 томдық Қазақ әдеби тілінің сөздігі жарық көрді, онда соңғы жылдары хатқа түскен қазақ тілінің сөз байлығы айқын көрінді, бұл сөздік Сөздік-2 басылымына нормаланған тілдік фактілердің іріктелуіне сүйеніш болды. Мәселен, тек /*Б*/ әрпі бойынша алғашқы сөздіктерде жоқ 50-ге жуық тілдік бірліктер енгізілген, ішкі реестрдің толықтырылуын есептемегенде, олардың бір тобы жаңа сөз / жаңа терминдер болса, екіншілері кәсіби лексика және көнерген сөздер мен этноатаулар; олардың бірқатары ретінде төмендегідерді көрсетуге болады: *бағам, бағакөрсеткі, бағалама (экон.), бағатізбе, бағдарлама, бағдарғылауыш, байпас (тех.), бормәшине (мед.), бөде: бөде үй (этн.), бөдеске (кәс.), бөжей (көне), бөкей (көне), брифинг, бройлер.*

Емле сөздігінің сөздіктердің басқа түрлерінен басты айырмашылығы – белгілі бір кезеңдегі лексикалық құрамның дұрыс жазылуын жинақтап көрсету, орфографиялық норманы белгілеу. Екіншіден, әлем тілдерінде энциклопедиялық, түсіндірме немесе екітілді сөздіктерге қарағанда, Емле сөздігі жыл аралата жиі жарық көреді. Өйткені жазу практикасында байқалған ерекшеліктер, пайда болған жаңа тілдік бірліктердің орфографиялануы нормативті еңбек арқылы реттеледі, бірізге түсіріледі. Емле сөздігінде жазылуында қиындықтар бар тілдік бірліктермен қатар бірге және бөлек, дефис арқылы жазылатын сөздердің емлесі, сөздің айтылуы мен жазылуы арасындағы айырмашылықтар, фразалық тіркестердің кейбір үлгілерінің емлесі топтастырылады. Әдеби тілге ене бастаған ұғымдар мен түсініктерді, заттар мен бұйымдардың атауларын беруге әлеуетті мүмкіндігін танытып, жазу практикасында жұмсала бастаған, нормалануға «ұмтылыс» жасаған жергілікті тіл ерекшеліктері мен кәсіби лексика, ғылымның түрлі салаларына қатысты терминдер мен термин тіркестердің бір тобы, емлесін нақты көрсетуді қажет ететін ономастикалық, топонимикалық атаулардың үлгілері енгізіледі.

Нақтылай түссек, басқа тілдегі нормативтік сөздіктермен салыстырғанда, қазақ тілі Емле сөздігінің құрамы өзгеше, құрылымында да айырмашылықтар бар. Қазақ тілінің Емле сөздігі жеке лексемаларды (М. Малбақов «сөздіктің бірліктері» терминін қолданған) тіркеумен шектелмейді. Қазіргі қолданыстағы Емле сөздігі арқылы лингвомәдени ұғымдар, сөздің түптөркінін анықтау мүмкіндіктері, сөздің синтаксистік байланысқа түсу қабілеті (валенттілік), тіркесімділік, сөздің функционалдық қабілеті, прагматикалық қуаты, грамматикалық сипаттама (сөзтудырушы және сөзтүрлендіруші формалар), фонетикалық сипаттама (дыбыстардың жылысуы, қосылуы), омонимия, көпмағыналылық туралы мол мәлімет алуға бо-

лады. Бұл аталғандар және басқа да ерекшеліктер қазақ тілінің нормативтік сөздігінде басқаша жүйемен беріледі, бір жағынан түсіндірме сөздіктің параметрлеріне ұқсас келетін тұстары да болады. Осы жағынан қазақ тілінің Емле сөздігі тілдік бірліктерді тізбелеп берумен, норманы белгілеумен шектелетін басқа тілдердегі лексикографиялық типтерден айырмаланады. Сонымен қатар Емле сөздігінің осындай құрылымы мен құрамы сөздіктің осы түрінің барлық сипатын жүйелеуді, біріздендіруді қажет етеді.

Шын мәнінде Емле сөздігі Ю.Д. Апресян айтқандай, «тілді пайдаланушының практикалық мұқтажын өтеу үшін немесе тілді теориялық тұрғыдан сипаттау үшін ғана қажет емес, сонымен қатар ол тілдің теориялық ғимаратын тұрғызатын өнім болып табылады» (Морковкин, 1994: 13-23). Бұл бағалау түсіндірме сөздікке қатысты айтылғанымен, Емле сөздігінің жүктемесі де түсіндірме сөздікке барабар.

Емле сөздігінің тағы бір ерекшелігі ретінде сөздік арқылы әдеби тіл құрамының толығуы, баюы жөнінде мәлімет жинақталатынын атауға болады.

Сөздік-2 басылымында, мәселен, 49 000 сөз және 9000 сөз тіркесі тіркелгендігі анық көрсетілген, ал Сөздік-3 құрамы бұл көрсеткіштен анағұрлым молайған.

Емле сөздігін ұйымдастырушы құрылым үш бөлікке таралады: негізгі сөз (негізгі реестр), ішкі реестр және белгісөз (помета).

Түптөркіні араб-парсы тілдеріне барып тірелетін «лұғат» сөзі бірнеше мағынаға ие: тіл, сөз, сөйлеу және сөздік. 15 томдық түсіндірме сөздікте осылайша таратылған және «сөз» мағынасында А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов еңбектерінде жұмсалғаны жөнінде мәлімет жинақталған. Академик Р. Сыздық Емле сөздіктерінің алғашқы басылымдарында «ішкі реестр» дегеннің орнына «сөздің ұясы» терминін пайдаланған. Жүйелеу мақсатында баяндау барысында шартты түрде «негізгі / басты реестр» ұғымы *үшін лұғатсөз, лұғатсөздің ұясы* және «помета» термині үшін *белгісөз* аталымдары пайдаланылады.

Емле сөздігіне негіз болатын принциптер. Сөздік тілдің жүйесі лексикада ғана тұйықталып қалмайтынын, лексикалық тілдік бірліктердің сипаты морфология, синтаксис, сөзжасам сияқты тіл қаттауларындағы категориялардың, топтардың коммуникативті-тілдік ерекшеліктерімен тығыз байланыста екендігін көрсетуі тиіс. Емле сөздігінің басты міндеті сөздердің дұрыс жазылуын көрсету десек, осы мүддеде лексикографиялық интерпретация жасау үшін алдын ала ғылыми-практикалық талдау жан-жақты жүргізіледі, тілдің барлық қаттауларына тән белгілер анықталған ғылыми зерттеулердің қорытындылары, сөздікті жетілдіру турасында айтылған әрбір пікір-ұсыныс саралаудан өтеді, сөздікке енгізілген тілдік бірліктің орфограммасының норма екендігі дәлелденеді.

Қазіргі кезде Емле сөздігін жасауға жаңаша тұрғыдан қарау жөнінде көзқарастар айтыла бастады. Көзқарастарға негіз болып отырған жайттар – тілдің қолданысын тану, тілді танудың өзегі – тілді пайдаланушының санасы, мәдениәлеуметтік деңгейі, рухани өмірі, ойлауы, бұл – мәселенің бір жағы болса, екінші жағы зерттеу жүргізілгенде де, лексикографиялық еңбектер жасағанда да тілді пайдаланушының менталды ерекшеліктері, коммуникацияға араласқан кездегі тілді білу деңгейі қандай, ұлт тарихында қалыптасқан тіл тәжірибесін қабылдауы мен игеруі қалайша көрініс табады деген тәрізді күрделі құбылыстарға байланысты. Осының нәтижесінде «тілдік тұлға» термині кең өріс алды. Ал сөздіктің құрамын іріктеуге келгенде, жүйелі-құрылымдық тұрғыдан талдау мен таным тұрғысынан қарастырудың айырым белгілерін салыстыра келе, шетел ғалымы Ю. Караулов «адам – тілдің ішінде, тіл – адамның ішінде» болуы керек деген тұжырым жасады (Караулов, 2010: 3). Жалпы алғанда, жеке адам тілді коммуникативтік қажеттілікке қарай үш мақсатта қолданады: байланыс орнату (контакт), ақпарат беру және әсер ету үшін. Бұл ретте тілді қолдану кезінде коммуникативтік, интерактивтік және перцептивтік (тілдің лексикалық-грамматикалық құрылымын жеке адамның өзі қаншалықты біледі және қалай сезінеді, ақпаратын қандай тілдік бірліктер арқылы жеткізеді, тілдік бірліктерді қалай ұйымдастырады) процестер жүреді. Бұдан алынған нәтижелер, яғни жеке адамның сөзқолданысының жиілігі бірте-бірте артып, тілдің жалпы белгісіне айналуы мүмкін. Бұндай жағдайлар, сөз жоқ, қалыпты, жүйелі құрылымға, тілдік бірліктердің емлесінің өзгеруіне ықпал жасайды. Лексикалық норма тұрғысынан да, емле жақтарынан да әлсіз позициялар немесе бейнорма болып танылып келген тілдік бірліктердің емле нормасы дәрежесіне көтерілу фактілері жиі кездеседі.

Осындай жағдайларға байланысты Емле сөздігі тіл қолданысындағы сонылықтарды ескеруді және оны тілдің ішкі жүйесіне тән заңдылықтармен салыстырып толықтыруды, жетілдіруді қажет етеді, сөйтіп, жоғарыдай

айтқанымыздай, жиі жарық көреді, толықтыру мен жетілдірудің принциптерінің анықталу талабы туындайды.

Талқылаулар

Емле сөздігін түзуге негіз болатын принциптер:

− нормативтік меже;

− ақпараттық-стилдік меже;

− қолданыс жиілігі межесі;

− тілдік бірліктерді біріздендіру межесі немесе жүйелілік принципі;

− ғылыми меже.

Нормативті меже. Орфографиялық сөздік жасау басталар тұста басты назарға алынатын принцип – тілік бірліктердің жазылуының нормасын көрсету, емле нормасын белгілеу.

Нормативтік межені анықтау ең алдымен графика, орфография, орфограмма ұғымдарымен байланысты. Бұл мәселелер профессор Н. Уәлидің еңбектерінде тиянақталғандықтан (Уәли, 2020), қысқаша пікір ұсынамыз.

Графика (әріп) жазба тіл пайда болған кезде қалыптасады, өйткені әріп – жазудың аса қажетті «мүлкі». Орфография – тілдік бірліктердің бірізді жазылуын қамтамасыз ететін ережелер және осы туралы ғылым деген түсініктерді қамтитындығын атамағанның өзінде, жазудың тарихи тұрғыдан қалыптасқан жүйесі. Жүйе қалыптаса түскен сайын жазудың негізгі принциптері (фонематикалық, фонетикалық, морфологиялық, дәстүрлі) екшеле түседі. Сөйтіп, жазу жетіле бастайды, дәл осы арада қоғам мүшелері жазу үлгілерінің бірізді, қалыптанған болуының қажеттілігін сезінеді, өйткені тілдік қарым-қатынаста жазба тілді тиімді, қолайлы жұмсауға мүдделілік, норма ұғымы пайда болады.

Екіншіден, Емле сөздігінің нормативтік межесі лексикалық норма мен орфографиялық норма арасындағы байланысқа тікелей қатысты.

Лексикалық норманың табиғаты академик Р. Сыздықтың еңбегінде толық ашылған. Ғалым мәселені үш салаға бөліп таратады: а) жазба әдеби тілдік нормалар; ә) ауызекі сөйлеу тілінің нормасы: б) сөздердің қолданыстағы нормасы (Сыздық, 2001: 114). Лексикалық норманы анықтау күрделі сипатқа ие. Өйткені лексикалық норманың анықталуы:

− сөздің тура және ауыспалы мағынасын (сөз мағынасының денотатты және коннотатты компоненттерінің мағыналық айырмашылықтарын);

− сөздердің лексикалық-семантикалық тіркесімділігінің қадағалануын және өзгеруін;

− көнерген сөздердің әдеби тіл құрамына енуін;

− жергілікті тіл ерекшеліктерінің ұғымдар мен түсініктерді беруде актуалдануының себептерін;

− кәсіби лексиканың әдеби тіл айналымына енуін;

− жаңа қолданыстардың ұғымдар мен түсініктерді беру үшін пайда болуы мен жасалуын;

− терминжасам мәселелерін;

− грамматикалық форманттардың қызметін;

− синоним, омоним, пароним категорияларының ерекшеліктерін танып-білуді қажет етеді.

Күрделі құбылыс болатынының тағы бір себебі лексикалық норманың қалыптасуының, орнығуының өзі адамның, қоғам мүшелерінің когнитивті санасына, білім деңгейіне, қоғамдағы тілдің орны мен рөліне, атқаратын қызметіне, жазба тіл мен ауызша сөздің өзара қарым-қатысы мен олардың коммуникативтік ортадағы арасалмағына, варианттылыққа байланысты.

Ал орфограмма ұғымы түбір сөздердің құрамындағы, босаралықпен және қосаралықпен (профессор Н. Уәли ұсынған термин бірге және бөлек, дефис арқылы жазылатын сөздердің жалпы сипатын белгілеуге өте қолайлы) жазылатындарды, бас әріп графемасының, қысқарған сөздердің, дауысты дыбыстардың қатар келуін немесе бірінің түсірілу (жұтылу) себептерін, басқа да емлесі екіұдай тілдік бірліктердің емлесін қамтиды.

Бұлардың барлығына да жазба коммуникацияның нұсқалары негіз болады. Қазіргі кезеңдегі жазба нұсқалардың қаншалықты тарамдалып кеткеніне тоқталмаса да болады. Басты назар аударарлық тұс – жазба нұсқалардың қай-қайсысына да болсын, ауызекі сөйлеу тілінің әсері айқын, басым. Әлеуметтік желілердегі жазба тілдің жаңа тілдік-стилдік сипатын, публицистикалық стилдің «стиларалық стил» деп бағалана бастағанын атамағанның өзінде, функционалдық тармақтардың негізгі түрлері де ауызша сөздің прагматикалық қуатын кеңінен пайдалана бастады. Мәселен, ғылыми ақпаратты беруде ғылыми-көпшілік стил түрі кеңінен таралып келеді. Баяндау тәсілі әрі ғылыми, әрі көпшілік мазмұнға көшкен кезде, сөз жоқ, субъектілік сөзқолданыс болмай қоймайды. Жазба тіл арқылы ақпарат беру орфографиялық нормаларға әсер етеді және орфографиялық норманың деңгейі арқылы танылады. Демек, Емле сөздігі үшін нормативтік меже – басты өлшем.

Ақпараттық-стилдік меже. Жалпы, орфограмма ұғымы жазылуында қиындықтар бар деген ұғыммен үндеседі. Орфограммалық реттеу арқылы ең алдымен тілдегі мүмкін варианттар жинақталады. Ендеше, емлесі қиындық келтірмейтін тілдік бірліктер сөздікке енгізілімеуі керек деген тәрізді пікір туындауы да мүмкін. Бірақ Емле сөздігі лексикографиялық еңбектің маңызды түрі, ұлттық кодтың көрсеткіші ретінде, тілдің диахронды-синхронды дамуынан ақпарат беретін, тиісті қағидалар мен дәстүрлі емлеге сәйкес фонетикалық, морфологиялық құрылымы жағынан проблемасы жоқ тілдік бірліктердің толыққанды тізбесін ұсынады. Әрине, бұл ретте іріктеу жұмысы болады. Айталық, *алақан, арман, тора, тарап, бап, сап, мемлекет, абырой, бауырсақ, қуырдақ, бидайық, қорытынды, құрылыс* типтес сөздердің емлесінде тұрақтылық анық, әйтсе де формант-тармен түрлену кезіндегі сөздің акустикасы мен перцепциясына қатысты өзгерістер (*алақанға – алақаңға* емес; *торабы – торапы* емес; *тарапы – тарабы* емес; *бабы – бапы* емес; сабы және сапы; *мемілекет* емес; *аброй* емес; *қортынды* емес; *бауырсақы* емес) осындай лексемалардың сөздікке енгізілуін міндеттейді.

Әдеби тілдің құрамындағы тілдік бірліктердің мүмкіндігінше толық жиынтығы стилдік қолданыстарды іріктеуді қажет етеді. Лексикографияның тәжірибесінде стилдік ерекшелігі бар сөзге міндетті түрде белгісөз (помета) қойылады.

Сөздік-3-те «стил» деген белгісөзбен (пометамен) бір тілдік бірлік көрсетілген: *жын-сайтан, жын-сайтанға* (пометалар кейінірек талданады). Сөз ретінде айта кетелік, академик Р. Сыздық *шайтан* және *сайтан* сөздерінің денотат және коннотат мағыналарын ажыратып, соңғысында (*сайтан, сайтан алғыр, сайтан қыз*) экспрессивті мағына бар екенін өз еңбектерінде көрсетіп өтеді. Ақпараттық-стилдік межені топтастырып алуымыздағы себеп – функционалдық стилдердегі әдеби тілдің құрамына енетін, орфограммасын да, нормалануын да белгілеу қажет болатын тілдік бірліктердің әдеби тілдің толығу процестеріне қатысын, іріктелу жолдарын анықтау.

Емле сөздігіне ғылым мен техника салаларына қатысты терминдер мен термин тіркестер енгізіледі. Бірақ Емле сөздігі терминдер сөздігінің көшірмесі емес. Термин жүйесі тарөрісті терминдерге және кең қолданыстағы терминдерге жіктелетіндігі белгілі. Емле сөздігі тар аядағы терминдердің баршасын бірдей лұғатсөз қатарына қосуды міндет етпейді. Ал кең қолданыстағы терминдер дегеніміздің өзі шартты бөлініс болып табылады, олар публицистикалық стилде, ресми-іскери стилде, ауызша сөзде (академик Р. Сыздық осы термин арқылы шаршытоп алындағы ресми сөз бен күнделікті ауызекі сөйлеу тілін бірге қарастырған) жоғары жиілікпен қолданыла алады. Осы топтағылар және ішінара тарөрісті терминдер, орфограммасын нақтылау қажет болған жағдайда, Емле сөздігінің басты реестрінде – лұғатсөзде тіркеледі және лингвистикалық сараптама, іріктеу жүзеге асырылады. Мәселен, терминдер сөздігінде *тұқым қуушылық* және *тұқымқуалаушылық* варианттары берілген. Сараптама барысында тілдік бірліктің ұғымдық аппаратты бере алатын мағыналық сыйымдылығы, сондай-ақ дұрыс орфограммасы – бірге жазылуының негіздері дәлелденеді. Сөздік-2 және Сөздік-3 тізбесінде терминдердің көлемі жағынан айырмашылықтар бар, түптеп келгенде, Емле сөздігінде әр сала терминдерінің саны жағынан молая түсуі ақпарат беру, әдеби тілдің баю жолдарын көрсету және орфограммасын нақтылау мүддесінен туындаған.

Емле сөздігінің келесі басылымдарында әсіресе тарөрісті терминдердің жазылуы басты назарға алынатын болады, оның себебі графиканың латынша негізге ауысуына байланысты.

Қолданыс жиілігі межесі. Ортологиялық талдау. Емле сөздігінің кезекті басылымын әзірлеу барысында тілдік бірліктердің қолданыс жиілігін сарапқа салу маңызды рөл атқарады. Қазақ сөзінің жиі игерілетін арнасы да, орфограммадағы өзгерістерді де танытатын нұсқалар – жазба коммуникацияның түрлері. Соңғы жылдары жазба нұсқалардың түрлері, жанрлық тарамдалуы мейлінше көбейді. Жазармандардың көрсеткіші де сан түрлі: кәсіби мамандармен қатар қалың жұртшылықтың білімі, әлеуметтік ортасы әр деңгейдегі өкілдері қоғамдағы барлық мәселелерге пікір қосу арқылы араласып келеді. Осы көрсеткіш қазақ сөзінің жазылуында еркіндіктер туғызды, сөйтіп, бірқатар тілдік бірліктердің емлесін дұрыс көрсетудің қажеттілігі туындады. Бұл ретте Емле сөздігін түзушілердің алдында екі міндет болады: бірі – тарихи-дәстүрлі принцип негізінде жазу практикасында орныққан, нормасы дәлелденген орфографиялық норманы қайырадан бекітіп, ұсыну, екіншісі – жазу практикасында байқалған әрбір фактіні сарапқа салу. Дамыған тілдерде тілдегі жалт еткен өзгерісті дереу жинап алып отыратын қызмет қалыптасқан. Соның өзінде

де Емле сөздігі тілдегі соны құбылыстарды тіркеуде кеш қалып отырады.

Орфограммасын реттеуді қажет ететін тілдік бірліктердің негізгісі, жоғарыда айтқанымыздай, тілдің ішкі жүйесіне тән заңдылықтарды басшылыққа алу. Дей тұрғанмен табиғи заңдылықтардың өзі тілдің даму жолдарында өзгеріп отыратыны белгілі. Тілдің қолданылу аясы кеңіген сайын өзгерістер тілдің жетілген сипатын танытады. Демек, тілдің ішкі, табиғи жүйесіне жаңалық әкелген өзгерістер – позитивті құбылыс, тілдің жетіле түскендігінің белгісі. Сол себепті бұл жайт зерделеуді қажет етеді. Бұл үшін тілдік бірліктердің қолданыс жиілігі сарапқа салынады. Бұл ретте ең алдымен тілдік тұлға деңгейіндегі, қазақ тілінен жетік, тілдің эксплицитті нормаларын білетін және мойындайтын жазармандар (жазушы, журналист, публицист, қазақ тілінде жоғары білімі бар мамандар және т.б.) қатысатын, ресми ақпараттан бастап көркем очерк, көркем туындыға дейін жанрлардың түр-түрінен орын берілетін беделді жазба нұсқалардың (мәселен, «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі» газеттері) материалдары негізге алынады. Солай бола тұрса да жазба коммуникацияда еркіндіктер (*визуалды еркіндіктер* деп атауға болады) бар: эксплицитті емле нормаларынан ауытқудың себептері – а) саналы түрде автордың өз нормасын ұсынуы; ә) авторлық орфография; б) терім кезінде кеткен қателіктер. Соңғы техникалық қателіктердің өзі де назарда болуы тиіс.

Беделді басылымдардан іріктелген фактілердің бір тобы төмендегідей:

− бір мәтінде *көркемсурет* термині үш түрлі орфограммамен берілген: *көркем сурет* (бөлек), *көркем-сурет* (дефис арқылы) және бірге таңбаланған. *Сан салалы, сан алуан, әр алуан, кез келген, алдын ала, дер кезінде, ұланбайтақ, ұланғайыр, ұзынсонар, ұзын-ырғасы, таутұлға, кісікиік* тәрізді сөздер босаралықпен, қосаралықпен немесе бірге жазылған: *Мүлде* ***кісі киік*** *болып кеткен Айбар бұл сөздің астарына үніліп те қарамай... Оны өзім де білмеймін, ойыма келген* ***кез-келген*** *нөмірді тере салдым* («Қазақ әдебиеті» газетінен). *Басқосудың уақыты туралы* ***алдын-ала*** *хабарланады* («Айқын» газетінен).

− *айрықша, қайырылу* типтес формалар орфографиялық варианттар түзеді: *«Әпке» деп* ***қайрылушы*** *едім* («Ана тілі» газетінен). *Енді бұл* ***айырықша*** *мәселе болып отыр* («Қазақ әдебиеті» газетінен);

− *пендеауи; тауысқысыз*: *«Айтарын айтып, жазарын жазып үлгермеді-ау» дейтін* ***пендеауи*** *өкініштің болғаны рас* («Ана тілі» газетінен). *Айбардың сұрғұлт жүзіне,* ***түңіліңкі*** *қабағына біраз қарап жатты* («Қазақ әдебиеті» газетінен). Бұларды авторлық орфография ретінде бағалауға болады.

− *ұ, ы, і* дыбыстарына байланысты бірнеше орфограмма орын алып келеді: *Тордың көкмұнар саңлауынан анасының аққұба өңі, әкесінің қарасұр жүзі қылаңыта шалынды. Айбардың* ***сұрғұлт*** *жүзіне...* («Қазақ әдебиеті» газетінен).

− *Анам есіктің алдында* ***туырдық*** *жамап отыр екен* («Қазақ әдебиеті» газетінен). Терімнен кеткен олқылық деп бағалаймыз.

Сонымен қатар күнделікті ақпараттар жиынтығының арнасы, тілі мен стилі беделді нұсқалардан айырмаланатын, әлеуметтік топтарға, жастарға, белгілі бір сала мамандарына, ойын-сауықты насихаттауға арналған түрлі мемлекеттік емес басылымдарда, әлеуметтік желі материалдарында қазақ тіліндегі дыбыстық құбылыстардың (протеза, эпитеза, редукция және басқалар) жазуға көшірілуінен де емле мәселелері туындайды. Бұған *самрұқ, мақлұқ* сияқты сөздер дәлел бола алады. Кең қолданыстағы кірме сөздердің емлесінде, мәселен, қалыптасқан ереже қағидаларынан тыс қолданыстар бар: *штамп – штампты / штампыны; митинг – митингтер / митингілер; бірінші рангілі және бірінші рангылы капитан* дегендермен қатар сөз тіркестерінің сыңарларындағы дыбыстың ығыстырылуы (элизия құбылысы): *бара алмаймын – баралмаймын* және сөз соңындағы дыбыстардың немесе тұтас буынның жұтылуы (аферезис): *деймін – дим; дейді – дид / дейд*; *барам ғой – барам ғо* тәрізділер тілдің жұмсалымында бар. Сол сияқты *секпіл / сепкіл; айналу / айлану; әпке / әкпе; тепкішек / текпішек* сияқты бірнеше орфограммадағы фактілерді кездестіруге болады.

Бұндай жағдайларда кей реттерде «осылай қате жазып жүр» және «бұлардың дұрыс нормасы сөздікте көрсетілген» деген мазмұндағы уәждер айтылады. Әрине, бір қарағанда, тіл жүйесінің заңдылықтарына әсер ететіндей фактілер емес деп бейтарап қарауға да болады. Осындай фактілер тіл мәдениетінің төмендеуіне әсер етеді. Заңнамалық құжаттарда лингвистикалық кеңістікте тіл мәдениетін арттыру үшін сөйлеу мен жазудың арақатысын анықтаудың аса өзектілігіне мән берілген (Мемлекеттік бағдарлама, 2011). Сондықтан тіл мәдениетінің бір компоненті ретінде ортологияның теориялық және практикалық мүддесі де, мақсаты да жұмсалымдағы әрбір тілдік бірлікті сарапқа салу арқылы шешіледі.

Ортологиялық талдау. Мәселенің тиімді шешілуі үшін ортологиялық талдау жүзеге асырылады.

Ортологиялық талдау терминін лингвистикалық талдаудың бір түрі ретінде ұсынамыз.

Ортологиялық талдау қалай жүзеге асырылады? Тілдік бірліктердің әдеби // әдеби емес, емле нормасы дұрыс / емле нормасы дұрыс емес жайы қалай анықталмақ?

Бұл ретте кешенді сипаттама жасалады: оның бірі – жұмсалымда көрініс берген тілдік бірлікті жеке алып, тілдің жүйесіне, тіл заңдылықтарына қатысын анықтау, екіншісі – тілдік бірліктің қолданысқа түскен себептерін танып-білу. Бұлайша талдау өзара тығыз байланыста. Талдау барысында бірде тілдік бірліктің тіл заңдылықтарына тән сапасы, белгісі немесе керісінше, қолданыстағы жиілігі басым түсуі, тіпті екеуі де тең түсуі мүмкін. Талдау кезеңдерінде бір типтес моделдер арасындағы айырмашылықтар, жарыспалы нұсқалар да анықталады.

Зерттеушілердің бірі қызықты пікірін ұсынған: «Сөйлемнің құрамындағы сөзді жұлып алып, оқшаулап, анатомиялық үстелдің үстіне салып қарасақ, сонда ғана сөздің «тірі» емес екендігіне, денеден ажырап кеткен бір мүше сияқты соншалықты қауқарсыз екендігіне көз жеткіземіз» (Касарес, 1958: 64).

Ортологиялық талдау құрылымы жағынан бірдей тілдік бірліктерді бірүлгі моделіне салудың да мүмкін болмайтынын көрсетіп береді. Осылайша ортологиялық талдауды емле нормаларының мәселелерін дәлелдеуді қамтамасыз ететін толыққанды, кешенді лингвистикалық әдіс деп танимыз.

Соңғы жылдардағы жазба нұсқаларда *ауыздан-ауызға (тарау), жылдан-жылға, күннен-күнге, қолдан-қолға (тұрмау), ұрпақтан-ұрпаққа* құрылымдары *ауыздан ауызға, жылдан жылға, қолдан қолға, ұрпақтан ұрпаққа* болып, тіркес түрінде орфографиялық варианттар түзіп, жазылып келеді.

Емле нормасын белгілеу үшін ортологиялық талдау керек болады.

Қолда бар мәтіндердегі жұмсалым жиілігі мен емле сөздіктеріндегі мәліметтер тайталас түседі.

Көркем мәтіндерде:

Сонда ат-атағы баяғының батырындай ***ауыздан-ауызға*** *тараған ер шопандар қимылы біздің бүгінгі күннің анық аңызына айналған* (М. Әуезов, Алғы шеп). *...май айының алғашқы күндері бойында* ***ауыздан ауызға*** *көшті* (М. Әуезов, Шығ.). *Жыл өткен сайын қарқындаймыз* ***жылдан жылға*** (І. Жансүгіров, Шығ. жин.). *Бағың* ***күннен күнге*** *зияда болсын. Дәулетің шайқалмасын* (М. Мағауин, Аласапыран). ***Күннен күнге*** *дербестігім нығайып, Тез алсыншы жанталасқан ел демін* (К. Салықов, Жезкиік). *Жер жүзі* ***жылдан жылға*** *болды абат, Шөлстан шөп шықпаған болды сабат* (Т. Ізтілеуов, Рүстем...).

Көсемсөз мәтіндерінде:

Тарихи тұрғыда қалыптасып, ***ұрпақтан-ұрпаққа*** *беріліп отыратын дағдылы қарекет пен мінез-құлық нысандары...* («Қазақ әдебиеті» газетінен). *Астана* ***жылдан-жылға, күннен-күнге*** *көркейіп келеді* («Егемен Қазақстан», 14 наурыз, 2011жыл). ***...ұрпақтан ұрпаққа*** *мирас болған үлкен мұра сол халықтың өмірінің мәні болып есептелген жөн-жоралғы, әдет-ғұрып заңдарымен эстетикалық, адамгершілік мұраттары болып табылады* (Қаз. дала. ойшыл.). *Қазақ дәстүрі* ***ұрпақтан-ұрпаққа*** *жалғасса лазым* («Қазақ әдебиеті» газетінен).

Ресми мәтіндерде:

...ұрпақтан ұрпаққа *берілетін және материалдық емес мәдени құндылық болып табылатын салттар, түсініктер мен пайымдардың нысандары* (Материалдық емес мәдени мұра туралы ереже).

Сөздік-2 және Сөздік-3-те көрсетілген күрделі сөздер қосаралықпен, дефис арқылы берілген.

Фактілер орфографиялық варианттардың бар екендігін айғақтайды. Талданып отырған тілдік бірліктердің босаралықпен немесе қосаралықпен жазылуының сандық деңгейі де теңбе-теңге жуықтайды. Бұл ретте күрделі сөздерді лингвистикалық тұрғыдан және қолданыс жиілігі тұрғысынан, яғни жеке-дара бөліп алып, қолданыстарын жинақтап, және бір-бірімен салыстыру арқылы талдаудың қажеттілігі туындайды.

Босаралықпен жазылуын бекітуге уәж – осы тілдік бірліктерді фразалық тіркес деп тану. Рас, түркітану бойынша құнды еңбек – «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» *ауыздан ауызға тарау, қолдан қолға өту* фраза ретінде тіркелген (Кеңесбаев, 1977: 42).

Бірақ Сөздік-1-ден бастап (1957 жылғы сөздік) қосаралықпен жазу нормасы белгіленген. Тегінде, *ауыздан-ауызға (тарау), жылдан-жылға, күннен-күнге, қолдан-қолға (тұрмау), ұрпақтан-ұрпаққа* моделі осы қатарлармен шектеледі, жинақтауды, мөлшерлеуді, іс-қимылдың сатылана өтетіндігін білдіретін семантикалық тұтастыққа ие, бір лексема біртұтастықта

қайталанып жұмсалады, *көзден-көзге, тәуліктен-тәулікке немесе перзенттен-перзентке, сағаттан-сағатқа* құрылымдары жоқ.

Жазу практикасы, емле нормаларын анықтаудың қолданыс жиілігі межесінен өткізу талданып отырған тілдік бірліктердің қосаралықпен, дефис арқылы жазылуының басымдығын көрсетеді. Бұл ретте қос сөз категориясының сипаттамасы ілгері шығады. Белгілі ғалым, профессор А. Ысқақов бір сөздің қайталануы арқылы жасалатын қайталама қос сөздің қатарында қосымшалы қос сөз терминін қолданады (Ысқақов, 1974: 113). *Ауыздан-ауызға (тарау), жылдан-жылға, күннен-күнге, қолдан-қолға (тұрмау), ұрпақтан-ұрпаққа, тектен-текке, бостан-босқа, құрдан-құр* және *қолма-қол, ауызба-ауыз, сөзбе-сөз, көзбе-көз, бетпе-бет, жүзбе-жүз, жылма-жыл, жолма-жол* қосымшалы қайталама қос сөздердің парадигмалық түзімін құрайды. Сөз ретінде айта кетелік, қосымшалы қайталама қос сөз құрамындағы *-ба, -бе, -ма, -пе* тұлғаларының мағыналары анықтала қоймаған.

Қазіргі ресми-іскери және көсемсөз мәтіндерінде *кезкелген // кез-келген, алдын-ала // алдын ала, сан салалы // сан-салалы* орфограммалары жиі кездеседі. Бұлайша болудың бір себебі – түптөркіні бөлек жазылатын тіркес болғанымен, көптеген тіркестер бір ырғақпен, өзара үйлесіммен айтылады, ырғақпен айтылуына сөздің құрамындағы бірыңғай, өзара үндесетін дыбыстар, буындар себепкер болады. Айтылымның және перцепцияның осы ықпалы жазу дағдысына әсер етеді, сөйтіп, осы ықпалдан түптөркіні тұрақты тіркес болғандардың өзі қосаралықпен немесе бірге жазыла бастайды. Беделді нұсқалардағы қолданыс жиілігі мен тіл заңдылықтарының өзара сабақтастықта саралануы арқылы емле нормасы қалыптасады.

1978 жылғы Емле сөздігінен (Сөздік-1) бастап қазақ сөзінің түбір күйінің, грамматикалық түрленімінің орфографиялық нормасында тұрақтылық бар. Бұл қазақ орфографиясы принциптерінің ғылыми тұрғыдан дұрыс таңдалғанын дәлелдейді.

Бұдан кейінгі жылдарда жазба нұсқалар және Сөздік-2 мен Сөздік-3 арасындағы әртүрлі орфограммалар латынграфикалы әліпби негізінде жасалатын Емле сөздігін (Сөздік-4) түзуде ортологиялық талдаудан өтеді.

Жазу практикасында кездесетін, *епті* түбіріне мағыналас *епсекті // ебсекті, епетейлі // ебдейлі, ебедейсіз // епетейсіз // ебдейсіз, ептейлік* тұлғаларының баршасы да сөздікке ену керек пе немесе олардың бірін норма деп тану жайы ортологиялық талдау арқылы дәлелденеді. Тағы да *алақанат (қар), алабөтен (болу), көк ет // көгет, күн ара // күнара; күн ұзын // күнұзын, күнұзаққа, күн шуақ // күншуақ* Сөздік-2-де бөлек таңбаланып, Сөздік-3-те бірге жазылуын, сондай-ақ *ғапіл // ғапіл, қадім // қадым, қадір // қадыр, күшала // күшәла, нафіл // нәпіл* тәріздес араб-парсылық сөздердің орфограммасы осы әдіс арқылы реттеле түседі. Жазба нұсқалардағы *неғып, неғылған (неғып жүрсіз; неғылған адам)* тұлғаларының орфограммасы Сөздік-2-ден бастап әр басқа. Алғашқы сөздікте не қылып формасы ұяда берілген болса, Сөздік-3-те бұлардың екеуі де тіркелмеген. 15 томдық сөздіктер *неғып (сөйл.)* белгісі арқылы берілген *неғылған* сөзі әліпби ретінде жоқ. Алайда жазба тіл осы тілдік бірліктердің жиі қолданысын көрсетеді. Бір ғана мысал:

Ескілік, жаңалықтың арасымын. «Аталсаң ауылыңмен» деген мақал, Бұзайын елдің ***неғып*** *рәсімін* (Б. Майлин, Таңд. шығ.). *Аршалы сай!* ***Неғылған*** *көркем едің! Сол түні неге мені өртемедің?* (М. Мақатаев, Өлеңдер жинағы).

Екі буынды түбір сөздің соңғы буынындағы */ы/* және */і/* дыбыстарының емлесі Сөздік-1-ден бастап ортологиялық кодталған, ортологиялық қалыптанған. Емле нормаларының күллі түркітану бойынша алғашқы және ғажап үлгісін жасаған академик Р. Сыздықтың 1959 жылғы тұңғыш Анықтағышында бірқатар сөздер тәуелденгенінде, *[ы], [і]* дыбыстарының сақталатын тұстары және сусып түсіп қалатыны емле тұрғысынан кодталған. Емледегі осы дәстүрлі принцип Сөздіктердің кейінгі жарияланымдарында сақталып келеді және жазу дағдысында да орныққан: *көрік >< көрігі*, бірақ: *көркі; ойын><ойыны,* бірақ: *ойнау; қорық>< қорығы,* бірақ: *қорықты><қорқақ / қорқыныш.* Соңғы буынында *[ы]* және *[і]* дыбыстары бар *тегеурін, жасырын, ықылым, қарауыл* тәрізді үш немесе көп буынды сөздердің емлесінде қиындықтар кездеспейді. 1983 жылғы Емле ережелерінде де бұл ерекшелік жеке тармақта нақтыланған.

Салыстырылған фактілер арқылы орфографиялық норманы қалыптастыруда жазба нұсқалардағы қолданыстың маңызды екендігі анықталады. Дегенмен Емле сөздіктерінде сөздің түбір қалпын көрсету, сөздің түбірін сақтау міндетті. Осылайша сөздің түбір қалпы мен қолданыстағы өзгерісі арасында кейде тепе-теңдік, кейде теңсіздік пайда болады. Сөздің түбірі мен сөз түбіріндегі дыбыстардың сусып түсіп қалуынан пайда болған орфограмманың

қолданыс жиілігіне қарай кейде жарыспа нұсқалар пайда болады. Бұл – бірте-бірте жүретін үдерістердің бірі. Сөз ретінде айта кетелік, әлемдік ғылымдағы эволюция және даму (развитие) терминдері өзара мағыналас болғанымен, ғалымдар оларды ажыратады: эволюция – тілдегі түбегейлі өзгерістер деген сөз, ал даму тілдің қолданысындағы жаңа сипаттардың басымдық таныта келе, ауызша тіл мен жазба тілдің дағдысына, нормасына айналуын білдіреді (Рождественский 1990).

Сөздік-3-те *аулы ж. ауылы, аузы ж. ауызы, даусы ж. дауысы* қатарларының тіркелуі қолданыс жиілігіне байланысты.

Тілдік бірліктердің қолданыс жиілігін ескере отырып, ортологиялық талдау жасау Емле сөздігінің қатарын түзетін сөздердің нормативтік, ақпараттық, стилдік, кей реттерде эстетикалық межесін дәл сараптауға мүмкіндік береді.

Тілдік бірліктерді біріздендіру межесі немесе жүйелілік принципі. Емле сөздігіне енгізілетін тілдік бірліктерді жүйелеу ұстанымы – маңызды принциптердің бірі. Бұл принцип Сөздіктің құрамы мен құрылымын жүйелеу арқылы анықталады.

Сөздіктің құрамы мен құрылымы жөніндегі ақпарат, әдетте, Сөздіктің Алғысөзінде беріледі. Алғысөз негізінде Сөздік түзілген кезеңде әдеби норманың қалай және қай деңгейлерде қалыптасқаны және қалыптану үдерістеріне ыңғайланған тілдік бірліктердің сипаты еркін түрде баяндалады. Сөздік-2 нұсқасында сөздіктің құрылымы сөз таптарына қарай жүйеленіп көрсетілген. Осындай нақтылық сол кезеңде маңызды еді, өйткені әсіресе сөзтудырушы қосымшалардың өнімділігі, мағына ажырататын қызметі молайған тұста, бірге немесе бөлек жазылатын күрделі сөздердің орфографиялануының түйінді жайттары анықтала бастаған кезде, жазуда байқалған көптеген проблемаларды талдап, түсіндіріп берудің бірден-бір қолайлы жолы осы болды. Сондықтан, айталық, Сөздік-2-нің Алғысөзінде *-шы, -шылық* қосымшалары арқылы жасалған, лексикалық мағынаға ие болған *ағартушы, ағартушылық* деген сөздердің тіркелетіндігі, ал *қабылданушы* немесе *қабылданушылық* дегендердің сөздікке енгізілмеуінің себептері түсіндірілген. Сондай-ақ етістіктің етіс формаларының да Сөздік-1-ге енетіндері және тіркелмейтін формалары әбден анықталған: *қуану* түбірі арқылы жасалғандардың қатарында *қуанту, қуанысу* тұлғалары үлгі ретінде алынған, ал етіс форманттарының одан әрі сатылана жалғануында (*қуандырту, қуантқызу*) емле проблемасы болмағандықтан, сөзтізбе қатарында берілмейтіндігі көрсетілген. Осылайша жүйелену кейінгі емле сөздіктерінде біршама реттерде назарда болды.

Сөздік-3-тің Алғысөзінің құрамы мен құрылымы басқаша мазмұнда. Бұл – заңды да, өйткені Сөздік-2-де сұрыпталып берілген тілдік бірліктердің нормасы мейлінше нақты болса, соңғы басылымда жазу практикасында пайда болған емле нормасына қатысты күрделі тұстарды және еңбектің 2005, 2007-жылдардан кейінгі толықтырылу, түзетілу себептерін егжей-тегжейлі баяндау мақсаты бар. Сөздік-3-тің алтыншы басылымының мақсаты «әдеби тілдің толық корпусын жасау, осы себепті тілдің бүгінгі тынысын тап басатындай, тілдің ішкі құрылымындағы өзгерістер мен қоғамдағы әртүрлі жаңалықтарды көрсететіндей болуы» ескерілгендігі айтылған (Орфографиялық сөздік, 2013). Сөздікке осы аталғандармен қатар жаңадан пайда болған терминдер мен сөз тіркестері, көне, ескі кітаби сөздердің дұрыс жазылу емлесі жинақталған. Бірге және бөлек жазылатын сөздер тобы толықтырылып, реттеле түскен. Алтыншы басылымның құнды жақтары бұлармен де шектелмейді.

Тілдегі жаңа сөздердің нормалануын көрсету (*ғаламтор, айқұлақ, ықпалшара*), әлеуметтік мәні жоғарылаған діни лексиканың топтастырылуы (*аятолла, ғұсыл, ифтар*), терминжасам жүйесінің қазақыландырылуына байланысты молайған стандарт тілдік бірліктердің (*зейнетақы қоры, геосаяси түзілім, еншілес компания*) енгізілуі әдеби тілдің корпусын қалыптастырғанына дәлел.

Ал емле мәселесіне келгенде, Сөздік-3-тің құнды жақтарының бір тобы – орфограммасы әртүрлі, емлесінде қиындықтар бар тілдік бірліктердің – көне, ескі кітаби сөздердің, бірге және бөлек жазылатын сөздердің (*қолорамал, беторамал, асқасық*) толықтырылуы және реттелуі, жарыспалы қатарлардың (*адал // халал; уәде // уағда; әкім // хакім*) арнаулы стильдік белгілермен саралануы.

Академик Р. Сыздық Емле сөздігінің әр басылымы сайын, әр басылымның алғысөзінде сөздіктің құрылымы мен құрамын жетілдірудің, толықтырудың, түзетулер енгізудің қажет екендігін әрдайым айтқан. Сөздіктің жетілдіріліп, жаңартылып, түзетілетіндігінің басты себептерінің бірі – жазу практикасындағы жаңа құбылыстарды ескеруге байланысты. Жаңарту мен жетілдіруді әдеби тілдің қолданысына ене

бастаған жаңалықтарды лұғатсөзге іріктеп қосу, алдыңғы басылымдарда тіркелген, бірақ қоғам өзгерістеріне қарай актуалдылығын азайтқан, орфограммасында қиындықтар жоқ тілдік бірліктерді сараптау деген түсінікке саяды. Ал түзетулер дегеніміз әредік орфограмаларды, айталық, дыбыстық алмасу құбылыстарын, бірге және бөлек жазылатын сөздердің емлесін біріздендіру ісімен байланысты. Жетілдіру де, жаңартулар мен түзетулер де Сөздіктің құрамын түгелдей өзгерту дегенді білдірмейтінін атап айту керек. Қазақ тілі емле сөздігінің құрамына енген лексемалар – алғашқы басылымдарынан бастап-ақ тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкес іріктелген, жазу практикасында емлесі қалыптасқан, тәжірибеден өткен тілдік бірліктер. Дегенмен кей реттерде тілдік бірліктердің емлесін қайта қарау қажеттігі туындайды. Мәселен, 1959 жылғы Анықтағыштың бірінші нұсқасында акедемик Р. Сыздық *ауыл шаруашылығы* терминінің бөлек жазылатындығын, тұтас бір мағынада анықтауыштық қызметке ауысқанда да бөлек, бірақ *ауыл шаруашылық артелі* болып, тәуелдік формасының түсіп қалатындығын норма ретінде қалыптастырған болатын. Осы қағида Сөздік-2-де сақталған, Сөздік-3-те орфограмма өзгерген: *ауылшаруашылығы* және *ауылшаруашылық* формасы ұсынылған. Соңғы басылымдағы осы өзгерістің дәйекті, объективті себебі жазу практикасында қалыптаса бастаған емлеге қатысты болды. Ал жазу практикасында осылайша бірге жазылуына себепкер болған фактордың негізгісі – сыртқы (бөгде) қолданыс заңдылықтарының ықпалы, ғылым мен техника салаларының аталымдарының өзге тілдің құрылымын сақтап аударылуы (*сельскохозяйственные продукты*; бұл себепшіге көптеген мысалдар бар). Келесі фактор терминжасамның негізгі ұстанымдарының бірі ықшамдылыққа байланысты, осыған қатысы бар тағы бір себеп – жазу практикасы күрделі сөздерді бірге жазуға басымдық беріп келеді. Сонымен қатар *-лық* (варианттарымен қоса алғанда) форманты жинақтау, ықшамдау қызметін атқарады.

Осы жайттарға жүргізілген ортологиялық талдау арқылы *ауыл шаруашылығы* изафет тіркес ретінде бөлек таңбаланатындығы (*ауыл шаруашылығына жас мамандар керек*); ал күрделі анықтауыш ретінде бірге жазылатындығы (*ауылшаруашылық өнімдері*) Емле сөздігінің келесі басылымындарында қалыптандырылады. Байырғы, дәстүрлі норма мен «жас» норманың арасындағы айырмашылықты салыстыру, ортологиялық талдау, жазу дағдысын ескеру нәтижесінде емле нормасы жетіледі, жаңартылады және түзетіледі. Бұл ретте біз екі мәселеге: а) емле нормаларының қоғам дамуының кезеңдеріне қарай жетіле түсетіндігіне және ә) нормалану үдерістерінде тілдің ішкі заңдылықтарын таяныш ететін дәстүрлі емле нормалары мен тілде жүріп жататын сипаттарды көрсететін жазу практикасында мақұлданған, кодификациялана бастаған (қолданыс жиілігі жоғары) нормалық белгілердің арақатынасын анықтаудың маңыздылығын тағы бір мәрте атап өтеміз. Тіпті емле нормаларын белгілеуде соңғысы басымдық беретін фактілер жиі кездеседі. Жетілдіру мен түзетулер лұғатсөздің ұясында да де жүргізіледі.

Сөздіктің құрамын толықтыру да маңызды. Мәселен, келесі басылымдарда *ақжарылқап (заман), рамазан (ай атауы), құстаңдай (ою), қараторы (түс)* лексемаларымен қатар Ә. Кекілбаев, М. Мағауин сынды қаламгерлердің тарихи тақырыпқа арналған шығармаларда кеңінен жұмсалған *алашбегі, ұлысбегі* тәріздес сөздерді, *ақпар кесе (жерг.), аударматану (терм.)* дегендерді сөзтізбеге енгізу керек болады, Сөздік ғылым мен техникадағы, оқу-ағарту салаларындағы жаңа терминдермен, актуалды кірме сөздермен толықтырылады.

Емле сөздігінің құрамы. Емле сөздігі – әдеби тілдің құрамындағы тілдік бірліктердің көрсеткіші. Ал әдеби тілдің құрамындағы тілдік бірліктерді шартты түрде түрде бірнеше топқа бөлуге болады. Олар:

− жергілікті тіл ерекшеліктері және кәсіби лексика;

− тілдегі жаңалықтар / жаңа сөздер / жаңа қолданыстар;

− терминдер және кірме сөздер.

Топтастырылған қабаттардың қай-қайсысында лұғатсөз қатарына іріктеу, орфограммасын нақтылау тіл қолданысындағы өзгерістерді қамтуы жағынан да, Сөздіктің нормативті сапасын арттыруда да маңызды.

Қорытынды

Қазақ тілтанымында қазақ лексикографиясының негізгі бағыттары тиянақты зерделенген. Зерттеу қорытындыларынан, орфографияға қатысты басқа да ғылыми-көпшілік мазмұндағы пікірлерден нормативтік сөздіктің құрылымы мен құрамына қатысты пайдалы ұсыныстарды кездестіреміз. Емле сөздігін түзудің де озық тәжірибесі бар, әсіресе Сөздіктің соңғы басылымы тіл дамуының синхрониясы мен диахрониясы-

нан, орфографиялық өзгерістерден мол мәлімет беруі жағынан аса құнды. Алайда сөздікке практикалық, аналитикалық талдау ұдайы жүргізіліп отырса, жалпы тіл дамуына тән моделдер, ерекшеліктер жинақтала түсетіні, ал бұл теориялық талдауларға тиімді ықпал жасайтыны, демек, ғылыми тұжырымдардың қалыптасуы тіл жүйесіндегі, сөйленіс жүйесіндегі белгілі бір кезеңдердегі басты сипаттарды танытуға ықпал жасайтыны сөзсіз. Емле сөздігінің құрылымы мен құрамына қатысты баяндалған жайттар нормативтік сөздіктің теориялық мәселелерінің баршасын дерлік анықтап берді деуден аулақпыз. Көздегеніміз – Академик Р. Сыздықтың «нормативтік сөздік үшін әрдайым жетілдіру, түзету, біріздендіру ісі маңызды» деген мазмұндағы ұлағатты сөзін басшылыққа ала отырып, қоғам сұранысына сәйкес келетін, жоғары деңгейдегі лексикографиялық еңбектің айрықша түрінің – Емле сөздігінің кемелдене түсуіне үлес қосу. Сөздіктің қай түрі үшін болмасын, ғылым мен жазу және қолданылу дағдысының тығыз сабақтастығына негізделетін ортологиялық талдау жүргізу аса маңызды. Бұл лингвистикалық әдіс тілтанымның әр саласының мамандарының бірлесе атқарған жұмысының нәтижесінде ғана тиімді бола алады.

Ғылыми зерттелген, тіл қолданысы мен тіл жүйесінің өзара қатысы, тілдің даму сипатына тән өзгерістер сарапталған жұмыстың нәтижесі – нормативті Емле сөздігі салалық, терминологиялық, екітілді, аспектілік және білім беру салаларына арналған сөздіктердің құрылымына, жүйеленуіне, тілдік бірліктердің нормалануына негіз болады.

Мақала бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясындағы OR11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» деп аталатын ғылыми бағдарлама жоспарына сәйкес әзірленген.

Әдебиеттер

Морковкин В.В. Типология филологических словарей // Vocabulum et vocabularium. – Вып. 1. – Харьков, 1994. – С. 13-23.

Лейчик В.М. Опыт построения классификации терминологических словарей // Теория и практика научно-технической лексикографии. – Москва., 1988. – С. 41-46.

Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Апресян Ю.Д. Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. – С. 348-389.

Oxford English Dictionary // Википидия. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Oxford_English_Dictionary

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1 т. – Алматы, 2011. – 752 б.

Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері: филол. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2003. – 290 б.

Гак В.Г. Лингвистические словари и экстралингвистическая информация // Вопросы языкознания. –№2. – 1987. – С.3-16.

Гак В.Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С.11-27.

Хусаинова Л.М. Принципы составления орфографических словарей башкирского языка // Вестник Оренбургского государственного университета. – №7(207). – 2017. – С.62-66.

Сагынбаева Б., Сулейманова Н. Азыркы кыргыз тилиндеги көп кетирилген каталардын типтери жана түрлөрү // Manas Sosyal Arastirmalar Dergisi. – Vol.4. – Iss.5. – 2015. – Б. 118-134

Апресян Ю.Д. Лексикографическая концепция НБАРСа // НБАРС. – Т.1. – Москва, 1993. – С.6-17.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Өнд., толықт., 3-бас. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым акад. Тіл білімі институты, 1988. – 400 б.

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Изд 7-е. – Москва: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.

Уәли Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының теориялық негіздері. – Алматы: Арыс баспасы, 2020. – 181 б.

Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.

Қазақстан Республикасындағы Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 жарлығымен бекітілген. – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110

Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. — 355 с.

Кеңесбаев С. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1977. – 712 б.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: жоғарғы оқу орындарының филология факультеттеріне арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1974. – 407 б.

Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – Москва: Высшая школа, 1990. – 381 с.

Орфографиялық сөздік. Алтыншы басылым / Құраст.: Н. Уәли, Қ. Күдеринова, А. Фазылжанова, Ж. Исаева, Н. Әміржанова, А. Әмірбекова. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 720 б.

References

Apresяn D. (1993). Leksikograficheskaia konsepsiia NBARS [Lexicographic concept of NBARS] // NBARS. Vol.1. Moskow. 1993. P. 6-17. (in Russian)

Apresian U.D. (1995). Obraz cheloveka po dannym iazyka: popytka sistemnogo opisania [The image of a person according to language data: an attempt at a systematic description]. Izbrannye trudy. İntegralnoe opisanie izyka i sistemnaa leksikografia [Selected Works. Integral description of the language and systemic lexicography]. Moskow. 1995. P. 348-389. (in Russian)

Gak V.G. (1977). O nekotoryh zakonomernostiah razvitia leksikografii [On some patterns of development of lexicography]. Aktualnye problemy uchebnoi leksikografii [Actual problems of educational lexicography]. Moskow. 1977. P. 11-27. (in Russian)

Gak V.G. (1987). Lingvisticheskie slovari i ekstralingvisticheskaia informasia [Linguistic dictionaries and extralinguistic information]. Voprosy iazykoznania [Questions of linguistics]. Iss. 2. 1987. P. 3-16. (in Russian)

Husainova L.M. (2017). Prinsipy sostavlenia orfograficheskih slovarei bashkirskogo iazyka [Principles of drawing up spelling dictionaries of the Bashkir language]. Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of the Orenburg State University]. Iss. №7(207). 2017. P. 62-66. (in Russian)

Karaulov U.N. (2010). Russkii iazyk i iazykovaia lichnost [Russian language and linguistic personality]. 7th edition. Moskow. 2010. 264 p. (in Russian)

Kasares X. (1958). Vvedenie v sovremennu leksikografi [Introduction to modern lexicography]. Moskow. 1958. 355 p. (in Russian)

Kenesbaev S. (1977). Qazaq tilinig frazeologialyq sozdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty. 1977. – 712 p. (in Kazakh)

Leichik V.M. (1988). Opyt postroenia klassifikasii terminologicheskih slovarei [Experience in constructing a classification of terminological dictionaries]. Teoria i praktika nauchno-tehnicheskoi leksikografii [Theory and practice of scientific and technical lexicography]. Moscow. 1988. P. 41-46. (in Russian)

Malbaqov M. (2003). Qazaq tili tusindirme sozdiginig qurylymdyq negizderi [Structural bases of the explanatory dictionary of the Kazakh language]: doctor diss. Almaty. 2003. 290 p. (in Kazakh)

Morkovkin V.V. (1994). Tipologia filologicheskih slovarei [Typology of philological dictionaries]. Vocabulum et vocabularium. Vol.1. Harkov. 1994. P. 13-23. (in Russian)

Orfografialyq sozdik (2013). [Spelling dictionary]. 6th edition. Almaty. 2013. 720 p. (in Kazakh)

Oxford Englısh Dıctıonary // Vikipidia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Oxford_English_Dictionary (in English)

Qazaq adebi tilinig tusindirme sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. Vol.1. Almaty. 2011. 752 p. (in Kazakh)

Qazaq tilinig orfografialyq sozdigi (1988). [Spelling dictionary of the Kazakh language]. 3th edition. Almaty. 1988. 400 p. (in Kazakh)

Qazaqstan Respublikasyndagy tilderdi damytu men qoldanudyng 2011-2020 jyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy (2010) [State program for the development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020]. Qazaqstan Respublikasy Ukimetining 2010 jylgy 29 qazandagy No 1128 qaulysy [resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2010 No. 1128]. 2010. Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110 (in Kazakh)

Rojdestvenskii V. (1990). Leksii po obemu iazykoznani [Lectures on General Linguistics]. Moskow. 1990. 381 p. (in Russian)

Sagynbaeva B. (2015), Suleimanova N. Azyrky kyrgyz tilindegi kop ketirilgen katalardyn tipteri jana tirloru [Types and forms of common mistakes in the modern Kyrgyz language]. Manas Sosyal Arastırmalar Dergısı. Vol.4. Iss.5. 2015. P. 118-134. (in Kyrgyz)

Syzdyq R. (2001). Tildik norma jane onyg qalyptanuy (kodifikasiasy) [Language norm and its formation (codification)]. Astana. 2001. 230 p. (in Kazakh)

Uali N. (2020). Qazaq grafikasy men orfografiasynyg teorialyq negizderi [Theoretical bases of Kazakh graphics and spelling]. Almaty. 2020. 181 p. (in Kazakh)

Ysqaqov A. (1974). Qazirgi qazaq tili: joğarğy oqu oryndarynyŋ filologiя fakultetterine arnalğan oqulyq. – Almaty: «Mektep» baspasy, 1974. – 407 b. (in Kazakh)

2-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 2

LITERARY CRITICISM

Раздел 2

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

IRSTI 17.07.65 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph12

A.A. Alipbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: a.alipbayeva@gmail.com

CONCEPTUAL METAPHORS IN ROLLAN SEISENBAYEV'S LITERARY WORKS

The article discusses theoretical and practical aspects of using conceptual metaphor from the point of view of cognitive approach. The use of cognitive approach allowed us to reveal new perspectives of literary studies as well as to better understand mechanisms of author's thinking and its reflection through cognitive models based on conceptual metaphors. The purpose of this study was to analyze features of conceptual metaphors R. Seisenbayev used in his literary works as a cognitive tool for creating various cognitive models and mental spaces. The study paid special attention to zoomorphic and colour conceptual metaphors in the works selected for analysis. The research results revealed that conceptual metaphors reflect connections between concepts related to different areas of knowledge, and are conditioned by the author's national mentality. Most of zoometaphors considered illustrate such negative qualities of characters as aggressiveness, cruelty, cunning, callousness, cowardice. In addition, zoometaphors are used to construct a special mental space, which demonstrates human understanding of hypothetical and fictional situations. Meanwhile, colour conceptual metaphor embodies characters' inner world experiences, their emotions, moods and intuitive feelings. Thus, studying the conceptual metaphor models in R. Seisenbayev's works showed potential of cognitive approach for comprehending nature of artistic creativity and features of constructing the author's world modeling, deeper understanding of his inner world and mental state.

Key words: conceptual metaphor theory, cognitive poetics, mental space, character, cognitive model.

А.А. Алипбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: a.alipbayeva@gmail.com

Роллан Сейсенбаевтың шығармаларындағы концептуалды метафоралар

Мақалада когнитивті тәсіл тұрғысында концептуалды метафораларды қолданудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылады. Когнитивтік көзқарасты қолдану әдебиеттанудың жаңа көріністерін ашуға, сондай-ақ көркем шығармалардағы концептуалды метафоралардың когнитивті моделі арқылы автордың ойын және оның көрінісін тереңінен түсінуге мүмкіндік берді. Берілген зерттеудің мақсаты түрлі когнитивті моделдерді және менталдық кеңістікті құру үшін когнитивті құрал ретінде Р. Сейсенбаевтың шығармаларындағы концептуалды метафораларды қолдану ерекшеліктерін талдау болды. Таңдалған шығармаларды талдау кезінде концептуалды метафоралардың зооморфтық және түстік түріне ерекше назар аударылды. Жасалған зерттеудің негізінде концептуалды метафоралар түрлі білім салаларына қатысты концептілердің арасында және автордың ұлттық менталитетіне байланысын көрсететіндігі анықталды. Көп жағдайда қарастырылған зоометафоралар агрессиялық, қатыгездік, зұлымдық, салқынқандылық, қорқақтық секілді кейіпкерлердің теріс қылықтарын мысалмен келтіреді. Одан бөлек, зоометафоралар болжамды және ойдан шығарылған жағдайларда адамның көзқарасын көрсететін ерекше менталдық кеңістікті құру үшін қолданылады. Сондай-ақ түстік концептуалды метафора кейіпкерлердің ішкі жан тебіренісін, олардың эмоцияларын, көңіл-күйін және интуициялық сезімін көрсетеді. Осылайша, Р. Сейсенбаевтың шығармаларындағы концептуалды метафоралардың үлгілерін зерттеу мысалында көркемдік шығарманың табиғатын түсіну үшін когнитивтік тәсілдің, автордың әлем үлгісін құру ерекшелігі және оның ішкі әлемін және психикалық күйін тереңінен түсінудің келешегі ашылып көрсетілді.

Түйін сөздер: концептуалды метафоралардың теориясы, когнитивтік поэтика, менталдық кеңістік, кейіпкер, когнитивті модель.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

А.А. Алипбаева
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: a.alipbayeva@gmail.com

Концептуальные метафоры в произведениях Роллана Сейсенбаева

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты применения концептуальной метафоры с точки зрения когнитивного подхода. Использование когнитивного подхода позволило раскрыть новые перспективы литературоведения, также глубже понять механизмы авторского мышления и его отражение через когнитивные модели концептуальных метафор в художественных произведениях. Целью данного исследования был анализ особенностей использования концептуальных метафор в произведениях Р. Сейсенбаева в качестве когнитивного инструмента для создания различных когнитивных моделей и ментальных пространств. Особое внимание обращается на зооморфные и цветовые концептуальные метафоры при анализе выбранных произведений. На основе проведенного исследования выявлено, что концептуальные метафоры отражают связи между концептами, относящимися к разным областям знания, и обусловлены национальным менталитетом автора. Большинство рассмотренных зоометафор иллюстрируют такие отрицательные качества персонажей, как агрессивность, жестокость, коварство, хладнокровие, трусость. Кроме того, зоометафоры используются для построения особого ментального пространства, которое демонстрирует человеческое понимание гипотетических и вымышленных ситуаций. В то же время цветовая концептуальная метафора отражает переживания внутреннего мира персонажей, их эмоции, настроение и интуитивные чувства. Таким образом, на примере изучения моделей концептуальной метафоры в произведениях Р. Сейсенбаева была раскрыта перспективность когнитивного подхода для постижения природы художественного творчества, особенностей построения авторского миромоделирования и более глубокого понимания его внутреннего мира и психического состояния.

Ключевые слова: теория концептуальной метафоры, когнитивная поэтика, ментальное пространство, персонаж, когнитивная модель.

Introduction

Cognitive literary studies are the new research area of literary phenomena in Kazakhstan, more developed in the countries of Western Europe and the United States. It should be noted they are closely related to such sciences as cognitive psychology, neuropsychology, and cognitive linguistics, using the interdisciplinary connections to analyze literary texts.

Most importantly, cognitive approach to understanding a piece of literature reveals new potential of literary studies. Therefore, cognitive research can be used in the study of author's artistic creativity, peculiarities of his worldview and attitude, deeper understanding of his inner world and mental state (Temirbolat, 2020, 1013).

One of the major problems in cognitive literary studies is the study of conceptual metaphor. A metaphor is most easily seen as the use of one concept to refer to another. Metaphor has been prototypically associated with poetic and literary use throughout the history. Apart from this, literary metaphor is one of the most common artistic techniques for authors. However, in cognitive science, metaphor is considered as a method of cognition and constructing the mental representation of the world around us (Stockwell, 2019, 119). Thus, cognitive poetics provides a framework for analyzing metaphors in fiction as a way to understand author's thinking style and mental models of fictional characters.

The theory of metaphorical modeling originated in the United States and was developed first in linguistics, then in literary studies. The theory of conceptual metaphor or cognitive theory of metaphor was proposed by researchers G. Lakoff and M. Johnson. They criticize representatives of Western philosophy, who consider metaphor exclusively as a poetic means. In turn, they consider metaphor as an integral part of human perception of reality and as a means to create new meanings (Lakoff & Johnson, 1980, 5).

Thus, this research paper deals with theoretical and practical aspects of conceptual metaphor used by the author to create unique mental models and spaces in fiction. The purpose of this study is to analyze features of using conceptual metaphors as a cognitive tool in the literary works by R. Seisenbayev.

Research materials and methods

As the methodological foundation for this research, we analyzed recent research papers in the

sphere of cognitive literary studies, linguistics and psychology by home and foreign scholars like A. Temirbolat, G. Fauconnier, G. Lakoff, M. Johnson, P. Stockwell, F. Reali, Z. Kövecses, and others. Based on the theoretical studies and their practical implications, the article analyzed the literary works by well-known Kazakh writer Rollan Seisenbayev, namely novel "The Satan's Throne" and short story "Requiem for a fur coat", which allowed us to reveal new aspects of his literary works.

The research methods used are typological, formal, psychological, linguistic, hermeneutic methods, which helped us reveal cognitive nature of imagery in Seisenbayev's prose, better understanding of author's worldview and perception, features of his creativity.

The typological method allowed us to identify common features of constructing cognitive models based on conceptual metaphor in the literary works studied. The typological study involves comparison of literary phenomena as the initial beginning of scientific analysis. In addition, the method takes into account the problems of traditions and innovations in literature.

The formal research method was used to analyze the literary phenomena from the point of view cognitive poetics and stylistics. Given that there is a dialectical relationship between a form and content, this method in literary studies asserts the view of artistic form as a category capable of self-development.

The psychological method sheds light on the inner world of main characters by considering peculiarities of their thought flow, emotions, both past and present experiences as well as verbalization of psychological processes in the author's speech. In addition, it contributed to examining the cognitive features of imagery and mental spaces presented.

The linguistic analysis involved study of various linguistic units such as metaphors and features of their functioning, taking into account their systemic connections within ideological and aesthetic content of text, systems of imagery and concepts in the literary works.

The hermeneutic method contributed to interpretation of thematic content of the work, major meanings and its significance. The approach takes into account objective situation of the time author has been creating his piece of writing, influence of traditions and cultural context in combination of cognitive features of his creativity.

Apart from these research methods, we used basic principles of artistic analysis (Yessin, 2000), principles of cognitive poetic analysis (Stockwell, 2019) and individual examples of conceptual metaphor analysis in the literary work (Crane, 2015; Demina 2012; Xun, 2016) for practical part of the study.

Literature review

A metaphor is an understanding of one conceptual sphere in terms of another, transfer from the source domain to the target domain. One concept is understood, ordered, and implemented through another concept: for instance, 'man is an animal' where 'man' is the target, 'animal' is the source. Metaphorization is based on the process of interaction between two conceptual domains – source domain and target domain. The study of conceptual structure allows us to identify properties of an object or phenomenon deeper and substantially. Such properties represent generalized features of an object or phenomenon, which are considered the most important and necessary for their identification. Often the basic conceptual metaphors go back to the archetypes that organize our consciousness and determine the picture of human world.

Recent literary studies in the field of conceptual metaphor analysis mostly related to the following research achievements:

Researcher Mary T. Crane adheres to the direction of 'cognitive historicism', where she applies the analysis of conceptual metaphors in the literary works by Shakespeare and Spencer. In her work, Crane argues that brain changes and is shaped by its environment. Accordingly, the ways in which we understand, discuss, and therefore experience brain functioning change over time. As a result, interaction of human brain with historically specific circumstances generates literary and cultural artifacts (Crane, 2016, 15). Thus, in the interpretation of a conceptual metaphor, it is necessary to take into account not only the linguistic and cognitive component, but also the cultural one. From this it follows that metaphors are also shaped by national and cultural concepts, fixed in the lexical meaning of a word as well as in people's minds.

The importance of cultural aspect in using and interpreting conceptual metaphors has been discussed by the scholar R.W. Gibbs who integrated anthropological studies with linguistic. His ideas refer mostly to the theory of cultural or national concepts used in metaphorical expressions. For instance, some peoples use metaphors as a tool to resolve social problems within political discourse. (Gibbs, 1994, 193). As the basis for such metaphors are concepts, literary theorists and interpreters

should pay attention to ethnic peculiarities (cultural belonging, cultural understanding, cultural mentality, cultural discourse). Meanwhile, similar views are presented by the Russian researcher Y.S. Stepanov, who defines the concept as the main cell of culture in a person's mind (Stepanov, 2004, 133) with specific historical allusions, collective associations and representation of cultural values. Concepts are mental entities which reflect the spirit of the people, its national and cultural specifics. This determines their anthropocentricity (Akhmetzhanova, 2014, 13)

Another aspect of metaphorical thinking is synesthesia, which is the integration or substitution of one sensation for another (for example, colour is perceived as music or sound). Synesthesia is a phenomenon of perception, when one sense organ is stimulated, along with sensations specific to it, sensations corresponding to another sense organ arise, in other words, signals coming from different sense organs are mixed and synthesized (Solso, 2014, 109). Otherwise stated, synesthetic metaphor is a type of metaphor that is seen as a bridge across the five perceptual modalities (visual, auditory, olfactory, gustatory, and tactile) (Chang Su, et al, 2019, 1). These cross-modalities create associations between source and target domains where one perceptual modality transfers its experience to the target domain of different sense.

Thus, we can classify synesthetic metaphor as a kind of conceptual metaphor since one sensation is expressed through another, shaping a new synthesized mental image. For example, *green music of the night* where music (a set of sounds) is coloured 'green' and heard in the night. This can be interpreted as follows: 'green' is associated with 'young people' who spend a lot of time at night, creating their own '*music'*, which can be referred to conversing, laughing, singing, playing musical instruments and dancing.

The next approach to conceptual metaphor in literary analysis is related to metaphorical expressions of emotions. This helps author construct characters' mind styles. Thus, F. Reali proposes analysis of conceptual metaphors related to such emotions as sadness, happiness, anger, lust, pride, shame. Some of them are usually considered basic emotions (sadness, happiness, anger), the others are complex (lust, pride, shame). The researcher pays attention to metaphors as a way to reveal characters' mental tools to deal with negative emotions (Reali, 2020, 41).

Additionally, the source domains associated with emotion concepts have wider application The emotion metaphor is a correspondence between physical source domain and more abstract target domain. The conceptualization of emotions conveys their detailed meaning within mental spaces. The latter derive conceptual structures from higher mental processes (Kövecses, 2020, 51). Apart from this, emotion metaphors typically refer to the model *from the particular to the abstract*.

From this it follows that conceptual metaphors are the creative material for building up "idealized cognitive models" (Fauconnier, 1994, 10), different from true representation of reality. Apart from this, formed mental spaces and cognitive mappings bring novel ways of analyzing the text and literary work as a holistic piece.

R.W. Gibbs Jr. and Okonski, L. associate the problem of cognitive metaphor with allegory. They believe that an embodied metaphor reveals patterns of allegorical thought as we try to connect our here and now reasoning with symbols using figurative language. Moreover, allegorical thinking within literary discourse leads to creation of so-called *embodied simulation* where readers imagine that they are active participants of the events in the story (Gibbs & Okonski, 2018, 43).

According to A.V. Demina, a prototypical metaphor is a stable semantic variant, which is based on changeable patterns of consciousness. More importantly, prototypical metaphors embody culturally accepted meanings, reflecting social and national values. The basic model of zoomorphic prototypical metaphors can be represented as 'human is an animal', for instance, a predatory animal (wolf, tiger) is a cruel or vile person, a non-predatory bird (goose) / animal (hare) is a stupid, cowardly person, etc. (Demina, 2012, 93). 'Zoomorphism' as a way of describing the inner world or personality can be represented by three groups: some features are typologically classified as inherent in animals (animalism), others – insects (entomism), and birds (ornithism).

Another example of conceptual metaphor is a colour metaphor, which is mostly used to demonstrate the range of author's or character's emotions and feelings (Xun, 2016, 122). Our emotional experiences caused by the perception of colour are highly subjective and ambiguous. Someone has an extremely sharp colour perception. Others, on the contrary, equally perceive both a picture of nature and a black-and-white photo of it. One of the strongest tools in the literature is the use of colour symbolism, which is based primarily on the meanings that are formed in the mind of a person at different stages of the development of society and personal development.

In addition, colour in many ethnic communities is considered to be the means of understanding the world:

by transmitting the characteristics of specific realities, it becomes a means of aesthetic and moral assessment, element of semiotic system and national value picture of the world (Aitmagambetova, 2015, 10).

For our research we mostly deal with the latter two kinds of conceptual metaphor: zoomorphic and colour metaphors. However, they are in a close relationship with other cognitive models author builds up within the work to create a vivid and pulsing fictional world, reflecting peculiarities of his creative process.

Results and discussion

4.1 Zoomorphic conceptual metaphors

Let us consider zoomorphic conceptual metaphors in the work "The Satan's Throne" by Rollan Seisenbayev, which are the basis for mental models of most characters we meet in the prison. The first character to go is Elephant. The author does not reveal his real name or anything about his life beyond the prison. The only thing we learn that he had been living in prison since he was born as his mother was a pregnant prisoner. As far as we know, an elephant is a symbol of wisdom, prudence and longevity. In the story Elephant is a character who has spent his entire life in prison, therefore, he becomes a wise mentor and always come to the rescue: "*Elephant who saved my life was twenty years older than me ... you could call him an academician of prison sciences – all his life he spent in prisons and has expereinced a lot*" (Seisenbayev, 2007, 414). At the same time, elephants are big animals which can often be aggressive both to animals and people: "…*he would keep the whole cell block terrified*…" (Seisenbayev, 2007, 414). According to Kobylandy, his co-prisoner, Elephant said once: *"You are still foals, and I am an old elephant ... I was born in prison, so I'm destined to die here*" (Seisenbayev, 2007, 414). His words support the significant feature these animals show: they are very social animals, do not like to be alone and easily interact with relatives. Thus, Elephant struggles with loneliness as many characters do throughout the entire book, refusing the life in freedom since people he knows and appeals to mostly work or reside in prison.

The next important character is Panther. As Elephant he also has lost his human name and is called out only by his nickname. A panther is a graceful, but at the same time ruthless predator, which can effortlessly catch and tear its prey apart. Like this animal, Panther has a slender and flexible body, his eyes as are cutting and evil, sometimes flashing with madness in the hunt or fight. He is the main antagonist in the story, constantly showing his superiority, mocking and torturing the weak in the prison, 'playing with the prey' – other prisoners – by humiliating or making fun of them. In the final confrontation with the main hero his animal guise is depicted to the fullest: when mocking and attacking the kind and brave poet Alyosha, Panther '*was snarling*', then '*hissing'* at Abylai and '*grinning'* while stabbing him with the shank, after attack from Koba "*only squeaks and hisses were bursting out of his throat*" (Seisenbayev, 2007, 426). Panther's accomplice is Fox, a very cunning, cruel and manipulative man: "*there is nothing in him but foxy cunning and jackal grip*" (Seisenbayev, 2007, 399). As we know a fox is a symbol of cunning and subtlety, so Fox set his cellmates up against each other and always found the easiest, not always honest, way to do something: "*Let others work hard for you*…" (Seisenbayev, 2007, 417). Thus, Panther and Fox have totally lost their human characteristics, being absorbed by the animalistic nature and behaving as if they are in the wild, ready to attack, abuse, hurt and even kill.

On the other hand, the story presents characters in the prison who have not lost their humanity yet, balancing between animal and human parts. One of such characters is Cobra, whose real name is Kobylandy after greatest Kazakh batyr (hero). Kobylandy aka Koba is one of the heroes who has not been completely deprived from his humanity, as he always helps Abylai and stands up for the weak, but at the same time, in a fit of anger, he behaves like an animal. The author sometimes calls him by the name of Kobylandy, when he demonstrates dignity and bravery, sometimes by the prison alias, distinguishing between 'human' and 'animal' manifestations. In the realm of the wild cobra is a cold-blooded animal whose bite is fatal to any living creature: "*Koba vindictively continued his terrible work [strangling Panther] in cold blood*…" (Seisenbayev, 2007, 426). However, these snakes never bite or attack without prior warning: "*Don't hiss, cobra, don't hiss. You'll calm down when Panther cuts the straps out of your skin*" (Seisenbayev, 2007, 417). In general, Koba 'Cobra' always "*looked coldly, suspiciously, and his whole appearance exposed the character of a man with a quick temper, cruel and uncompromising*" (Seisenbayev, 2007, 421). Nevertheless, in the last scene with a fight, Koba shows his humanity through '*blood-chilling scream*' as protest against injustice. According to the author, "*for the first time all the humanity left in Koba was screaming, and his soul was being released from the power of Satan with wild unbridled ferocity*…" (Seisenbayev, 2007, 426).

"Hare" is another character who has not been transformed into an animal yet. Actually, the nickname 'Hare' was given to Alyosha Semyonov, a poet of prison newspaper, by his cellmates. Apparently, he is a target for ridicule and mockery from "predators" like Panther and Fox. At the same time, he sometimes shows courage by publishing accusing articles about his cellmates and even participating in direct confrontations: "*Hello, brave hare! Hare, you see, is snapping at us… all because he wants to become a human, imagines himself a human…*" (Seisenbayev, 2007, 425). In the final scene, Alyosha aka Hare demonstrates the highest level of courage and readiness to face the consequences by reciting Yesenin's words "*The 'poet' signature will not destroy me…*" (Seisenbayev, 2007, 425).

Elephant, Panther, Fox, Cobra and Hare are heroes who have become not only prisoners in their real life, they have become prisoners of their animalistic nature, which have totally erased (Panther, Fox, Elephant) or almost erased their humanity (Cobra, Hare). However, not only those who are imprisoned have turned into beasts. Some free people refer to the same category as Panther or Fox. Koba's stepfather who is usually named by his last name *Nadmogilniy*, which can be translated from Russian as '*above the grave'*. In the conversation with his mother Koba says: "*... people like him don't have a heart at all. A lump of soil instead of his heart... one name is worth something! Nadmogilniy. Grave worm, that is what your hubby is...*" (Seisenbayev, 2007, 410). Obviously, grave worm is a symbol of decomposition and decay, of immoral and dishonest behavior. Therefore, the character does plenty of awful things: takes his anger out on his stepson and wife, hurts them physically and mentally, and in the end, his actions lead to a child's death, for which he is arrested.

Furthermore, all these "animal people" form a new mental space parallel to the space of the prison, where these characters interact. This mental space can be conditionally called "The World of wild animals" or "Hell", since it is based on another conceptual metaphor "The Satan's Throne" (see fig. 1). According to the main character Abylai: "*…Satan longed for the throne and got it, because he is Satan, not a man. All of you want to rule, you want to build up pressure and humiliate, scold and trample down, make people tremble, so that they lose their human form and also become inhumans. I am talking about Panther, about Shaft, about Fox... and there are people like these outside the prison too. Are humans those who put me in jail?*" (Seisenbayev, 2007, 419). His words prove that desire for power turn people into wild animals, who are in constant state of fighting for the throne which brings only humiliation, destruction, injury and death.

Figure 1 – Mental space "World of Wild Animals / "Hell" in the novel "The Satan's Throne" by Rollan Seisenbayev
Note: photos used are from public domains

According to Fauconnier, mental spaces explain the flexibility of language tools generating metaphors and unusual expressions. Within the mental space, various kinds of mental movements and transformations are possible (Fauconnier, 1994, 12). Mental spaces can replace possible existing worlds

and situations, since they, taken from specific linear texts, reflect human understanding of hypothetical and fictional situations. Similarly, the author uses a conceptual zoometaphor to create a new mental space parallel to the real one in the work "The Satan's Throne". These spaces reflect our ability to create fictional models of the world, using information about the real world.

4.2 Colour conceptual metaphors

The colour scheme helps to convey mood and inner state of main characters, gives artistic spirituality to the imagery and usually has a symbolic meaning. The main function of the colour metaphor is to embody mood or emotions. In this case, the target area is the colour, and the source area is the inner world of a person. The Table 1 illustrates the source domain (emotion / feeling) and target domain (colour) of colour conceptual metaphors in the works selected for analysis.

Table 1 – Display of mood/ emotional state using a colour metaphor in the works selected

Source domain	Target domain
mood, emotions and feelings	colour
peace, liberation, emptiness/ recuperation	white
calmness, spirituality, faith	blue
anxiety, unhappiness	red
liveliness of the young	green
joy, elation, high spirit, vital energy	orange/ginger
boredom, lack of interest, complete apathy	grey
feeling of loss, despair	black

Now let us consider some conceptual metaphors associated with the following colours:

a) *Red colour:*

Eskendir, father of main character Abylai, looks at the red bench and thinks: "*The red bench, the rays of the setting sun were shining brightly… It was where Makpal, Eskendir's mother, liked sitting. …*" (Seisenbayev, 2007, 29). First, red colour is a symbol of danger and misfortune, in this context, the author conveys character's anxiety for family hearth and his children, since he was left alone, his mother and wife died some time ago. In addition, red bench, one of the main signs and symbols in the story, makes Eskendir think about life, namely, how we can ruin our life in an instant: in the beginning of the story, he thinks about how his mother helped him save the family hearth when his wife was ill; at the end, when his house is going to be demolished, the house where he has spent all his life, and several more generations before him. The red bench is an omen that some tragic events are about to happen: in the first case, Eskendir's son Abylai stabs a man with a knife in a fight, defending the honor of young girl and her father, in the second – Abylai himself gets stabbed in a skirmish with fellow inmates in prison, defending the honor of his friend Alyosha. Second, red colour causes such associations as blood and anger, as it happens in the story: bloodshed in a fit of anger and aggression. At the same time, red colour carries an archetypal meaning not only 'creatively destructive', but also 'destructively creative': red bench becomes a source of strength and will to overcome life troubles, saves from melancholy and even gives hope for brighter future, leaving heavy memories behind. Eventually, negative perception of red colour still prevails, since in both cases the image of red bench precedes mourning events and leads to destruction of hopes for a better future: "*rain was still raging outside …his face instantly grew old, turned grey and rigid*" (Seisenbayev, 2007, 431).

b) *White colour:*

"*Grandma lies covered with a white sheet…*" (Seisenbayev, 2007, 54). Bayan, Abylai's sister, remembers the funeral of their grandmother. The white colour also has several meanings here. First of all, white colour symbolizes peace and liberation from earthly worries, spirituality and sublimity. It is in the white canvas that the deceased is buried according to Kazakh traditions. In addition, it should be noted that this is the colour of the Great mother and women's wisdom in the Kazakh culture. The colour reminds us to follow the traditions of society. Bayan and Eskendir often recall Makpal's sayings and mentally seek advice in difficult situations by recalling her wise words and moral support. On the other hand, white is the colour of snow: "*Rain, gray rain is sure to be replaced by white snow*" (Seisenbayev, 2007, 55). In this context, the heroine hopes that it will snow, that is, the time will come when pain of loss is neutralized, there is a renewal, and sad memories remain in the past.

c) *Orange/ginger colour:*

"*A sorrel (ginger stallion), engulfed in flames, is clattering loudly on the asphalt, not moving away, rushing straight to Sailau...*" (Seisenbayev, 2007, 468). In the short story "Requiem for a fur coat" the sorrel (ginger stallion) is associated with the energy of life. According to the Kazakh national worldview, a stallion represents a close spiritual connection with the sky, it is considered to be a creature of the sun. Thus, for the main character, stallion is an incentive

to return to the roots, find an occupation that will enrich him spiritually and bring joy, happiness, give energy to live the next day. Orange/ginger colour characterizes maturity of an individual. It is formed by combining yellow colour, which expresses activity, and red colour, which symbolizes passion. This is the colour of warmth and bliss, incandescent heat, scorching flame, and, at the same time, soft glow of sunset. In addition, orange is, like the colour of the sun, colour of enlightenment. Orange is associated with the desire for achievement and self-affirmation. It carries energy, just like a celestial body. The sun also symbolizes eternal youth (daily rebirth), intelligence, beauty, knowledge, wisdom, representing all the qualities a person can be proud of and rise above others.

d) *Blue colour:*

"*Clear summer sky is blue, the eyes of this girl are the flowers of pure summer blueness...*" (Seisenbayev, 2007, 473). The blue colour gives a feeling of coolness, peace and spaciousness. Moreover, it has a cleansing effect, helps to restore life forces. When main character wakes up from the rescue of horses from fire, his sees these beautiful blue eyes, which calm him down and bring bliss. Finally, blue is the colour of the sky. Wherever we look, we see the blue distance of the sky. So the main character of the story Sailau finds peace and security in her blue eyes as well as recalls the blue sky of the summers he has spent as a boy in the steppe. Thus, the blue sky helps him revive his spirituality and find mental strength.

e) *Grey colour*

"*But 20 years of his life before you [his wife] – darkness, grey, uninteresting emptiness. How many times he has tried to dispel this gloom...*" (Seisenbayev, 2007, 472). Grey is a barren, neutral colour, everyday 'evil', such as ash, smoke, and dust. As we can see from the quote above, hero Sailau sees his current life in grey colour: his boring life in the city in comparison with life in the aul (village) where bright colours burst out: blue sky, green grass, golden and red horses.

f) *Black colour*

"*He was dreaming of the fur coat. Black and terrifying, like a stormy cloud, it has covered him, choking…*" (Seisenbayev, 2007, 481). The black colour is usually associated with unconsciousness, experience of obscuration, hate, life negation and destruction, which can be also interpreted as psychological death. Apparently, the black fur coat represents everything in Sailau's life that makes it miserable and desperate for change (death of this state): working days, city and its gloomy surroundings, petty squabbles with his wife. Thus, when Sailau accidentally burns his black fur coat in fire trying to rescue horses trapped, he actually starts cleansing from the influence of black colour, reviving positive colourful moments from his life, filling it with vivid colours of paintings by Gaugin, Mane and Cezanne. As if he was unconscious, covered by black blanket, and now he is awoken and aware of beauty and feels inspired to move forward.

Another example is as follows "*…blue-black clouds roll down from the horizon*" (Seisenbayev, 2007, 430). The storm approaching and brining darkness with it is Eskendir's unconscious state. He is trapped by the premonition that something horrific is about to happen: some time later he learns that his son has been seriously injured and rushed to the hospital, and the father is on the verge to lose his son. Needless to say, the Kazakh people often associate black colour with profound suffering and death, as exaggeration of troubles to come.

Thus, colour conceptual metaphor reflects characters' inner world experiences, emotions, mood and intuitive feelings. However, we should take into consideration symbolic and archetypical interpretation as well as national system of colour symbolism to build up the whole system of colour imagery in the literary work.

Conclusion

To summarize, scholars highlight that previous consideration of metaphor as a stylistic tool is limited. The new cognitive approach makes it possible to analyze conceptual metaphors as the way to understand and structure the author's worldview. Conceptual metaphor is one of the most important cognitive mechanisms, based on establishment of links between concepts, related to different areas of knowledge (domains). In addition, metaphorization of thought is primarily a mental action. However, conceptual metaphor is always conditioned by culture and environment (society, historical era). Thus, artistic thinking is the thinking of metaphors, concepts and images, integration of perceptions and sensations that allow us to determine features of author's world modeling.

The most common and vivid conceptual metaphors created by Rollan Seysenbayev in his works are zoomorphic and colour metaphors, which are a key mechanism when creating mental models of characters and artistic imageries. Most zoometaphors identified have negative colouring. Predatory animals like Panther and Fox reveal such personal qualities as aggressiveness, cruelty, cunning, harm-

less animals such as Hare, on the contrary, are associated with defenselessness and cowardice. Moreover, zoometaphors are used to build up a special mental space in the artistic world, paying attention to cognitive construction of artistic reality. Most of the colour metaphors identified reflect a person's mood and emotions and can be presented by the following cognitive models: red is anxiety, blue is calmness, white is a state of freedom, orange/ginger is vitality, grey is apathy, black is despair. The colour concepts have symbolic meaning, may include references to archetypes and involve associations, imageries, cultural values connected in the mind with selected segments of colour spectrum.

Thus, research results have theoretical and practical significance. The cognitive analysis of conceptual metaphors allows us to grasp deeper content of the story as well as understand author's cognitive mechanisms of creating imagery and mental models of characters. Furthermore, findings and conclusions can be used for further study of conceptual metaphor, cognitive models and artistic creativity from the perspectives of cognitive literary studies.

References

Ahmetzhanova Z. (2012) Ocherki po natsionalnoi kontseptologii [Essays on national conceptology]: monograph. Almaty: Yeltanym, 147 p. [in Russian]

Aitmagambetova M.B. (2014) Kulturno-natsionalnie osobennosti kontseptualizatsii tsveta [National-cultural peculiarities of color conceptualization] //Bulletin of Kemerovo State University, 2015, Vol.4, Issue 4 (64), p. 10-13 [in Russian]

Chang Su, Xiaomei Wanga, et al. (2019) A model of synesthetic metaphor interpretation based on crossmodality similarity// Computer Speech and Language, Issue 58, p. 1-16 https://doi.org/10.1016/j.csl.2019.03.003.

Demina A.V. (2012) Prototipichnye metafory v romanah V.Vulf [Prototypical metaphors in the novels by W.Wolf]// Translation and comparative linguistics, Issue No.8, p. 92-95. [in Russian]

Esin A.B. (2000) Printsipy i priyomy analiza literaturnogo proizvedeniya [Principles and techniques of literary work analysis: textbook], 3rd edition. – M.: Flinta, Nauka, 248 p. [in Russian]

Fauconnier G. (1994) Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. New York: Cambridge University Press, p. 240.

Gibbs, R.W. (1994) The Poetics of Mind Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge University Press, 527 p.

Gibbs, R.W., Jr., Okonski, L. (2018) Cognitive poetics of allegorical experience. Expressive Minds and Artistic Creations: Studies in Cognitive Poetics. Oxford University Press, p.33-53, DOI:10.1093/oso/9780190457747.003.0003

Kövecses Z. (2020) Emotion concepts in a new light // Rivista Italiana di Filosofia del Linguaggio, p. 42-54, DOI: 10.4396/SFL2019I7

Lakoff G., Johnson M. (1980) Metaphors We Live by. Chicago: University of Chicago Press, 256 p.

Reali F. (2020) Emotion metaphors in James Joyce's A Portrait of the artist as a young man // Journal of Literary Semantics, April, vol. 49 (1), pp. 40-60, DOI: 10.1515/jls-2020-2016

Seisenbayev R. (2007) Tron Satany [The Satan's Throne]. Semei: Abai International Club, 277 p. [in Russian]

Solso R. (2014) Cognitive psychology. Pearson Education Limited, 553 p.

Stepanov Yu.S. (2007) Kontsepty. Tonkaya plyonka tsivilizatsii [Concepts. The thin wrap of civilization. – M.: Yazyky slavyanskih kultur, 248 p. [in Russian]

Stockwell P. (2019) Cognitive poetics: An Introduction, London: Routledge, 2nd edition, 356 p.

Temirbolat A., Kozhashev M., et al. (2020) Cognitive aspects of a poetic work // Opción, Año 36, Regular No.91, p.1006-985.

Xun M. (2016) Ispolzovanie kontseptualnoi metafory v poezii S. Esenina [The use of conceptual metaphor in S.Yesenin's poetry] // Philological sciences. Issues of Theory and Practice, Issue 12(66), p. 120-123. [in Russian]

Zunshine L., et al. (2015) The Handbook of Cognitive Literary Studies. Oxford University Press, 2015, 681 p.

ҒТАМР 17.07.65 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13

Ж.Д. Дәдебаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: dadebaev48@gmail.com

АБАЙ ІЛІМІН БІЛУ, ТҮСІНУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ

Мақалада Абай ілімінің басты категориялары, олардың мазмұны, өзара байланыстары жүйеленді. Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеу жұмыстары түрлі бағытта, түрлі ғылым салаларында жүргізілді және жүргізіліп келеді. Абайдың өмірі мен шығармашылығын тану мен танытуға арналған көптеген монографиялар, оқулықтар мен оқу құралдары, мақалалар жинағы, конференция материалдары жарық көрді. Шетелдерде бірқатар еңбектер жарияланды. Соған қарамастан Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеу саласында шешімін күтіп жатқан өзекті, әлеуметтік маңызы зор ғылыми мәселелердің бірі Абай ілімі. Абайтану саласында бүгінгі күнге дейін жасалған жұмыстарда көптеген ірі мәселелер шешілді, зерттеу жұмыстары жалғастырылуда. Бірақ Абай мұрасын Абай ілімінің құрылымдық жүйесі мен пәнаралық өрістерін анықтау мақсатында арнайы зерттеу жұмыстары жүргізілмеген-ді. Ал Абайдың ілімінің пәнаралық өрістері мен бірбүтін құрылымдық жүйесін анықтау, сөйтіп Абай ілімін білу, түсіну және қолдану әлеуметтік, қоғамдық-гуманитарлық ғылым саласында маңызды жетістік болатыны анық. Күтілетін ғылыми нәтижеге жету жолындағы зерттеу жұмыстары Абай ілімін зерттеу мен эстетикалық қабылдаудың методологиялық ұстанымдары түсіну (герменевтика), пайымдау (интерпретация), бағалау (оценка) аясында негізделді. Абай ілімінің өлшеу құралы сарапталып, оның құрылымы анықталып, ғылыми сипаттамасы жүйеленді.

Түйін сөздер: Абай ілімі, концепт, түсіну, пайымдау, бағалау, білім, сенім.

Zh.D. Dadebayev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: dadebaev48@gmail.com

Knowledge, comprehension and application of Abai studies

The article systematizes the main categories of Abai studies, their content and relationship. Abai's creative heritage was studies and continues to be studies in different directions, in different fields of science. Many monographs, textbooks and teaching aids, collections of articles, materials of conferences dedicated to the life and work of Abai have been published. A number of works have been published abroad. Nevertheless, one of the most urgent and socially significant scientific issues in the study of Abai's creative heritage is Abai studies. To date, many serious issues in the field of Abai studies have found their solution, research is still going on. However, no special studies have been carried out to determine the structural system and interdisciplinary areas of the Abai heritage and teachings of Abai. It is obvious that the identification of interdisciplinary areas and a unified structural system of Abai studies, which means that knowledge, comprehension and application of Abai's teachings will be an important achievement in the field of social and humanitarian sciences. The research work to achieve the expected scientific result was based on the methodological principles of studying and aesthetic perception of Abai studies in hermeneutics, interpretation, and evaluation. The measuring instrument of Abai studies is analyzed, its structure is determined and its scientific characteristics are systematized.

Key words: Abai studies, concept, comprehension, interpretation, evaluation, knowledge, trust.

Ж.Д. Дадебаев

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: dadebaev48@gmail.com

Знание, понимание и применение учения Абая

В статье систематизированы основные категории учения Абая, их содержание и взаимосвязь. Творческое наследие Абая изучалось и продолжает изучаться в разных направлениях, в разных областях науки. Издано много монографий, учебников и учебных пособий, сборников статей, материалов конференций, посвященных жизни и творчеству Абая. Ряд работ опубликован за рубежом. Тем не менее, одним из наиболее актуальных и социально значимых научных

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

вопросов в области изучения творческого наследия Абая является учение Абая. На сегодняшний день многие серьезные вопросы в области абаеведения нашли свое решение, исследования продолжаются. Однако никаких специальных исследований для определения структурной системы и междисциплинарных областей наследия Абая и учения Абая не проводилось. Очевидно, что выявление междисциплинарных областей и единой структурной системы учения Абая, а значит и знание, понимание и применение учения Абая станут важным достижением в области социальных и гуманитарных наук. Исследовательская работа для достижения ожидаемого научного результата строилась на методологических принципах изучения и эстетического восприятия учения Абая – герменевтике, интерпретации, оценке. Проанализирован измеритель учения Абая, определена его структура и систематизированы его научные характеристики.

Ключевые слова: учения Абая, концепт, понимание, интерпретация, оценка, знание, доверие.

Кіріспе

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі абайтануда жаңа заманауи ғылым жетістіктері негізінде жүргізілген пәнаралық зерттеулер болды. «Абайдың шығысы», «Абайдың толық адам ілімі», «Абайдың кітапханасы», т.б. тақырыптар өзіндік тың деректермен толықты.

Абай ілімін білу, түсіну және қолдануды бар нәрсенің құрылым-жүйесін жобалау деп түсінуге болмайды. Бұл – көп құрамды, көп салалы, көп деңгейлі, күрделі және бірбүтін жүйені танудың жолы, зерттеудің әдісі. Әдіс негізінде концептуалды қағидалар мен концептілердің құрамы, үлгілері сипатталды. Концептілер мен күрделі, көп құрамды құбылыстарды анықтаудың амалдары пайымдалды. Күрделі, көп құрамды құбылыстар моделінің түрлері көп. Бірбүтін құбылысты зерттеу оны құрамдас бөліктерге бөлу, ол бөліктердің өзара қарым-қатынасын саралау, мәнін анықтау арқылы жүзеге асады. Бірақ Абайдың ілімін тануды оны бүтін мен бөлшек шегінде қарастыру деп түсіну жеткіліксіз. Зерттеліп отырған құбылыс жүйесінде бүтінге де, бүтіннің бөлшегіне де жатпайтын, бірақ олармен шектес басқа құбылыстар да болады. Оларды анықтау, олардың мәнісін білудің маңызы зор. Осы тұрғыдан келгенде, Абай ілімінің концептуалды үлгі-моделі – болмыстағы шындық құбылыстарды бейнелеудің Абайға тән үлгісі. Абай ілімін білу, түсіну және қолдану – Абайды танудың айрықша құралы.

Абай шығармашылығында көрініс тапқан ұлттық мәні бар қағидаларды, әдеп өлшемдерін, жалпыадамзаттық таным таразысында саралау Абай ілімін білумен байланысты анықталады. Абай ілімінде адамның адамшылығының негізінде, оның қалыптасуы мен дамуында, өркендеуінде білімнің алатын орнына үлкен мән беріледі. Білім – Абайдың шығармашылық мұрасындағы басты құндылық және барша құндылықтардың негізі.

Абайдың ілімінің мағыналық-құрылымдық жүйесін түзетін басты ұғымдар мен түсініктер, олардың әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, сыртқы қырлары мен ішкі сырлары, өзара байланысы, қарым-қатынасы, олардың өніп-өсуі мен өзара қауымдасу, тұтасу жолдары жан-жақты сараланды.

Зерттеу нысанын бірбүтін құбылыс ретінде қабылдап, оны құрамдас бөліктерге бөліп саралау, әр құрамдас бөліктің қасиеттерін, басқа бөліктермен қатынасын анықтау бағытында ізденіс жұмыстары жүргізілді, жаңа тұжырымдар жасалды. Абай ілімінің құрамдас бөлімдерінің әрқайсысы күрделі, көп құрамды, олардың құрамдас бөліктерінің арасындағы байланыстардың қызметі ерекше. Абай ілімінің құрамдас бөлімдері өзара ғана емес, өздерімен шектес, шендес басқа құбылыстармен де сабақтасады. Мұндай көп құрамды, көп тарамды, күрделі қатынастағы құбылысты бірбүтін қалыптау бағытында көп қырлы ізденіс жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу материалы және әдістері

Абай ілімін білу, түсіну және қолдану оның шығармаларының өзегіндегі құндылықтар арқылы анықталады. Ол құндылықтардың мағынасы тірек сөздер жүйесі арқылы ашылады. Солардың қатарында білім және сенім концептілері беретін концептуалды мағыналар жүйесінің маңызы зор. Олар Абайдың ілімінің өзекті желісін түзеді. Сондықтан бұл концептілердің әрқайсысы көпдеңгейлі, көпқырлы ұғымдардың өзегі, негізі ретінде бірбүтін күрделі құбылыс аясында түрлі қызмет атқарады. Солардың қатарында мынадай қызметтерін ерекше бөліп атауға болады: танымдық қызметі; көркемдік-эстетикалық қызметі; жаңа мағыналық-құрылымдық бірлік түзу қызметі.

Аталған қызметтеріне қарай білім және сенім концептілерінің сипаттары да түрліше болады:

образды сипаты; нақты сипаты; өзімен шендес, шектес құбылыстармен астасуымен байланысты пайда болатын сипаты. Әр концептінің құрылым-жүйесін анықтауда оның осындай ерекшеліктерін ескеруге тура келеді.

Концепт ұғымы тіл біліміне философиядан келген, латынша концептус (ұғым) сөзінің калькасы болып табылады. Бірақ «концепт», «ұғым» терминдерінің негізі бір болғанмен, мәні, маңызы бірдей емес. Ұғым – объектінің танылған маңызды белгілерінің жиынтық бейнесі болса, концепт – этностық ерекшеліктермен байланысты менталдық құрылым, ол – мазмұны жағынан белгілі объект жайындағы білімнің жиынтығы, ал көріну формасы (білдірілуі) жағынан барлық тілдік құралдардың (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б.) жиынтығы.

Когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану ғылымдарының негізгі зерттеу категориясы концепт болып келетініне қарамастан, оны ұғыну мен түсіну тәсілдері бірдей емес.

Лингвомәдениеттанудағы концепт – мәдениеттің базалық бірлігі. «Сенім» мен «білім» концептілеріне де қатысты. Оның өзіндік өрісі, моделі бар. Бұл концептілер – тілді, сана мен мәдениетті комплексті зерттеу жүйесіндегі шартты ментальді бірлік. Лингвомәдени концепт басқа ментальді бірліктерден белгілі бір мәніне байланысты маңызды бірлікті даралау арқылы ерекшеленеді. «Сенім», «білім» – лингвомәдени концептілер. Олар – жеке немесе қоғамдық санада болатын, жоғарыда айтылып кеткендей, белгілі бір мәніне байланысты дараланған бірліктен басқа ұғымдық (концепттің тілдік фиксациясы, оның белгісі, сипаты, дефинициясы) және бейнелік (біздің есімізде бейнеленген заттардың, құбылыстардың, оқиғалардың моделін, сипаттамаларын қабылдау) элементтердің тұтастығымен сипатталатын үш компонентті құрылым.

Әдебиеттерге шолу

Абай ілімін білу, түсіну және қолдану ақынның шығармашылық мұрасын, өмірбаянын жан-жақты зерттеу нәтижелеріне сүйену арқылы жүзеге асады. Бұл абайтану тарихындағы алғашқы еңбектерден бастап бүгінгі іргелі зерттеулерді қамтиды. Абайдың ғылыми өмірбаянын жасау жолындағы М. Әуезовтің еңбегінің маңызы мен мәні зор. Оның тереңіне бойлау оңай емес. Сол оңай емес, қиын мәселе М. Мырзахметовтің монографиялық зерттеуінде алғаш рет арнайы қарастырылып, нақты шешімін тапты. Бұл орайда М. Мырзахметов М. Әуезовтің еңбегін мынадай салалар бойынша пайымдайды: Абайдың өмірбаяны және ондағы тарихи деректер көзі; Абай өмірбаянының соны деректермен қорлануы; Абай өмірбаянының төрт нұсқасы; өмірбаяндық деректерді екшеу тәсілдері (Мырзахметов, 2017). Осы салалардың әрқайсысы бойынша зерттеуші мол дерек көздерін табады, Абайдың ғылыми өмірбаянын жасау, жетілдіру, толықтыру бағытында М. Әуезов қол жеткізген жетістіктерді нақты талдаулар негізінде терең пайымдап, әділ бағалайды.

Абайтану ғылымының негізін қалау, оны ғылым және оқу пәні ретінде қалыптастыру әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде басталып, жүзеге асқан болатын. М.О. Әуезов осы университетте ұстаздық ете жүріп, абайтану саласында мынадай іргелі істерді бітірді: Абайдың ғылыми өмірбаянын жасады; Абай туралы монографиялық зерттеуін жазды (Әуезов, 1985); Абай, Абайдың заманы туралы «Абай жолы» роман-эпопеясын дүниеге әкелді; «Абайтану» ғылымын қалыптастырды.

М.О. Әуезовтың «Абай жолы» роман эпопеясы әлем тілдеріне аударылып, қазақ қоғамының, дәстүрінің насихатына айналды. Эпопеядағы Абай образы жастайынан зеректікті, есейгендегі кемелдікті көрсететін туынды (McGuire, 2020: URL). «Абай жолы» роман-эпопеясының шетел тілдеріне аударылуы халқымыздың тарихын, мәдениетін, рухани байлығын әлемге танытады. Бұл шетел тілдеріне эпопеяның еш қиындықсыз аударыла салады деген сөз емес. Ұлттың дәстүріне, сөздік қорының молдығына, бір тілден екінші тілге аударылғандағы кей сөздердің баламалы атауларының табылмауы көптеген кедергі келтіретіні сөзсіз. Аударма жасалатын тілдегі фразеологизмдердің аударылуы туралы зерттеу жұмысында да ғалымдар «Абай жолы» роман-эпопеясын негізге алады (Тарақов, 2015: 372).

Аударма мәдениетаралық қарым-қатынастың негізі. Абай ілімін білу және түсіну үшін қазақ тілін жақсы меңгерген, ақынның айтпақ болған ойын дұрыс ұға білетін аудармашының жасаған аудармасы болғаны жақсы. Абай ілімін жүйелеу, ұсыну барысында әлемдегі ақын шығармаларының рецепциясын да жетік білген жөн. Бұл шет елдердің Абай дүниетанымын дұрыс түсініп, еліміздің рухани мұрасын тануының кепілі болмақ (Жапарова, 2016: 311).

Абайдың саяси және әлеуметтік лирикасының адам баласының адамшылығын қозғалыс үстінде сипаттауы көрінеді. Абайдың қоғамдағы келеңсіз жайттарды өткір сынауы өмір шынды-

ғынан алынғандықтан әлі де маңызға ие тақырыптар қатарында екеніне көз жеткіземіз (Дәуренбекова, 2020: 1857).

Абай ілімін білу, түсіну және қолдану аясының кеңеюі еліміз үшін де маңызды рухани шара. Абай сөздерінің халық арасында маңызға ие екендігі және түрлі жағдайда жатқа дәйек сөз ретінде қолданылуы, нақылға айналуы ақынның шын хакім екенін көрсетсе керек. Сондықтан да «Қазақ ақыны және философы Абай – қазақстандық мәдениет пен қоғамдағы канондық тұлға» (Құдайбергенова, 2020: URL) деген пікірдің орынды екенін аңғарамыз.

Абай өз заманында халықтың оқығанын, білім алғанын, дамыған, өркениетті елдер қатарында, солармен тең болар лық ел болуды, халықтың сана-сезімінің өсуін, толысуын аңсайды. Абай ілімінің негізінде білімге шақыру жатқанын аңғаруға болады. «Сөзі үлкен салмаққа ие болған Абай қазақтарға балаларын мектепке жіберуге шақырады. Дала оның шақыруына жауап береді» (Әуезов, 2020: URL). Абай арманы, Абай көздеген мақсат алыс болашақты ойлаудан туған, қай кезде де маңызын жоймайтын құндылықтар еді. Мұны Қ. Байзақова өзінің «Әл-Фараби және Абай» атты мақаласында: «Абай ұмтылған мұраттар ұлттық шеңбермен ғана шектелмейді – олардың жалпыадамзаттық үндеуі бар» (Байзақова, 2020: URL) деп атап өтеді.

Абай өлеңдеріндегі метафораларды зерттеген Ә. Жапарова ақын шығармаларындағы метафоралардың функционалды құрылымын (Жапарова, 2016a: 42-52), концептуалды метафораларды (Жапарова, 2016b: 54-59) талдай отырып Абай ілімін білу, түсіну және қолдану аясының кеңдігіне көз жеткізеді. Абай шығармаларындағы метафоралар ақынның табиғатты тануы, адамның ішкі және сыртқы сырларын ұғуы жайынан мол дерек береді.

Ғалым М. Мырзахметұлы Абай шығармаларындағы «Толық адам» идеясын ілім деңгейінде тану, ғылыми жүйелеу мен насихаттау бағытында еңбектеніп келеді. Ғалымның «Абайдағы мораль философиясына байланысты гуманистік ойдың өзекті бір желісі – көбінесе, толық адам, жарым адам, толық инсаният, пенделіктің кәмаләттығы, кәмаләт ғазамат деген өз заманы мен ортасына танымалы, бірақ қалың оқырман қауым үшін мағынасы бейтаныс сөздер мен ұғымдар маңына тіреледі. Бұл аталған термин сөздердің көбі Абайдың қарасөздерінде мол қолданылса да, олардың мағыналық төркіні өлеңдерінде де жатады» (Мырзахметұлы, 2020: 70) деген тұжырымы Абай ілімінің ақын шығармашылығын түгел қамтитынын негіздейді.

«Абай ілімі» тұтас, бірбүтін дүние. «Абайдың антропологизмі» дегенде, ойымызда «Абайдың адам туралы ілімі» деген ұғым тұрады. Дұрысы – Абайдың ілімі... Абайдың ілімін «әділет туралы», «адамгершілік туралы» немесе «толық адам туралы» деп атаудан тартынамыз. Біздің байқауымызша, Абайдың ілімі туралы осы атаулардың бәрі де негізсіз емес» (Дәдебаев, 2016: 3). Қазіргі абайтануда зерттеулерге негіз болған Абайдың шығармашылығындағы ілімдерді «әділет туралы», «адамгершілік туралы» немесе «толық адам туралы» деп атау белгілі бір деңгейде дұрыс пайым. Сонымен қатар Абай ілімінің біртұтас жүйесін жасау, оны білу, түсіну және қолдану толыққанды зерттеуді қажет ететінін зерттеу маңызды.

Нәтижелер мен талқылау

Абай жетінші қара сөзінде жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады дейді. Біреуі ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрса, біреуі – білсем екен, көрсем екен дейді. Алғашқысын тән құмарлығына жатқызса, екіншісін жан құмарлығына жатқызады. Тән нәпсісін тыя алмасақ, хайуанның жанынан адамның жанының несі артық. Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Абайдың қағидасы бойынша, адамның адамдығы дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білуінде. Оны білмеген адамды хайуанға қосуға болады. Демек, Абай шығармашылығындағы білім концептісі адам баласы үшін өмірлік маңызы бар қасиеттердің, ол қасиеттерді білдіретін ұғымдардың негізі болып табылады.

Абайдың білу, білім туралы ойы терең. Біздің талдауларымыз, байқауларымыз бойынша, Абай осы сөзінде білім алудың екі түрлі жолын көрсеткен: 1) дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп білу; 2) дүниенің көрінген сырын денелеп білу. Мұның біріншісі – оқу, үйрену арқылы алынатын (келетін) дүниенің қандай да бір қыр-сыры туралы түсінік (таным) деңгейіндегі білім; Екіншісі – Абайдың өзі сипаттаған жол (денелеп білу) арқылы алынатын білім.

Абайдың жетінші қарасөзін талдау барысында «Білім» концептісі тоғыз мәрте эксплицитті

түрде, бір рет имплицитті түрде қолданылатыны белгілі болады. Ал «Сенім» концептісіне келер болсақ, эксплицитті түрде бір рет қана вербалданған.

Біздіңше «білім», «сенім» сөздеріне берілген түсініктердің әрқайсысы қосымша түсінікті талап етеді. Бұл, әрине, «Абай тілі сөздігіне» қатысты айтылған сын емес, «білім», «сенім» сөздерін концептуалдық деңгейде қарастыруға қажетті базалық мәліметтердің жүйесінде олқылық бары туралы ойымыздың бір ұштығы деуге лайықты.

Абай шығармашылығындағы «білім» және «сенім» концептілері лингвомәдени концептілердің тобына жатады. Олардың құрылымын, топтарын, моделін анықтау қажеттігі дау тудырмайды. Екінші жағынан бұл концептілер құндылықтар туралы ұғымдар, қағидалар жүйесімен сабақтасып жатыр. Сол себепті «білім» де, «сенім» де Абай ілімінің концептуалды моделін түзетін құндылықтар категориясымен байланысты.

Білім және сенім концептілері Абай шығармашылығында белгілі бір тілдік немесе семантикалық бірлік қана емес. Олар – ақын ілімінің арнасында өз алдына жеке категория деңгейінде сараланған этномәдени құбылыстар. Сондықтан білім және сенім концептілері Абай шығармашылығында әлеуметтік өмірдегі рухани құндылықтар туралы таным моделінің концептуалдық сипаттамасын білдіреді.

Абайдың тірлік, өмір туралы ойларының жүйесінде құнды қағидалар қатары бар. Солардың бірінде ақын былай дейді: «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол адам жаны болмай, хайуан жаны болады» (Абай, 2016b: 96). Осы қағиданың жоғарыда көрсетілмеген қырына назар аударайық. Қағида силлогизм түрінде негізделген. Оның құрамдас бөліктерін мынадай мағыналық бірліктерге даралауға болады: а) дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білу; ә) адамдықтың орны. Кейінгі бірлік (ә) деңгейіндегі мәннің болуының шарты – алдыңғы бірлік (а) деңгейіндегі мәннің болуы. Алдыңғы бірлік (а) деңгейіндегі мән болмаған жағдайда (дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білу) кейінгі бірлік (ә) деңгейіндегі мән (адамдық) ашылмайды. Осы бірліктер деңгейіндегі қағиданы қарапайым құрылымға түсіргенде, адамдықтың негізі білімде екенін өрнекке түсіруге болады.

Абай шығармашылығында негізделген ойлар мен қағидалардың оның ілімі жүйесінде белгілі бір орны бар. Олардың орнын, мәнін, мағынасын, жүйедегі қызметін білу маңызды. Алайда олардың бәрін ақын ілімінің мағыналық-құрылымдық жүйесіне енгізу міндетті емес. Ақын ілімінің концептуалды моделі оның ілімінің басты құрамдастары негізінде жасалды. Абай ілімі мағыналық-құрылымдық моделін жасау барысында мына жайлар анықталды: ақынның ілімі біреу емес, екеу. Оның бірі адам туралы, екіншісі әр жақсы нәрсенің өлшемі туралы. Бұлардың әрқайсысының моделі бөлек және екі үлгіде жасалды:

Абай ілімінің құрамдас бір бөлігі – әр жақсы нәрсенің өлшемін көрсететін өлшеу құралы. Абайдың қырық үшінші сөзіндегі: «Әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса, жарамайды. Өлшеуін білмек – бір үлкен керек іс» (Абай, 2016b: 152), – деген тұжырымды ойда үлкен мән бар. Абай айтқан әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі үштаған, төрттаған үлгісінде жобаланады, бұлардың әрқайсысы еселеніп, басқа өлшем құралына негіз болады.

Үш мөлшерлі өлшем құралы туралы ойдың негізі ерте замандардан бері жалғасып келеді. Оның Платон мен Аристотельден әл-Фарабиге, одан Абайға дейін жалғасқан желісі бар. Осы желіні тану Абайдың ілімінің тереңіне бойлаудың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Осы концептуалды ой желісінің басында ең әділетті нәрсе әділеттілік пен әділетсіздіктің ортасы деген тұжырым бары ілгеріде айтылды. Оны негіздеген – Платон. Осы тектес ойды Аристотель, әл-Фараби, Абай өз тұрғысынан айтқан. Олардың әрқайсысы өз мақсаттарына сай пікір түйді. Әл-Фарабидің қалыптасқан мінез-құлықтың үш деңгейін көрсетті: не орташаға жақын халде; не орташа халде; орташадан асыңқы халде. Абай осы тектес ойлардың түпкі негізіне бойлады. Құбылыстың, нәрсенің үш деңгейі туралы ойлардың түп негізіне бойлап қана қоймай, оларды өз пікірлерімен ұштастырды, дамытты, әрбір жақсы іс пен оның қарама-қарсы шегіндегі істердің өлшеуінің логикалық негізін тиянақтады, логикалық-мағыналық үлгі-моделін жасады. Абайдың өлшеу құралының моделі нәрсенің, құбылыстың үш түрлі халіне сай үш деңгейді көрсетеді: а) басы (ортаға жақын шамасы); ә) ортасы (орта шамасы); б) аяғы (ортадан асыңқы шамасы). Мұндағы бірінші және үшінші деңгейлер нәрсенің, құбылыстың қарама-қарсы мәндегі шеткергі екі шегіндегі қасиеттерін көрсетеді, ал қарама-қарсы мәндегі

шеткергі екі шектің орта шамасы нәрсенің немесе құбылыстың жақсы, кемел деуге лайықты деңгейін көрсетеді. Осы үштағанды Абай өз іліміндегі әр жақсы нәрсенің өлшеуіне негіз етіп алған.

Әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі туралы Абай ілімінің құрылымдық жүйесінің логикалық-мағыналық үлгі-моделі екі үлгіде жобаланды: а) кескіндеме түрінде; ә) өрнек түрінде.

Бірінші үлгі мынадай түрде кескінделді: өлшемге түсетін белгілі бір қасиет шеңбер аясы түрінде бейнеленеді.

Өлшемге түсетін қасиетті өлшеудің құралы сол шеңбердің ішінде беріледі; шеңбер ішінде берілген өлшеу құралы қазақ халқының дәстүрлі дүние танымына сәйкес шаңырақ түрінде беріледі. Шеңбердің ортасынан А – В көлбеу сызығы жүргізіледі, шеңбердің жоғарғы шекті нүктесінен төменгі шекті нүктесіне С – Д сызығы жүргізіледі. Халықтың дәстүрлі дүние танымында «төрткүл дүние» немесе «төрт құбыла» («төрт құбыласы түгел», «дүниенің төрт бұрышы» ұғымына сәйкес) осы символ-белгі арқылы өрнектелген.

Енді А – С, С – В нүктелері бойынша тік сызықтар жүргіземіз.

Осы кескіндемедегі А – С – В үшкілі – әрбір жақсы нәрсенің өлшеу құралы.

Осы өлшеу үлгісіне салғанда, әр жақсы нәрсе орта шамада (С) жақсы болады да, оған жетпесе немесе одан асып кетсе, өз мәнін жояды немесе жартылай жояды. Абай насихат еткен бес жақсы істің әрқайсысын (талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым) (Абай, 2016a: 60) осы өлшеу үлгісіне салып, таразылауға болады. Мысалы, ойлау жақсы, бірақ оның орта шамасын (С) білу керек. Ой ойлаймын деп, орта шамаға (С) жете алмау немесе одан асып кету, сөйтіп ойын байлай алмай, күні-түні ойға салынып, қияли болып кеткен жақсы емес. Сол сияқты жомарт болған жақсы, ал оның өлшеуінің орта шамасына «С» жете алмау – сараңдыққа, ал одан асып кету ысырапшылыққа, бекер мал шашуға әкеліп соғады.

Осы өлшеу үлгісіне салғанда, әр жақсы нәрсе орта шамада жақсы болады да, орта шамадан асқан соң, өз мәнін жоғалтып, қарама-қарсы мәндегі құбылысқа айналады. Абай насихат еткен бес жақсы істің әрқайсысын (талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым) осы өлшеу үлгісіне салып, таразылауға болады. Мысалы, ойлау жақсы, бірақ оның орта шамасын білу керек. Сол сияқты жомарт болған жақсы, ал оның өлшеуінің орта шамасына жете алмау немесе одан асып кету жақсы емес.

Абай шығармашылық мұрасына арқау еткен ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды осы өлшемдер негізінде саралап, жүйелеген.

Абайдың шығармашылығында жаман деген істің өзі үш өлшемді өлшеу құралында сарапталады. Мысалы, ақын адамның бес дұшпаны деп білген бес жаман істің бірі мақтаншақ туралы желілі ойларын тарата келіп, мақтаншақ адамдарды үшке бөледі: «Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді... Екіншісі өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді... Үшіншісі өз үйіне келіп айтпаса, яки аулына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді» (Абай, 2016b: 107). Бұлардың біріншісі – надан, надан да болса адам; екіншісінің надандығы толық, адамдығы толық емес; үшіншісі – наданның наданы ләкин өзі адам емес.

Ақын іліміндегі қарама-қарсы мағыналық қатынастағы адам мен надан категорияларынан наданды бөліп алып, оны Абайдың үш деңгейлі өлшем құралына салғанда, наданның мынадай үш деңгейлі халі белгілі болады: а) надан, надан да болса адам; ә) надандығы толық, адамдығы толық емес; б) наданның наданы ләкин өзі адам емес.

Надан, надандық өлшемінің деңгейлерін өзара сабақтас пайымдағанда, ақын ойының тереңінен көзге шалынып, көңілге елесі жеткен образды ұғымдар нақтыланады. Абай көрсетіп отырған үш деңгейдің алғашқысы бейнелі, кейінгі екі деңгей затты, нақты екені сипатталады. Абай өлшемінде затты, нақты көрсетілген кейінгі екі ұғым қатарынан бірінші деңгейде көрініс тапқан образды ұғымды даралағанда, «надан, надан да болса адам» көрсеткішінен кісі бойындағы надандандық пен адамдықтың бірдей шамадағы мөлшері туралы ұғым туатыны көрсетіледі. Екінші шамада надандық толық сипатта көрінетіні, ал адамдықтың толық емес, кем екені, үшінші шамада кісі бойында надандық шектен асып кететіні, адамдыққа орын қалмайтыны белгілі болатыны сарапталады.

Пайымдалған жайлардан Абайдың өлшеу құралы жақсыны да, жаманды да мөлшерлейтін әмбебап құрал екені туралы түсінік туады.

Абайдың ілімі бойынша, дүние әділеттілікпен жаратылған. Әділеттілік – махаббаттан, махаббат – жүректен. «Махаббат – әуел адамның адамдығы, ғақыл, ғылым деген нәрселербірлән» (Абай, 2016b: 124). Даналыққа білім жеткізеді. Осы құндылықтарды себеп-салдарлық қатынаста ретке келтіретін болсақ, мынадай жүйе түзіледі: білім → даналық → әділеттілік. Осы жерде «әділеттілік → махаббаттан» немесе «қашан бір

бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» (Абай, 2016b: 124) деген қағида назардан тыс қалғандай болуы мүмкін. Махаббатсыз әділеттілік болмайды. Махаббатсыз білім де болмайды. Махаббат осы жүйеде көрсетілген білім, ғылым, даналық, әділеттілік төртеуіне бірдей негіз болмақ.

Абай ілімінің құрылым-жүйесінде әділеттің, әділеттіліктің салтанат құруына даналық негіз болатыны, даналыққа білім негіз болатыны туралы ойлардың қалың қатары қарастырылды. Білім жоқ жерде даналыққа орын жоқ, даналақ жоқ жерде әділеттілік болмайды. Білімнің жоқтығы – надандақ, ал надандық хайуандықпен пара-пар.

Айтылған, сипатталған жайлардан Абайдың шығармашылық мұрасының өрісінде, Абайдың ілімінің жүйесінде білім туралы қағидалардың маңызы зор екені белгілі болады.

Мақалада Абай ілімінің құрамдас бөлімдерінің құрылым-жүйесіндегі жекелеген бөліктердің үлгі-моделін жобалайтын формулалар үлгісі жасалды: а) адам болмысының формуласы; ә) хайуан болмысының формуласы; б) кемел адам болмысының формуласы; в) надан адам болмысының формуласы, т.б.

Сипатталып отырған үлгі-модельдер ғылыми талдаулар шегіндегі жекелеген, жалқы құбылыстардың құрылымдық-мағыналық сұлбасы (жобасы) деңгейінде жасалады. Олардың күрделі болмыс жүйесіндегі толымды нұсқасын жасау біртіндеп жүзеге асырылды.

Талдаулар негізінде жаңа ғылыми ойлар, тұжырымдар ұсынылды, сарапталды. Абай ілімінің концептуалды моделінің қысқаша сипаттамасы төмендегідей үлгіде берілді:

1 Абай ілімінің қысқаша сипаттамасы

Абай ілімі Абайдың шығармашылық мұрасының ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарының жүйесінің концептуалдық моделі түрінде ұсынылды. Абай ілімінің концептуалдық моделі ықшамдалған үлгіде беріліп отыр.

2 Абай ілімінің құрамдас бөлімдері

Абай ілімінің құрамдас бөлімдері ақынның шығармашылық мұрасында кең көрініс тапқан адамның үш қасиеті туралы қағидалар жүйесіне негізделген: Ақыл. Қайрат. Жүрек.

2.1 Ақыл

2.1.1 Сипаттары

Ақылдың тоқтаулылығы; ақылдың ар мен ұятқа беріктігі; ақылсыз пайданы іздеуге болмайды (пайдаға ақыл жеткізеді); ақылсыз залалдан қашып құтылу мүмкін емес (залалдан ақыл құтқарады); ақылсыз ғылымды ұғып, үйрену жоқ (ғылымды ақыл ұқтырып, ақыл үйретеді); ақылсыз ешнәрсе табылмайды (керектің бәрін ақыл табады); ненің пайдалы, ненің залалды екенін ақыл біледі; ақыл сөзді ұғады; тәңіріні де ақыл танытады; екі дүниенің жайын да ақыл біледі; амал да, айла да ақылдан шығады; ақылдың қыры көп; ақыл – жүректің суаты; ақылға сәуле қонады; ақыл қайраттан асып тұрады т.б.

2.2 Қайрат

2.2.1 Сипаттары

Дүниеде ешнәрсе қайратсыз кәмелетке жетпейді; адамның білуге ерінбей, жалықпай үйренуі – қайраттың ісі; құдайға лайықты ғибадат қылып, ерінбей, жалықпай орнына келтірмек – қайраттың ісі; дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр, мансапты еңбекпен табу – қайраттың ісі; орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратұғын – қайрат; адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жиғызып алатұғын – қайрат; қаруына қарай қаттылығы да бар; пайдасы да, залалы да мол; кейде жақсылықты берік ұстайды, кейде жамандықты берік ұстайды; тоқтаулылық; талаптылық; шыдамдылық т.б.

2.3 Жүрек

2.3.1 Сипаттары

Жүрек – адамның денесінің патшасы; қан жүректен тарайды; жан жүректе тұрады; жүрексіз тіршілік жоқ; адамға жақсылық ойлататын, басқаларға жанын ашытатын – жүрек; ұят сақтатып, рақым қылдыратын – жүрек; адам баласын алаламайды; ждақсылыққа елжіреп, ериді; жаманшылыққа жиреніп, тулап кетеді; әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық жүректен шығады; ақылдың көп қырына жүрмейді, жаманшылық айтқанына ермейді, қайратты еркіне жібермейді, орынды іске қолын босатпайды, орынды іске күшін аятпайды т.б.

Абай ілімінің құрамдас бөлімдерінің тиісті категориялары бар. Бұл ретте ақыл, қайрат, жүрек үшеуінің бірлескен тең қызметі арқылы анықталатын негізгі категориялар қатарында адамның бес жақсы ісі (талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым) мен бес дұшпаны (өтірік, өсек, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ) ерекше орын алады.

Қорытынды, тұжырымдар

Ғылымда Абайдың ілімі туралы, оның сипаттары туралы бірқатар ғылыми ойлар жинақталған. Олардың маңызы жоғары. Зерттеу

барысында бұл саладағы ғылыми ойлар толық пайымдалды. Сонымен қатар Абайдың ілімі жайында жинақталған ғылыми ойлар қоры болғанмен, Абай ілімінің жүйесі, құрамдас бөлімдері, олардың тарамдары ғылыми тұрғыда таратылып көрсетілмегені ескерілді. Абай ілімінің логикалық-мағыналық жүйесінің концептуалды моделін жасаудың бірінші кезегінде көп бағытты ғылыми талдаулар, саралаулар мен сараптаулар жүргізілді.

Абай ілімін білу, түсіну және қолдану мақсатында жүргізілген ізденіс жұмыстары нәтижесінде Абайдың ілімі, оның құрамдас бөлімдері туралы жаңа ғылыми пікірлер дәйектелді. Абай ілімінің құрамдас үш бөлімі туралы ойлар дамытылды, жүйеленді. Абай ілімінің үш құрамдас бөлімінің әрқайсысы бойынша кеңейтілген ғылыми талдау жұмыстары жүргізілді. Абай ілімінің құрамдас бөлімдерінің ғылыми сипаттамасы жаңа ойлармен толықтырылды, олардың әрқайсысының бағыт-бағдары, тегеуріні, өлшеуі туралы ойлар негізделді, олардың өзара байланыстары екшелді, сабақтас және қарама-қайшы мағынадағы шектері жүйесіндегі мәні сарапталды. Абайдың ілімінің құрамдас бөлімдерін осылай анықтау мен жүйелеу маңызды нәтижелерге қол жеткізді.

Абай шығармашылығында негізделген ойлар мен қағидалардың оның ілімі жүйесінде белгілі бір орны бар. Олардың бәрінің орнын, мәнін, мағынасын, жүйедегі қызметін білу маңызды. Алайда олардың бәрін ақын ілімінің мағыналық-құрылымдық моделіне енгізу міндетті емес. Ақын ілімін білу, түсіну және қолдану оның ілімінің басты құрамдастары негізінде жасалды. Абай ілімі мағыналық-құрылымдық моделін жасау барысында мына жайлар анықталды: ақынның ілімі біреу емес, екеу. Оның бірі адам туралы, екіншісі әр жақсы нәрсенің өлшемі туралы. Жоба орындаушылары Абайдың ілімінің біреу емес, екеу екені туралы пікірді ғылыми тұрғыда негіздеді. Екі ілімнің болмысы, құрылым жүйесі екі бөлек екені сараланды. Бірақ олардың жалпы сипаттамасын бір ілім шеңберінде беруді дұрыс көрді.

Зерттеу нәтижелерінің ғылыми және практикалық маңызы бар. Абай ілімінің логикалық-мағыналық үлгі-модельдерін абайтану ғылымы мен абайтануды оқыту ісінде бірдей пайдалануға болады.

Мақала AP08855683 «Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. Кітапта: Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXI том. / баспаға дайындағандар: Б. Баязитов, П. Бисенбаев, Г. Ысқақова; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 290 б.

Әуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Монография // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Т. XX. – Алматы: Жазушы, 1985. – 6-245 б.

McGuire G. The Image of Abai in Kazakh Novels: The Case of Auezov – 2020. / URL: https://abaicenter.com/the-image-of-abai-in-kazakh-novels

Tarakov, A.S., Azimbayeva, I.K., Abdullayeva, Z.T. Translation problems of phraseological units: On the basis of M. Auezov's Novel the Way of Abai. Mediterranean Journal of Social Sciences, 2015, 6(4S2), стр. 370–374

Zhaparova, A. Translating the Kazakh poet Abay. Journal of Language and Literature, 2016, 7(4), стр. 307–314

Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K. and others. Translation and interpretation of Abay's political and social lyrics into Turkic languages. Opción, v. 36, p. 1849-1868, 24 apr. 2020.

Kudaibergenova D. Who is Abai for contemporary Kazakhstan? – 2020. / URL: https://abaicenter.com/who-is-abai-for-contemporary-kazakhstan

Auezov M. The Modernist Way of Abai – 2020. / URL: https://abaicenter.com/the-modernist-way-of-abai

Baizakova K. The great thinkers of Al-Farabi and Abai: a comprehension of their heritage – 2020. / URL: https://abaicenter.com/great-thinkers-al-farabi-abai

Zhaparova, A.Z. The functional characteristics of a metaphor in Abay's poems. Journal of Language and Literature, 2016, 7(1), стр. 42–52

Zhaparova, A.Z., Dadebaev, Z., Zhaksylykov, A. The conceptual metaphor in Abay Kunanbayev's poetics. Journal of Language and Literature this link is disabled, 2016, 7(3), стр. 54–59.

Мырзахметұлы М. Абай: Толық адам ілімі. / Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XL том: – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 238 б.

Дәдебаев Ж. Абайдың антропологизмі / Абайтану. Таңдамалы еңбектер. X том.. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 269 б.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 296 б.
Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 336 б.

References

Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. (2016a). Shygarmalarynyng eki tomdyq tolyq zhinagy. I tom. [Complete collection of works in two volumes. Vol I] Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. (2016b). Shygarmalarynyng eki tomdyq tolyq zhinagy. II tom. [Complete collection of works in two volumes. Vol II] Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Auezov M. (1985). Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. Monografia [Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. Monograph] Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Auezov M. (2020), The Modernist Way of Abai / URL: https://abaicenter.com/the-modernist-way-of-abai

Baizakova K. (2020), The great thinkers of Al-Farabi and Abai: a comprehension of their heritage / URL: https://abaicenter.com/great-thinkers-al-farabi-abai

Dadebaev Zh. (2016). Abaidyng antropologizmi [Abai's anthropology] Almaty: Qazaq universiteti. (in Kazakh)

Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K. and others. Translation and interpretation of Abay's political and social lyrics into Turkic languages. Opción, v. 36, p. 1849-1868, 24 apr. 2020.

Kudaibergenova D. (2020), Who is Abai for contemporary Kazakhstan? / URL: https://abaicenter.com/who-is-abai-for-contemporary-kazakhstan

McGuire G. (2020). The Image of Abai in Kazakh Novels: The Case of Auezov / URL: https://abaicenter.com/the-image-of-abai-in-kazakh-novels

Myrzahmetov M. (2017). Mukhtar Auezov zhane abajtanu problemalary. [Mukhtar Auezov and problems of Abai studies] Almaty: Qazaq universiteti. (in Kazakh)

Myrzahmetuly M. (2020). Abai: Tolyq adam ilimi. [Abai: The doctrine of the whole man] Almaty: Qazaq universiteti. (in Kazakh)

Tarakov, A.S., Azimbayeva, I.K., Abdullayeva, Z.T. (2015). Translation problems of phraseological units: On the basis of M. Auezov's Novel the Way of Abai. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6 (4S2).

Zhaparova, A. (2016). Translating the Kazakh poet Abay. Journal of Language and Literature, 7 (4).

Zhaparova, A.Z. (2016a). The functional characteristics of a metaphor in Abay's poems. Journal of Language and Literature, 2016, 7(1), str. 42–52

Zhaparova, A.Z., Dadebaev, Z., Zhaksylykov, A. (2016b). The conceptual metaphor in Abay Kunanbayev's poetics. Journal of Language and Literature this link is disabled, 7(3).

ҒТАМР 17.07.65 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph14

А. Дәлелбекқызы*[1], Н. Йылдыз[2]

[1]Қазақстан Жазушылар одағы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
[2]Гази университеті, Түркия, Анкара қ.
*e-mail: dalakma@mail.ru

ҰЛТТЫҚ КОДТЫҢ ТАРИХИ САНАҒА ӘСЕРІ

Мақалада әдебиеттің даму тарихындағы көркемдік ойлау жүйесінің жаңа түрін қалыптастыру сөз болады. Бұған жалпы, классикалық бастаудан бөлек әр ұлт әдебиетінің ішкі потенциалы ықпалын тигізді. Көркемдік ойлау адам баласының танымдық қабылдауын, фантазиясын кеңейтті. Қай халықта болсын сөз өнерінің табиғаты тым тереңде. Адам баласы жалпы тіл, сөз өнерінің ерекше қасиетін ерте аңдап, оның мән-мағынасын дәуір жылжыған сайын тереңдетіп отырған. Тіпті сөздің күші халықтың тұрмыс-салтының, діни сенімінің де көрінісіне айналды. Өздерінің тұрмыс-тіршілігіндегі дәстүрді, ұлттық-этнографиялық ерекшеліктерді сөз арқылы бейнелеп, оның белгі, ишара, таңба түріндегі сан қырлы ерекшелігін толықтырып отырған. Сөздің магиялық сипатын ерекше дәріптеп, өздерінің тұрмысында орныққан дәстүр, ырым-жоралғы, салттың көрінісін әртүрлі сөз формалары арқылы жеткізген. Бұл халқымыздың фольклорлық жанрларында бастау алды. Осы ерекшеліктер жинақтала келе, ғасырлар кеңістігінде орнығып, бүгінге дейін жетті. Халық өзінің таным дүниесіндегі, жадындағы түсініктерді, көне бейнелерді үнемі жаңғыртып, оған оралып отырды. Бұл әрі қарай ұлттың қалыптасуын, оның тарихын, әлеуметтік-саяси жағдайын, мәдени құбылыстарды айғақтайтын тұрақтылыққа ойысты. Сөйтіп, халық болмысында бекіген ұлттық код пайда болды. Оның мән-маңызы ұлттық санадағы құбылыстардың қасиетін саралап, оның өткендегі және болашақтағы рөлін бағамдау, сол арқылы ұлт келбетінің бірегей болмысын таныту.

Түйін сөздер: ұлт, тарих, сана, метафизика, код, тұлға.

A. Dalelbekkyzy[1]*, N. Yıldız[2]

[1]Writers Union of Kazakhstan, Kazakhstan, Nur-Sultan
[2]Gazi University, Turkey, Ankara
*e-mail: dalakma@mail.ru

The influence of the national code on historical consciousness

The article provides long history of literature development has formed a new form of artistic thinking system. In general, in addition to the classical origins, it was influenced by the internal potential of the literature of each nation. Artistic thinking has expanded the cognitive perception and imagination of a person. In any nation, the nature of the art of speech is too deep. Mankind has long been aware of the peculiarities of the language and the art of speech, and its meaning has deepened with the passage of time. Even the power of the word has become a reflection of the way of life of the people, their religious beliefs. The word reflects traditions, national and ethnographic features of their everyday life, complements its multifaceted features in the form of signs, gestures, symbols. They especially glorified the magical character of the word, conveyed the manifestation of traditions, rituals, and customs that were established in their lives through various forms of speech. It began in the folklore genres of our people. These features have accumulated over the centuries and have survived to the present day. The people constantly revived and returned to the world of their knowledge, memories, and ancient images. This is further reflected in the stability that testifies the formation of the nation, its history, socio-political situation, and cultural phenomena. Thus, the national code was formed, which was fixed in the national identity. Its significance is to analyze the properties of phenomena in the national consciousness, assess their role in the past and future, thereby revealing the unique identity of the nation.

Key words: nation, history, consciousness, metaphysics, code, person.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

А. Далелбеккызы[1]*, Н. Йылдыз[2]
[1]Союз Писателей Казахстана, Казахстан, г. Нур-Султан
[2]Университет Гази, Турция, г. Анкара
*e-mail: dalakma@mail.ru

Влияние национального кода на историческое сознание

В статье рассматривается история развития литературы, сформировавшей новый тип системы художественного мышления. Помимо классического начала, в целом этому способствовал внутренний потенциал литературы каждой нации. Художественное мышление расширило познавательное восприятие, фантазию человека. В любом народе природа искусства слова слишком глубока. Человек с ранних пор осознал особые свойства искусства слова и с каждой эпохой углублял его суть и значение. Даже сила слова стала отражением быта, религиозных убеждений народа. В их быту традиции, национально-этнографические особенности отражались словом, дополняя его многогранность в виде знака, жеста, символа. Они особенно прославляли магический характер слова, передавали устоявшиеся в их быту традиции, обряды через различные формы слова. Оно берет свое начало в фольклорных жанрах нашего народа. Эти черты, накапливаясь, закрепились на просторах веков и дошли до наших дней. Народ постоянно воспроизводил и возвращался к своим знаниям, воспоминаниям, древним образам. Это свидетельствует о дальнейшем становлении нации, ее истории, социально-политическом положении, культурных явлениях. Так появился национальный код, закрепившийся в народном бытии. Его значение заключается в том, чтобы дифференцировать свойства явлений национального сознания, оценивать их роль в прошлом и будущем, тем самым отражая уникальность облика нации.

Ключевые слова: нация, история, сознание, метафизика, код, личность.

Кіріспе

Тәуелсіздік кезеңі ұлт ерекшелігін айқындай түсіп, әр халықтың әлеуметтік-саяси жағдайындағы өзгеріс оның рухани болмысына, болашақтағы мақсат-мұратына ерекше ықпалын тигізді. Осы уақытқа дейін ұлттық болмыстың тұрақтануына, тіпті толыққанды ұлт тұрпатын иеленуге кедергі жасап келген империялық үстемдік адам санасын бұғаулап тастағаны мәлім. Бұл жағдайда ұлттық сананың орнығып, өзіндік дербес келбетін таныта алуы екіталай. «Тарихи сананы қалыптастыру процесі еліміздің соңғы он жылдан астам тарихында пәрменді жүруде. Қоғамымызда Елбасынан бастап қатардағы азаматқа шейін ұлттық тарихымызға бетбұрыс жасады. Әрбір адам өзінің шыққан тегін, ата шежіресін білуге ұмтылды, әрбір азамат елінің өткен жолына үңіліп, сол арқылы бүгінгі көп сауалдарға жауап іздеді. Бұл жалпыұлттық мәдениет деңгейінің жоғарылығын танытқан ғажап құбылыс-тын. Өйткені болашағына үміт артқан халық қана өткенін білуге құштар. Халық өткеніне селқостық танытса, онда оның болашағынан үмітінің үзілгендігі» (Ежелгі Шығыс, 5). Ұлтттың қалыптасуы оның тарихымен, әлеуметтік-саяси жағдайымен, мәдени құбылыстарымен тікелей байланысты. Тәуелсіздік ең алдымен осы көмескілене бастаған жәдігерлердің мән-маңызын тереңдетуімен құнды.

Зерттеу материалы және әдістері

Метафизика ұғымы ең алғаш Аристотель еңбектеріне тиесілі болды. Метафизика басқа ғылымдарға қарағанда мәні мәңгілік жойылмайтын ұғымдарды анықтайды. Әлем дегеніміз не? Құдай бар ма? Адам баласына тән сана, қайырымдылық қалай пайда болды? Адам неге жаратылады, неге о дүниелік болады? Яғни жаратылысқа тиісті сауалы мен жауабы қатар жүретін ұғымдарды осы метафизика анықтайды. Г.И.Спасскийдің «Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды» орыстың шығыстану әдебиетіндегі қазақ халқының тарихы мен этнографиясына қатысты алғашқы еңбектердің бірі болды әрі күні бүгінге дейін мәнін жойған жоқ. Орта Азия елдерінің тарихы жөнінде мәліметтер жинай жүріп, оның жүйеленген нұсқаларын «Сибирский вестник» пен «Азиатский вестник» журналдарына жариялады. Зерттеушінің қазақ халқының салт-дәстүрі, ғұрпы, шаруашылығы мен отбасылық тұрмысы жайлы өзі бақылаған жағдаяттарды шынайы сипаттаған очеркі қазақ халқының көшпелі тұрмысынан бай мағлұматтарды жинақтаған. Тарихшы хандар шежіресін тарату үстінде көптеген тарихи дәйектерге сүйенеді, салыстырады.

Зерттеуші Л.Н.Гумилевтің мұралары адамзат қоғамының тарихын терең зерттеп, мифтік болмыс түріндегі кезеңнен қазіргі ұлттардың

қарым-қатынасына дейінгі даму аралығын терең қозғаған. Бұл жөнінде ғалым М.Қозыбаев: «Гумилевтің концепциясы адамзаттың жаралуын эволюциялық емес, өзіндік ішкітүрлік, әр түрлі тайпалар мен нәсілдерді бір қазанда араластыру кезіндегі зерттеуі қандай да бір сызбаны жасап, осы бір вавилондық қозғалыстарды елестететін бүкіләлемдік тарих арқылы көрсетуді көздеген. Оның теориясын меңгеру бүгінгі күні де күрделі. Адамдардың қатыстылық теориясын ондағы уақыт категориясының қысқаруы мен кеңеюін, этногенез бен жер биосферасының өзара байланысу жұмбағын мардымсыз ғана түсіну дұрыс емес. Ғалым «этносфера» терминін енгізіп, адамзат пен табиғаттың дамуы арасындағы бөлінбейтін байланысты анықтайды. Отандық халықтанудағы бетбұрыс қадам – оның ұлттық біртұтастығы, халық қауымдастығы туралы тұжырымы болды (Гумилев, 128).

Адамзат өркениеті үнемі эволюциялық дамуды бастан кешірді. Соның ішінде ерекше белсенділік арқылы өзінің индивидтік болмысын көпшілік үшін, қоғам үшін жұмсап, барлық кемел білім-парасатын адамзат игілігіне арнаған жанқиярлық – пассионар болмыс та көрініс берді. Пассионарлық Л.Гумилевтің көрсетуінше белгілі бір дәуірде тұтас этносқа тән мінез-болмыстың тұрақталған жиынтығы. Ол адам болмысының ерекше феномендік құбылысы ретінде метафизикалық ерекшелікке парапар. Бұл әр дәуірде Аристотель, И.Кант, Рубинштейн, М.Бахтин, әл-Фараби, Баласағұн еңбектерінде көрініп, ұлттық концептілер жүйесі қарастырылды.

Әдебиеттерге шолу

Рухы берік, ұлтқа деген сүйіспеншілігі шексіз халықтар ғана биіктен көрініп, ұлы көштен қалмай, дамыған елдердің қатарынан табылып отырған. Сондықтан, ұлттық рух, ұлттық код, ұлттық сана ұғымына ерекше мән беріп, ортақ қасиеттерін, мазмұнын айқындап алуымыз керек. Қазіргі таңда жиі естіп жүрген ұлттық код туралы айтатын болсақ, «қазақтың ұлттық коды деп қазақ халқының жаратылысын, табиғатын, рухани бітімін, өмір салтын айқындайтын белгілерді айтқан жөн жығар. Яғни, тарихи тамыры тереңде жатқан, ұлтымыздың күні бүгінге дейін бәрінен жоғары бағаланатын қасиеттері, солардың сығымдалып тұжырымдалған формуласы қазақтың ұлттық болмысының сырын түсінуге апаратын, тиісінше қастерлеп сақтауға жататын құпия кілттің тап өзі боп шығуы ғажап емес» (Қойшыбаев, 5). Қазақ халқының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу» дейді.

Ұлттық рух – ұлттық реалийлердің сапалы, бірегей жағдайының жинақталған нәтижесі. Ол жекелеген топтың, белгілі бір тұлғаның ғана жасайтын әрекеті емес. Ұлттық рух тұтас халықтың болмысына тән сипат болуы тиіс. Әдебиет халықпен бірге жасасып, дамып отырады. Ұлт болып қалыптасуының елеулі белгісі – көркем әдебиеті. Тарихи шығармалардағы елдік, ерлік ұлттық рухпен астасып жатады. Бұл асқақ сезім Отанды қорғау, халық үшін, оның ұлттық құндылықтары үшін күресу, ұлт тағдырына ара түсу деген сөз. Жалпыұлттық мұрат халықты тұтас қамтыған кезде ғана ұлттық рухтың ерекше құбылысына айналады. Халықтық рух – тарихи, қоғамдық, рухани құбылыс. Профессор Ө.Әбдиманұлы рухты көтеретін, құдіретті жырларымыз бастауын Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен алады, ол ескерткіштердегі жылдарды оқи қалсаң бойыңды еңсең көтеріліп, жаныңа ерлік рух береді дейді (Әбдиманов, 7). Тәуелсіздік алғаннан кейін жарық көрген тарихи романдарда ұлттық рухты асқақтату мен мәңгілік елдің асқақ арманын саралау терең пайымдалды. Ата-бабадан қалған айбын, рух, қасиет бүгінгі күн биігінен қарағанда терең зерттеуді қажет етеді. Қазіргі таңда жиі қолданып жүрген «ұлттық мүдде», «ұлттық код», «ұлттық ментальділік» деген тіркестердің мағынасына терең бойлап, ғылыми тұжырымдама жасауды талап етеді. Тәуелсіздік алып, рухымыздың көтерілгеніне де отыз жылдай уақыт болып қалды. Аз уақыт емес, осы уақыт аралығында көптеген тарихи туындылар дүниеге келді, талай зерттеу жұмыстары жазылды, алайда бәрін зерттеп болдық деп кесіп айту ерте.

Ғалым Лев Гумилев этнос туралы гепотезаны, нақты айтқанда әртүрлі этникалық жүйелердің қалыптасуын қарастырады. Бүгінгі таңда жиі естіп жүрген ұлттық кодтың шығу төркінін этностар арасындағы байланыстарды зерттеген ғалымның еңбектерінен кездестіруге болады. Нақты ұлттық код деп атамаса да, этностардың белгілі бір тайпаның шығу тегін, сол елдің өзіне ғана тән ерекшелігін жан-жақты зерттейді. Этнос, суперэнос, субэтнос туралы мәліметтерді де алғаш ғылыми ортаға енгізген – Л.Н.Гумилев. Біз де өз тарапымыздан халықтың ұлттық ерекшелігінің қалыптасуын зерттеу барысында ғалымның еңбектеріне соқпай кете алмаймыз.

«Мәңгілік ел», «Ұлттық код» сөздері жиі айтылып жүр, жеке бір зерттеу нысанына айналатын күн де алыс емес секілді. Ұлттың негізгі қуаты – ұлттық код. Атадан балаға мұра болып келе жатқан, ананың сүтімен енген біздің рухани құндылықтарымызды қазіргі жастардың санасына сіңіруіміз керек. Ғалым Т. Сыдықовтың «Рух пен интеллект көкжиегі» деген зерттеулер мен мақалалар жинағында ұлттық ерекшеліктер мен рух мықтылығы туралы ой білдіреді. Тарихқа терең бойлап, Мәңгілік ел болып қалудың жолдарын көрсетеді (Сыдықов, 8).

Ал, әлем әдебиетінде ұлт, әр ұлттың өздеріне ғана тән ерекшеліктері туралы зерттеу жүргізген С.Кьеркегор, А.Тойнби, С.Хантингтон, Э.Мунье, Р.П.Уоррен, А.А.Залевская, М. Риффартер, А.Б. Лорд, Р. Барт, М.Бютор, А.Н. Веселовский, А.А. Потебня секілді ғалымдарды ерекше атап өткен дұрыс.

Нәтижелер мен талқылау

Әр саладағы ғалымдардың пікірінше метафизикада басы ашылмаған мәселелер көп. Ол осындығымен құнды. Ойлау тарихында метафизиканы ғылыми жағынан негізсіз пән ретінде алып тастау да көзделді. Ал, метафизика тіршіліктегі көптеген жағдаяттарды алдын-ала білуімен, осы арқылы жаратылыс құбылысына, оның құпиялылығына деген қызығушылықты тереңдетуімен бағалы. Метафизикаға қатысты түбірлі сыни көзқарастың бастауында тұрған философ Иммануил Канттың өзі оның адамзаттың рухын ұштайтын құбылыс ретінде таныған: «Қай кезде адамзаттың рухы метафизикалық зерттеулерден бас тартқан жағдайда бұл біздің лас ауа жұтудан сескеніп, демімізді алмай қоюмен бірдей болмақ. Әрқашан саналы адамда метафизика болады». Көркем сөздің өзіндік метафизикасы бар. Метафизикалық ойлаудың болмысы – күрделі әрі кең (Aristotle, 2005). Адамзат тіршілігін әр түрлі кеңістік шегінде қарастыру, әдебиетті өзге өнер түрінен ерекшелендіреді. Құдай мен адам, рух пен тән, қасиеттілік пен күнә, өмір мен өлім, еркіндік пен заң, тағдыр мен кездейсоқтық – метафизиканың бұл ұғымдары шынайы әдебиетте көрініс береді. Бұл әдебиетті философияның бір тармағы, ой мен ойшылдықтың бейнесін беруші деп түсіну емес. Рас, метафизика философияның бір арнасы ретінде – дүниетаным заңдылықтарын, табиғат пен жоғары шынайылықтың алуан түрлі формасын қарастырады. Театр мен бейнелеу өнерінің, дін мен саясаттың, тіл мен музыканың өз метафизикасы бар. Осылайша, метафизика философиядан кең де, тар да мағынада болуымен ерекшеленеді. Бір жағынан метафизика – философияның эпистемология, онтология, этика, эстетикасымен қатар аталатын бір саласы ғана. Екінші жағынан, философия – әдебиет, театр, бейнелеу өнері, музыка сияқты метафизиканың бір аясы. Метафизикаға тән көптеген тақырыптардың бірі – адам баласы жарық дүниеге қалай келеді және неге осы жан иесі қайтадан өмірді тастап кетеді. Метафизика – табиғат жайлы мәңгілік құбылыстар ғана емес, сонымен қатар, адам жаратылысына тән әр тарапты мәселелер жайлы сауалдар алаңы.

Әдеби туындыларда тікелей метафизикалық құбылыстар көп орын ала бермейді. Негізінде, метафизика әдебиетте бейнелер, стиль, сөз саптау, деталь, авторлардың өзіндік қолданыстары арқылы көрініс береді. Кейде метафизикалық ұғымдар ғасырларға жетіп отырады. Осыған сәйкес көркем метафизиканы зерттеу метафизика бойынша трактаттарға қарағанда өзгеше тәсілді қажет етеді (Abu Nasr al-Farabi, 2019). Мұнда автордың тікелей айтылған ойымен ұшыраспайсыз: әдебиеттегі, көркем туынды идеясындағы тұтас оймен жүздесесіз. Ал, бұл ойлау жүйесі кейде авторға да беймәлім болуы мүмкін. Ендеше әдебиет зерттеушісі көптеген жаңама материалдармен, мәтінішілік, мәтінаралық байланыстармен кездеседі. Бұдан түйетініміз көркем метафизика жалпы ұғымдарды, категорияларды қарастыратын философияға қарағанда анағұрлым, терең әрі көп қырлы.

Әдебиеттегі метафизика – ғасырдан ғасырға, бір дәуірдегі қаламгерден екіншісіне жетіп отыратын бейнелеу, ұзақ немесе мәңгілік ойлау жүйесі. Әдебиеттегі метафизика екіжақты мәнге ие: әдебиет белгілі бір метафизикалық ұғымды жеткізуші, бейнелеуші; екінші жағынан метафизикалық зерттеу нысаны. Зерттеуші пікіріне ден қойсақ: «Орыс көркем әдебиеті – міне, бұл шынайы орыс философиясы, өзіндік бояуы бар, кемпірқосақ суретіндей алуан бояуы құлпырған сөздің тамаша философиясы. Оның түпсіз тереңінен үнемі адамзат рухының аса маңызды мәселелері туындап отырған». Метафизикаға берілген бұл сипаттама оның мәңгілік құндылықтар жөніндегі зерттеу бағытының дұрыстығын дәлелдеді. XIX ғасырдағы орыс жазушыларының: Пушкин мен Лермонтов, Гоголь мен Достоевский, Тютчев пен Л.Толстойдың метафизикасындағы басты ой ең алдымен күміс ғасыр орыс ойшылдары – Розанов пен Мережковский, Шестов пен Бердяев

шығармаларында ашылды. XX ғасырдағы орыс әдебиеті үшін метафизикалық ойлау кезеңі және нәтижесін қорытуы – яғни күміс ғасыры қазіргі жиырма бірінші ғасырдың бастауына сәйкеседі.

Адамзат мәдениетінің рухани қазынасы үнемі алдыға озып отыратыны белгілі. Сонау XI ғасырда жазылған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны сол тұстағы ел өмірінде маңызды орын алғаны тарихтан белгілі. Авторға осы еңбегі үшін «хас хаджиб» лауазымы берілген. Заманынан озып туған Жүсіп Баласағұнның бұл еңбегі нешеме дәуір өтсе де, өз құндылығын жоймаған бағалы тарихи жәдігер екені айғақталып отыр. Баласағұн дәйектеген мәселелер бүгінгі жаһандану дәуірінде де терең мәнге ие. Сол дәуірде қозғалған ел басқаруда адамгершілік, имандылық, ізгілік, әділеттілік, білімділік қағидаларын тұтынудың өзектілігі арта түспесе кеміген емес. Дастанның басты мақсаты – бақытты қоғам құру, берекелі де құтты ел түзу. Яғни отбасын ұстаудан бастап, мемлекет құру, ел басқару ісіне дейінгі ұстанымдар берілген. Бақытты, ізгілікті қоғам құру жер бетінде адам баласы пайда болғаннан бері көнермей келе жатқан адамзаттың аңсары. Дастанда автор: «Адам жайлы баяндайын енді мен, Қадір тапқан ақыл, білім, иесімен», – дейді (Әдеби жәдігерлер, 12). Адам баласы жаратылысынан ақылды, білімді болып тумайтынын білеміз. Бұл қасиеттер адамға еңбек арқылы келеді. Отбасындағы тәлім-тәрбие, қоршаған ортада болып жатқан жақсы-жаман құбылыстар, қоғамдық құрылыс, халықтың әлеуметтік жағдайы – осы факторлардың бәрі де адам баласына әсер етпей қоймайтыны ақиқат. Ал, осы толып жатқан ұнамды-ұнамсыз құбылыстардың парқын ажырату үшін негізі мықты тәрбие мен білім қажет. Сонда ғана жұмыр басты пенде ақылмен, оймен, парасаттылықпен ғұмыр кешеді.

Посткеңестік кезеңде «еуразияшылдық» пен «ғарыштық» дискурс алдыңғы кезекте көрінуге ұмтылды. Еуразиялық көзқарас тұрғысынан біршама уақыт батыс ықпалы мол болды. Себебі әлем көркем сөз өнерінде ғасырлар бойы адамзаттың биік интеллектісін қанағаттандырып келе жатқан мәңгілік толастамайтын идеялар бар. Олардың бәрі жинақталып метанарративті құрайды. Метафизика көп жағдайда метанарративпен байланысты еді. Метафизикалық тармақтардың әрқайсысы метанарративке бастайды. Яғни, барша әдебиет үн қоса алатын тақырыптар, баяндау жүйесі болады. Әдебиеттің метафизикалылығы сол, ол көп жағдайда айтылуға тиісті ойдың бейнесін, белгісін ұғындырады. Т.Карлейль айтқандай «символда құпиялылықпен қоса ашықтық та бар, яғни үнсіздік пен сөз екеуі бірлесе әрекеттесіп, екіжақты мәнге ие болады». Шындығында да жазушы ештеңе айтпайды, айтатын – кейіпкер. Зерттеуші М.Бахтинше айтқанда «жасалған бейне (яғни, бірінші автор) ешқандай ол жасаған бейнеге ене алмайды. Жазушы атынан ешнәрсе айтуға болмайды. Сондықтан алғашқы автор үнемі үнсіздікте болады». Яғни автор жасалған дүниенің ішіне толықтай ене алмайды – осыдан келіп көркем әлемде метафизикалық құпия болады. Әдебиеттегі құпия – «алғашқы автордың» үнсіздігі, ол бәрін айтып болған соң, оқырманға әрі қарайғы ой жалғастығын қалдырады. Көркем сөз – белгілі бір мәні бар үнсіздік. Оған дәлел қазақтың байырғы салт-дәстүр, ғұрпы. Мәселен, фольклордағы жұмбақ, мақал-мәтелден бастап, барша жанрларында осы сөздің құпиялылығы сақталған. Мәселен, қазақ сөзді астарлап, тәмсілдеп сөйлеген. «Ақыл жастан, асыл тастан шығады» деген мақал әрі жалқы, әрі жалпы мәнге ие. Біз осы тобықтай мақалдан тоқсан ауыз сөзді өрбіте аламыз. Шағын ой орамы өзінің ішкі мағынасын тереңге бүккен. Оның ар жағында айтылмай қалған ойды оқырман өзі табады. Сөздің астарында мол мағынаның болуы сол халықтың сөз өнерінің ерекшелігі. Кешегі шешендер мен билер де елдің елдігін сөзбен, қызыл тілдің айшығымен сақтап қалған. Осыған орай метафизиканың негізін қалаған Аристотельдің өзі «халықтың таңғалған, қайран қалған сезім-күйінің өзі философияға жетелеген»,- дейді (Ryan, 2017). Ал, халқымыздың мол арналы сөз өнері қаншама терең даналықты көрсетеді. Халық әдебиетіндегі батырлар жыры елдің қорғаны болған қаһармандықпен қоса, халықтың дәстүрін, ұрпаққа деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығын әйгілемей ме? Мәселен, «Қамбар батыр» жырында «Жақсылар дастан бастайын, әуелі алла сиынып, екінші кәміл піріме» деп алдымен баба жоралғысынан бастап, «ашқа тамақ, жаяуға ат, төрт түлік малға көңілі шат, жарайды екен қысылса, жұртының қиын күніне» деп алты ұлы, Назымдай сұлу қызы бар Әзімбайды мадақтаудан басталады (Қазақ халық әдебеті, 5). Бұл батырлар жырының қай-қайсысына да тән. Батырлар жырының басы жалпы дастанға тән метанарративті әйгілеп тұр. Себебі, батырдың өзі ел ішінен шығады, ендеше оның отаны, туған жері, ата-анасы мен ел-жұртының ахуалы тегіс қамтылуы шарт. Осы пролог бірінен бірі өтетін таңғажайып оқиғаларға ұласады. Оқырманын

қызықтыра отырып, небір батыр, қаһарманды, оның ерекше батырлығын, ақылды жары мен есті тұлпарын суреттей отыра, батырлық пен қаһармандықтың шығу төркінін, оған тән белгілерді санамалап отырады. Сол арқылы метафизиканы жинақтайды. Яғни, батыр ерекше тұлға, оның дүниеге келіп, тұлпар тізгінін ұстағанынан бастап, ешкімге ұқсамайтын ерек сипаты кемелденіп отырады. Бұл халықтың ел қорғайтын ерді армандауынан туған. Ендеше, батыр осал болмауы тиіс: оған «шапса қылыш, атса оқ өтпейді, суға салса батпайды, отқа салса жанбайды». Елдің панасы болатын батырдың осындай ерекшелігі оның жарынан, тұлпарынан, жасаған жорығы мен күресінен де байқалуы керек.

Халықтың мәдени коды – сол елдің мәдениеті мен әдебиетін сәйкестендіретін ақпараттар жүйесі. Әлемдік тарихта дәуірмен, мемлекеттің саясатымен және мәдени деңгейімен сәйкес әлеуметтік-мәдени кодтар тасымалданып отырса да, халықтың ұлттық болмысы, тұрмыстіршілігінің негізі сақталады. Мәдениет – халықтың өмірі, оның ақыл-ой дамуының өткені, қазіргісі және болашағы. Әр халық жалпы адамзат өркениетінің даму тарихы аясында өздерінің дербес рухани құндылықтарын жоғалтпай, сақтап, жеткізіп отырады. Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында көптеген жәдігерлер халыққа жетті.

Ұлы дала тарихында қазақ халқының басынан өткен талай жағдайлар сақталып қалды. Әр дәуірде ғұмыр кешкен әл-Фараби, Махмұт Қашғари, Баласағұн, ибн-Сина, Яссауи, Ұлықбек әлемдік өркениетке бағасыз үлес қосты. Осы дала ұлыларының өлшеусіз еңбектері Еуропа ренессансына жол ашты. Қазіргідей интеграция мен инновациялық ізденіс кезеңінде жаһандану үрдісінің өзі әр ұлттың дербес табиғатын тани түсуге де мүмкіндік жасауда. Яғни, тұлғаның жеке қасиеті, жан диалектикасы, тұлға концепциясының орнығуы, қайраткерлік сипаты ерекше назарға алынуда.

Қазақ халқының ұлттық коды бірегей. Ол жалпы әлеуметтік-этнографиялық, мәдениәдеби даму сипатынан айқын аңғарылып отырады. Ал, оның көркемдік тұрғыда бейнеленуі халқымыздың этникалық бірегейлігін, көркемдік ойлау жүйесінің ерекшелігін айқындай түседі. Әлемдік этникалық картина – бұл дүниетаным көрінісі. Алғашқы әлемтанушылық модель этнос дамуының ең ерте кезеңінде қалыптасып, мифологиялық болмыс иеленеді. Мифология ұлттан оқшау емес, ол ұлттың рухани «іргетасы», алғашқы тарихы, ең басты ұлттық сипатты айқындап, өмір бойы сол халықпен ілесе дамып отырады. Алайда, мифологияның ұлтаралық, ортақ сипатты иеленетін тұстары да бар. Оған дәлел ретінде «мекен», «үй» ұғымын алуға болады. Ол әлем халқы үшін ортақ сипат иеленеді.

«Үй» мифологемі басым мәнге ие ұғым ретінде әлемдік әдеби үдеріске ерекше ықпалын тигізді. Әрбір көркемдік бейнелеуде бұл ұғым өзіндік философиялық-ғұрыптық мәнге ие. Әрине, көшпелі өмір салтын ұстанған халқымызда бұл ұғымның шарттылық сипаты басым. Сайын даланы жылдың төрт мезгілі жайлаған қазақ қай жерге төрт түлік малын өргізіп, ошақ орнатты, тау-тасына, суына атау қойып, қазығын қақты. Бір маусым тұрақтаған жерін отаны, үйі санады. Сондықтан үй қазақ халқы үшін кең, әр тарапты мағына иеленді. Тіпті ғасырлар бойы мекендеп, ата-бабасының ежелгі мекені болған жерді де даланың кеңдігімен өлшеді. Осы арқылы халқымыздың генетикалық жады тереңдей түсті. «Мекен», «үй» мифологемі өзіндік культ иеленді, халқымыз қара шаңырақтың қасиетін қадір тұтты. Осы ел-жерін қорғап, тыныштығын, бейбіт тіршілігін сақтау ұлт үшін міндет болды. Ел бірлігін сақтау үшін төрелік айтып, кеңес беретін билер, ел қорғаған батырлар шығып, ұлт тарихында қалды. Ендеше, мекен, тұрақ, қоныс деген ұғымдар халқымыз үшін концептілік мәнге ие. Осының бәрі адам болмысының метафизикалық қасиетін тереңдетті. Ел іргесін ажыратпай, бейбіт жағдайды сақтап, мал-жанына мекен тауып беру өзекті болды. Сондықтан ел іргесіне жау тигенде алдымен ес жиятын ақынжырау, шешен-көсемдер болды. Олар елдің сол тұстағы жағдайына байланысты әрекет етіп, елге жөн сілтеді. Оларға қорғаныш болатын қауіпсіз жер табу, елдің іргесіне қорған болатын ер-азаматты атқа қондырып, бес қаруын сайлап беру, сырт жауға қарсы жұмылдыру, келіссөздер мен мәмлегерлік жұмыстар – осының бәрі белгілі бір тәртіппен атқарылуы тиіс болды. Ал, бұл ұлтты сақтап қалудың бірден-бір жолы еді. Осының бәрі тұтаса келе адамның санасында қоршаған ортаға, жалпы айнала кеңістікке деген көзқарасын, тіршіліктің мәні, ұрпақтың қамы, өмір мен өлім, сенім мен рух сияқты түсініктерді қалыптастырды.

Ұлттық код – сол ұлттың дүниетанымында, санасында жинақталған, тұрақталған белгісі. Ол ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырады. Әрине, сол күйінде емес, толығып, өзгеріп, қырланып отырады, кейі өзгеріп, ұмтылады. Оған сол ұлттың қазіргі жағдайы, өмір сүру салты ықпалы тигізеді. Ал, бірегей сипат өміршеңдігін

сақтайды. Тіршілік үшін күрестің санада орныққан түрі де басымдық мәнге ие болды. Мәселен, елдің алдында бата беру, тілек тілеу, құдайға жалбарыну, алғыс, қарғыс, құрбандық шалу, түс жору, миф, аңыз әңгімелердің тууы – осының бәрі адамның метафизикалық болмысын тереңдетті. Адам дүниетанымы өткенді еске алып, болашақты болжау, әр түрлі белгінышандарға мән беруге де ойысып отырды. Осыдан келіп сана тереңінде жасырынған кейбір архетип түсініктер алға шықты. Кеңістік пен уақыт қатынасы ерекшеленіп, идиллиялық сапаға ойысты. Яғни, мекеншақ қатынасы ерекшеленіп, адам баласы өзінің туған жеріне, қонысына, ата-баба мекеніне ерекше ілтипат білдіріп, әрбір деталін жадында сақтады. Яғни бұл орын бірлігі бесік пен қабір, балалық шақ пен қарттық кезеңдерін үндестіріп жіберді де адам санасында өмір жайлы өткен мен болашақ туралы ұғымдарды бір мезетке тоқайластырып жіберді.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында «мифологемнің» проблемалық өрісі кең әрі көптеген пікір қайшылықтарын тудырып отыр. Себебі бұл ұғім мәдени және ғылыми парадигма тұрғысынан философия, әлеуметтану, саясаттану салаларына қатысты да, мифологем үнемі жаңа, қосалқы мәнмен толығып отырады. Осы ретте, мифологем жайлы ғылыми дискурс оны көркем мәтіннің мифопоэтикасы тұрғысынан ең бір орталық мәселеге жатқызады. Оған себеп көркем мәтін кеңістігі екі өрісті – көне архаикалық ойлау мен жеке-авторлық мифопоэтиканы бір мезгілде қарастыра алады. Жалпы қоғам дамуындағы өркениеттегі дағдарыс, сананың толқымалылығы, адам баласының болашаққа деген сенімсіздігі оларды соңына, өткеннің болмысына қарайлап, содан жұбаныш, айнала қоршаған ортаның жарасымдылығын іздеуге мәжбүр етті. Яғни, халық жадында бекіген ежелгі мифологемге неомифологиялық тұрғыда қарап, тануға жетеледі. Енді адамдағы ежелгі түсінік-ұғымдардың жаңаша қырлары ашылып, қабылдана бастады. Яғни, халқымыздың атамекенге деген көзқарасы өрістеп, тұтастықтан жекелікке ойыса бастады. Бұл мифологем адамзат мәдениетінің ықпалдастығын аңғартады. Яғни көнедегі дала кеңістігі, күмбез, орда бейнесі бүгінгі жаңа дәуір өркениетімен ұштасты. Сол арқылы адам баласының санасына көне таным бейнесі орнығады. Ал, көркем әдебиетте бұл мифологиялық сюжеттер, бейнелер негізінде тұрақтанады. Қай кезде де халық болашақтан жақсылықты күткен. Оны ертегі, аңыздарында, жыр-дастандарында молынан сипаттаған.

Классикалық өнер шындығында өзінің шығарылымын толық таныған жерде пайда болады. Әрине, ғасырлар желісінде классикалық дүниелердегі шексіз мағына тереңдігі мойындалып келеді. Классикалық өнердің осындай ашықтығы Гегельге дейінгі классикалық философиямен сәйкесті. Оның әрі қарайғы жалғасы Кьеркегор, Шопенгауэр, Фейербах, Маркс, Ницше секілді ойшылдарда жалғасты. Осымен қатар, оның екінші жағы – эстетикалық «қабылдау» бар. Ендеше, адамзат өнер түрлерін қабылдау арқылы рухани биікке жоғарылайды. «Күмәндану мен сенім» – екіжақты қайшылықты түсінік. Ойшыл С.Кьеркегор «Страх и трепет» еңбегінде осы парадоксті талдайды (Большая энциклопедия, 2005). Авангардтық бағытты ұстанған өнер діни болмысты, құпия әрі бейсана құрылымдық танымда байқатады. Әр адам өзінің генетикалық тамырына үлкен күмәнмен қараса, оның бұл сезімі әр түрлі дүдәміл, күдікті, әр тарапты ойларға жетелейді. Осы арқылы адам танымындағы түс көру, екіұдайылық сезімі туады. Көне мұраларда адам баласының жаратылысы жұмбақ құбылыстарға әуес келетіні айтылады. Сол құпияны шешу жолында адам күресуді, әрекет етуді, ойлануды, ісінің дұрыс-бұрыстығын парықтауды үйренеді. Адам баласы алдағыны болжау, елестету, ойдан шығару, әр түрлі амал-тәсілдерге жүгіну, жаратылыс құбылыстарынан жәрдем сұрау, жалбарыну тағы басқа күй кешеді.

«Азаматтық қоғам» – құл иеленушілік, феодалдық немесе буржуазиялық қоғам кезінде әлеуметтік теңсіздік пайда болады. Осындай кезеңде идеологиялық қарама-қайшылық басым көрініс береді. Мұны өз кезінде Гегель тұлғаның қалыптасу процесі, өзінің индивидтік дербес мақсаты мен ұмтылысының орнығуы деп атаған. Бұл тип Еуропада XI-XII ғасырлардаақ пайда болып, өзін ренессанстық кезеңнің гуманистік дүниетаным белгілерімен көрініп, адамның жер бетіндегі құқығын сақтау жолына арнаған. Дәуір жылжыған сайын бұл түр эволюциялық даму жолынан өтіп, оның алған бағыты тереңдеп, енді жекелеген адамдардың адамгершілік-идеологиялық құқықтарын ғана емес, тұтастай елдің, топтың мүдделерін қорғау жолына беттейді. Осы арқылы субстанциялы тип ұлттың ең озық, күш-жігерін, санасын иемденеді. «Тұлға» ұғымының батысеуропа тіліндегі баламасы персона, ол адамның дербес сипатын (индивид) әйгілейтін ұғым. Тұлға ұғымын анықтауда оның дербес сипатынан бөлек, оның өмір сүрген кезеңі, нақты

уақыт-кеңістік қатынасын айқындау қажет. Тұлғаның ерекшелігі ол әрекетімен де, ой-таным биіктігімен де көптен оқшау тұрады. Тұлға өз ұлтының ұлттық дәстүрін сақтаумен қабат, оның алыс болашағын кемелдікпен парықтайды.

Дәстүрдің сақталуы ұлттың мәдени жадына тікелей қатысты. Халқымыздың ауыздан ауызға тараған фольклорлық мұраларында сол ұлттың бүкіл тұрмыс-тіршілігі тұнып тұр. Әрине, фольклордағы «дайын формалар» дайын сюжет, жанр, баяндау түрлерін туғызуға негіз болды. Алайда, көркем шығармашылық, риторикалық дәстүр шегінде әлемнің онтологиялық көкжиегі игерілді. Олай дейтініміз жақсы тұрмыс, жайлы қоныс, ұрпағының, ел-жұртының амандығы – әлем халықтарына ортақ жайт. Осы тепе-теңдікті сақтау үшін әр халық түрлі әрекеттер – күрес, қарсылық, бейбіт мәміле, қоныс аудару – жүргізіп отырған. Соның ішінде ұрпақтан ұрпаққа жеткен дәстүр, ғұрыптар өзінің өміршеңдігімен ерекшеленеді. Тек халқымыздың ауызша шығармашылығында ғана емес, жазба сөз өнерінде де дәстүр сақталып отырған. Дәстүр осы тұрғыда өнер иесінің дербес шығармашылық мүмкіндігін шектеп тастамаған. Керісінше ол өз дәуірінің озық дәстүрлеріне сүйенеді. Осылайша дәстүр және дәстүрлілік тарихи дәуірдегі мәдени құбылыс ретінде сақталды. Әр дәстүрдің өзіндік басым бағыттары болады. Зерттеуші В.Хализев пікірімен түйіндесек «дәстүрлілік шегінен шығу әдеби шығармашылықтағы дәстүр аясын кеңейтті әрі оның мәнін тереңдете түсті» (Краткая литературная энциклопедия, 1966).

Әрине, қоғамдық-саяси өмірдегі ірі өзгерістер шығармашылыққа өзінің ерекшелігін әкеп отырады. Осыған байланысты әдебиетте де «дайын формалар» пайда болып жатады. Мәселен, өткен дәуірдің басында әдебиетте орныққан бай, кедей, жетім бейнелері сипатталған көркем туындыларда ұқсас сюжетті, біркелкі идеялы шығармалар туды. Осыған сәйкес күрескер тұлғалар, езілгендер, қалың мал құрбандары мен әлімжеттік күйге ұшыраған кейіпкерлер жүйесі қалыптасты. Олар қоғамдағы белсенді күшке айналды. Себебі, олардың жеке басындағы жағдай сол тұстағы қоғамның да басты ахуалын аңдатты.

Адам санасын тарихтан тыс алуға болмайтыны белгілі. Адамның болмысы оның әлеуметтік сапасын айқындайды. Адам жағдайы, факторы көбірек қозғалса, сол ортаның әлеуметтік атмосферасы өзгереді. Себебі, адам өзінің хал-жағдайын қоғамдағы басым мәселе қатарына көтереді. Адамның ішкі болмысын психологиялық әлем дейді. Оған тереңдеген сайын адам психологиясының терең, ерекше қырлары айқындала түседі. Зерттеуші С.Л.Рубинштейннің көрсетуінше, психологиялық аспекті аясына психикалық механизм мен процестер жатады. Себебі адамның жеке психологиялық күй-жағдайының өз ортасына лайық жалпы сипаты болады. Бұл туралы өз зерттеулерінде қарастырған ғалымдар С.Г.Якобсен мен Н.А.Менчинская моральдық қағидалардың қалыптасу және қызмет жасау механизмдерін және ғылыми дүниетаным формаларын айқындауға күш салды. Көне дәуірден бастап-ақ психологтар адамда ойлау, қабылдау, түсіну процестерінің әр түрлі деңгейде болатындығын анықтаған. Яғни мұның ішінде адамның саналы, бейсаналы, қалыпты, үйреншікті әрекеттері жатады. Психолог П.В.Симонов осы психологиялық сана аясына адамның болмыстан тыс тұратын сана түрін де жатқызады. Әлеуметтік психологияның жалпы психологиядан өзгешелігі адамның белгілі бір ортадағы, топтағы психологиялық реакциясын зерттейді. Осы жағынан әлеуметтік психология жалпы психологияның мәнін тереңдетеді, себебі әлеуметтік дегеннің өзі адамның ұлтын, ортасын, ұстанатын әдет-ғұрпын, адамгершілік қалпын анықтап береді (Jung, 1952).

Ал, көпшілік ортасындағы адамның күнделікті күйі үнемі жүйелі бола бермейді. Бұған оның білім, тәжірибесін, әрекетін, ұстанымын білдіруін қоссақ, оның сол ортадағы тұлғасының ерекшеленуі пайда болады. Тұлға құрылымын зерттеу оның сол ортадағы адами, мінез-құлық, білім-парасат, таным ерекшелігін айқындап береді. Адамның осы ерекшелігі неғұрлым терең, өзгеше болған сайын оның тұлғасы да даралана бастайды. Қоғамдағы мораль – адамның әрекетінен туындайды. Ал, адами, имандылық құндылықтар – қоғамның болмысын айқындайды. Бұған ұлт тарихындағы елге көсем бола білген тұлғалар тағдыры дәлел. Өз кезінде Бұқар жырау хан мен халықтың арасына дәнекер бола отырып, ел-жұртының бүтіндігін сақтауға күш салды. Жырау ханға батыра сөйлеп, саясатындағы бұрыстықты бетіне басып отырса, кейде тұтас руға да қатаң сөйлеп, ықтыра тіл қатты. Кей тұста алдағыны болжап, ханды да, қараны да сабырға шақырды. Бір өзі ақын да, жырау да, мәмлігер де, сәуегей де бола отырып, өз ортасындағы бейбіт өмір, этика талаптарының сақталуына мұрындық болды. Бұқардың осы тұлғалық ерекшелігі ел басқарған ханға да қажет еді. Ендеше, жырау елдің ішкі-сыртқы саясаты-

на да еркін араласып, ханның ақылшы, кеңесшісі болды. Жыраудың осы болмысы оны басқа сөз өнерпаздарынан ерекшелендірді. Сондықтан жыраудың айтатын сөзі де кесімді, өткір, терең болды.

Жер бетінде адамзат пайда болғаннан бастап, оның өмірді, тіршілікті бағалауы, бақытты ғұмыр кешу, ізгілікке, имандылыққа, адамгершілікке, мейірбандылыққа, парасаттылыққа жақын болуға ұмтылысы үзілген жоқ. Осыдан келіп адамның санасында өмірдің мәні, мәңгілік құндылықтар туралы сұрақтар туындады. Бұл жөнінде барша адамзаттың ұстазы атанған Әбу Насыр әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы жайлы» трактатында: «Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғарғы бақытқа жету болатын болса, ол адам бақыт дегеннің не екенін білуі қажет және оны өзінің мақсаты етіп қойып, соған ұмтылуы керек. Сонан кейін ол бақытқа жету үшін не істеуге тиіс екенін біліп соған әрекет жасауы тиіс. Әртүрлі индивидтердің түрліше қасиеттерінің айтылғанынан мынадай айқын қорытынды шығады: білуі тиіс болған (нәрселер) мен бақытты кез келген адам біле бермейді. Бұл нәрсе кез келген адамға бітетін қасиет емес. Ол үшін (екінің бірінде) ақылгөй ұстаз керек. Кейбір кісілер азын-аулақ қана басшылықты керек етеді, басқа бір адамдар – көп басшылықты қажет етеді. Бірақ басшылықтың бұл екі түрі болғанның өзінде ол адам, егер сырттан итермелеуші, немесе талпындырушы болмаса, үйреткен, берілген ақылдың бәрін бірдей орындай бермейді. Бұл жағдай адамдардың көпшілігіне тән нәрсе. Сондықтан ол осының бәрін үйрететін және тиісті амалдарды орындауға итермелейтін адамдарға зәру болады. Кемел ақыл иесі Жүсіп Баласағұн бақыт жайлы ойды: «Кімдер жомарт – сол бақыттың иесі, Бақыт берген жанға бақыт тиесі!» яғни, адам бойындағы жомарттығы мен дархандығы басым болса сол адам бақытты дейді. Ұстаз болып, бүкіл жұртты ізгілікке шақыру дегеніміз – хакім болумен пара-пар. Хакімдер жайында Жүсіп білгір, ғалым адамдармен қалай қатынасу керектігін, хакімдер халықты жақсылыққа, ізгілікке бастаушылар. Олардың білімін үйрен, өздерін сыйла деп уағыздайды. Бұларды қалай шешу, өзінің мінез-құлқын қандай әрекеттерге арнауына қарай адамның өмірдің мәні туралы ұстанымы орнықты. Бұған өзінің айқын көзқарасын білдірген ұлы Абай болды. «Толық адам» тәрбиелейтін адамның өзі кемел ұстаз болуы қажет. «Толық адам» деңгейіне көтерілген адам ғана адам ұлт ұстазы деген атқа лайықты болуы керек.

Адам болмысы негізінен, дербестікке бейім. Оған әр ұлтқа тән ортақ сапаларды телісек, ұлт тұлғасының болмысы айқындала түседі. Қазақ ұлтына тән шешендік, ой кеңдігі, парасаттылық, тәмсілдеп сөйлеу, арғы-бергі тарихына, бабалар дәстүріне жүйріктік – тұлға болмысын айқындайтын қасиеттер. Осыдан тұлға теориясы туады. Ал, әрбір тұлға өз ортасының өзгерісін, ерекшелігін, ахуалын байқап, ойға түйіп жүреді. Сол арқылы оның эмоционалдық-сезімдік, интеллектуалдық, рухани қуаты орнығады. Ол ортасымен үнемі диалогта болады. Диалогқа қатысты ғалым М.Бахтин: «Айту өзгелер үшін керек. Адамның ойы шынайылылыққа айналу үшін адамдар бір-бірімен сөйлеседі, ой, пікір алмасады. Сол арқылы бір-бірін тани түседі. Осы өзара көру затты-мағыналық, композициялық-тілдік қатынас түрінде жүзеге асады. Сол арқылы «қосүнділік» пайда болады (Bakhtin,1975). Диалог формасы әр түрлі. Оған халқымыздың тарихындағы айтыс, мәміле, келіссөздер, шаңырақтағы әр түрлі интерьерлер, қаружарақ, киім үлгісі, салт-дәстүр белгілері жатқан. Мәселен, «... жаңадан сайланған ханға қошемет, біздің пайымдауымызша, хан сайлауының өте маңызды – ақ киізге көтеру рәсімі атқарылады. Ол мынадай екі сәттен тұрады. 1) Ақ киізге жаңа ханды отырғызу салтанаты; 2) Ақ киізге көтерілген ханды көтеру (қақпақылдау). Бұл ханды марапаттаудың шарықтау шегі». Бұл халық пен хан арасындағы диалог үлгісі. Халық алдында орындалатын осы рәсім жұртшылықты хан сайланды, енді ол билікте отырады, оның айтқаны заң. Ханды төбеңе көтеріп, құрмет ет дегенді білдіреді.

Адамзат тарихы тек қоғамдағы саяси мәселелерді шешпейді. Тарихта адам дамуына қатысты мәселелердің бәрі өзекті болуға тиіс. Тарихты тану арқылы онда орныққан құбылыстар жаңаша пайымдалып отырады. Бұған адамның, тұлғаның интеллектісі қатысады. Тарихшы ғалым Х.Әбжанов: «Еуразия құрлығының шығысындағы өркениет иелері – жаңаша жыл санауға дейінгі III мыңжылдықта Құлжабасында жабайы аңдар суретін қалдырғандар, қола дәуірінде Беғазы-дәндібай мәдениетін дүниеге әкелгендер, сына жазуының иесі байырғы түркілер көтерген қара шаңырақты ұстап қалған қазақтар әріден келе жатқан дәстүрді жалғастыра отырып, кәсіби қоғамдық ғылымдар толық қалыптаспаған уақыттың өзінде тарихты жоғалтпаудың, жүйелеудің, насихаттаудың ұтымды екі үлгісін түзді. Біріншісі – болған істі, өткен күн оқиғаларын қаз-қалпында баяндау.

Екінші үлгі – шежіре тарқату. Егер бірінші үлгіде тарихи үрдіс халықтың, қаганның, ханның, батырдың, билер мен бектердің іс-әрекетімен, араласуымен баяндалса, екінші үлгідегі тарих баянында жеке тұлғаға басымдық беріледі. Екеуінде де тарихтың себеп-салдары, басталуы, барысы, тағылымы бір-ақ ауыз нақыл сөзбен, ой-тұжырыммен тиянақталады». Халқымыздың табиғатына тән сабырлылық пен төзімділік оның дүниетанымына ықпал етті. Көп ретте баба дәстүрі сөздің күшімен атқарылды. Халқымыз дала заңына бағына отырып, жаратылыс ұсынған көптеген құпияның жауабын таба білді де, оның өзінің тұрмыс-тіршілігінің бөлшегіне айналдырды. Халық кейде көпке, ортасына, тіпті ұрпағына риторикалық сұрақтар қойды. Жаратылыстың метафизикасын қабылдап, соған сай ғұрпын, салтын орнықтырды. Адам тәні өлсе де, рухының мәңгілік екенін мойындап, ата-баба аруағына сыйынды. Мәңгілік деп санаған ұғымдарды түзді, сөздің магиялық күшіне сенді.

Академик С.Қасқабасов: «Көркем фольклор шығармаларының тағы бір орындалу мәнері бар. Ол – экспозитивті, яғни түсіндіре баяндау. Бұндай мәнер өте шебер жыршылар мен ертекшілер өнерінде кездеседі. Олар жай жырлап, болмаса ертегіні құр баяндап қоймайды. Оқиғаға араласпай отыра, олар кейде тікелей, кейде жанай баяндалып отырған оқиғаға деген өз қатынасын, яғни көзқарасын білдіріп отырады». Адам баласының эмоционалдық ашықтығы мен қарым-қатынасқа бейімдігі өзінің ана тілі арқылы көрініс береді. Адамның тіл мәдениеті оның этноәлеуметтік және мәдени-тарихи тұтастығының дамуы ретінде өзінің ұлттық болмысымен ерекшеленеді. Қазақ халқының сөйлеу этикеті ғасырлар бойы қалыптасып, дамыды. Оның жұмсалуы қоғамның даму үрдісіне, адамның әлеуметтік мәртебесіне, жас ерекшелігіне байланысты. Зерттеуші Л.В.Щерба тілдік практиканы зерттеу үстінде «тіл-сөз» диадасын енгізді өзінің көзқарасын зерттеуінде былайша негіздейді: «...өзіміз тірек ететін барша тілдік өлшемдер болашақ концепт бола отырып, біздің сөйлесуіміз бен түсінуіміз арқылы қалыптасып, «тілдік материал» ретінде орнығады. Осылардың бәрі жинақтала келе, белгілі бір ортаның сөйлеу мәдениетін орнықтырады» (Щерба, 1957). Бұл адамды танудың, ішкі болмысын бақылаудың құралы болады.

Қорытынды, тұжырымдар

Қазақ халқы өзінің өткен тарихында қаншама соғысты, жорық пен аласапыран оқиғаларды бастан кешті. Ұлт болып қауымдаса бастаған жұрттың бірлігіне сына қағып, шашыратып жіберуге құмар дұшпанның көздегені елдің, жердің кеңдігі мен байлығы еді. Ал, жебесін оққа толтырған айбынды батырлар, тілге шешен, ойға жүйрік абыз би-шешендер халықтың басына қайғы әкелетін жағдаяттардан аулақ болуға үндеді. Бұл – ұлттың қасиеті. Қазақ халқы өзінің ғасырлар бойғы арман-аңсарын, тіршілік жайлы даналығын салт-дәстүріне, көркем сөзіне ұйытқан. Осы арқылы ұлттың бірегей санасы, танымы орнықты. Бұл ұлттың кодын айқындады.

Кез келген ел әдебиеті – сол халықтың мәдениетінің, ұлттық санасының көрінісі. Әдебиет халықтың бостандыққа, еркіндікке, болашаққа деген сенімін, қадамын аңдатып отырады. Сондықтан да әлеуметтік өмірдегі теңсіздік, күрес, жалпы бұқараның ахуалы әдеби шығармада үзбей көрініс береді. Әдебиеттің де өзіндік метафизикасы бар. Метафизикалық, ойлаудың күрделілігі мен кеңдігі, адамзат тұрмысының шекті, шексіз жағдайларын қарастыру, әдебиетті адамның көңіл-күйін шапшаң өзгертіп, жедел ұмтылатын басқа өнер түрлерінен ерекшелендіреді. Бұл әдебиеттің мүмкіндігін, көркемдік-таным қуатының беріктігін дәлелдейді.

Әдебиеттер

Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. 1 том. Ежелгі Шығыс. – Астана: Фолиант, 2005. – 480 бет.

Л.Н.Гумилев және дала өркениеті проблемасы// Л.Н.Гумилев: этногенез теориясы. – Астана: ЕҰУ, 2012. – 158 бет.

Қойшыбаев Б. Ұлттық код – рухани болмыс кілті [Мәтін] / Б. Қойшыбаев // Егемен Қазақстан. – 2017. – № 115. – 19 маусым. – 5 бет.

Әбдиманұлы Ө. «Қазақстанның қазіргі әдебиетіндегі ұлттық идея және тарихи мәселелер» І.Есенберлиннің 100 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция. 9-сәуір, 2015 жыл. – Алматы: ҚазҰУ, 2015. – 88 бет.

Сыдықов Т. Рух пен интеллект көкжиегі: портреттер, зерттеулер. – Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік институты, 2015. – 361 бет.

Aristotle. Poetics and Rhetoric – New York : Barnes & Noble Classics, 2005 . – 517 p.

Abu Nasr al-Farabi. The book of mind. – Almaty: Abai International club, 2019 . – 238 p.

Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. Том 5. Ж. Баласағұн. Құтты білік. – Алматы, 2007.
Ryan M. Literary Theory: a practical introduction. – New York: Wiley Blackwell, 2017.
Қазақ халық әдебиеті. Т.3. Батырлар жыры. – Алматы, 1987.
Краткая литературная энциклопедия / гл. ред. А.А. Сурков; редкол.: Х.Ш. Абдусаматов [и др.]. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – (Энциклопедии. Словари. Справочники. – 111000 экз. (в пер.) – Нұрғожа Ораз қоры. Библиогр. в конце ст. Т. 3. Иаков-Лакснесс, – 976 стр.
Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: Интелвак, 2001. – 1600 стр.
Jung K.G. Psychology and Literature. The Greative Process, ediked by Brewster Ghiselin. Berckley and Los Angeles. 1952.
Bakhtin, M.M. Questions of Literature and Aesthetics, (Russian) – Moscow: Progress, 1975.
Щерба Л. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957.

References

Abdimanuly O. (2015) Kazakstannyn kazirgi adebietindegi ulttyk idea zhane tarihi maseleler. [National idea and historical problems in modern literature of Kazakhstan]. Conference materials. 9 april. KazNU. – 88 p. (in Kazakh)
Abu Nasr al-Farabi. (2019) The book of mind. – Almaty : Abai International club. – 238 p. (in English)
Adebi zhadigerler. (2007) Zhiyrma tomdyk. T. 5. Zh. Balasagun. Kutty bilik. [Literary relics] – Almaty, – 536 p.
Aristotle. (2015) Poetics and Rhetoric. – New York : Barnes & Noble Classics. – 517 p. (in English)
Bakhtin, M.M. (1975) Questions of Literature and Aesthetics, (Russian) Moscow: Progress.
Gumilev L.N zhane dala orkenieti problemasy. (2012) [L.N. Gumilyov and the problem of Steppe civilization] ENU, – 158 p. (in Kazakh)
Jung K.G. (1952) Psychology and Literature. The Greative Process, ediked by Brewster Ghiselin. Berckley and Los Angeles. (in English)
Kazakh halyk adebieti. (1987) Batyrler zhyry. [Kazakh folk literature] The song of heroes – Almaty. (in Kazakh)
Koishybaev B. (2017) Ulttyk kod – ruhani bolmys kilti. [National code – the key to spiritual existence] Egemen Kazakhstan newspaper. No 115. – 19 june. – 5 p. (in Kazakh)
Kratkaya literaturnaya entciklopediya. (1966) Editor-in-chief Surkov A.A. [A short literary encyclopedia]. T. 3. 976 p. (In Russian)
Literaturnaya entciklopediya terminov i ponyatii. (2001) [Literary Encyclopedia of terms and concepts] – Moscow: Intervak, – 1600 p. (In Russian)
Ryan M. (2017) Literary Theory: a practical introduction. – New York: Wiley Blackwell. (in English)
Shcherba L. V. (2007) Izbrannyie raboty po russkomu iazyku. [Selected works on the Russian language]. Moscow: Aspect Press, – 256-257 pp.
Sydykov T. (2015) Ruh pen intellect kokzhiegi: portretter, zertteuler. [The horizon of spirit and intelligence: portraits, research]. Taldykorgan, ZHGU. – 361 p. (in Kazakh)
Tarih – adamzat akyl-oiynynkazynasy: on tomdyk. [History is a treasure of the human mind]. T. 1 (2005) Foliant. – 480 p. (in Kazakh)

IRSTI 16.21.33 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph15

X.P. Uimanova*, M.G. Kakishev

West Kazakhstan University named after Makhambet Utemisov, Kazakhstan, Uralsk
*e-mail: xeniya.destination@yandex.ru

LEXICO-STYLISTIC PECULIARITIES OF ENGLISH LITERARY TEXT

This article examines the lexical and stylistic features of literary texts using the example of Nelle Harper Lee's work "Go, Set a Watchman", which was published in 2015. Nelle Harper Lee is one of the most remarkable American writers of the XX century, famous for her book "To Kill a Mockingbird" which is thoroughly studied in schools and higher educational institutions in America. Since the book "Go, Set a Watchman" was published recently, there is still no sufficiently complete and detailed analysis of this work by the American writer, which confirms the relevance of our article. Our goal is to establish the characteristic features inherent in the text of a given author by analyzing lexical and stylistic aspects. We focused specifically on a literary work since the style and expressive means of the writer's language are clearly traced in such works. Through consideration of the lexical and stylistic features common to literary texts, we found many examples in the book "Go, Set a Watchman", among which are stylistic means, such as epithets, metaphors, as well as slang, and colloquial vocabulary prevails in the author's style. The results of this work can be used in teaching students of philology.

Key words: linguostylistics, stylistic features, lexical features, literary text, Harper Lee.

К.П. Уйманова*, М.Г. Какишев

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Орал қ.
*e-mail: xeniya.destination@yandex.ru

Ағылшын тіліндегі көркем мәтіндердің лексикалық-стилистикалық ерекшеліктері

Бұл мақалада 2015 жылы жарық көрген Нелл Харпер Лидің "Иди, поставь сторожа" шығармасының мысалы арқылы әдеби мәтіндердің лексикалық және стильдік ерекшеліктері қарастырылады. Нелл Харпер Ли – XX ғасырдағы ең көрнекті американдық жазушылардың бірі, Америкадағы мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытылатын «Убить пересмешника» кітабымен танымал. Біздің мақаламыздың өзектілігі – «Иди, поставь сторожа» кітабы жақында ғана жарық көргендіктен, американдық жазушының бұл жұмысына әлі толық және егжей-тегжейлі талдау жоқ болғаны. Біздің мақсатымыз – лексикалық және стилистикалық аспектілерді талдау арқылы осы автордың мәтініне тән белгілерді анықтау. Біз көркем шығармаға ерекше назар аудардық, өйткені дәл осындай шығармаларда жазушының тілінің стилі мен экспрессивті құралдары айқын көрінеді. Көркем мәтіндерге ортақ лексикалық және стилистикалық ерекшеліктерді қарастыру арқылы біз «Иди, поставь сторожа» кітабынан көптеген мысалдарды таптық, олардың арасында эпитеттер, метафоралар, сонымен қатар сленг сияқты стилистикалық құралдар бар, ал авторлық стильде ауызекі лексика басым екені анықталды. Бұл жұмыстың нәтижелерін филолог студенттерді оқытуда пайдалануға болады.

Түйін сөздер: лингвостилистика, стилистикалық ерекшеліктер, лексикалық ерекшеліктер, көркем мәтін, Харпер Ли.

К.П. Уйманова*, М.Г. Какишев

Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Казахстан, г. Уральск
*e-mail: xeniya.destination@yandex.ru

Лексико-стилистические особенности художественных текстов на английском языке

Данная статья посвящена рассмотрению лексико-стилистических особенностей художественных текстов на примере произведения Нелл Харпер Ли «Иди, поставь сторожа», которое было опубликовано в 2015 г. Нелл Харпер Ли является одной из самых выдающихся американских писательниц XX века, прославившейся своей книгой «Убить пересмешника», которая досконально изучается в школах и высших учебных заведениях в Америке. Так как книга «Иди, поставь сторожа» была опубликована недавно, еще нет достаточно полного и детального

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

анализа данной работы американской писательницы, что подтверждает актуальность нашей статьи. Нашей целью является установление характерных черт, присущих тексту данного автора, путем анализа лексических и стилистических аспектов. Мы сделали акцент именно на художественном произведении, так как именно в таких произведениях ярко прослеживаются стиль и выразительные средства языка писателя. Посредством рассмотрения общих для художественных текстов лексико-стилистических особенностей мы обнаружили много примеров в книге «Иди, поставь сторожа», среди которых стилистические средства, такие как эпитеты, метафоры, а также сленг, а в авторском стиле преобладает разговорная лексика. Результаты данной работы могут быть использованы при обучении студентов филологов.

Ключевые слова: лингвостилистика, стилистические особенности, лексические особенности, художественный текст, Харпер Ли.

Introduction

The analysis of aspects of English speech is of particular interest in the study of linguistics. One of the best sources for conducting research on the functioning of a living language, in our opinion, are authentic samples of works of fiction because such works have integrity and inner completeness, comprehensive ideological and aesthetic meaning. The works of literature reflect the reproduction of actual reality and show how the author perceives life. (Esin, 2000: 4)

One ought to keep in mind that people live in the world of culture. Consequently, the essential characteristics of the text are largely determined by the culture, especially since the texts themselves are part of it. At the same time, literature and works of literary texts help to understand not only the culture, but also the lifestyle and events of different eras, thereby allowing readers to enrich their horizons and have new experience and emotions. (McGee, 2002: 2)

We consider in this article an example of a literary text taking into account the analysis of lexis and stylistics – which is one of the sections of linguistics that studies the styles of a literary language and the language means that create their features since in recent years it has been generally recognized that there can be no one-sided survey of the text.

During the linguistic text analysis, scientists determine the main semantic shades of words, expressions, and other linguistic phenomena, while the linguistic-stylistic analysis has the text as its object of study and considers how the images are transformed into literary speech.

Touching upon such a subject as linguo-stylistic analysis, the concept of the text itself should be defined more precisely. The text is "a verbal speech product in which all language units are realized" (Babenko, 2005: 12). In addition, it is a multi-level system, where all the components are in unbreakable agreement, which helps to accurately convey the author's point of view. (Simpson, 2004: 5) The author's picture of the world is reflected in a literary work not always explicitly and openly, sometimes it is disguised as the speech of the main characters of this work, who also express their point of view not directly with the help of words, but through emotions, behavior and attitude towards people or situations occurring around. In this aspect, a literary text can have a strong, especially aesthetic impact on the reader.

The object of linguistic-stylistic analysis is just a literary text, but not the fiction work itself. Therefore, "the text is one of the parts of the work, an extremely significant part, without which a work of fiction is impossible to exist." (Lotman, 1972: 24)

The second aspect that should be mentioned is the concept of style, which is inextricably linked with the text since it directly expresses on paper what was said and in what manner or style. The authors offer many definitions of this notion, we consider only one presented in Halperin's book about the style of the English language. In this work, style is equated with individual creativity, since the means of language used to form and express a creative idea are selected by each person, in our case by the author, individually. In general, style is "a linguistic expression of thought with an emphasis on the aesthetic-artistic or ideological concept of the author." (Halperin, 1981: 14)

Having considered the definitions of text and style, this is preeminently the time to discuss the expressive means classifications since they are the means by which the author creates his/her work. Such tools are an integral part of linguistic and stylistic analysis, which is carried out at several levels: phonological, morphological, lexical and syntactic. In this article we are covering the lexical level. Lexical means are those means which are figurative and mainly involve transferring the properties of the first object to the second one. Below we will demonstrate some of the examples and main definitions of them:

1. Hyperbole is a means that contains a deliberately blatant overestimation of the properties of an object or phenomenon.
2. Litotes are a tool that contains an intentional underestimation of the characteristics of an object or phenomenon.
3. Irony is a means which quite commonly involves the use of phrases in a slightly negative context, which is directly opposite to their primary meaning.
4. Metaphor is a tool that "denotes transference of meaning based on resemblance or on the associated likeness between two objects". (Sachkova, 2012: 24)
5. Oxymoron is "a combination of words with a reverse interpretation". (Zherebilo, 2010: 234)
6. Personification is a means that endows an inanimate object with the qualities and characteristics of a living object or person.
7. Simile is a means of identification of one object with another one by a juxtaposed feature.
8. "An epithet is a stylistic device, based on the interplay of emotive and logical meaning in an attributive word, phrase or sentence". (Sachkova, 2012: 86)
9. Wordplay is a stylistic means for expressing humor, through play on words, where two unrelated meanings are combined. (Simpson, 2004: 45)
10. Synonyms are same word class words, expressing the same concept, meanwhile differing in shades of meaning.
11. Antonyms – different words related to the same word class, but opposite in meaning.

The commonality of the means of expression in a literary work helps to reveal not only the author's idea, but also outlines both the superficial and the deep aspects of the work, and serves as a support in identifying the features of the functioning of the living English language.

Having regard to the above, for instance, the book of the twentieth century by the author Harper Lee "Go, Set a Watchman", which was published in 2015, was considered. The book was completed before the publication of her most famous novel «To Kill a Mockingbird" (winner of the Pulitzer Prize in 1961), but was not published. (Haggerty, 2010: 6) This work of Harper Lee is insufficiently researched, and extensive scientific works on this issue in stylistics, linguistics and literary studies are not found. This article systematizes the basic principles of lexico-stylistic analysis of the text, presents the main expressive means. The novelty of our work lies in the fact that Harper Lee's work "Go, Set a Watchman" has not previously been subjected to a multifaceted stylistic analysis; there are also no methodological publications of this novel. This work has significant practical meaning because the conclusions of this article can be incorporated during the lessons of literary studies or foreign languages focusing on stylistic aspects of the language, translation practice or analytical reading.

Material and Methods

We acknowledge the comparative-stylistic method as the main method of research in our work since this method allowed us to study the individual style of the author with her literary techniques by identifying similar and different language expressions for the same contents.

Moreover, to prepare this scientific article, we resorted to analysis and reviewed the works of many national and foreign authors who have been dealing with the issues of stylistics and linguistics. Major foreign authors include Ronald Carter, Paul Simpson, Andrew Haggerty and Michael Toolan. The main material for the work was the book of Harper Lee "Go, Set a Watchman", where, using a continuous sample, we illustrated examples of the author's use of certain linguistic and stylistic means.

Literature review

Having examined many works of researchers, we would start with defining the term "text" proposed by the authors, especially paying attention to the literary text and its role in linguistic analysis.

"The text is a work of speech creative process, objectified in the form of a written document, literary processed in accordance with the type of the document, consisting of the name (heading) and a number of special units (over-phrasal unities), combined with different types of lexical, grammatical, logical, stylistic links with a specific purpose and pragmatic reasons". (Halperin, 1981: 18)

Texts, according to L.V. Shcherba – are "the totality of everything spoken and understood in a certain specific situation in a particular era of the life of a given social group". (Shcherba, 1974: 26)

Linguo-stylistic analysis of the text includes a comprehensive study of literary texts. The first scientists to conduct this analysis of a literary work were V.V. Vinogradov and L.V. Shcherba. The former proposed to use the projection method in literature works, where the language stands at the junction of the literary and linguistic contexts. For the latter, it was important to determine the semantic shades of linguistic expressions.

"In the image of the author, in its speech structure, all the qualities and features of the style of a literary work are combined: the distribution of light and shadow using expressive speech means, transitions from one style of presentation to another, iridescences and combinations of verbal colors, the criteria for assessments expressed through the selection and change of words and phrases, the peculiarity of syntactic movement. This opens up the deepest layer in the stylistic study of fiction". (Vinogradov, 1971: 181)

One of the important aspects of linguistics is that one should consider a literary text in connection with everyday discourse since stylistics considers what the author does with and through language. (Simpson, 2004: 98)

The literature presents a language that embodies the artistic spirit of the writer. Each era of literature has its distinctive writing style. (Simpson, 2004: 98)

In some sources, written by authors such as Ronald Carter, linguistic stylistics is called a pure form of stylistics, for the reason that there is also an analysis of style and language, which facilitates the progression of linguistic theory. Currently, many studies of linguistic stylistics examine literary texts in more detail involving discursive and narrative analyses.

Among the scholars who studied linguistic stylistics were also A. Banfield and D. Burton, who emphasized its pros and cons. Among the positive aspects, there is a suitable scientific manner by which the use of this model becomes possible. (Carter, 1989: 4)

Regarding the distinctive feature of the style of literary texts, R. Carter writes that it helps to better understand, evaluate and interpret literary texts, where the author is at the center. This analysis takes place on numerous levels since the style itself stems from the simultaneous interaction of many levels of language organization. (Carter, 1989: 6)

When linguists consider differences in style, such as the difference between literary style and scientific style, they normally focus on the structures and distribution of language elements. In the literary style, there may be numerous elements in the texts, such as epithets, metaphors, allegory, similes, or only some of them. All of them are functionally various but implemented for similar reasons, such as making the text more colorful or vibrant as well as more engaging and appealing for the readers. Also, these texts are characterized by the use of elements of other styles which is most commonly noticed in the direct speech of the heroes who normally would use a conversational style. Those authors who fully master the literary word can easily involve their audience in the plot.

Stylistics analyzes expressive means, their essence, functions, classifications and various interpretations.

"A stylistic device is a purposeful use of linguistic phenomena, including expressive means. Expressive means have a greater degree of predictability compared to stylistic techniques. They are used to enhance the expressiveness of the utterance; they are not related to the figurative meanings of the word". (Gegel, 1968: 145)

Results and Discussion

The major distinction between the literary style and others is the appropriate use of stylistic devices by the author in the text since they are the fundamental element of this style. For example, in their works, the writers rely on metaphors to demonstrate the inner emotions of the main characters. With the help of this stylistic technique, the writer creates a figurative artistic representation of the people, phenomena, and objects that he/she describes, and the reader realizes what similarities the connotation of the word is based on.

However, one should not confuse metaphors with lexical phrases since they usually use words by association, unlike metaphors, which are the result of creative work. (Toolan, 2013: 179)

From the metaphors in the book "Go, Set a Watchman", we can demonstrate the following: Fall was hot-supper time; an ordinary turnip-sized bigot; pummeling activity; the sun had not yet blistered. Impersonation is another type of metaphor when the transfer of a feature is carried out from a living object to an inanimate one. When personified, the described object is externally likened to a person, which makes the content of the literary text more understandable and colorful. To demonstrate this lexical technique, we found the following examples in the text — "The thermometer on the back porch stood at ninety-two; the carhouse shimmered faintly in the distance and the giant twin chinaberry trees were deadly still." (Lee, 2015: 43)

"Two big tears had run from beneath his glasses down the sides of his cheeks". (Lee, 2015: 49)

"The courthouse clock creaked, strained, said, "Phlugh!" and struck the hour." (Lee, 2015: 73)

In her work, Harper Lee uses a fairly large number of similes, many of which are related to comparisons of phenomena and people with animals: honked like a giant goose; he would rush like a bat out of hell; one son looked and behaved like a horse; he was like a small panther; Underwood inhaled like a whale; work like a dog. The rest only point out the similarity of the phenomena or the character

through other comparisons — "his crew cut bristled like an angry brush" (Lee, 2015: 11); "behaving like a snake healer" (Lee, 2015: 39); "whirlwind of impatience" (Lee, 2015: 141).

Also, in English, there are still such opposite figures as hyperbole and litotes. These devices mean exaggeration and understatement respectively, and they contribute to making the language brighter and clearer. (Sachkova, 2012: 41)

The use of hyperbole in this novel is characterized to a greater extent by the fact that Scout and her friends, who are the main characters in this text, are children and that is why tend to exaggerate a lot. The author uses them to intensify the artistic impression. For example, "you'll be boiled alive in that sun" (Lee, 2015: 41); "Calpurnia nearly took the skin off her with the rough towel" (Lee, 2015: 48); "he always runs up stairs a mile a minute" (Lee, 2015: 55); "when it's written down he always believes every word of it" (Lee, 2015: 141).

In the novel, epithets are widely presented, which distinguish its main qualities, properties and signs in objects or phenomena. (Sachkova, 2012: 33) Basically, epithets are expressed by adjectives. Lee includes the epithets in her book in order to intensify the features of certain things which should be noticed by the reader. The examples from the book include the following: reckless, pummeling activity; alarming inefficiencies; a simpering, mealy-mouthed magnolia type; voluptuous, happy creatures; a dry, pleasant voice; his wet, warm tongue.

The type of narrative of the novel we have considered is certainly related to its compositional structure. This work is distinguished by the use of descriptions of nature and phenomena that occur around the hero, but to a greater extent — it is a narrative through dialogues and explanations. The main task of the author is to tell her invented story without clarifying her point of view, presenting it only through her characters and their experiences. Here in this book, it is done through the life of Jean Louise, more mature and grownup in comparison with the first book "To Kill a Mockingbird", and her father Atticus Finch. (Koksharova, 2011: 87)

This text presents a large number of dialogues of our protagonists with friends, family members and residents of the city of Maycomb. Dialogue, as the main component of literary prose, helps to reveal the main plot, and also gives the heroes one or another trait and point of view. The dialogues in the fictional text are diluted with narrative and explanatory sentences. All this provides the text with dynamics and liveliness.

The text of the novel contains a large amount of slang, as Harper Lee wanted to demonstrate the trend of realism in her book, so she enriched the speech of her characters with slang expressions typical of those times in the South of America. Among the most common examples are ain't, yonder, wanta, looka and yessum. The work also uses swear words such as hell, damn, nigger. From all this, it can be concluded that the novel mostly illustrates colloquial speech in dialogues, neutral in explanations and narration, with a small amount of professional vocabulary related to the court — courtroom, verdict, plead guilty, felony and jury.

This is one of the fundamental features of this genre of literature — neutral and formal vocabulary is combined with a conversational style, which is expressed both in dialogue and in monologue. (Sachkova, 2012: 61)

Conclusion

In this article, we examined the definitions of text and style given by many scientists as well as the lexical and stylistic features based on the material of Harper Lee's work "Go, Set a Watchman", which belongs to a group of fictional stories with a demonstration of realistic events.

After the deep analysis of the novel "Go, Set a Watchman" written by an outstanding author Harper Lee, we could make the following summary: the author mostly used such means of expression as epithets and metaphors which benefitted the creation of vivid visual imagery not only of how the characters looked but also how they behaved and reacted to certain events. Therefore, we could sum up that the high use of lexical stylistic techniques can be noted as a style-forming principle. Additionally, the text is replete with dialogues and slang. We could demonstrate these phenomena with the help of multiple examples.

Having analyzed the role of lexical and stylistic techniques and peculiarities in Harper Lee's novel "Go, Set a Watchman", it seems apparent that the linguistic expressive means are helping the author to convey her point of view and to form her individual style.

Modern stylistics covers extensively many questions concerning stylistic devices; however, the studies in this field can proceed. In our opinion, the comparative research of "Go, Set a Watchman" with another Harper Lee's work "To Kill a Mockingbird" can be done to identify the similarities and differences of the lexico-stylistic means used by the same author in two different works. Such kind of research might have a high practical value for linguists.

Литература

Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: учебник, практикум для студ. вузов, обуч. по спец. «Филология» / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. – 3-е изд., испр. – М.: «Флинта»: Наука, 2005. – 495 с

Виноградов В.В. Избранные труды: О языке художественной прозы / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1980. – 360 с.

Гальперин А.И. Стилистика английского языка / А.И. Гальперин. – М.: Высшая школа, 1981. – 295 с.

Гегель Г.В. Ф. Эстетика. В 4 т. Т. 1. / Г.В. Ф. Гегель. – М.: Искусство, 1968. – 312с

Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: учеб. пособие / А.Б Есин. – М.: «Флинта»: Наука, 2000. – 248 с.

Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов / Т.В Жеребило. – 5-е изд., испр. и дополн. – Назрань: Пилигрим, 2010. – 488 с.

Кокшарова Н.Ф. Лекции по стилистике (английский язык): учебное пособие/ Н.Ф. Кокшарова; Томский политехнический университет. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2011 – 104 с.

Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста: Структура стиха: Пособие для студентов / Ю. М. Лотман. – Л.: Просвещение, 1972. – 271 с.

Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку / Л.В. Щерба. – М.: Учпедгиз, 1957. – 188 с.

Carter R., Simpson P. (1989) Language, Discourse and Literature An Introductory Reader in Discourse Stylistics, Routledge, 305 p.

Haggerty A. (2010) Harper Lee: To kill a mockingbird / by Andrew Haggerty. p. cm. — (Writers and their works), 2010 by Marshall Cavendish Corporation, 127

Lee Harper, Go Set a Watchman, New York, NY : Harper, An Imprint of HarperCollinsPublishers, [2015] 190

McGee S.J. (2002) Analyzing literature: A guide for students. San Francisco, CA: Pearson. Slater, T. & McCrocklin, S.

Sachkova E.V. Lectures on English Stylistics: Учебное пособие. – М.: МИИТ, 2012. – 94 с.

Simpson P. Stylistics: A resource book for students. Routledge English Language Introductions Series, 2004, 262

Toolan M. (2013) Language in Literature An Introduction to Stylistics. Routledge, 264 p.

References

Babenko L.G. (2005) Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta. Teorija i praktika: uchebnik, praktikum dlja stud. vuzov, obuch. po spec.«Filologija» [Linguistic analysis of a literary text. Theory and practice: textbook, practical course for students. universities, training. in the special “Philology”]. «Flinta»: Nauka, 495 p. (in Russian)

Carter R., Simpson P. (1989) Language, Discourse and Literature An Introductory Reader in Discourse Stylistics, Routledge, 305 p. (in English)

Esin A.B. (2000) Principy i priemy analiza literaturnogo proizvedenija: ucheb. posobie [Principles and methods of analysis of a literary work: textbook. manual]. “Flinta”: Nauka, 248 p. (in Russian)

Gegel G.V. (1968) Estetika [Aestetics]. Iskusstvo, 312 p. (in Russian)

Haggerty A. (2010) Harper Lee: To kill a mockingbird (Writers and their works), Marshall Cavendish Corporation, 127 p. (in English)

Halperin A.I. (1981) Stilistika anglijskogo jazyka [Stylistics of the English language]. Vysshaja shkola, 295 p. (in Russian)

Koksharova N.F. (2011) Lekcii po stilistike (anglijskij jazyk): uchebnoe posobie [Lectures on Stylistics (English): textbook]. Tomsk: Publishing house of the Tomsk Polytechnic University, 104 p. (in English)

Lee H. (2015) Go Set a Watchman, New York, NY: Harper, An Imprint of HarperCollinsPublishers, 190 p. (in English)

Lotman Yu.M. (1972) Analiz pojeticheskogo teksta: Struktura stiha [Analysis of the poetic text: The structure of the verse]. Prosveshhenie, 271 p. (in Russian)

McGee, S.J. (2002) Analyzing literature: A guide for students, San Francisco, CA: Pearson. Slater, T. & McCrocklin, S. (in English)

Sachkova E.V. (2012) Lectures on English Stylistics: A textbook. M.: MIIT, 94 p. (in English)

Shcherba L.V. (1957) Izbrannye raboty po russkomu jazyku [Selected works on the Russian language]. Uchpedgiz, 188 p. (in Russian)

Simpson P. (2004) Stylistics: A resource book for students, Routledge English Language Introductions Series, 262 p. (in English)

Toolan M. (2013) Language in Literature An Introduction to Stylistics. Routledge, 264 p. (in English)

Vinogradov V.V. (1980) Izbrannye trudy: O jazyke hudozhestvennoj prozy [Selected works: On the language of artistic prose]. Nauka, 360 p. (in Russian)

Zherebilo T.V. (2010) Slovar’ lingvisticheskih terminov [Dictionary of linguistic terms]. Nazran: Pilgrim, 488 p. (in Russian)

IRSTI 82-1 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph16

A.S. Utebekova*, Zh.Kh. Salkhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: aray.utebekova@yahoo.com

THE ORIGINALITY OF THE AUTHOR'S CHRONOTOPE IN ESSAY WRITING OF KAZAKH RUSSIAN-SPEAKING WRITERS

The article deals with the essayism of Kazakh Russian-speaking writers. The authors note that the essay is one of the most productive genres in the expression of philosophical thought, that is, knowledge about the most common aspects of the world and man. The structure-forming principle of the essay is the leading role of the author's personality. Another, no less important feature of the style of the essay is the presence of imagery, expressiveness – that is, the expression of artistry and journalism. Another feature of the essay genre is myth – making. The writer builds his own theories, creating a kind of myth, which is based on imaginary forms. In this regard, according to the authors of this article, the question arises about the spatial and temporal boundaries of the work, the specifics of the author's chronotope.

The purpose of the article is to try to reveal the originality of the author's chronotope in the works of A. Zhaksylykov and B. Kairbekov. The article analyzes the features of the chronotope, the characteristic features of its narrative structure. The authors of the article note that the artistic chronotope is a complex sign system, consisting of several levels and carrying certain information, which is revealed through codes and lexicodes.

As a result of the analysis, the authors formulate conclusions that in the essayistics of Kazakh Russian-speaking writers, the category of artistic chronotope is a "set of pluralities". Its content combines universal, national, collective, and private concepts and theories of time-space. The authors of the article claim that B. Kairbekov's essayism traces the clearly expressed ethno-cultural nature of images and motives. Key concepts and lexicodes of the works of A. Zhaksylykov reflect the everyday life of the East, being the most significant components of space and time.

Key words: essay, chronotope, myth-making, expressiveness, concept.

А.С. Утебекова*, Ж.Х. Салханова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: aray.utebekova@yahoo.com

Қазақстандық орыс тілді жазушылардың очеркіндегі авторлық хронотоптың өзіндік ерекшелігі

Мақалада қазақстандық орыс тілді жазушылардың эссеистикасы қарастырылады. Авторлар эссе философиялық ойды, яғни әлем мен адамның ең жалпы жақтары туралы білімді білдірудегі ең өнімді жанрлардың бірі екенін айтады. Эссенің құрылымдық принципі – шығарма авторы тұлғасының жетекші рөлі. Эссе стилистикасының тағы бір маңызды ерекшелігі – бейнелеу, экспрессивтілік – көркемдік пен публицистикалық көрінісі. Эссе жанрының тағы бір ерекшелігі – миф жасау. Жазушы өз теорияларын құрып, өзіндік миф жасайды және оның негізінде киял бейнелері бар. Осыған байланысты, осы мақала авторларының пікірінше, шығарманың кеңістік-уақыт шекаралары, авторлық хронотоптың ерекшелігі туралы мәселе туындайды.

Мақаланың мақсаты – А. Жақсылықов пен Б. Қайырбековтің шығармаларындағы авторлық хронотоптың ерекшелігін анықтау. Мақалада хронотоптың ерекшеліктері, оның баяндау құрылымының сипаттамалары талданады. Мақала авторлары көркем хронотоп бірнеше деңгейден тұратын және кодтар мен лексикодтар арқылы ашылатын белгілі бір ақпаратты қамтитын күрделі белгі жүйесі екенін айтады.

Талдау нәтижесінде авторлар қазақстандық орыс тілді жазушылардың эссеистикасында көркем хронотоп категориясы "көптік жалғаулар жиынтығы" деген тұжырым жасайды. Оның мазмұны жалпыадамзаттық, ұлттық, ұжымдық, жеке ұғымдар мен уақыт-кеңістік теорияларын біріктіреді. Мақала авторлары Б. Қайырбековтің эссеистикасында образдар мен мотивтердің айқын этномәдени сипаты байқалады деп мәлімдейді. А. Жақсылықовтың шығармаларының негізгі тұжырымдамалары мен лексикодтары кеңістік пен уақыттың едәуір маңызды компоненттері бола отырып, Шығыстың тұрмыстық жағдайын көрсетеді.

Түйін сөздер: эссе, хронотоп, миф жасау, экспрессивтілік, тұжырымдама.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

А.С. Утебекова*, Ж.Х. Салханова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: aray.utebekova@yahoo.com

Своеобразие авторского хронотопа в эссеистике казахстанских русскоязычных писателей

В статье рассматривается эссеистика казахстанских русскоязычных писателей. Авторы отмечают, что эссе является одним из наиболее продуктивных жанров в выражении философской мысли, то есть знания о наиболее общих сторонах мира и человека. Структурообразующим принципом эссе является ведущая роль личности автора произведения. Другая, не менее важная черта стилистики эссе – наличие образности, экспрессивности, т.е. того, что является выражением художественности и публицистичности. Еще одна особенность жанра эссе – мифотворчество. Писатель строит собственные теории, создавая своеобразный миф, в основе которого – воображаемые образы. В этой связи, по мнению авторов данной статьи, возникает вопрос о пространственно-временных границах произведения, специфике авторского хронотопа.

Цель статьи заключается в попытке выявить своеобразие авторского хронотопа в произведениях А. Жаксылыкова и Б. Каирбекова. В статье анализируются особенности хронотопа, характерные признаки его повествовательной структуры. Авторы статьи отмечают, что художественный хронотоп представляет собой сложную знаковую систему, состоящую из нескольких уровней и несущую в себе определенную информацию, которая раскрывается посредством кодов и лексикодов.

В результате анализа авторы формулируют выводы о том, что в эссеистике казахстанских русскоязычных писателей категория художественного хронотопа представляет собой «совокупность множественностей». В ее содержании сочетаются общечеловеческие, национальные, коллективные, частные концепции и теории времени-пространства. Авторы статьи утверждают, что в эссеистике Б. Каирбекова прослеживается явно выраженный этнокультурный характер образов и мотивов. Ключевые концепты и лексикоды произведений А. Жаксылыкова отражают бытовой уклад Востока, являясь наиболее значимыми компонентами пространства и времени.

Ключевые слова: эссе, хронотоп, мифотворчество, экспрессивность, концепт.

Introduction

In recent decades, there has been an increase in the interest of writers to "borderline" genres that combine the features of different styles. Essay is a genre that locates at the crossing of adjacent styles and combines their components. Concurrently, this genre cannot completely called neither scientific, nor journalistic, nor artistic. This poses the question about the content and formality of the genre, as about its functions. The insufficiently well-defined genre typology of the essay implies that its "borderline" forms can be appertain to this genre. The theme and subject matter of the essay give to it a common ground with scientific literature of a humanitarian nature, for instance, with philosophical tractates. In the essay, the author enunciates his philosophical reflections, the concepts about important parts of life. Signals of figurality and expressiveness, which afford an opportunity to the author to express feelings, move the essay closer to fiction. The way of problematic questions is put in an essay delivers the features of journalism.

The most important structure-forming principle of the essay is the leading role of the author's personality, as it is from his position that the analysis of the idea of the creation is accomplish. Here, not only content, but also structural peculiarities are substantial. The singularity of the composition of the essay consists in the choice of two interlocutors in the capacity of the leading form of dialogue: the writer and the reader. The structure of the text is form up, as the author and his addressee seem to converge on the pages of the creation, hold out hands to each other, and be out for immediately find mutual understanding. The particularity of the poetics of the essay is reflected in the applying of mythological motives. The author in the writing theorizes his own views, creating a quaint myth, based on fictitious images. However, concurrently such a property of the essay is visible as the correlation with the present moment. The recited features of the essay were indicated in the works of philosophers, philologists, critics (Meletinsky: 1989; Epstein: 1989).

Thereupon, questions about such structural features of an essay as the arrangement of space and time, the author's notions about the time frames and boundaries of space, the typology of text componentry, their inter-linkages with artistic and figurative content demand to be heeded. The present article

aims to justify the answers to the questions posed by identifying the individual author's chronotope in the creations of Kazakh Russian-speaking writers Aslan Zhaksylykov and Bakhyt Kairbekov, written in the form of essays.

Literature review

The term "artistic chronotope" was implement into the scientific terminology of M.M. Bakhtin. In his transactions, this phenomenon is regard as a complex system of elements and signs of several levels denoting certain information, which is unfold through lexical units, codes and lexicodes (Bemong, Borghart, De Dobbeleer, Demoen, De Temmerman, Keunen, 2010).

In contemporary literary criticism, the following forms of spatial and temporal boundaries of the text are lay emphasis:

1) the chronotope of cycles – what lies behind it is the idea of cyclicity, frequency, circulation of space and time. In the compound of a literary text, it looks like an archetypal situation, a priori formed from above, regardless of a person's will. Given type of space and time is oval, has no sharp corners, is similar to a circle and an ellipse. Spatio-temporal patterns of recurrence of natural cycles; the circulation of reality represents its symbolic load in the text of a work of art;

2) chronotope of a straight line – be backed by the chronological nature of phenomena, historicism of events, progressive process, movement from episodes of the past to the present day;

3) the chronotope of eternity – brings into being a special artistic world when space freezes and time stops. The singularity of this type is determined by the fact that all possible spaces exist in it simultaneously, and time is continuous and infinite;

4) the chronotope of nonlinearity – it contains the idea of multidimensionality. In it, the phenomena of rhythm and rhythm, tempo and temporality come to the fore. These units refer to the integral parameters of time and space of the text, and the terms are quite new. What do they mean? Temporality is understood as "the temporal essence of phenomena generated by the dynamics of their particular movement, in contrast to those temporal characteristics that are determined by the relation of the movement of a given phenomenon to historical, astronomical, biological, physical and other time coordinates" (Temirbolat, 2009).

Scholars contend that an objective chronotope has signs of time, including topological and metric properties. Qualities such as irreversibility, unidirectionality, discontinuity, and continuity compile topological properties. Duration or instantaneities are metric properties. If we discern the theory of the question, the most common concepts, then it should be stated that the objective chronotope includes two structures. Researchers formulate the following names: "past, present and future", or "earlier, simultaneously, later" (Ikonnikova, 2004; Leiderman, 2002).

There is also exist subjective time and space, based on a person and the outside world, the relationship between a person and the environment. We proceed from the premise that real phenomena and events are cognized by a person taking into account his life experience, moral views, moral ideals and value systems. The particularity of the social chronotope lies in a different framework. Researchers call this phenomenon the replenishment of public information, "the subject-practical preservation and transformation of the past." On the strength of this, it is thought that its parameters are unstable, transform, change. The conditions for these changes are events, processes occurring in society at different stages of evolution, comprehension and rethinking of historical facts of the past and present (Halpe, 2010; Hernandez, 2013).

The distinctness of the cultural and historical chronotope as a species is due to mythological motives; therefore, it is called the "mythopoetic chronotope". Researchers mean by the specific features of this type of time and space the following: a) the cluster and condensation of time, its transformation into a "fourth dimension"; b) the formation in its structure of intense properties, unfolding in the time frame of the myth; that is to say, the "temporalization" of space; c) the existence of a worldview complex expressed in a figurative form, which repels mythological ideas, moral values, traditions and beliefs shared by the bearers of a particular culture, as a result of which the chronotopic nature of the phenomena apparent in the mythopoetic consciousness of a person is created. (Ikonnikova, 2004; Agrell, Nilsson, 2003).

A scientific understanding of the categories of time and space claims an analysis of the content and structural features of a work of art. Inasmuch as it is only through them that space and time evince their role in the text, reveal their essence, which makes it possible to correctly interpret the processes of formation and contingence of space and time in the structure of the text. Contributors mark that the features of each text construct space by setting its boundaries, stage time frames, giving them significance in the text of a work of art " (Mahavidyalya, 2019).

Research results

The analysis shows that in the essays of many Kazakh Russian-speaking writers, the cultural-historical and mythopoetic forms of the chronotopes prevail. The Russian-language nature of creativity is reflected in the peculiarities of poetics, including the originality of the author's chronotope. Let us turn to the work of the modern Kazakh writer Bakhyt Kairbekov.

Bakhyt Kairbekov's essay "Face of Time – Ray Movement" refers to the philosophical type of essay prose, devoted to the theme of Eternal Time, chronotopically built according to the principle of the "Circle", implying the eternal circulation in the world of nature and human life. The reflections of the poet-philosopher are refracted through the consciousness of the lyric hero – a nomad who has his own stable ideas about the phenomena called in the work "The Movement of the Ray, the Sun, and Nature". Compositionally, the author divides the text into six parts of different sizes, although there are three parts that are quite clearly distinguished in content, in which the images of the Past, Present and Future are consistently outlined (Kairbekov: 2008).

The clearly expressed ethno cultural character of the images and motives of Shanyrak and Yurt, Earth and Sky, Steppe and Path, Sun and Tree of Life allow the author to convey the philosophy of nomadism: "Penetration as the highest form of movement is the quality lost by Mankind! Penetration – wandering from one state to another! Hence – the variety of forms of Beating. The gaze is not set at a dead end, at a wall, at death and at the thought of death... The life of a nomad, as it was, remains unattractive. Nevertheless, his inner gaze was bright! The writer's inner monologue is centered around the key concepts that define the point of view of his nomad hero: The Essence of Nature is Movement, the first ray of the sun, falling on the hoop of the shanyrak, indicates Time. The sky for the nomad is the Father, the native Steppe is the Mother. In the movement of sand in the sand funnel lies the fragility of the world, but the eyes rest, observing the movement of nature. Man is the center of the Universe; his gaze is directed around, extended to all four cardinal directions.

The traditional confrontment of the main features of the eastern and western worlds leads to the author's generalizations: "That is why the hymns of the Turkic kagans began with the words: to the east – to the sea, to the west – to the high mountains, to the left of me – as far as the beast reaches, to the right of me – as far as the bird flies – to the foreseeable limits – I am the lord!" This is the Integrity of the Primordial World. Eternal companions warm the inner gaze of a nomad: this is a word, verse, music, kui, helping him to measure himself with boundless Principles, to perceive Space and Time. This is the spiritual world of a nomad, filled with a kind of harmony and philosophy that allows him to exist for centuries.

The world of modern man appears differently: "His house is conventional and pitiful. He is alone in the longing for the unrealizable. He is an orphan, excommunicated from Heaven and earth. He is excommunicated from songs, poems and fairy tales. His songs are faceless and dead. "This is the Present of a man of the 21st century, who is longing for harmony, in nostalgia for the lost knowledge of Nature. But it is precisely in this melancholy and nostalgia that the poet sees hope, arguing that loneliness and helplessness can evoke courage and greatness. What needs to be done for this, how to live, how to act? How to return the blessing of the Earth and Heaven, remember your Path, rejoice over the first Ray of the Sun again? The author gives poetically inspired answers to the posed: "We have to raise Heaven – remember our sacred roots, return to our defiled Earth, drink plenty of spoiled water, and travel around many countries in our wanderings to make sure: we are of the same blood!" Then modern man will find his Tree of Life, his wheezing and whispering will turn into poems and songs, and the Future will find meaning.

Latent emotionality, at first glance, measured reflections, is conveyed not only through ethnonyms and sacred mythological images, but by syntactic figures of parallelism, stitching the entire text with a red line, for example: "Penetration as the highest type of movement ..., penetration is wandering from one state to another ... Father – my spirit ... Mother – my umbilical cord ... He is lonely ... He is excommunicated ... He is an orphan." This is how the rhythm of movement in a circle is created, symbolically indicated by the author: "Shanyrak is like a cart

wheel of the Sun ... The first ray, falling on the shanyrak hoop, slides over it, indicating the time to the nomad …" A wheel, a hoop, a shanyrak, a sun, a circle – this is how the movement of Eternal Time is progressively transmitted, and the Past, Present and Future are nothing but points in this Movement of Space and Time (Kairbekov, 2008).

In the works of another Kazakh writer Aslan Zhaksylykov, the space-time structure of the texts is associated with the artistic idea of the works. The essay "The Enlightenment of Ahmed Yassawi" defines the cultural and historical type of chronotope,

and it is associated with the image of the Bazaar as one of the key concepts of the world of the East, this is how it is described: "The ancient city of Yassy, one of a dozen of the same in the Otrar oasis: in the center is a citadel, a mosque, a madrasah, a vast bazaar square, several palaces, a rich quarter, a caravanserai at four entrances on four sides of the world, a gray scattering of shacks of the poor, artisans, other service people. In the daytime over the city, as always, the dense roar of camels, barking of dogs, yells of donkeys, the creak of a cart, a multilingual dialect and the hubbub of the bazaar crowd, at night – a huge universal moon over the minarets, an incessant boundless symphony of cicadas" (Zhaksylykov, 2003: 195).

The bazaar is one of the constituent parts of the eastern traditional city. Bazaars were not only a place of trade, but also the focus of social, political and cultural life – many important events took place there. Traditionally, the bazaar was located in the central square of the city, and this was due to archaic ideas about the bazaar as a symbol of the cosmic order and the equivalent of Peace, therefore the bazaar was given special cosmic significance in pre-Muslim and Muslim times both in Iran and in Central Asia. The death of the monarch in some traditional societies was perceived as cosmic chaos, as a result of which the bazaars were immediately destroyed. It is known that there were two bazaars with mosques in Bukhara. It should be noted that the location of the markets in the city center and the location of the kings on the territory of the market or in the immediate vicinity of it were typical for the entire Islamic world. Moreover, each of the three constituent parts of the urban space in the Muslim world acquired its own symbolic meaning. The palace (or residence) of the ruler was likened to the lungs of the city body, the mosque to his heart, and the market was compared to the organs of food.

The Enlightenment of Ahmed Yassawi reflects the attitude to the bazaar as a cosmic symbol of the eastern world: "The market square is the main goal of the boys' travel. The bazaar is an embodied world, a universe that has roamed to you. Infinity, mystery was embodied in a noisy multilingual crowd, in an oceanic bustle, cries that amaze the ear, in the overflow of faces, as if carried by one force, in a heated argument and excitement of eyes climbing out of the sockets of the eyes, in the glitter, multicolored radiance of objects and goods from various countries and even from other worlds. Bazaar! "(Zhaksylykov, 2003: 197).

It is no coincidence, in our opinion, that the meeting of the unknown boy Akhmed with the teacher takes place in the central square of the city. This meeting is presented as fateful, it is no mere chance that there are images of a minaret and a mosque, which suddenly pass into a tall man with burning piercing eyes. It seems to the boy that time has evanished, and he and this man are left alone, beyond of the crowd, the noisy market square. This is how Ahmed's meeting with his teacher, Sheikh Arstan Baba, is depicted. Beneath our eyes, time and space are shifting, Ahmed detaches from the general market crowd, a symbolic separation of the future saint from the worldly vanity takes place, and he embarks on the course of enlightenment. Here the space of the bazaar embodies the weakness of a person, gluttony, on the contrary, the word picture and space of the mosque is spirituality and piety.

It is noteworthy that the image of Bazar and its chronotopic properties are described not only in essays, but also in the novels of Zhaksylykov. For example, another, modern oriental bazaar is found in the novel Singing Stones. The protagonist of this novel, also an intellectual who failed to adapt to the changes taking place in the country, flees the city and falls into voluntary slavery to an old Chinese. It is paradoxical that he is quite happy in this new position; he does not have to think about the meaning of life, to reflect, because now the master must think about his slave. One day, an enterprising Chinese man goes with his newly minted slave to the bazaar to sell manti.

In the description of this bazaar there is no longer any spirituality: "The armies, hordes, friendly legions passed, marched, wedged in, took with an attack dill, celery, watermelon, tomato, meat rows, leaving crushed crusts, bones, seeds, shells to death, marched on, innumerable, unstoppable in a fierce thirst to take, grab, absorb and snatch again. It was a peaceful battle of the parties striving for mutual satisfaction in the name of the triumph and jubilation of life." It reflects the new realities of the time, new market relations, where the main thing is profit and competition: "The place where we settled down was in the very center of the flea market. The human sea of variegated lava flowed around us with a dull underground rumble. A burly, mustached Uyghur woman next to us went into a commercial rage, incessantly shouting: "Peaches! Peaches! Delicious, good, sweet peaches! She smiled sickly at the crowd, managing to shoot us sidelong hostile glances. We were undesirable impudent competitors for her" (Zhaksylykov, 2003:159).

The bazaar, which at first introduces the protagonist into euphoria and is perceived as a celebration of life, instantly transforms into another trap: "A

strong push in the back, and I found myself on the ground with raised legs and absurdly outstretched arms. The Uyghur woman proudly stood on her hips and triumphantly towered over me. Her sharp heart-rending cry drowned out the noise of the bazaar: "Thief! I caught a thief!! Look at this jackal! He stole my money! Unfortunate drunkard! Wow, for the shaitans to tear you apart! » The old Chinese man immediately disappears without a trace, a policeman comes to the call of the crowd, in whom a former intellectual, and now a typical homeless person, recognizes his college friend named Bayan: "The color of confusion and intense embarrassment rushed into his face, and I clearly saw in his stunned eyes the question: "" You?. .Really? Is that you?.." At the moment when our eyes met, time stopped ... Bayan's pupils, melancholy, motionless, blindly looked at me, as ifrefusing to admit the obvious. The lips tensed, trembled, preparing to pronounce the name..." (Zhaksylykov, 2003: 59).

This is how the protagonist meets his past; it is here in the bazaar that the realization comes to him that he is at the very bottom of the social ladder. He thinks about what he has done with his life, recalls what brilliant hopes he showed in his youth, at the time of friendship with Bayan...Here the bazaar acts as a mirror reflecting society, indicating its ugly change. Thus, we can conclude that Aslan Zhaksylykov's bazaar acts not only as a symbol of cosmic harmony, but also as a kind of economic and social barometer. In the East, bazaars have played and continue to play not unimportant part. The bazaar is an intrinsic part of any eastern city, the bazaar is eternal.

Conclusion

Recapitulations on the topic of this article are established on our understanding of time-space as a special artistic system and structure. The conducted analytical work and reliance on the convictions of scientists induce to believe that this category involves historical, cultural, philosophical and aesthetic, religious and mythological, geographical componentries. The recited componentries are construed by us as cultural and historical codes that determine the originality of the author's time-space, imaging the relationship between the content and structure of the text, arranging for the signs of the chronotope into a system, particularizing its role and significance in the text, based on the ideological concept of a literary work, worldview and values writers' orientations. The article ascertains that the historical code characterizes the era depicted by the author and expresses the position of the writer toward to the spatio-temporal organization of his work (Sabitov, 2004; Kroll, Bobb, Hoshino, 2014).

The national reflecting of the writer, his mentality are come true in the time-space of the text by means of a culturological code. Here, such level of details as mental traditions, everyday realities, cultural values of the people, and the construct of the world around that has developed over the centuries, the concept of a person, his convictions about the past and the present are meaning a lot.

Alternate methods of organizing time-space fulfill other functions, for instance, the philosophical and aesthetic code helps to ascertain the ideals and moral and ethical values of the author-creator. The religious and mythological code reflects information on the topic of eternal time, the cyclical nature of events, the frequency of life phenomena. The religious and mythological element broadens the spatial and temporal boundaries in the structure of the literary text. There is also a geographic code that enters an element of chronology, elaborates information about what kind of time and space is described in the writing. Owing to the geographic code, the represented events gain clear and definite space-time coordinates. The analysis revealed that the components of the text structure studied by us are not only related to each other, but also essentially furnish out each other. For a total, they make a single semantic and compositional unity, reflecting the writer's artistic world and the particularities of his chronotopic notions.

As follows from the analysis of the material under study, it was concluded that in the works of Kazakh Russian-speaking writers written in the essay genre, the category of time-space is rigorously formed and represents a unified whole, or, as they say, "a set of pluralities". Concurrently, the authors unite in their works universal, national, collective, private and their own concepts of time-space. Thus, in B. Kairbekov's essays, a clearly expressed ethno cultural character of images and motives can be traced: Shanyrak and Yurt, Earth and Sky, Steppe and Path, Sun and Tree of Life allow the author to convey the philosophy of nomadism. The all-encompassing gaze of the writer – a modern person striving to unite the past, present and future determine the specificity of the chronotope in his consciousness.

In the compound of the time-space of the text, different lexical units and lexicodes are embossed, which are antonymic pairs, for example: individual and collective; real and imaginary, linear and oneiric; transitory and eternal. Lexical units come with ascertainable semantics and become, in the associative minds of readers, a semantic code for the concept of a creation. Worth recalling in this regard is about definition of Umberto Eco, who named this phenomenal occurrence so "the second connotation".

The key concept and lexicode "Bazaar" as an integral component of the everyday life of the East is present in the works of A. Zhaksylykov, being an important part of the chronotope. It represents the center where the individual chronotopes of people intersect. The bazaar is the embodiment of a combination of languages and cultures. Its visitors and inhabitants are people of different nationalities and from different social strata of society. Accordingly, cultural-historical, social, psychological chronotopes are connected at its level.

References

Agrell B., Nilsson I. "Introduction" to Genres and Their Problems: Theoretical and Historical Perspectives// Genres and Their Problems: Theoretical and Historical Perspectives. – Gothenburg: Daidalos, 2003. – pp. 9-25.

Bemong N., Borghart P., De Dobbeleer M., Demoen K., De Temmerman K., Keunen B. Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives. – Gent, Belgium: Academia Press, 2010. – p. 213.

Epshtein M.N. (1989). Na perekrestke obraza I poniyatiya (esseizm v culture novogo vremeni). M.N.Epshtein., Paradoksy novizny. O literaturnom razvitii XIX-XX vekov. [At the crossroads of an image and a concept (essayism in the culture of modern times). M.N. Epstein. The paradoxes of novelty. On the literary development of the XIX-XX centuries]. – Moscow: Soviet writer.

Halpe A. Between Myth and Meaning: The Function of Myth in Four Postcolonial Novels. – University of Toronto, 2010.

Hernandez, A.E. The bilingual brain. – Oxford: Oxford University Press, 2013.

Иконникова С.Н. Хронотоп культуры как основа диалога поколений // Очерки: сборник научных трудов – СПб: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 69-74.

Каирбеков Б.Г. Части целого. Стихи, проза. – Алматы: Атамура, 2008.

Kroll, J., Bobb, S., & Hoshino, N. Two languages in mind: Bilingualism as a tool to investigate language, cognition, and the brain. Current Directions in Psychological Science. – 2014.

Leiderman N.L. To save literature, save yourself with literature//The world of the Russian word. – M., 2002. – No. 3 (11). – P. 58-66.

Mahavidyalya M. The Relationship between Mythology and Literature// Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education. – Narwana: Ignited Minds Journals, 2019. – p. 1149 – 1155.

Мелетинский Е.М. Мифологический словарь. – М.: Советская энциклопедия,1991.

Robert M.S. The Bilingual World: a study on bilingualism and its cognitive effects. – Barcelona: Curs, 2017.

Сабитов А. Пространственные представления в казахстанском актуальном искусстве // Евразия. – 2004. – № 1. – С. 81-89.

Темирболат А.Б. Категория хронотопа и темпорального ритма в литературе//Монография. – Алматы: Ценные бумаги, 2009.

Жаксылыков А.Ж. Просветление Ахмеда Яссави // Тан Шолпан, 2003. – №5. – С.195.

References

Agrell B., Nilsson I. (2003). "Introduction" to Genres and Their Problems: Theoretical and Historical Perspectives// Genres and Their Problems: Theoretical and Historical Perspectives. – Gothenburg: Daidalos. (in English)

Bemong N., Borghart P., De Dobbeleer M., Demoen K., De Temmerman K., Keunen B. (2010). Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives. – Gent, Belgium: Academia Press. (in English)

Epshtein M.N. (1989). Na perekrestke obraza I poniyatiya (esseizm v culture novogo vremeni). M.N.Epshtein., Paradoksy novizny. O literaturnom razvitii XIX-XX vekov. [At the crossroads of an image and a concept (essayism in the culture of modern times). M.N. Epstein. The paradoxes of novelty. On the literary development of the XIX-XX centuries]. – Moscow: Soviet writer. (in Russian)

Halpe A. (2010). Between Myth and Meaning: The Function of Myth in Four Postcolonial Novels. – University of Toronto. (in English)

Hernandez, A.E. (2013). The bilingual brain. – Oxford: Oxford University Press. (in English)

Ikonnikova S.N. (2001). Khronotop kultury kak osnova dialoga pokoleniy. Ocherki: sbornik nauchnyh trudov. [Chronotope of culture as the basis of the dialogue of generations. Essays: collection of scientific works]. – St. Petersburg: St. Petersburg Philosophical Society. (in Russian)

Kairbekov B.G. (2008). Chasti tselogo. Stikhi I proza. [Parts of the whole. Poetry and prose]. – Almaty: Atamura (in Russian)

Kroll, J., Bobb, S., & Hoshino, N. (2014). Two languages in mind: Bilingualism as a tool to investigate language, cognition, and the brain. Current Directions in Psychological Science. (in English)

Leiderman N.L. (2002). To save literature, save yourself with literature// The world of the Russian word. – M. (in English)

Mahavidyalya M. (2019). The Relationship between Mythology and Literature// Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education. – Narwana: Ignited Minds Journals. (in English)

Meletinskiy E.M. (1991). Mifologicheskiy slovar. [Mythological dictionary]. – Moscow: Soviet encyclopedia. (in Russian)

Robert M.S. (2017). The Bilingual World: a study on bilingualism and its cognitive effects. – Barcelona: Curs. (in English)

Sabitov A. (2004). Prostranstvennyie predstavleniya v kazakhstanskom aktualnom iskustve. [Spatial representations in contemporary Kazakhstan art]. – Eurasia. (in Russian)

Temirbolat A.B. (2009). Kategoriya khronotopa I temporalnogo ritma v literature. Monografia. [The category of chronotope and temporal rhythm in the literature. Monograph]. – Almaty: Security papers. (in Russian)

Zhaksylykov A.Zh. (2003). Prosvetlenie Akhmeda Yassawi. [The Enlightenment of Akhmed Yassawi]. – Tan Sholpan. (in Russian)

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

IRSTI 28.23.11 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph17

A.A. Sarsembayeva[1], K.M. Nagymzhanova[2]*, L.S. Baimanova[3]

[1]D. Serikbayev East-Kazakhstan technical university, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk
[2]«Turan-Astana» University, Kazakhstan, Nur-Sultan
[3]Ualikhanov University, Kazakhstan, Kokshetau
*e-mail:karakat_4@mail.ru

STUDENT MULTILINGUAL COMPETENCE FORMATION AT A TECHNICAL UNIVERSITY

The article focuses on the problem of the formation of multilingual competence of engineering students. The concept of "multilingualism"is considered from the standpoint of practical knowledge of one or more foreign languages, if English is the first FL, and German, French, Turkish and Chinese – as the second FL. In the context of the internationalization of professional education and professional activity, the presence of multilingual competence is defined as one of the leading supra-professional competencies of an engineering graduate. The article describes the requirements of the leading international engineering communities for certification and registration of specialists in terms of multilingualism.

The article describes the requirements of the leading international engineering communities for certification and registration of specialists from the point of view of multilingualism. The practice of organizing the process of multilingual education in a non-linguistic university is presented by D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University where the main forms and techniques aimed at developing the multilingual competence of students are considered.

Key words: multilingualism, language training at the university, level training, language module.

А.А. Сарсембаева[1], К.М. Нагымжанова[2]*, Л.С. Байманова[3]

[1]Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Қазақстан, Өскемен қ.
[2]«Тұран-Астана» университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
[3]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Қазақстан, Көкшетау қ.
*e-mail: karakat_4@mail.ru

Техникалық жоғары оқу орны жағдайларында студенттердің көптілдік құзыреттілігін қалыптастыру

Мақала инженерлік мамандықта оқитын студенттердің көптілді құзыреттілігін қалыптастыру мәселесіне арналған. «Көптілділік» ұғымы ағылшын тілін бірінші шетел тілі, неміс, француз, түрік және қытай тілдерін екінші шетел тілі ретінде меңгерген жағдайда бір немесе бірнеше шет тілдерін практикалық меңгеру тұрғысынан қаралады. Кәсіби білім беру мен кәсіби қызметтің интернационаландыру жағдайында көптілді құзіреттіліктің болуы инженерлік бағыттағы жоғары оқу орны түлегінің жетекші кәсіби құзіреттілігінің бірі ретінде анықталады. Ұлттық мәдениет пен студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынас ерекшеліктерін ескере отырып, техникалық жоғары оқу орындары студенттерінің көптілді құзіреттілігін қалыптастыру мәселесі жоғары оқу орындарының алдына оны шешудің келісілген кешенді тәсілдемесін іздеу қажеттілігін қояды. Авторлардың пікірінше, дұрыс таңдалған мазмұны мен ақпараттық мазмұны бар шет тілдерін оқытудың әртүрлі нысандары мен әдістерін қолдану арқылы жалпы мәдени құзыреттіліктердің қалыптасу деңгейінің оқытылатын шет тілдерінің санына тікелей тәуелділігі бар.

Мақалада жетекші халықаралық инженерлік қауымдастықтардың көптілділік тұрғысынан мамандарды сертификаттау және тіркеу талаптары сипатталған. Тілдік емес ЖОО-да көптілді оқыту процесін ұйымдастыру тәжірибесі Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің тәжірибесінде ұсынылған, студенттердің көптілді құзыреттілігін дамытуға бағытталған негізгі нысандары мен әдістері қарастырылды.

Түйін сөздер: көптілділік, ЖОО-дағы тілдік дайындық, деңгейлік оқыту, тілдік модуль.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

А.А. Сарсембаева[1], К.М. Нагымжанова[2*], Л.С. Байманова[3]
[1]Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, Казахстан, г. Усть-Каменогорск
[2]Университет «Туран-Астана», Казахстан, г. Нур-Султан
[3]Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Казахстан, г. Кокшетау
*e-mail:karakat_4@mail.ru

Формирование мультиязычной компетенции студентов в условиях технического вуза

Статья посвящена проблеме формирования мультиязычной компетенции студентов инженерных специальностей. Понятие «мультиязычности» авторы рассматривают с позиции практического владения одним или несколькими иностранными языками при условии владения английским языком как первым ИЯ, немецким, французским, турецким и китайским языками – как вторым иностранным языком. В условиях итернационализации профессионального образования и профессиональной деятельности наличие мультиязычной компетенции определяется как одна из ведущих надпрофессиональных компетенций выпускника вуза инженерной направленности. Проблема формирования полиязычной компетентности студентов технических вузов с учетом национальной культуры и особенностей межкультурного общения студентов ставит вузы перед необходимостью поиска согласованного комплексного подхода к ее решению. По мнению авторов, существует прямая зависимость уровня сформированности общекультурных компетенций от количества изучаемых иностранных языков за счет использования различных форм и методов обучения иностранным языкам с правильно подобранным содержанием и информационным наполнением.

В статье охарактеризованы требования ведущих международных инженерных сообществ для сертификации и регистрации специалистов с точки зрения мультиязычности. Практика организации процесса мультиязычного обучения в неязыковом вузе представлена на опыте Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, рассмотрены основные формы и приемы, направленные на развитие мультиязычной компетенции студентов.

Ключевые слова: мультиязычность, языковая подготовка в вузе, уровневое обучение, языковой модуль.

Introduction

Currently, an engineer must know several foreign languages, possess multilingual competence, and this is due to the constantly operating technology market. In the era of globalization, it is impossible to isolate and base the industry only on its technologies, since they are bought, sold, and adapted, they are always interconnected, and even if an employee of the company does not work abroad, he/she must be able to compose, read, translate and navigate instructions and accompanying technical documentation.

The main factors contributing to the formation of a multilingual and multicultural educational environment in universities in Kazakhstan are:

1) attraction of foreign students, 2) development of students'academic mobility of technical universities, 3) development of international academic programs, 4) internationalization of students scientific activities, 5) participation in international educational and scientific projects, 6) expansion of publication geography, 7) the number of university graduates, building their careers in international companies, organizations and international recognition of Kazakhstani diplomas (Bologna process).

The problem of the formation of students' multilingual competence of technical universities, taking into account the national culture and the peculiarities of intercultural communication among students, puts universities in front of the need to search for a coordinated integrated approach to its solution.

First, the need to reckon with the real possibilities of both university and school education led to the realization of setting a more realistic and pragmatic goal of multilingual education, which can be defined not as training specialists with the same competence in several languages, but as ensuring the level of knowledge of one or another a language that meets one or another communicative, pragmatic and other needs of the learners, and which, after the end of the training period can be improved if necessary.

The next aspect of the implementation of the principles of multilingual education associated with the need to create a unified system of teaching languages, involves the creation of coordinated curricula that takes into account the aspects of learning the native language, as a factor that forms a unified system of learning several foreign languages. The native language, thus, turns out to be the basis and a certain starting point in the formation of the general linguistic competence of an individual, and the

study of subsequent foreign languages expands and deepens this competence giving it a new quality and new properties.

Materials and methods

An important aspect of the implementation of multilingual methods of teaching languages is the problem of creating educational materials for non-linguistic universities. We are talking about the creation of comparative textbooks which should include grammatical and conversational topics of the target language, correlating with topics from the relevant field, covered in the study of the previous (foreign) or native language. Studying the material based on such aids will allow the teacher to rely on the previous linguistic and cognitive experience of the learners, as well as to draw the necessary socio-cultural parallels.

The contradiction between the internal desire to realize one's national identity and the need to realize oneself in a multicultural community, as well as the requirement to understand the national and cultural context of partner countries and the specifics of work in industries in other countries in the modern labour market conditions which arises among students during the entire period of study at the university requires the development of new approaches to solving the problem of adaptation and interaction in a multicultural educational and professional space.

Research objectives:

- toconsider the concept of "multilingualism" in the context of modern engineering education;
- to analyze the requirements for the professional qualifications of engineers from national and international communities from the perspective of multilingualism;
- to substantiate the ways of integrating the English language into professional education;
- describe the practice of organizing multilingual education at a technical university.

Research methods:

- to study the theoretical and methodological foundations of teaching languages and form a theoretical basis for the study, theoretical analysis and generalization of data from scientific and methodological literature are used;
- to study the existing system of teaching languages in non-linguistic universities, an analysis of the educational documentation of higher education and the study and generalization of pedagogical experience is used;
- to implement the main approaches to the formation of multilingual competence, a pedagogical experiment, pedagogical observation, questioning was carried out; the analysis of the experimentally obtained data is carried out by methods of mathematical data processing.

Literature Review

A significant contribution to the study of multilingualism as a pedagogical and methodological problem in educational institutions was made by such scientists as N.V. Baryshnikov (simultaneous study of four foreign languages), L.M. Malykh and A.V. Zhukova (model of multilingual education in a polyethnic region), A.A. Prokhorov (formation of students' multilingual competence of engineering specialities) [1,2,3]. According to these scientists, in the process of simultaneous or sequential study of several foreign languages, multilingual communicative competence is formed. The study of the phenomenon of multilingualism as a social phenomenon was most fully reflected in the studies of V.F.Gabdulkhakov, A.N.Dzhurinsky, N.V.Evdokimova, B.R.Mogilevich, V.M.Smotkin and others [4, 5, 6].

Such scientists as J. Blommaert, R. Franceschini, Li Wei and others [7,8] pay special attention to the definition of the essence and concept of multilingualism. The process of formation of socio-cultural competence in the process of professional training is reflected in the works of E.A.Zhezher, N.G.Muravyova, Yu.A. Kustov, D.N.Mashkov, I.V.Gruzdev [9]; the socio-cultural aspect in the formation of general cultural (universal) and professional competencies through a foreign language is disclosed in the works of N.D. Galskova, J. Duarte, and K. Shabani.

The works of domestic and foreign scientists such as K.N. Bulatbaeva, Z.K. Akhmetzhanova, Sh. Kurmanbayuly, A. Amirkhamzin, IliufHadji-Murad, N.V. Baryshnikov, V.V. Lazarev, B.A. Zhetpisbaeva, T.T. Abdukadyrova, Ya.M. Kolker, R.K. MinyarBelorucheva, I.I. Zhinkina, A.C. Smagulova, A.B. Raisova and others [10] are devoted to theoretical questions on the problems of bilingualism, multilingualism, term formation.

The works by B.A.Zhetpisbaev, B.M.Aitbaev and others are devoted to the problems of scientific and methodological support of multilingual education in Kazakhstan [11].

The works of domestic and foreign scientists dealing with the ideas of the interrelated study of language and culture in the structure of the educational system were essential for us to understand the trends in the development of modern higher education in

the context of polylingualism. These are studies by T.M. Balykhina, A. A. Verbitsky, M.V. Druzhinina, S.A. Dubinko, S.G. Ter-Minasova, N.L. Uvarova, I.I. Khaleeva, L.P. Khalyapina, B. Kh. Khasanova, L.V. Khvedcheni, T.T. Cherkashina, A.N. Shchukina, L.V. Yarotskaya, A. Tabouret-Keller [12], Ch.Schweitzer, E. Simonet [13], Th. Lancien [14], C. Cornaire [15], P. Skehan and others.

Discussion

Today, both in the domestic and foreign pedagogical literature, an understanding has been established that one of the optimal ways to solve problems of a linguistic nature and intercultural communication as a factor in the formation of multilingual and multicultural competencies is the transition to the principles of multilingual (-language) education in the context of national culture, which allows making the best use of the time allotted for obtaining a bachelor's degree at a technical university.

Multilingual teaching in modern domestic and foreign methodological science is understood as teaching verbal communication in a unified language teaching system based on linguistic, cognitive, socio-cultural, as well as pragmatic experience acquired by students earlier, i.e. when studying previous foreign languages, as well as the native language. This view is based on the psycholinguistic data that new knowledge only remains in memory for a long time if it is integrated into an already existing system of knowledge and is fixed in it.

Multilingualism (manylingualism, polylingualism) is the ability to use two or more languages depending on the social, everyday and professional context, and the levels of language proficiency can be different, both a passive (reading or listening)and active (speaking or writing) level of proficiency. Traditionally, multilingualism is perceived as the knowledge of several separate languages, not united into a certain system. In this case, a multilingual person (a person who speaks several foreign languages) is considered as a carrier of the sum of languages that accumulate linearly in the consciousness of an individual without touching or interacting [16]. Modern researchers point out the ambiguity of this phenomenon and declare the emergence of multilingual competence, which combines all the studied languages into a single system that allows a person to analyze, compare, systematize languages and cultures, develop your strategies for further learning subsequent languages, thereby developing cognitive, cognitive and communication skills of the individual (Figure 1) [17].

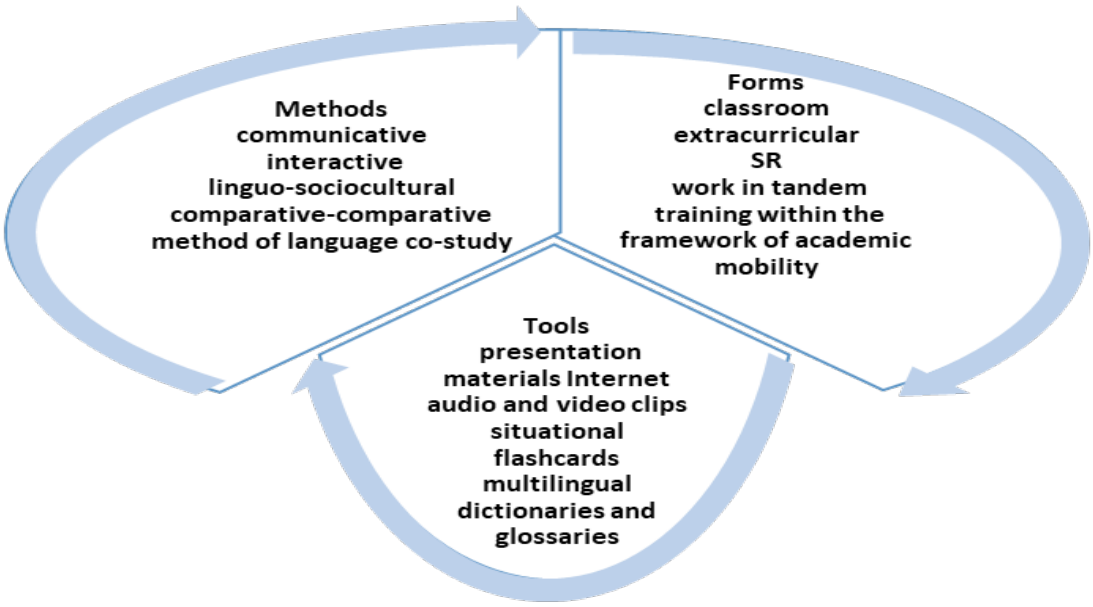

Figure 1 – Main components of multilingual competence

Knowledge of several foreign languages by an engineer is one of the requirements for registration and certification of engineering personnel with the recognition of their professional qualifications and the assignment of specialist status at the international level. This activity is carried out by national and international communities that develop standards for specialists based on the requirements of employers. The world leaders in the development and application of such standards are FEANI (Europe), CDIO (Canada), WA (USA), AOIR (Russia), etc.

Let us consider the requirements of these organizations for candidates from the point of view of multilingualism. The European Federation of National Engineering Associations FEANI (European Engineer, EurIng) (1951) unites 34 European countries and more than 350 national engineering associations, today FEANI represents the interests of more than 3.5 million professional engineers in Europe. One of the important criteria for assessing the knowledge of a European engineer is "skills of working in an interdisciplinary team, understanding the essence of the engineering profession, communication skills, the responsibility to support competence through continuous professional development". This criterion confirms the fact that an engineer applying for the title of a European engineer must know several foreign languages for successful interaction within a multilingual team and for effective cooperation with international partners in any country of the world [18].

The international project "CDIO Initiative", implemented by leading engineering schools in the USA, Europe, Canada, Great Britain, Africa, Asia and New Zealand, focuses on the practice-forming component of the educational process. The main concept of CDIO (Conceive – Design – Implement – Operate) is to reform the content and effectiveness of engineering educational programs in accordance with the level of development of modern technologies and the expectations of employers. One of the four blocks of engineering competencies includes interpersonal competencies: teamwork; communication (communication in foreign languages: English, languages of industrial partner countries, other languages). As we can see, there is also a clear requirement for knowledge and communication skills in several foreign languages. It implies knowledge of English and the languages of the industrial partner countries or other foreign languages [19].

Having studied the curriculum of one of the participants in the CDIO project of Tomsk Polytechnic University in some areas of bachelor's degree preparation, one can see the existence of the discipline "Foreign language (English)" for 4 semesters, from the 5th semester the discipline "Professional training in English" is introduced, which ends with credit in the 8th semester, moreover, bachelors are invited to choose a second foreign language (German, French or Chinese) as optional disciplines. Thus, in the conditions of the educational environment of the university, by means of foreign languages, it is possible to approach the international requirements of professional organizations for the accreditation and certification of professional engineers, adding a second foreign language to the curriculum and not stopping the study of English throughout the entire period of study.

According to the research and recommendations of the World Economic Forum [18], the next generation of graduates and employees first of all need to provide competencies corresponding to the professions of the future, namely, *multilingualism* and *multiculturalism*; skills of intersectoral communication; customer orientation; the ability to manage projects and processes; work in a high uncertainty mode; the ability to create; work with artificial intelligence; the ability to work with collectives, groups; system thinking; lean production; environmental thinking.

"Organizations of customers" – industrial enterprises in the selection of personnel today distinguish among applicants for the position of an engineer communicative skills and linguistic repertoire. Such organizations have included a readiness to work in a multilingual environment as part of their core competencies for engineers. An example is a German concern Siemens, which wants to hire a specialist with a high level of technical and spoken English, with knowledge of the German language, who is interested in working in a multicultural team, in the position of a commissioning engineer.

Given the role of English in the professional, scientific and academic environment, we can assume that it needs to be integrated into the teaching of special disciplines and reform the teaching of this language in technical universities in the following areas:

- linguistic professional (the language policy of universities aimed at strengthening the training in AL (professional, communicative and academic components) of future specialists and teaching staff; the growth of international academic activity of teachers and scientists of universities (participation in international conferences, international publications); interdisciplinary cooperation of linguists and subject students in the development of professional foreign language training programs in universities;

- academic (development of academic mobility of students, graduate students and teaching staff; increasing the citation index of Kazakhstani scientists in international databases; attracting foreign teachers on the basis of short-term and long-term contracts; development of international scientific and educational projects; expanding international partnership in the field of science and education; improving the reputation of the university and the quality of education, bringing it in line with international standards;
- economic and political (an increase in the influx of foreign students to universities in Kazakhstan due to the internationalization of curricula; an influx of funds from the export of educational services to the university budget, which will expand the international scientific activities of the university and increase the motivation of teaching staff; attracting grants for international projects; international integration of science, education and production, the growth of the international influence of the state [20].

The universities of Kazakhstan have found various approaches and technologies for the formation of multilingual competence in future engineering specialists. Since 2016, D. SerikbayevEKTU has been conducting training events on the gradual transition to English language of instruction based on the introduction of the technology of level training of students in foreign languages according to the International Standard of Common European Competencies in Foreign Languages CEFR. The main goal of this project was to improve the level and quality of the language training of bachelors through the formation of their communicative, professional, linguistic, pragmatic, discursive and socio-cultural competences. During the project, the following tasks were implemented – students language training in a foreign language based on CEFR (basic English) and then a phased language training in professional English with a gradual introduction of students to the international language exam. The learning outcomes in the 2016-2017, 2017-2018 and 2018-2019 academic years are shown in figures 2, 3, 4.

In the sessional period of the 2016-2017 academic year, 1152 students passed the final control, of which 782 – 1 year, 370 – 2 year. 779 students (69%), of whom 507 – 1styear, 272 – 2ndyear, have successfully confirmed the level of proficiency in the foreign language and passed to the next level. 373 students (33%) remained at the same level of foreign language proficiency, of which 275 –1st-year, 98 – 2ndyear (Figure 2)

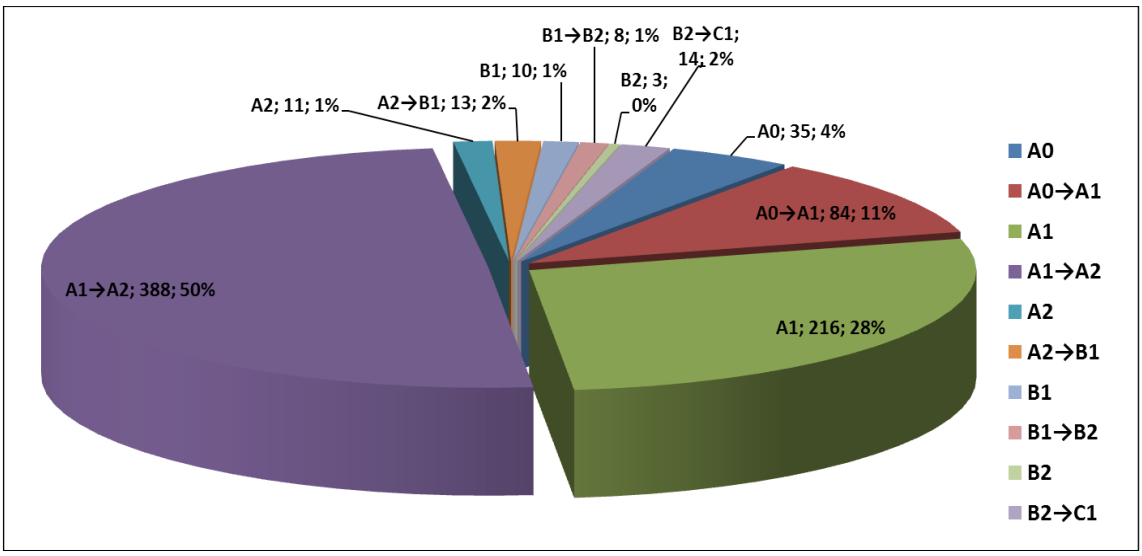

Figure 2 – Results of multi-level education in 2016-2017

In 2017-2018 academic year, 780 1st year students passed the final control. Successfully confirmed the level of proficiency in foreign language and moved to the next level – 509 students (65%). 271 students (35%) remained at the same level of foreign language proficiency – level A0 (total 51): A0-28, A1-23 (45%), level A1 (total 623): A1 – 221, A2 – 402 (65%), A2 (total 75): A2 – 14, B1 – 61 (81%), level B1 (total 10): B1 – 3, B2 – 7 (70%), B2 (total 21): B2 – 5, C1 – 16 (76%) (Figure 3).

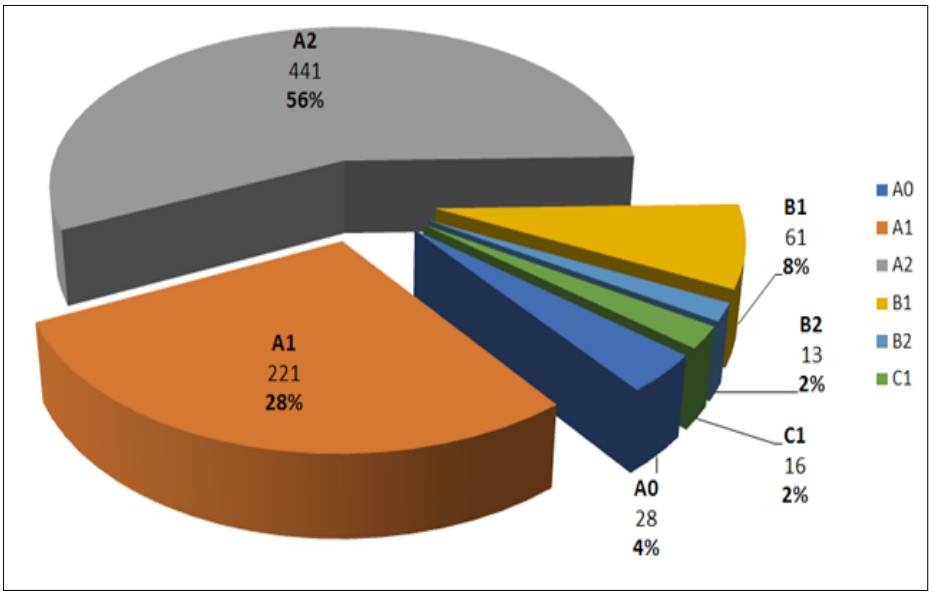

Figure 3 – Results of level education in 2017-2018

In 2018-2019 academic year, 977 1st year students passed the final control. Successfully confirmed the level of proficiency in the foreign language and moved to the next level – 654 students (67%). 323 students (33%) remained at the same level of foreign language proficiency – level A0 (total 56): A0-23, A1-33 (68%), level A1 (total 852): A1 – 289, A2 – 563 (66%) , A2 (total 40): A2 – 8, B1 -32 (80%), level B1 (total 29): B1 – 3, B2 – 26 (90%) (Figure 4).

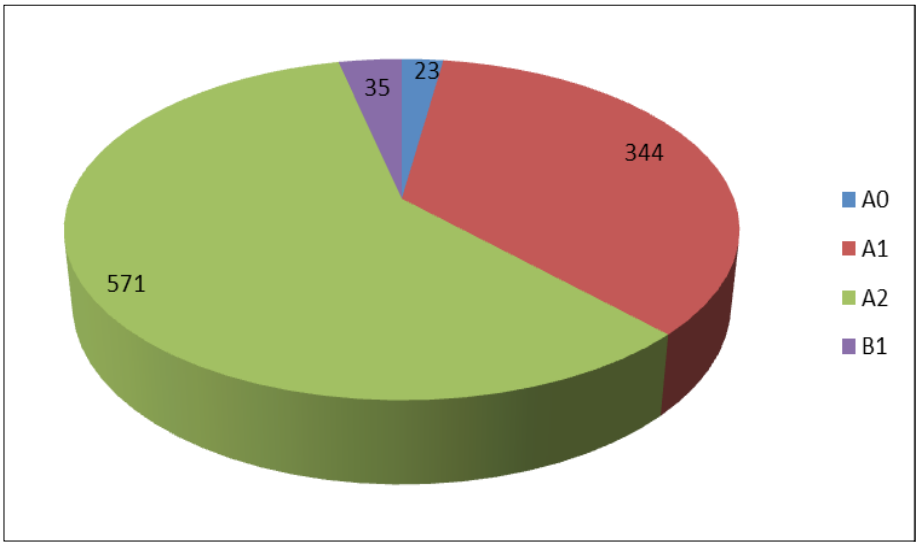

Figure 4 – Results of level education in 2018-2019

Teaching basic English is the first step in preparing students for their professional careers in a multilingual environment.

The level of professional language training assumes that the student has a proficiency level of A2-Pre-Intermediate and higher. To develop students' foreign language professional communicative competencies for the active use of the language in the professional sphere at the university, a module (minor) "Language and Communication" was developed, which includes three courses of language training with a total workload of 15 credits (Table 1) [21]:

- English for Specific Purposes / ESP English for Specific Purposes
- Academic Writing (in English) / Academic Writing
- Basic foreign language (German, French, Chinese, Turkish)

All courses are on the D. Serikbayev EKTU Educational Portal.

Table 1 – Map of competencies of a specialist in the module "Language and Communication"

Formedkeycompetencies	Learningoutcomes
Ability to carry out communicative activities in a foreign language in new situations of everyday and professional communication in oral and written form	express their communicative intentions with the correct selection and appropriate use of appropriate language means, taking into account their compliance with the socio-cultural norms of the target language
	apply communication strategies and tactics, rhetorical, stylistic and linguistic norms and techniques in solving professional problems

The course «English for Specific Purposes» (https://www.do.ektu.kz/Protected/SDO/Course/Details.aspx?CourseToTermDistributionsID=33019) is intended for future specialists to form their foreign language communicative competence so that students can continue their education in a foreign language environment (English for academic purposes), mastering a profession and pursuing professional activities (English for professional purposes). The learning outcomes on this course should be:

- understanding of professional topics of conversation, news programs, lectures;
- effective communication with native speakers during an interview with a conversation on professional topics;
- understanding of various texts related to the profession;
- description of processes, diagrams, graphs, charts, tables and other documentation of the professional field.

The course "Academic Writing" (https://www.do.ektu.kz/Protected/SDO/Course/Details.aspx?CourseToTermDistributionsID=30242) is intended for the academic environment and involves teaching the construction of an academic text in English, and specific linguistic structures for the implementation of the necessary speech acts: how to give definitions, describe conclusions, convey the views of other scientists, etc. During their studies, students can learn how to conduct written scientific communication in English, which involves developing the ability to build structured, well-grounded and clear arguments, using suitable sources, improving grammar and writing mechanics

The course "Basic foreign language" (https://www.do.ektu.kz/Protected/SDO/Course/Details.aspx?CourseToTermDistributionsID=31115) includes teaching a basic foreign language (level A1-A2), which involves the development students have technical skills and the ability to read and extract information from the text, the study of linguistic forms and speech patterns that allow them to correctly express thoughts in a foreign language, teaching the techniques of working on grammar necessary for constructing an utterance.

As part of the formation of multilingual competence, the following techniques are used in "Language and Communication" module: tasks for comparing different languages and cultures, a virtual business trip to a foreign university in the form of a project assignment, watching videos about cultural and historical objects in different countries, searching for information about great world scientists and their achievements, the use of multilingual dictionaries, glossaries, educational activities involving foreign students, etc.

Conclusion

The conducted research allows us to draw the following conclusions:

- multilingual competence is the student's ability to learn and then use in practice all the languages studied in a single system, including the forms, methods and means of learning a foreign language;
- in multilingual education, English should play a leading role as the language of international communication, the language of science and business;
- multilingualism as one of the over-professional competencies of an engineering student acts as a process of internal development of a student, his/her cognitive, psychological and sociological knowledge and skills, which significantly expand the possibilities of personal growth and participation in

international projects of subjects of the educational process;

- multilingualism at a technical university simplifies the mechanisms of preparation, organization or participation of the university in various international events, conferences, regarding the students' potential, which undoubtedly has a positive effect on the international ranking of the university;

- multilingualism is one of the main requirements for registration and certification of engineering personnel with the recognition of their professional qualifications and assignment of the status of a specialist at the international level;

- there is a direct dependence of the level formation of general cultural competencies on the number of learned foreign languages due to the use of various forms and methods of teaching foreign languages with correctly selected content and information content.

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No."AP09258780 Germanica in Kazakhstan: language, ethnos, personality in a sociolinguistic, linguistic-personal and lingua-didactic perspective (2021–2023 years))".

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No."AP09258780 Germanica in Kazakhstan: language, ethnos, personality in a sociolinguistic, linguistic-personal and lingua-didactic perspective (2021–2023 years))".

References

Абдукадырова Т.Т. Полиязычие как фактор становления поликультурной личности в условиях глобализации общества // Психолония и образование. – №5 (35), 2017 – С.136-145.

Барышников Н. В. Плюралистическая дидактика языков и культур. Лингводидактические проблемы формирования иноязычных компетенций \ Коллективная монография по материалам Международного научно-методического симпозиума «Лемпертовские чтения – XIX». – 2017. – С. 16 -22.

Blommaert, J. (2019) Title of host publicationPolitiqueLinguistiquefamiliale / Family language policy: Enjeuxdynamiques de la transmission linguistiquedansuncontextemigratoire / Dynamics in language transmission under a migratory context. – Munich: LINCOM Europa. – 2019. – P. 1-7 ISBN (Print)9783862889303. (article)

Cornaire C. La comprehension orale. CLE International, Paris 1998. -221 p.

Джуринский А. Н. Поликультурное образование в многонациональном социуме. Учебник, 2-е изд. перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2018. — 252 с. – ISBN 978-59916-4517-1. – URL:https://biblio-online.ru/book/polikulturnoe-obrazovanie-v-mnogonacionalnom-sociume-413230. (книга)

Джуринский А.Н. Интернационализация высшего образования: сотрудничество России и Китая // Гуманитарные науки и образование. – 2020. –т. 11. -№ 1.-. 34-39. (книга)

Евдокимова Н.В. Концепция формирования многоязычной компетенции студентов неязыковых специальностей. [Текст]. // Монография. Ростов-на-Дону, изд. РГЭУ (РИНХ), 2011, -342 с. (книга)

GrosjeanF. (1989) Neurolinguists, beware! Bilingual is not two monolinguals in one person // Brain and Language. 1989. Vol. 36. p. 3-15. (article)

Халеева И.И. Основытеориобученияпониманиюиноязычнойречи: (Подгот. переводчиков) / И. И. Халеева. – М.: Высш. шк., 1989. – 236. (книга)

Кутузова В.А., Шапошникова С.О. Перспективы развития инженерного образования: инициатива CDIO: информ-метод. издание. СПб.: Изд-во СПб ГЭТУ «ЛЭТИ». 2012. С. 3-4. (книга)

LancienTh. Le multimedia. CLE International, Paris 1998. 127 p.

Малых Л. М. Введение в мультилингвальное обучение. Принципы сравнения языков: учебное пособие // изд.Флинта. – Москва, 2017. – 109с.

Муравьева Н.Г. Опыт формирования социокультурной компетенции студентов вуза в проектной деятельности (на примере иностранного языка) // Вестник ТюмГУ. Педагогика. Психология. 2013. – С.121-131. (статья)

Прохорова А.А. Многомерные компоненты в структуре мультилингвальной компетенции будущих инженеров // Педагогика. Психология. Социокинетика – 2018. – №2. – С.127-131.

ShabaniK. (2016) Implications of Vygotsky's sociocultural theory for the second language (L2) assessment // Cogent education. 3: Cogent OA. – p. 234-245. (article)

Schweitzer Ch., Simonet E. Methodologie des languesvivantes. Paris: Colin, 1921.-296 p.

Tabouret-Keller A. La question du bilinguisme //« Enfance », 1991 № 4 -p. 271-277.

Царева Е.Е. Мультиязычность как показатель оценки профессиональных качеств инженера: зарубежный опыт / Е.Е. Царева, Р.З. Богоудинова // Вестник Казанского гос. энерг. ун-та. –2017. – № 3 (35). – С. 91-101. (статья)

Wei L. (2016). Epilogue: Multi-competence and the Translanguaging Instinct. The Cambridge Handbook of Linguistic Multi-Competence (pp. 533-543). doi:10.1017/CBO9781107425965.026. (article)

ЗеленинаТ.И., УтехинаА.Н., Малых Л.М., Мифтахутдинова А.Н. Модель мультилингвального образования в полиэтническом регионе: коллективная монография. Ижевск: Удм. гос. ун-т., 2010. – 243с. (книга)www.feani.org. URL:http://www.feani.org. (датаобращения: 20.08.2017)

Жетписбаева Б.А. Педагогические индикаторы полиязычного образования // Сибирский педагогический журнал. 2008. – С. 269-273. (статья)

References

Abdukadyrova T.T. (2017)Multilingualism as a factor in the formation of a multicultural personality in the context of society globalization // Psycholonia and education. – No. 5 (35), 2017 – p. 136-145. (article) (in Russian)

Baryshnikov N.V. (2017) Pluralistic didactics of languages and cultures. Linguodidactic problems of the formation of foreign language competences \ Collective monograph based on the materials of the International Scientific and Methodological Symposium "Lempert Readings – XIX". – 2017.- p. 16 -22. (in Russian)

Blommaert, J. (2019) Title of host publicationPolitiqueLinguistiquefamiliale / Family language policy: Enjeuxdynamiques de la transmission linguistiquedansuncontextemigratoire / Dynamics in language transmission under a migratory context. – Munich: LINCOM Europa. – 2019. – P. 1-7 ISBN (Print)9783862889303. (article)

Cornaire C. La comprehension orale. CLE International, Paris 1998. -221 p.

Dzhurinskiy A.N. (2018) Multicultural education in a multinational society. Textbook, 2nd edition supplemented and revised-M.: Yurait, 2018. – 252 p. – ISBN 978-59916-4517-1. – URL:https://biblio-online.ru/book/polikulturnoe-obrazovanie-v-mnogonacionalnom-sociume-413230. (book) (in Russian)

Dzhurinskiy A.N. (2020) Internationalization of higher education: cooperation between Russia and China // Humanitarian sciences and education. – 2020. – v. 11. -No. 1.-. 34-39. (book) (in Russian)

Evdokimova N.V. (2011) The concept of multilingual competence formation of students of non-linguistic specialties. [Text]. // Monograph. Rostov-on-Don, ed. RSEU (RINE), 2011, 342 p. (book) (in Russian)

Grosjean F. (1989) Neurolinguists, beware! Bilingual is not two monolinguals in one person // Brain and Language. 1989. Vol. 36. p. 3-15. (article)

Khaleyeva I.I. (1989) Fundamentals of the theory of teaching understanding of foreign language speech: (Training of translators) / I.I. Khaленeva. – M .: High School., 1989. – 236. (book) (in Russian)

Kutuzova V.A., Shaposhnikova S.O. (2012) Prospects for the development of engineering education: CDIO initiative: informational and methodological publication. SPb.: St. Petersburg ETU "LETI" Publishing house. 2012. p. 3-4. (book) (in Russian)

Lancien Th. Le multimedia. CLE International, Paris 1998. 127 p.

Malykh L.M. (2017) Introduction to multilingual education. Principles of comparison of languages: a tutorial // Edited by Flint. – Moscow, 2017.—109 p.(in Russian)

Muravyova N.G. (2013) Experience in the formation of socio-cultural competence of university students in project activities (on the example of a foreign language) // Bulletin of Tyumen State University. Pedagogy. Psychology. 2013. – p. 121-131. (article) (in Russian)

Prokhorova A.A. (2018) Multidimensional components in the structure of multilingual competence of future engineers // Pedagogy. Psychology. Sociokinetics – 2018. – No2. – p. 127-131.(in Russian)

ShabaniK. (2016) Implications of Vygotsky's sociocultural theory for the second language (L2) assessment // Cogent education. 3: Cogent OA. – p. 234-245. (article)

Schweitzer Ch., Simonet E. Methodologie des languesvivantes. Paris: Colin, 1921.-296 p.

Tabouret-Keller A. La question du bilinguisme //« Enfance », 1991 № 4 -p. 271-277.

TsarevaYe.Ye. (2017) Multilingualism as an indicator of assessing the professional qualities of an engineer: foreign experience / Ye.Ye.Tsareva, R.Z. Bogoudinova // Bulletin of Kazan State Power Engineering University. –2017. – No. 3 (35). – p. 91-101. (article)

Wei L. (2016). Epilogue: Multi-competence and the Translanguaging Instinct. The Cambridge Handbook of Linguistic Multi-Competence (pp. 533-543). doi:10.1017/CBO9781107425965.026. (article)

Zelenina T.I., Utekhina A.N., Malykh L.M., Miftakhutdinova A.N. (2010) A model of multilingual education in a multi-ethnic region: a collective monograph. Izhevsk: Udmurt state university, 2010.- 243p. (book) www.feani.org. URL: http: //www.feani.org. (reference date: 20.08.2017) (in Russian)

Zhetpisbayeva B.A. (2008) Pedagogical indicators of multilingual education // Siberian pedagogical journal. 2008 .- p. 269-273. (article) (in Russian)

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

IRSTI 81'25(092) https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph18

I.K. Azimbayeva*, A.Zh. Zhaparova, K.K. Kenzhekanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: indira.azimbayeva@gmail.com

ANTHROPOCENTRIC PARADIGM OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE LITERARY TRANSLATION

This article represents theoretical problems of the anthropocentric paradigm. Considering anthropocentrism as person in the Universe center as a basis of all events and its reflection in language, the author investigates its functionality in relation to speech activity. Moreover, it is an attempt to shed light on ways of research of the modern language personality and four various directions of the anthropocentric paradigm. In the article a term anthropocentrism is used as a principle of research of "the person in language", and it is more concrete "than the person in phraseology". Phraseology research on the basis of the principle "in language" leads the person to development of the new direction, i.e. the anthropocentric phraseology. In the article it is also submitted the analysis of phraseological units in the anthropocentric paradigm on the basis of M. Auezov's novel "Way of Abai".

Characterizing the direction of an anthropocentric paradigm in the field of phraseology, the author distributes them in groups and reveals their correlation to psychology of person, the characteristic of an emotional state and traits of character.In particular, personal qualities of the person are assesseed on examples, and there is analyzed the relation to environment, a place in society and collective. From the point of view of the anthropocentric paradigm the article considers the specifics of transfer of phraseological units in a literary translation. To translate phraseological units from one language into another is one of the most difficult tasks. It is not enough to transfer complete meaning of the idioms in the translation; a translator should try to convey national spirit of the fixed phrase.

Key words: anthropocentrism, language personality, linguistics, phraseological unit, literary translation.

И.К. Азимбаева*, А.Ж. Жапарова, Қ.К. Кенжеқанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: indira.azimbayeva@gmail.com

Фразеологизмдердің көркем аудармадағы антропоцентрлік парадигмасы

Бұл мақалада антропоцентристік парадигманың теориялық мәселелері көтерілген. Антропоцентризмде адамды әлемнің орталығы ретінде, болып жатқан құбылыстардың және оның тілдегі көрінісінің негізі ретінде қарастыра отырып, автор оның сөйлеу әрекетіне қатысты функционалдығын зерттейді. Сонымен қатар, қазіргі тілдік тұлғаны зерттеу жолдары мен антропоцентристік парадигманың төрт түрлі бағыты анықталған. Мақалада антропоцентризм «тілдік тұлға», дәлірек айтсақ «фразеологизмдегі адамды» зерттеудің принципі ретінде қолданылады. Бұл мақалада антропоцентристік парадигманың теориялық мәселелері көтерілген. Антропоцентризмді Әлемнің орталығындағы адам ретінде, болып жатқан нәрсенің және оның тілдегі көрінісінің негізі ретінде қарастыра отырып, автор оның сөйлеу әрекетіне қатысты функционалдығын зерттейді. Сонымен қатар, қазіргі тілдік тұлғаны зерттеу жолдары мен антропоцентристік парадигманың төрт түрлі бағыты анықталған. Мақалада антропоцентризм «тілдік тұлға», дәлірек айтсақ «фразеологизмдегі адамды» зерттеудің принципі ретінде қолданылады. Фразеологизмдерді «тілдік тұлға» қағидасы негізінде зерттеу жаңа бағыт – антропоцентристік фразеологизмнің дамуына алып келеді. Сондай-ақ, мақалада М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының материалы негізінде антропоцентристік парадигмадағы фразеологиялық бірліктерге талдау жасалған.

Фразеологизм саласындағы антропоцентристік парадигманың бағытына сипаттама бере отырып, автор оларды топтарға бөліп, олардың адам психологиясымен, эмоционалды күйінің сипаттамалары мен мінез ерекшеліктерімен байланысын ашады. Атап айтқанда, мысалдар адамның жеке қасиеттерін бағалауға, қоршаған ортаға, қоғамдағы және ұжымдағы орынға қатынасын талдау үшін қолданылады. Антропоцентристік парадигма тұрғысынан көркем

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

аудармада фразеологиялық бірліктердің берілу ерекшелігі қарастырылады. Фразеологизм саласындағы антропоцентристік парадигманың бағытына сипаттама бере отырып, автор оларды топтарға бөліп, олардың адам психологиясымен, эмоционалды күйінің сипаттамалары мен мінез ерекшеліктерімен байланысын ашады. Атап айтқанда, мысалдар адамның жеке қасиеттерін бағалауға, қоршаған ортаға, қоғамдағы және ұжымдағы орынға қатынасын талдау үшін қолданылады. Антропоцентристік парадигма тұрғысынан көркем аудармада фразеологиялық бірліктердің берілу ерекшелігі қарастырылады.

Түйін сөздер: антропоцентризм, тілдік тұлға, лингвистика, фразеологизм, көркем аударма.

И.К. Азимбаева*, А.Ж. Жапарова, К.К. Кенжеканова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: indira.azimbayeva@gmail.com

Антропоцентрическая парадигма фразеологизмов в художественном переводе

В данной статье поднимаются теоретические проблемы антропоцентрической парадигмы. Рассматривая антропоцентризм как человека в центре Вселенной, как основу всего происходящего и отражение его в языке, автор исследует его функциональные возможности по отношению к речевой деятельности. Также выявляются способы исследования современной языковой личности и четыре различных направления антропоцентрической парадигмы. В статье антропоцентризм используется как принцип исследования «человека в языке», а конкретнее – «человека во фразеологии». Исследование фразеологии на основе принципа «человека в языке» приводит к развитию нового направления – антропоцентрической фразеологии. В статье также представляется анализ фразеологических единиц в антропоцентрической парадигме на материале эпопеи М. Ауэзова «Путь Абая».

Характеризуя направление антропоцентрической парадигмы в области фразеологии, автор распределяет их в группы и выявляет их соотнесенность с психологией человека, характеристикой эмоционального состояния и чертами характера. В частности, на примерах дается оценка личностных качеств человека, анализируются отношение к окружающей среде, место в обществе и коллективе. С точки зрения антропоцентрической парадигмы рассматривается специфика передачи фразеологизмов в художественном переводе. Главное требование к хорошему переводу состоит в том, чтобы он был естественным или чтобы он читался так же гладко, как оригинал. Художественный перевод должен быть адекватным, максимально соответствовать оригиналу.

Ключевые слова: антропоцентризм, языковая личность, лингвистика, фразеологизм, художественный перевод.

Introduction

Nowadays linguistics has been manifesting its concisely identified anthropocentric direction. It is defined by its high level of its regard to human. Actually, the literary text, like a language, is considered to be an intellectual and a creative world ofhuman, and therefore it is identifiedas one of the directions of the anthropocentric paradigm.

According to scientists, this notion is started with Socrates' teaching in the Antique Greek philosophy. Afterwards anthropocentrism took its definition with Protagoras' statement "Man is the measure of all things". In the dictionary the term anthropocentrism is explained as (Greek Anthropos – human being, Latin Centrum – center) man is the center of the universe, its reflection in language, and origin of all phenomena, and language by its nature is considered to be the one and only tool which makes people understand each other. Currently there are several ways of investigating the language personality. First, under this term it is explained the opportunities of language towards the communicative function of human, that is its feature of owning the language. In addition, the meaning of the term is explained as a complex of features of human verbal actions who uses it as a tool of communication.

Thus, in the anthropocentric paradigm the main attention is paid to human, and language is considered to be his main charasteristics.Culture and language are the anthropocentric thruth, they are human characteristics, they serve people and they are meaningless without human beings.

Materials and Methods

The anthropocentric paradigm of the XX century linguistics is divided into four directions. The first direction studies the language as the 'mirror' of human; its basis is the understanding of life as linguistic reflection of it, and its main task is describing himself by the means of language. The second direc-

tion, communicative linguistics, is characterized by the interest to human and its relation to the process of communication. The third direction is considered to define the role of human and the process ofcognition in the cognitive organization on the data of different fields of science. There isn't a concise name for the fourth direction of the anthropocentric direction. It is directed to identify how human language exists.

The principle of language personality or the anthropocentrism which is defined above has been thoroughly investigated in recent years in foreign linguistics. At the end of the XIX century Baudouin de Courtenayin his seminal work "Phonology" (1899) established the anthropophonics as an independent field of science.by his investigation of the sounds which human produces during the speech. Moreover, representatives of Moscow semantic school N.D. Arutjunova, B.A. Serebrennikov, E.S. Kubryakova, A. Vezhbitskaya, Yu.D. Apresyan, V.M. Alpatov made the anthropocentrism their topic of research.

Thus, in formation of the anthropocentric paradigm the linguistic problem is defined by person and his place in the culture, because the main attention in culture and cultural tradition is paid to the language personality which is featured by its various sides. Language is the one and only tool which establishes the relation between humans by its nature. Language functions as "a mirror of the national culture and its protector" at the same time. It is known that language is a tool which gives the opportunity to human to transmit their knowledge to others. Through language human uses their knowledge with various aims. Language is the material form of the human thinking function and a great tool of Firstly, it is obvious that Actually the nature of language is explained by two preliminary functions: communicative and expressive (that is functions of expressing thoughts) functions. They are reflected in language by a line of reasoning. In the process of communication there occurs thinking, and by reasoning there starts relation between human world and thinking about the world. In the "Language and human world" of N.D. Arutjunova there considered the phenomena starting with text and its meaning, ordinary processes and anomlalies, and ending with logical structure of the discourse and its stylististic features, preliminary functions of the common language and complex processes. Moreover, it is defined the main types of the lexical meaning of a word, its logical and communicative functions and their role in the text [1]. It follows that a translator's principal duty is complete transferring of full content of an original, as factual resemblance of an original and translation version is very important. Fixed phrases are units which indicate national-cultural coloring of people; this is a reason that it is quite effortful to translate them. To find an applicable substantial closeness between potential equivalence and real parity of an original and translation version is one of the primal tasks of a translator. Both science and research methods are developing due to the flow of time. To distinguish, to differ phraseological units are rather complicated task for a translator.

Literature review

At present we can identify three scientific paradigm in linguistics: the comparative-historical paradigm (which is peculiar to linguistics of the XIX century and based on the comparative-historical method); the systemic-structural paradigm (the main attention is paid to a word) and the last one is the anthropocentric paradigm. Within the scope of the given scientific paradigm researchers' attention is shifted from the object of cognition to the subject of cognition, that is they consider human inside the language and language inside human. Thus, in the contemprorary linguistics the anthropocentric idea of the language is considered to be one of the main scientific directions. From the point of view of the given paradigm, human perceives the world by "acknowledging himself, his theoretical and material functions in the world" and this gives him the right "to make the anthropocentric line of things which define his spiritual significance, reasons of his actions, hierarchy of interests in his mind".

In recent years there are many articles and research works devoted to the problems of phraseology and its different aspects. In particular, in this line we can name works of such researchers as E.F. Arsent'eva, E.Yu. Kharitonova, E.P. Molostova, A.M. Garifullina and etc.Particularly, the great attention is being paid to works the main topic of which is "human factor in language" or language personaliy. Researchers are naming it the direction of anthropocentric paradigm of investigating the contemporary phraseology.

Results and Discussions

The majority of linguists completely agree that the anthropocentrism is the dominant object in phraseology. The lexis and phraseology of a certain foreign language should be obtained at the hign level in order to be used correctly in speech. Phraseology consists of rich vocabulary and it is considered

to have a complete nominative function. Therefore considering all parts of linguistics as its research objects gives the opportunity to identify phraseology as a field of linguistics which investigates complex features of the language. The phraseological system of a language is consistent and diverse phenomenon which gives the opportunity to study the language from different sides [2, 171].

The majority of phraseological units consist of characteristics of human behavior and emotional states, human psychology. We can consider its regardness to human by dividing them into several groups:

a) personal characteristics of human;

b) assessment of traitsof a peronin the environment, his place in the collective and society.

Personal characteristics of human usually consists of semantic group of phraseological units which define the inner world and appearance of a person. Phraseological units which define appearance and figure, age and height, health and common physical state of a person: in the Kazakh language – aı qabaq, altyn kirpik, aq bilek, qara júrek, aı dese aýzy, kún dese kózi bar, jas ýyz, bes bıeniń sabasyndaı, kıiktiń asyǵyndaı, kórgenniń kózi toıǵandaı, tal boıynda bir min joq;in the Russian language – kolomenskaja versta, kalancha pozharnaja, ot gorshka dva vershka, ot zemli ne vidat' (ne vidno), s nogotok, s bulavochnuju golovku, kosaja sazhen' v plechah, lopat'sja ot (s) zhiru, vhodit' v telo, v chjom (tol'ko) dusha derzhitsja, ele-ele dusha v tele, pri poslednem izdyhanii, teplichnoe rastenie, edva (chut', ele, s trudom) nogi volochit' (taskat'), krashe v grob kladut, lezhat' v ljozhku, bog ne obidel.

Phraseologisms which identify the inner world of a person, his thoughts and abilities, life experience, his manners and personal traits: in the Kazakh language – abyzsynyp otyr, adal ıtsiz, aýzyn aıǵa biledi, shashbaýyn kóterý, aq jarqyn, aq júrek, sý júrek, tas júrek, qara basqan, qara baýyr, qara bet, qara borbaı, qara kóńil, alpys eki aılaly, jylannyń aıaǵyn kórgen, sý juqpas, qara sýdan qımaq alǵan, qu múıiz, ala aıaq, ish merez, baqaı qulyqty, qý taqym, syrdan syńar aıaq ótken, tilinen bal tamǵan, sóz baqqan, tilin bezegen, sý jorǵa; in the Russian language – tjortyj kalach, zuby proel, sobaku s"el, streljanyj vorobej, travlenyj (staryj) volk, proljotnaja golovushka, master na vse ruki, znat', kak svoi pjat' pal'cev, ruka nabita, zolotye ruki, iz molodyh da rannij, glaz nabit (namjotan), znaet (mast') tolk; bez carja v golove, poroha ne vydumaet, bogom ubityj, ni be ni me (ni kukareku), petyj durak, dubina stoerosovaja, bez golovy, pen' berjozovyj, mednyj lob, meshok s solomoj, pustaja golova, dur'ja golova, golova solomoj nabita, golova elovaja, soloma v golove, glup kak probka, glup kak sivyj merin, mjakinnaja bashka.

And phraseological units which mean social status of a person in the society and his financial state: in the Kazakh language – aǵash belsendi, adal sút emgen, adam sıraq, aıbar múıizdi, qurdaı jorǵalaý, tabanyn jalaý, aǵashtan túıin túıgen, asyldyń synyǵy, kópti kórgen, joly úlken, sút betinde qaımaq, kóne kóz, saıdyń tasyndaı, ataǵy dardaı, ortan qoldaı, qara jaıaý emes, aýzynan aq maı aqqan, tórt túligi saı, dáýletine sáýleti saı, er múıizi qaraǵaıdaı, qoı ishinde marqa;in the Russian language – vazhnaja ptica, vysshej proby, ne obsevok v pole, vysoko letat', ne lykom shit, belaja kost', daleko pojti, mesto pod solncem, peret' v goru, bol'shaja ruka, ptica vysokogo poljota, v cene, iz rjada von vyhodjashhij, na svojom meste, vyrasti v glazah, rukoj ne dostanesh', s bol'shoj bukvy, bez rodu i plemeni, grosh cena, nikuda ne godnyj, ne v chesti, nizkoj proby, pjatoe koleso v telege, ptica nevysokogo poljota, na shirokuju nogu, molochnye reki i kisel'nye berega, polnaja chasha, gresti lopatoj den'gi, vstavat' na nogi, deneg kury ne kljujut, tugoj karman, kak syr v masle katat'sja; sadit'sja na mel', veter svistit v karmanah, beden kak cerkovnaja krysa, karmannaja chahotka, gol' perekatnaja, svistat' v kulak, perebivat'sja s hleba na kvas, vol'naja ptica.

The given phraseosemantic variants describe a person from different sides. Investigation of language personality at the intersection of different languages in phraseology gives the opportunity to acknowledge a certain nation's world view and data of phraseologisms with associative and emotional elements. In addition, many researchers' paid great interest to this topic. Moreover, phraseological fund is the reflection of the national culture, projection of human worldview and world acceptance. National stereotypes and reflected in phraseologism which is known as a spirit of a nation give the opportunity to acknowledge a mental feature of a language. Next we are going to analyze examples from M. Auezov's novel "Way of Abai" by the comparative method.

M.Auezov used phraseological units to identify clearly his characters' images. We can mention the following types of that usage. M.Auezov sometimes used simple aphorisms of people without any changing, but according to the personages' actions, characters the author occasionally apply fixed phrases, vary and brighten them. He introduced a change into lexical-grammatical structure of the phraseological units. The national and cultural features put in the phraseological unit often becomes the difficult phenomenon throughout the translation

of a figurative steady turn from original language into language-analog. The phraseological picture of the world occurring in consciousness of one language community does not always coincide with attitude of another community. To search an acceptable option of understanding in case of contact of different cultures the translator resorts to methods of the descriptive interpretation. Undoubtedly, problem of interpretation of phraseological units from one language to another is very significant and complicated task. The content of phrasal verbs, the potential of its form is great. In this regard, it is important to recognize them as the source of ethnocultural truth, to study phraseological expressions as a clear conclusion based on ethnocultural heritage, national code, national knowledge. Moreover, the features and methods of analyzing the problem of translating the rich phraseological fund of our native language into another language are systematically considered in detail, and the nature of the riddle has not yet been fully disclosed. The relevance of the research topic is the lack of extensive research and dictionaries on the translation of the Kazakh language into Russian and related Turkic languages, the lack of systematic phraseological dictionaries. One of the main tasks of any branch of science today is to collect, fully assimilate and pass on to future generations the vocabulary that has survived to this day in the memory of such people. Stories about Abai in M. Auezov's epic novel «Abai's Way», Abai's relationship with his environment, the image of Abai – each of them is a complex whole. Each of them has a whole world. No part of them can be changed or replaced. They are an inherent value. Therefore, the translation of such an artistic phenomenon into another language requires from the translator not only great responsibility, but also great artistry. This requirement cannot be required from either of the two authors.

Table 1 – Examples from M. Auezov's novel "Way of Abai"

Original	Translation of L. Sobolev	Translation of A. Kim	Notes
Qunanbaı aǵa sultan boldy da, ózgeleriniń qatarynan ozǵyndap ketti. Onda ákimdik bar. Syrtqa da, ulyqqa da jaqyndyq bedel bar. Ári qoly uzyn, maldy. Sózge júırik, minez benen iske de alǵyr. Osynyń bári óz ortasyn boıymen basyp jyǵa berýge sebep bolatyn [3, 22].	Stav aga-sultanom, Kunanbaj podnjalsja nad vsemi. Vlast′ v ego rukah. On svjazan s vnešnim mirom, s vysšimi vlastjami, oni s nim sčitajutsja, cenjat ego. Krome togo u nego dlinnye ruki, –on bogat. On za slovom v karman ne lezet, umeet deržat′ sebja, vnušitelen, uporen, nepreklonen v dostiženii celi. I, lovko primenjajas′ k obstojatel′stvam, on podavljaet vseh vokrug sebja [4, 21].	Polučiv ot russkih vlastej svoe naznačenie, Kunanbaj srazu vyrvalsja iz rjadov pročih vladetelej i upravitelej, podnjalsja nad vsemi. Teper′ u nego v ogromnom kraju – vsja vlast′ v rukah. Obzavelsja druz′jami sredi russkih činovnikov v gorode. Kunanbaj bogat, mog tvorit′ čto emu ugodno, ruki u nego razvjazany. Nikto ne možet sravnit′sja s nim v delah, u nego železnaja hvatka. I k tomu že on obrazovan, krasnorečiv, obladaet sil′nym, trezvym umom. Vse èto pozvoljaet emu imet′ bol′šoe vlijanie na ljudej, i on samyj pervyj sredi svoih na vsem prostranstve ogromnogo uezda [5, 30].	Qoly uzyn– is used in the meaning of a rich, wealthy and sufficient person, the opposite qolyqysqais said regardingpoor, impoverished and penniless person. Sózge júırik, minez benen iske alǵyr.– in this case the writer uses the occasional usage in order to express his thoughts laconically. Because there are phrases in the plain language as sózgebatyr, iskepaqyr which describes a person who is keen on useless words, but doesn't take actions. The writer modifies the phrase and uses it in the positive meaning. And translators try to give the meaning by phrasal collocations like vlast′ v ego rukah, dlinnye ruki, za slovom v karman ne lezet,ruki u nego razvjazany. It is an effective method.
Bójeı – qalyń Jigitektiń adamy. Buryn ortalarynan Qeńgirbaıdyń teris azý, myqty bıı shyqqan el[3, 22].	Vothotja by Božej, si djaŝijpopravujustor onuKunanbaja. On izvlijatel′nogorodaŽigitek. IzŽigiteka v svoevremjavy šelstojkijiuprjamyjvlastitel′ Kengirbaj [4, 21].	Počtennyj Božej, sidjaŝij po pravuju ruku Kunanbaja – vožak mnogočislennogo roda Žigitek, v prošlom iz žigitekov proishodil sam moguŝestvennyj vlastitel′ Kengirbaj, pravivšij železnoj rukoju[5, 31].	Teris azý– in the Kazakh notion is used in the meaning of a stubborn and disobedient person. Using phrases like stojkij i uprjamyj vlastitel′, proishodil sam moguŝestvennyj vlastitel′the translators simplified the phraseological meaning by lexical units. The image in the text is faded and it is lost the national and ethnic peculiarity of the phraseologism.

Conclusion

Phraseological units are closely connected with the history, culture and traditions of the nation. In order to translate them a transtalor should deeply know speech manner of a particular nation, their national identity and tradition of using the language, and the origin and ways of formation of a certain phraseological unit and understand other features vey well. It is obvious that mutual understanding between representatives of different language and cultue or lungoculture takes place not only at the linguistic but cultural and language levels. Knowing phraseological units not very well can lead to misunderstanding, this can not only make the communication complicated but also it doesn't give the opportunity to acknowledge the image of the worlsd, especially the image of language. And translation of phraseological units requires accuracy and skillfulness of a translator.

Undoubtedly, the writing and translation of a work of art must be treated with great responsibility. And the responsibility for translating an epic novel, which has a rich national character, embodying all the values and hardships of the son's fate, the history of the nation, should not be less than the responsibility of writing it. M. Auezov assumed such responsibility for the translation of the epic about Abai and his time into another language. This was a reflection of the writer's attitude to creativity, to Abai. In general, the phraseology of M. Auezov's works reflects the history of the era in which the poet lived, national traditions, national character, and originality. Therefore, when analyzing phraseology in the work of M. Auezov, we know a lot of extralinguistic information about the nation. Although they look like microforms, they become a complex single macro image at the text level.

Skillful use of phraseology by M.Auezov in the context of events and situations that underlie it can be regarded as a special linguistic potential, a special phenomenon. This is obvious from the fact that the phraseological units used by him are used in the context of an unlimited contribution to expanding horizons and replenishing the treasury of the Kazakh language. In translated versions, the author's thought is sometimes equated semantically, and sometimes superficial and weak. All this requires an in-depth study of each context and lexical elements of the translator, as well as experience of special research and translation.

We tried to cover the translation of phraseological units of M. Auezov's novel "Way of Abai" in this article. None of the translators could find in English and Russian languages appropriate phraseological units that would be similar to the author's phraseology. This is due to the fact that it is extremely hard to translate M. Auezov's novel "Way of Abai" into foreign languages.

References

Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. М.: Языки рус.культуры, 1999. – 895 с.

Лескина С.В. Фразеологизмы как средство отображения языковой картины мира в рамках антропоцентрической парадигмы (на примере русского и английского языков) // Филологические науки. Тамбов: Грамота, № 2 (4), 2009, С. 170-172. (на русск. яз.).

Ауэзов М. Абай жолы: Роман-эпопея.Бірінші кітап. Алматы: Жазушы, 2013. – 376 бет.

Ауэзов М. Путь Абая. Роман. Том I. Алматы: Жазушы, 2006. – 616 с.

Ауэзов М. Путь Абая. Пер.А.Кима. Алматы: ИД Жибек жолы, кн.1., 2007. – 470 с.

Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая аличность, концепция: становление антропоцентрической парадигмы в языкеознании // Филологические науки, № 1, 2001. с. 64-72.

Худенцова, О. Особенности фразеологических единиц с флористическим компонентом (семантический функциональный аспект) автореф. Кан.дис., 2009. – 213 с.

Дадебаев Ж. Абайдың антропологизмі. Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 238 бет. .

Tarakov A.S., Azimbayeva I.K., Abdullayeva Zh. Translation problems of phraseological units (on the basis of M. Auezov's novel «the Way of Abai») Mediterranean Journal of Social Sciences MCSER Publishing, Rome-Italy, Vol 6 No 4 S2 July, 2015 (ISSN 2039-9340, Scopus) . – 370-374 рз.

Zhaparova A. Translation the Kazakh Poet Abay.Journal of Language and Literature. ISSN:2078-0303, Vol. 7.November, 2016

Gurevitsch P.S. Anthropocentrism as philosophic position. Philosophical anthropology. – M., 2001. – 160 p.

Ivanov Vyach. Bc. Linguistics of the third millennium: Questions to the future. – M.: Languages of Slavic culture, 2004. – 208 p.

Kubrjakova E.S. Evolution of linguistic ideas in the Second part of XX century (paradigm analysis) //Language and Science of the end of XX century: Collection of articles. – M., 1995. – P. 144–238

Stepanov, S. Y. Methods and Principles of Modern Linguistics. Moscow: Nauka, 2009. – 313 p.

Croft, W., Cruse, A. Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 204. – 376 p.

References

Arutjunova N. D. (1999) Jazykimircheloveka. M.: Jazykirus.kul'tury, 895 s. (in Russ.).

Auezov M. (2006) Put' Abaja. Roman. Tom I. Almaty,Zhazushy, 616 s. (in Russ.).

Auezov M. (2007) Put' Abaja. Per.A.Kima. Almaty, ID Zhibekzholy, Kn.1.470 s. (in Russ.).

Auezov M. (2013) Abaj zholy: Roman-jepopeja.Birinshi kitap. Almaty, Zhazushy, 376 b. (in Kaz).

Croft, W., Cruse, A. (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 376.

DadebayevZh. (2014) Abaidyn antropologizmi. Almaty: Kazak universiteti, 238 b. (in Kaz)

Gurevitsch P.S. (2001) Anthropocentrism as philosophic position. Philosophical anthropology. – M., 2001. – 160 p.

Hudencova, O.V. (2009) Osobennosti frazeologicheskih edinic s floristicheskim komponentom (semanticheskiji funkcional'nyj aspekty) avtoref. Kan.dis. 213 s. (in Russ.).

Ivanov Vyach. Bc.(2004) Linguistics of the third millennium: Questions to the future. – M.: Languages of Slavic culture, 2004. – 208 p.

Leskina S.V. (2009) Frazeologizmy kak sredstvo otrazhenija jazykovoj kartiny mira v ramkah antropocentricheskoj paradigmy (na primere russkogo I anglijskogo jazykov)// Filologicheskienauki. Tambov: Gramota, № 2 (4), S. 170-172. (in Russ.).

Stepanov, S. Y. (2009). Methods and Principles of Modern Linguistics. Moscow: Nauka, 313 p.

Tarakov A.S., Azimbayeva I.K., Abdullayeva Zh. (2015) Translation problems of phraseological units (on the basis of M. Auezov's novel "the Way of Abai") Mediterranean Journal of Social Sciences MCSER Publishing, Rome-Italy,Vol 6 No 4 S2 July (ISSN 2039-9340, Scopus). 370-374 p.

Vorkachev S.G. (2001) Lingvokul'turologija, jazykovaj alichnost', koncept: stanovlenie antropocentricheskoj paradigmy v jazykoznanii// Filologicheskienauki, № 1, S. 64-72. (in Russ.).

Zhaparova A. (2016) Translation the Kazakh Poet Abay.Journal of Language and Literature. ISSN:2078-0303, Vol. 7.November, 2016

Kubrjakova E.S.(1995) Evolution of linguistic ideas in the Second part of XX century (paradigm analysis) //Language and Science of the end of XX century: Collection of articles. – M., 1995. – P. 144–238.

IRSTI 17.07.61 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph19

L.Zh. Musaly*, T.O. Yessembekov, G.N. Iskakova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: mj_laila@mail.ru

THE SPECIFICS OF THE TRANSLATION ANALYSIS OF POETIC TEXT AND DISCOURSE

Poetic proportionality, semantic accuracy, and the reality of translation are constantly the subject of discussion and criticism. Translation reading and interpretation of poetic works become the basis of discussion in many studies devoted to the current problems of translation and interpretation. Such a dispute has been going on for a long time. There is a clear disregard for the accuracy of wording in many works on translation, which is reflected in the results of the works. Not always the reasonable use of such expressions as imitation, improvisation, profanation, alteration and paraphrasing, literalism and "shelmontism", not always well-thought-out foreignization and domestication, changing and adjusting complicate the situation and aggravate translation activities, negatively affect the result of work.

A review of the existing scientific and critical literature on the improvement of literary translation shows that there is a general desire to form effective and more efficient methods of the translation analysis of a poetic text. Search for the ways and means to achieve the fullest possible adequacy of the content and form of the original and translation text. The history of translation also knows extreme points of view, and they should be taken into account. There was a time when those who worked hard to attain accuracy in translation by all means were often accused of literal perception and superficial understanding of the original. Therefore, the issue of preventing literalism in translation is still on the agenda today. Literal translation often leads to a distortion of the conceptual content and aesthetic impact, gives the impression of affectation and inconsistency of thoughts and actions. An obvious desire to make a written translation of a literary work look not like a text from another language, but rather like a text written in a target language comprehensible for the translator and familiar to his readers is not always appropriate.

Key words: poetic text, translation, pre-translation analysis, text units.

Л.Ж. Мұсалы*, Т.О. Есембеков, Г.Н. Искакова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: mj_laila@mail.ru

Поэтикалық мәтін мен дискурсты аудармашылық тұрғыдан талдау ерекшелігі

Поэтикалық шығармаларды аударма арқылы қабылдау және түсіндіру тауқыметі аударманың өзекті мәселелеріне арналған көптеген зерттеулерде қарастырылған, бірақ пікірталастар тоқтар емес. Мұндай дау ежелден бері жалғасып келеді, оның негізінде тілдердің табиғаты мен құрылымдарының ерекшеліктері мен заңдылықтары жатыр. Аударма туралы көптеген еңбектерде осы орайдағы тұжырымдардың жалпылығы көп, нақтылығы мен дәлдігі аздау. Бұл жағдайлар мәселені одан гөрі қиындатады. Еліктеу, импровизация, профанация, қайта жаңғырту, парафраз, тікелей, сөзбе сөз аударма маңайындағы ұғымдар әрдайым орынды қолданыла бермейтіні өкінішті. Ал көпшілік қабылдаған форенизация мен доместификация, ауыстыру және бейімдеу, ыңғайландыру, икемдеу сияқты түсініктерді жөнімен қолдану жағдайды нақтылар еді деген пікірдеміз. Осындай амалдар поэтикалық аударманың қиындығын азайтып, аударманың сапасы мен нәтижесіне оң әсер ететіні күмәнсіз.

Көркем аударманы жетілдіруге арналған қолданыстағы ғылыми және сыни әдебиеттерге талдау жасау арқылы аударматануда поэтикалық мәтінді аудармашылық тұрғыдан алдын ала арнайы талдаудың тиімді және нәтижелі әдісін қалыптастыруға деген жалпы ниет бар екені анықталды. Түпнұсқа мен аударма мәтінінің мазмұны мен формасының мүмкіндігінше толық сәйкестігіне, барабарлығына қол жеткізудің жолдары мен тәсілдерін іздеуге деген ұмтылыстың бағыттары нақтыланды. Аударма тарихынан поэтикалық мәтінге қатысты әрқилы шетін, оқшау көзқарастар белгілі, оларды негізін танып, ескеріп отырған жөн. Бір кездері өлең аударуда ерекше дәлдікке жету үшін тырысқандарды әріпшілдігі, көркем мағынаны сөзбе-сөз қабылдағаны және үстірт түсінгені үшін айыптады. Сондықтан поэтикалық аудармадағы әріпшілдіктің алдын алу мәселесі бүгін де күн тәртібінде өткір тұр. Сөзбе-сөз, жолма жол аударма көбінесе түпнұсқаның мазмұн мен эстетикалық әсерінің, авторлық ұстанымның бұрмалануына әкеледі, яғни поэзиялық

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

туындының әсері азаяды, ал мәтіндер арасындағы алшақтықтар, ондағы ойлар мен әрекеттердің сәйкес келмеуі поэтикалық тәржіманың сапасына кері әсер ететіні байқалды. Көркем шығарманың жазбаша аудармасын тәржіман мен оқырманға түсінікті етіп оңтайландыруға барынша тырысу да қауіпті, өйткені көркем аударманың оқырмандарды өзге мәдениетпен таныстыруға бағытталған міндеті мен мақсаты да есте болғаны абзал.

Түйін сөздер: поэтикалық мәтін, көркем аударма, аударма шылық талдау, дискурс, мәтін бірліктері.

Л.Ж. Мусалы*, Т.О. Есембеков, Г.Н. Искакова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: mj_laila@mail.ru

Специфика переводческого анализа поэтического текста и дискурса

Поэтическая соразмерность, семантическая точность и реальность перевода постоянно становятся предметом обсуждения и критики. Переводческое прочтение и интерпретация поэтических сочинений становятся основой дискуссии во многих исследованиях, посвященных актуальным проблемам письменного и устного перевода. Такой спор длится с давних времен. Наблюдается явное пренебрежение точностью формулировок во многих трудах о переводе, что отражается на результатах работ. Не всегда обоснованное использование таких выражений, как имитация, импровизация, профанация, переделка и перефразирование, буквализм и "шельмонтство", не всегда продуманная форенизация и доместификация, перекладывание и переложение усложняют ситуацию и усугубляют переводческую деятельность, негативно влияют на результат труда.

Обзор существующей научно-критической литературы по совершенствованию художественного перевода показывает, что имеется общее желание формирования эффективной и более результативной методики переводческого анализа поэтического текста, поиска путей и способов достижения как можно полной адекватности содержания и формы оригинала и текста перевода. История перевода знает и крайние точки зрения, их надо принять к сведению. Когда-то тех, кто упорно трудился, чтобы достичь точности в переводе всеми средствами, зачастую обвиняли в буквальном восприятии и поверхностном понимании подлинника. Поэтому на повестке дня остро стоит вопрос о профилактике буквализма в переводе. Дословный перевод часто приводит к искажению концептуальности содержания и эстетического воздействия, производит впечатление аффектации и непоследовательности мыслей и действий. Не всегда уместно очевидное желание, чтобы письменный перевод художественного сочинения выглядел не как текст из другого языка, а как текст, написанный на языке перевода, который хорошо понятен переводчику и знаком его читателям.

Ключевые слова: поэтический текст, художественный перевод, предпереводческий анализ, дискурс, единицы текста.

Introduction

Modern Kazakh society, which has taken a firm course of integration into the world cultural and economic space, is in dire need of highly qualified translators with all the basic competencies. The solution of these tasks is connected with many organizational issues. It appears that it is necessary to pay worthy attention to the concept of anthropocentrism in the training of personnel for this field. We should recognize the language personality as a system-forming support and power. In a rapidly changing environment, translator must be an internally mobile person and have an ability to self-actualize. Therefore, it is worthy to form and improve the spiritual, humanitarian, and professional potential of the translator. Ingrained learning principles, outdated translation technologies should become a stepping-stone for more complex innovations. In this regard, one of the most significant and relevant research topics of modern translation studies is the problem of translating a poetic text. The relevance of this topic is conditioned by the growing scientific and practical interest in it, a deeper understanding of its necessity and propriety, especially in written translation. The translation analysis of literary work is considered as a mandatory and most important stage of translation activity, so the development and implementation of new technologies and approaches to improve the quality and levels of translation are obvious. The formation of the necessary knowledge, skills and abilities in the translation analysis of a text is one of the main priorities in the professional training of specialists in translation. However, so far, the edu-

cational components of this process, the consistency and efficiency of the actions taken, the consideration and alignment of the composition and functionality of the components of translation analysis are the subject of various discussions in translation studies. Many available textbooks do not provide generally accepted and specific guidelines and algorithms for studying this problem. In practice the so-called pre-translation analysis is frequently replaced by an analytical reading of the translated text and its linguo-stylistic research. Certainly, such analytical work on the object can contribute to improving the quality of translation, but the scope, composition and possibilities of targeted translation analysis are much broader and deeper, because it is focused on recreating the text by means of another language and culture. Based on this, it should be assumed that the term "pre-translation analysis" requires methodical and practical clarification, specification of meanings and functions, ordering of the boundaries of use, parameters and system of actions taken. In addition, in theory and practice, there are many problems related to the determination of the specifics of various types of texts translation, which is also important for the translation version of the text. The belonging of texts to a certain functional style usually determines their typological differentiation. Certainly, such justification clarifies, defines and multiplies the possibilities of literary translation. This approach is also reflected in the productivity of the translator's work. Thus, it is logical to take this concept as central in determining the strategy and tactics of translation. Unfortunately, it should be recognized that there is still no single, accepted and supported by many people attitudes and approaches to pre-translation analysis as a mandatory and specific component of a holistic translation analysis of text and discourse. Although the importance of this kind of research is also related to the fact that a systematic and purposeful study will increase the level of bilingual communication and make translation more equivalent and generally accepted. Good preliminary analytical work with the written text will help to avoid some mistakes and omissions in the translation. This determines the topicality of the theme of the article and its scientific and practical significance.

The poetic text as a subject of translation is multilayered and multicomponent. The most controversial and topical issues of the theory and practice of poetic translation are related to the search for criteria of its equivalence and the specification of evaluation and levels parameters. Literary translation is a creative self-sufficient value; it is designed to solve both pragmatic problems of the cognitive, communicative and informational aspects, as well as intellectual and creative tasks of a historical and cultural, artistic and aesthetic nature in a variety of guises. In this context, the thesis of that both original and translated literary texts enrich and multiply any literature, become a certain wealth and an organic part of it, is relevant and in demand. In addition, the samples of national literature and culture that have the honor of being translated into other languages, are themselves "enriched" internally and externally. Certainly, translation as a secondary communication and purposeful interlanguage interpretation is qualified as a recreation, adjustment, transformation, foreign-language embodiment of a poetic text in another language. All these actions are carried out in the process of literary translations, that is, a communicative in intercultural aspect cross-linguistic paradigmatic group of poetic texts, closely connected and "guided" by the original, that is, the source text is created.

Thus the purpose of this research is to reveal the specifics of the translation analysis of poetic text, to analyze the existing schemes and plans of the translation analysis of text and discourse. The issues of pre-translation poetry analysis and implementation of interlanguage paradigmatization of texts of this type remain the most discussed and controversial ones. The issues of determining the levels of equivalence, the validity of translation transformations, and the criteria for evaluating translations are considered very important. Literary translation is a high self-sufficient value, the pragmatic tasks of the cognitive and informational nature, as well as the creative tasks of both historical and cultural, and artistic and aesthetic order in a variety of sources are solved in it. In this regard, we should not forget the thesis that any national literature is enriched and multiplied not only by "its own" original, but also by "another" translated poetry. In addition, the national culture, the artistic compositions of which are worthy of foreign-language transformation, also recognizes itself as "enriched". It should be assumed that discourse is a coherent text in combination with extralinguistic, pragmatic, socio-cultural, psychological, and linguoculturological factors. In addition, discourse is actively studied as a social interaction in a linguistic form, an organized communicative action. We should admit that by literary translations text is not just adjusted to another language system, but also into another culture and environment. Thus, an intertextual communicative, interconnected and mutually conditioned paradigmatic series of poetic texts is created, which is prestigiously headed by the original text. For a long time in translation studies, there

have been and are still disputes about the accuracy, equipollence, and equivalence of poetic translation. The result of a blatant disregard for accuracy is not a translation, but imitation, ad-libbing, profanation, alteration, adjustment, and supposedly free translation, that is, a purely subjective reading of the original. Thus, poetic translation in the proper sense of these words requires accuracy. However, those who are extremely zealous in achieving it by any means, are not rarely reproached with primitivism. Literal translation often leads to distortion of the language, creates an impression of tension, artificiality. Therefore, it is desirable that the translation looks not like a translation from another language, but like a text that is communicatively equivalent for its readers. At the same time, translation diligence in various adaptations of the original to a foreign language environment is fraught with consequences. While in the translated text, where organicity, naturalness, and lack of tension prevail, it is sometimes difficult to find out the origin and naturalness of the original. Krylov's fables do not seem to be translations from the works of La Fontaine. The translations of these fables in the Kazakh language, carried out by Abai, are different, they are rather poetic adjustments than translations. Of course, the preservation in the text of the translation of the image of the original author with his vision and sense of the world, tastes and preferences should be welcomed.

The desire to ensure that the translated text gives the impression of being written in the translator's native language is not always justified, because this can develop the opposite trend, where a reader is offered a translation from a certain language that has the features that may look strange in the language of translation. In this regard, it is recommended to refer to the well – known statement of Zhukovsky that sounds as "the translator in prose is a slave, the translator in verse is a rival" (Zhukovsky, 1960). In the "light" of the latest translation theories, both of them are at the same time "slave" and "rival", and the "rival" must strive not to win, but to draw. This poetic norm meets the requirements of the accuracy of the translation, that is, to make it neither worse nor better, but as in the original. A professional translator will not allow himself to indulge his own or modern reader's tastes. However Newmark believes "the translation of poetry is the field where most emphasis is normally put on the creation of a new independent poem, and where literal translation is usually condemned" (Newmark, 1988: 70).

In the words of Khalida H. Tisgam "the task of the translator is not to express what is to be conveyed but to find the intended effect upon the language into which s/he is translating in a way that leads to produce the echo of the original, even though it is impossible to be able to create a replica of the original text. In other words, what should be preserved are the emotions, the invisible message of the poet and the uniqueness of the style in order to obtain the same effect in the TL as it is in the SL" (2014: 522)

Material and methods

Based on the aim of the present study the works of different foreign and domestic scholars devoted to the problems of translation, particularly of poetic texts were reviewed and analyzed.

Translation studies as a young science seeks to identify the factors that somehow influence translation activities and to explore the various connections and relationships between them. Scientists and specialists are trying to clarify and reconsider certain provisions and attitudes of the theory and practice of translation. One of the complicated problems of poetic translation is that how adequately and accurately such a translation is able to reproduce the macrostructure or recreate the verse forms of the original, namely its metric, rhythm, rhyme, euphony, equimetry. It is natural the translator as a creative person can offer his own version, so different translators have different solutions for translating the same text. A decisive and principled rejection of attempts to preserve the versification features of the original in the translation is possible. Some people suggest: let there be an interlinear translation – something like a free verse, without rhymes and with an arbitrary number of words in each line. Another solution is more popular: to use the traditional verse, observing the configuration of rhymes. As you can see, there are many controversial issues in this area. It is very difficult to prove to a verslibrist translator that his translation is, in fact, not poetic, but prosy. It is not difficult to reproach the transposer of the tonic versification for the obvious deviation from the rhythm of the original. Is it possible to put the blame on the translator-syllabist that he turned to the rhythmic forms of verse. This kind of poetic requirements can be presented to a translator as much as he sees and counts in a foreign-language verse specific properties worthy of translation.

The scientific significance and practical value of the presented problems are also related to the fact that in many works there is an unobtrusive rejection of traditional methods aimed at achieving the accuracy of translations. The preferences are given to interlinear translation, that is, verbatim prose translations, broken down into a kind of poetry lines are

welcome. We regret to note that this trend prevails in our country too. However, in Kazakh poetry, the traditions of accurate translations are still quite strong. Therefore, a thoughtless deviation from them would be a significant translation loss.

It is logical to divide all these problems into three groups in order to achieve real research results. The first of them is connected with the translator's personality, his professional and creative adaptability, the second – with the peculiarities of the national and author's thinking and consciousness, and the third – with the peculiarities of the content and form of poetic text and discourse, due to both the structure of the national language and the established literary traditions and laws.

Literature review

Poetry is an imaginative expression of a poet's feelings and experiences and its translation must be a faithful transference of the poet's ideas (Nair, 1991). Accuracy should be at the focus of a poetry translator and this makes the translator's fluency of expression indispensably difficult. A number of methods for translation of poetry; namely, phonological translation, literal translation, rhythmic translation, translation into prose, translation into rhymed poetry, translation into poetry without rhyme (blank verse), and interpretive translation were introduced by Lefevere (1992). According to his observations today poetry is translated into prose while in the past most translators translated poetry into rhymed poetry. He adds that some translators translate only the meaning at the price of the form but sometimes translators get help from the poet to create a new work. The use of the term 'player' for a poetic translator by F. Jones may clarify the role of translators of poetry. "Player, of course, has other meanings beside's 'game participant'. .. poetry tramslators act out someone else's words on a new language's stage." (Jones, 2011: 5)

Poetic texts are mostly small in volume, in most cases they have strictly regulated architectonics and composition, that is, canonical forms. Words and images in these works differ in emotional-expressive and semantic-stylistic significance, semantic hierarchy. Consideration of all these parameters and factors in translation is the basis for overcoming interlanguage, intercultural, ethnopoetic barriers and achieving adequacy in recreating the specifics of the image systems of different peoples. Summing up, we can conclude that the problems of poetic translation are caused, defined and related to the specifics of the poetry works, cultural foundations and features of the structure of the national language and speech.

It is obvious that in the process of poetic translation at least two types of speech activity interact with difficulties. The first of them is related to the perception, understanding, interpretation and translation evaluation of the source text, and the second – to the creation of the translated text and its identification with the original. As you can see, the concept of "text" presents itself in the translation process from different sides. Poetic text is multi-layered and polysemantic as an object of understanding, as an object of extracting meaning, as an object of translation transformation. At the same time, each poetic text has inherent and preferably expected properties such as dimensionality, variety and abundance of means of expression, emotivity, affectivity, expressiveness, allusiveness, associativity, addressability, connectedness. If the reader of the translated text is faced with the absence or insufficiency of the intended properties, then this translation naturally cannot be qualified as a high-quality one.

In the translation analysis of a poetic text and discourse, it is important to know that this is a complex system of metamorphic nature, which arises and is formed in the process of generating and forming a plan and intentions on the basis of the aesthetic implementation of the language system and verbal and cogitative activity. In this case, it is necessary to support the very successful justification of the problem of G. Genette, who thus defined the properties and characteristics of language in the process of text composition and text creation, calling such a state poetic (Genette, 1998: 361). H. Gadamer points to the other functions of the poetic text: "in the poem, there are other logical and grammatical forms of building meaningful speech. The ambiguity and darkness of the text can lead an interpreter to despair, but this is a structural moment of poetry" (Gadamer, 1991: 120.). Later, researchers introduced such terms as implicitness and explicitness, suggestiveness.

In the process of translation analysis of a poetic text, such properties and qualities as its original creative linguistic origin and spirituality, intellectuality, psychology, anthropology, emotivity of the whole system must be taken into account. The special imagery and energy of a poetic text are noted by many authors. Although there are some statements that raise some doubts. The discourse of a poetic text is characterized by such categories as the actual division of the structure, presupposition, objective modality, constitutionality. A meaningful analysis of the discourse in preparation for translating can be

aimed at studying in an in-depth way the historical and cultural, semantic aspects of background information, and explaining the special phenomena of speech activity. It should also be taken into consideration that poetic text includes at least three structural macro-components – cultural, linguistic and aesthetic one. While the uniqueness of the poetic text system lies, first of all, in its maximum degree of formalization – graphic, discursive, that is, there is a heterogeneity of the plan of expression. At the same time, poetic text as a specific functional and aesthetic system has its own characteristics, among which completivity and energy are distinguished. The completivity of a poetic text is related to the fact that it is the cause, process, implementation and result of the language activity and the language ability of the author as a subject of the society, aesthetics and language (Karaulov, 2007: 5). Thus, the poetic text is a source of linguistic performance: M. Zhumabayev, due to the oxymoronic phrase "sweet poison", nominates a new emotion that is associated with the tragic motives of frustrated love. Such a linguoperforming function is especially often noticeable in Abai's poetry, which should be paid close attention to in the translation analysis of his poems. The presence in the poetic text of a language experiment, a language game, which leads to a certain semantic shift, to semantic difficulties, is also often found in the poetic text and discourse. It can be concluded that the study of the cultural space of the text is associated with such categories of factual nature: the biography of the author, the creative behavior of the poet, the chronology and geography of the poetic text, the socio-historical conditions for the creation of the text, the nearest and extended cultural context. It is appropriate to pay attention to the opinion that a literary text not only reflects reality, but also "generates" reality (Lotman, 1994: 46). Of course, this generated reality is not equal to either concrete propositions or their sum. M.M. Bakhtin, considering the structure of the literary world as an aesthetic object, proposed the concept of architectonics, and in the analysis of the literary text he used the term "composition". (Bakhtin, 1984: 36-37.). In this regard, there is an undoubted scientific interest in this approach, where the general goals and objectives of preparing for translation activities are outlined, that include "the ability to perform pre-translation analysis of a text, which, on the one hand, includes the task to evaluate the purpose of the original text, the type of this text and the features of the translation strategy caused by these factors, on the other hand, to discuss special problems that arise due to the presence of specific, lexical, grammatical or stylistic phenomena in the source text" (Komissarov, 2002: 372). Since the issue of the specifics of pre-translation analysis of a poetic text is relevant for our research, it is reasonable to pay attention to the framework norm of translation proposed by M. Brandes and V. Provotorov (2006). An opinion that defines translation analysis as "an activity that consists in variable re-expression, re-encoding of a text generated in one language into a text in another language" is also of undoubted value (Alekseyeva, 2004: 7). This problem is considered in the works of V.A. Maslov, E.V. Breus, D.I. Ermolovich, L.K. Latyshev, A.A. Leontev, in many textbooks on the theory and practice of translation.

Results and discussion

The translation analysis of a poetic text should enclose at least three problems that provide comprehension of the various spheres of a poem – nonverbal (culture, aesthetics, spirituality), paraverbal (units of poetic discourse), verbal (proper linguistic). We should not leave the fact out of consideration that a poetic text is a phenomenon of both language and culture, so in such a text, language as a system manifests its main capabilities (nominations and expressions, condensation and accumulation).

The units of the phonetic, morphological, lexical, and syntactic levels of a language undergo a semantic transformation in a given text, that is, they express new textual meanings. Therefore, it is appropriate to state that the text contains content-functional, content-conceptual, and content-supralinear (implied) types of information (Gal'perin, 2001: 27). Another researcher studies poetic text in more detail and identifies the following types of information: visual-denotative, communicative (discursive), subject-denotative, figurative-semantic, deep-semantic (Karaulov, 2007: 46).

At the same time, during the pre-translation analysis, it is necessary to pay attention to the fact that poetic text is a complex system of searching for truth, the interpretation of the world and identity, forms a complex, contradictory, specific author's picture of the world, creates original poetic meanings and value.

We should remember that in the process of poetic text-making, the units of all levels of the language space are realized both consciously and subconsciously. As a result, there is a process of language game, which is determined by the search for the means of implementing the idea and textual sensemaking.

Thus, they acquire the status of text units, are explicated (expressed), revived (accumulated), and eventually enter into paradigmatic, syntagmatic, and invariant relations. The phonetic level units – textophonemes are actively involved in sensemaking along with morpholexemes. The units of the lexical level – lexemes and textemes – realize poetic meanings. Utterance and microtexts should be referred to the units of the syntactic level, they have a predominant status of linguocultural definition. The views and attitudes to translation analysis are different. The proponents of text linguistics consider translation analysis as a means of providing and acquiring, understanding the meanings of a poetic text in the source language. Language equivalence is considered as the main factor in detecting the author's thoughts and intentions. The epistemological value of the lexical meaning doesn't get an attention. In this regard, the concept of lexical meaning as a multicomponent structure can provide a certain service. The significative, denotative, ethnocultural, nominative, connotative, and structural components of lexical meaning in interaction provide the level of translation adequacy. Seminal analysis of the word will allow to detect the degree of interaction and interdependence of the components, which is important in the translation analysis of the text. The followers of the functional approach focus on establishing the points of correspondence between the source text and the translated text. The relations of external and internal text factors in the organization of a communicative situation are revealed. Knowledge and consideration of the basics of the scheme of G. Lasvel, K. Nord and others will contribute to the success of the translation analysis of poetic text and discourse. The plans for the pre-translation analysis of text proposed by I. Alekseeva and Z. Lvovskaya are related to the communicative approach to translation, where the cognitive and cultural factors are considered as determining the translation activity.

The main purpose of the pre-translation analysis of a poetic text is to identify, detect, establish and interpret textual meanings expressed as the units of cultural, aesthetic, linguistic and spiritual space, as well as the units of non-verbal, pre-verbal and discursive nature. At the same time, it is necessary to pay attention to other units of a text that are involved in the formation of the poetic individual author's picture of the world.

The object of pre-translation research is the system of a poetic text as a single whole, formally segmented, but indivisible in its structural and semantic part, because all units and levels of the poetic text participate in text formation and sensemaking. The subject of pre-translation analysis is the units of graphic, discursive and linguistic form, as well as the units of cultural, aesthetic and spiritual space of the poetic text. Pre-translation analysis can also include the following types of research: phonosemantic analysis, component analysis. Compiling a thesaurus dictionary of a poetic text is always appropriate. All this contributes to the description, analysis and interpretation of the structural and semantic means of forming a poetic picture of the world, the identification and interpretation of the deep meanings of a poetic text.

An in-depth analysis and discussion of the history and experience of translating Abai's poems is a topical issue not only for Kazakhstani translation science, as it is required by the ambiguity of the content and the complexity of the national form of his texts, because each reading opens up new facets and mysteries. The analysis of translations of Abai's poems into other languages shows that the revival of many ethno-cultural concepts and national codes leaves much to be desired. The comparison of the conceptual content and aesthetic organization of the original and the translation of the poetic text and discourse will help to see the roots of the hard-to-grasp experience and "aesthetic impression". In the scientific and critical works, it is often noted that translators do not have the necessary background information, do not pay due attention to the conceptual content of the original. In order not to repeat these mistakes, modern translators will have to take a more responsible approach to the pre-translation analysis of Abai Kunanbayev's poetic texts. We would like to emphasize that the translation of Abai's poems into other languages is a difficult task, so the level of requirements for the professional competence of the translator should be high. Methodologically proper translation strategy and tactics will become the basis for a correct understanding of the meanings and senses of the poet's poems. We remind you that the quality of the translation of national poetry also depends on a thorough analysis of the ethnocultural component of lexical meaning, the definition of various functions of the national code, and the completeness of the reconstruction of ethnocultural information.

In the organization of the literary translation process, it is necessary to take into account the features of poetic text, which in general recreates the linguistic model of the world, the life of people and countries in its movement and dynamics of change. The speech organization of meditative texts takes great opportunities to formalize semantic subtle aspects for the transformation with the large com-

prehension of their communication, semiotic, and aesthetic organization. With the help of a verbal image, it's possible not only "to draw" a picture of nature, but also to present the history of the human character formation, to depict common and peculiar features of the society and personality. In addition, the verbal image can be close to the musical one, so in the process of analyzing the poem, to its compositional and semantic structure. The poetic word is expressly-strongly connected with thought, intention, consciousness and subconsciousness, and therefore, in comparison with other means of creating an image, it is more universally sufficiently achievable. A verbal image that has a number of qualities can be described as a "synthetic" literary image. All these qualities of the verbal image can be identified and presented by the translation analysis of a text and discourse.

Conclusion

Summing up the consideration of the specifics of the translation analysis of the poetic text, we note that a number of features of the poetic works remained outside the scope of the study, including the rhythmic-phonic organization, ethnocultural contexts, literary methods of analyzing lyrical works that can show the specifics of the transformation of its conceptual content in the poetic text. It seems that careful consideration of these problems can improve the level and quality of translation. So, the need to improve the methods of teaching literary translation is obvious and relevant. It is necessary to develop a three-stage structure of translation in more detail, paying attention to the structuring of the phases and sub-phases of the translator's activity. Translation analysis of text and discourse should be considered as a technology for understanding its meanings and determining the translation strategy and tactics.We suggest to start the translation analysis of a poetic text with identifying culturally significant factors of functioning, paying a close attention to the background information, the literary traditions, the hermeneutical circle and the circle of understanding. Further, it is reasonable to analyze structurally significant components and elements. Then it is necessary to turn to the consideration of the ways and approaches of translation interpretation of the semantics and conceptual content of the poetic text and discourse. Such a systematic approach to pre-translation analysis is designed to increase the level of bilingual and intercultural communication and to ensure the adequacy and equivalence of literary translation. One of the main parameters of translation analysis is the detection of the ways to convey poetic information in the original and the text of the translation, while paying attention to the synsemantics of poetic communication.

Acknowledgement

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant AP08855683 "Scientific foundations and theoretical mechanisms of knowledge, comprehension and application of Abai studies")

References

В.А.Жуковский. Собрание сочинений в четырех томах. М.: Л.: Государственное издательство художественной литературы, 1960. – 784 с.

Newmark P. A Textbook of Translation, Hertfordshire: Prentice Hall, 1988, 292 p.

Tisgam Kh.H. Translating Poetry: Possibility or Impossibility? *Journal of college of education for women.* 25 (2), 2014, 511-524 pp.

Nair K. Translating Poetry: Some Basic Problems. *International Journal of Translation* 3. 1 & 2, 1991, 90-97 pp.

Lefevere A. Translation, History, Culture: A Source Book. London & New York: Routeledge, 1992, 200 p.

Jones F.A. Poetry translating as an expert action: processes, priorities and networks. Amsterdam: John Benjamins, 2011, 227 p.

Женетт Ж. Работы по поэтике. Фигуры. -М., 1998. -328с.

Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. -М., 1991. – 471с.

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. -М., 2007. -386с.

Лотман Ю.М. Лекции по структурной поэтике. -СПб., 1994. -327с.

Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. -М., 1986. -543с.

Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. -М., 2002. – 424с.

Брандес М. Провоторов В. Предпереводческий анализ текста. -М., 2006.-224с.

Алексеева И.В. Введение в переводоведение. – М.: Академия, 2004. – 352 с.

Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. -М., 2001. -294с.

References

Alekseyeva I.V. (2004). Vvedeniye v perevodovedenie. [Introduction in translation studies] (In Russian)
Bakhtin M.M. (1986). Literaturno-kriticheskie stat'I [literary critical articles] (In Russian)
Brandes M. Provotorov V. (2006). Predperevodcheskij analiz teksta. [Translation analysis of text] (In Russian)
Gadamer G.G. (1991). Actual'nost' preckrasnogo. [Relevance of the beautiful] (In Russian)
Gal'perin I.R. (2001). Texst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an object of linguistic research]. (In Russian)
Genette G. (1998). Raboty po poeticke. Figury. [Works on poetics. Figures]. (In Russian)
Jones F.A. (2011). Poetry translating as an expert action: processes, priorities and networks. John Benjamins PC.
Karaulov U.N. (2007). Russkiy yazik i yazikovaya lichnost [The Russian language and language identity]. (In Russian).
Komissarov V.N. (2002). Sovremennoe perevodovedenie [Modern translation studies] (In Russian)
Lefevere A. (1992). *Translation, History, Culture*: A Source Book. London & New York: Routeledge.
Lotman U.M. (1994). Lekcii po strukturnoj pojetike [Lectures on structural poetics] (In Russian)
Nair K. (1991). Translating Poetry: Some Basic Problems. *International Journal of Translation* 3. 1 & 2, 90-97.
Newmark P. (1988). A Textbook of Translation, Hertfordshire: Prentice Hall.
Tisgam Kh.H. (2014). Translating Poetry: Possibility or Impossibility? *Journal of college of education for women.* 25 (2), 511-524
Zhukovsky V.A. (1960) Sobranie sochinenii v 4 t. [Collection of compositions in 4 volumes]. M.; L.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury. (In Russian)

ҚР ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 30 ЖЫЛ

ҒТАМР 17.12.02 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph20

Қ.М. Байтанасова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: k.baitanasova@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК: СӨЗ ӨНЕРІ ЖӘНЕ МӘДЕНИ КОД

Әр елдің тәуелсіздігі – сол ұлттың бірегей құндылығын анықтайды. Тәуелсіз болу – халықтың саясатынан, әлеуметтік жағдайынан, руханиятынан көрінеді. Қазақ халқы ертеде-ақ өзінің ой-танымындағы азатшылдық, елшілдік, тәуелсіздік идеясын сөз өнері арқылы жеткізген. Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі сөз өнерінің ұлттық-мәдени сипаты мәтіндер негізінде талданады. Мақсаты – жаңа дәуірдегі әдеби шығарманың еркін ойлы, ұлттық таным сипатындағы құндылығын айқындау. Қазіргідей ғылымдар арасындағы ықпалдастық өрістеп жатқан кезеңдегі сөз өнерінің қасиеті, философиялық, ментальдік ерекшелігі басым бола түскені мәлім. Әдеби туындының табиғатына шығармашылық, ерекше ой мен таным және бейнелілік тән. Фольклор филологиялық ғылымның ауқымынан шығып, этнография, халықтану, музыка, психология сияқты ғылымдармен үндеседі. Сондықтан да фольклор халықтың тарихымен, мәдениетімен, тұрмысымен байланыста өрістеп, жалпыадамзаттық дүниетанымда айғақтайды. Фольклорда қолданылатын дәстүр ұғымы әдебиетте де кең мәнге ие. Алайда әдебиеттегі дәстүр мен сабақтастық фольклордағы мағынасынан айырмасы бар. Осы ретте, фольклор – халықтың тұрмыс-салтының жиынтығы болса, көркем әдебиет – әлеуметтік және мәдени құбылыстардың бір бөлігі. Сондықтан фольклор көпшілікке ортақ шығармашылық тұрғыда дамып, жалғасып отыратын халықтық шығарма. Түйіндей келгенде, әдебиет пен фольклор бірігіп, әр халықтың сөз өнеріндегі ерекшеліктерді, көркемдік шығармашылық болмысты, терең идея мен құрылымдық-бейнелілік сипатты анықтайды да сөз өнерінің осы қасиеті – мәдени кодты қалыптастыруға негіз болады.

Түйін сөздер: тәуелсіздік, ұлт, код, фольклор, көркем туынды.

K.M. Baitanasova

Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
e-mail: k.baitanasova@mail.ru

Inderendence: art word and cultural code

The independence of each country determines the unique values of that nation. Independence is reflected in the politics, social status and spirituality of the people. From time immemorial, the Kazakh people through the art of words conveyed in their minds the idea of freedom, patriotism and independence. The article analyzes the national and cultural nature of art of speech in the period of independence on the basis of te[ts. The purpose is to determine the value of a literary work of the new era in the nature of free thought, national cognition. It is known that in the period of growing integration between the sciences, the nature of speech, philosophical and mental peculiarities prevailed.The ancient heritage of the people – from folklore to the desire for independence – is highly respected. Folklore is a special art. Folklore, going beyond philology, includes such disciplines as ethnography, ethnology, music, psychology. Folklore is a phenomenon of artistic creation, it arose and developed on the basis of everyday life and in connection with many other manifestations of worldview syncretism. Therefore, folklore develops in connection with the history, culture and life of the people and testifies to the worldview of a person. The concept of tradition is widely used in both folklore and literature. But they are different from each other. Folklore is a part of everyday phenomena, the totality of which is studied by ethnography;

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

fiction is part of social and cultural phenomena. Together, these two concepts determine the characteristics of the art of speech of each nation, the artistic essence, the national idea and structural-figurative features. This feature of the art of the word constitutes a cultural code. The cultural code is a mental, national feature of the people. Its origins have stabilized the idea of independence.

Key words: independence, nation, value, code, folklore, fiction.

К.М. Байтанасова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан
e-mail: k.baitanasova@mail.ru

Независимость: искусство слова и культурный код

Независимость каждой страны определяет уникальные ценности этой нации. Независимость отражается в политике, социальном статусе и духовности людей. С незапамятных времен казахский народ через искусство слова передавал идею свободы, патриотизма и независимости. В статье на основе текстов анализируется национально-культурная природа речевого искусства периода независимости. Цель статьи – определить ценность литературного произведения новой эпохи в характере свободы мысли, национального познания. Известно, что в период нарастающей интеграции наук преобладали характер речи, философские и ментальные особенности. Древнее наследия народа – от фольклора до стремления независимости – вызывает большое уважение. Фольклор – особое искусство, выходящее за пределы таких дисциплин, как этнография, народоведение, музыка, психология. Фольклор – явление художественного творчества, оно возникло и развивалось на основе быта и в связи со множеством других проявлений мировоззренческого синкретизма. Поэтому фольклор развивается в связи с историей, культурой и бытом народа и свидетельствует о мировоззрении человека. Понятие «традиция» широко применяется и в фольклоре, и в литературе, но при этом имеет разное значение. Фольклор – это часть бытовых явлений, совокупность которых изучает этнография; художественная литература – часть социальных и культурных явлений. Вместе эти два понятия определяют особенности искусства речи каждого народа, художественную сущность, национальную идею и структурно-образные признаки. Эта особенность искусства слова составляет культурный код. Культурный код – ментальная, национальная особенность народа. Его исток стабилизировал идею независимости.

Ключевые слова: независимость, нация, ценность, код, фольклор, художественная литература.

Кіріспе

Тәуелсіздікке деген аңсар, Мәңгілік Ел мұраты қазақтың қай замандағы болмысының бірегей көрінісі болған. Қазақ халқы ең алдымен елі мен жерінің амандығын көксеген. Тәуелсіз ел болуға тиісті мәселелер ертерек сараланып қойылған. Сахараны ен жайлаған халқымыз көшіп-қонған жолында ошақ қазып, от жағып, «Отың үзілмесін, қорың таусылмасын» деп мәңгілік тіршіліктің көзі болған – от пен суды дәріптеп отырған. Сол сияқты халықтың ежелден аңсары болған әділдік пен бостандық, ел болу мәселелері сөз өнерінде күні бүгінге дейін арқауы үзілмеген құндылықтар. Фольклор мұраларынан басталған бұл ұғым бүгінге дейін жалғасып, кемелдене түсті. Осы ретте, әр ел әдебиетінің ерекше, бірегей идеялық-танымдық, эстетикалық қуатын айқындайтын негізгі ұғымдар алға шықты. Олар сол елдің ұлттық, ерекше сипатын айқындайтын басты кодқа айналды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Көркемдік ойлау адам баласының танымдық қабылдауын кеңейтті. Қай халықта болсын сөз өнерінің табиғаты тым тереңде. Адам баласы жалпы тіл, сөз өнерінің ерекше қасиетін ерте аңдап, оның мән-мағынасын дәуір жылжыған сайын тереңдетіп отырған. Тіпті сөздің күші халықтың тұрмыс-салтының, діни сенімінің де көрінісіне айналды. Өздерінің тұрмыс-тіршілігіндегі дәстүрді, ұлттық-этнографиялық ерекшеліктерді сөз арқылы бейнелеп, оның белгі, ишара, таңба түріндегі сан қырлы ерекшелігін толықтырған. Сөздің магиялық сипатын ерекше дәріптеп, өздерінің тұрмысында орныққан дәстүр, ырым-жоралғы, салттың көрінісін әр түрлі сөз формалары арқылы жеткізген. Бұл халқымыздың фольклорлық жанрларынан бастау алды. Осы ерекшеліктер жинақтала келе, ғасырлар кеңістігінде орнығып, бүгінге дейін жетті. Халық өзінің таным дүниесіндегі, жадындағы түсініктерді, көне бейнелерді үнемі

жаңғыртып отырды. Бұл әрі қарай ұлтттың қалыптасуын, оның тарихын, әлеуметтік-саяси жағдайын, мәдени құбылыстарды айғақтайтын белгілерге, бейбіт өмірге деген тұрақтылыққа ойысты. Сөйтіп, халық болмысында бекіген ұлттық код пайда болды. Оның мән-маңызы – ұлттық санадағы құбылыстардың қасиетін саралап, оның өткендегі және болашақтағы рөлін бағамдау, сол арқылы ұлт келбетінің бірегей болмысын таныту. Әдебиеттегі фольклоризм – бұл тек фольклордағы дайын элементтерді (образдар, сюжеттік мотивтер, көркемдегіш құралдар) пайдалану ғана емес. Әдеби фольклоризм – бұл қандай да бір автор шығармашылығындағы (нақты туындысының) көркемдік принциптердің түгелдей немесе түгелге жуық халық шығармашылығына сәйкесуі. Кейде авторлар өзінің туындысында халық дәстүріндегі сюжеттерге сүйенеді. Сондықтан көркем туындыда фольклоризмнің көрінуі кейде айқын байқалса, кейде оны әбден танып-білу керек.

Әдебиеттерге шолу

Әдебиет пен фольклор – екі эстетикалық жүйе. Сондықтан олардағы болмысты танудың көркемдік тәсілі екі түрлі (Далгат.1981: 59). Фольклор – шығармашылықтың ерекше пішіні. Ендеше, әдебиет пен фольклор дәстүрлерінің арасында терең айырма бар. Фольклор мен әдебиеттің арасындағы байланыс әрдайым біркелкі болған жоқ. Кей дәуірлерде бұл байланыс жанданып, белсенді жүрсе, кейде бәсеңдеп отырды. Осыған сәйкес ұлттық фольклор мен әдебиет өздерінің қарым-қатынас жүйесін, жалпы заңдылықтардан туындаған өзіндік даму үдерісін қалыптастырды. Фольклортанушы В.Е.Гусев: «Фольклордағы өмір – дәстүрдің жалғастығын сақтап отыратын үздіксіз үдеріс», – деген (Гусев. 1976: 128). Көркем сөз – белгілі бір мәні бар үнсіздік. Оған дәлел қазақтың байырғы салт-дәстүрі, ғұрпы. Мәселен, фольклордағы жұмбақ, мақал-мәтелден бастап, барша жанрларында сөздің құпиялылығы сақталған. Мәселен, қазақ халқы сөзді астарлап, тәмсілдеп сөйлеген. «Ақыл жастан, асыл тастан шығады» деген мақал әрі жалқы, әрі жалпы мәнге ие. Біз осы тобықтай мақалдан тоқсан ауыз сөзді өрбіте аламыз. Шағын ой орамы өзінің ішкі мағынасын тереңге бүккен. Оның ар жағында айтылмай қалған ойды оқырман өзі табады. Сөздің астарында мол мағынаның болуы – сол халықтың сөз өнерінің ерекшелігі. Кешегі шешендер мен билер де елдің елдігін сөзбен, қызыл тілдің айшығымен сақтап қалған. Осыған орай метафизиканың негізін қалаған Аристотель «халықтың таңғалған, қайран қалған сезім-күйінің өзі философияға жетелеген», – десе (Аристотель, 1998: 63), зерттеушілер ұлттық мәдениеттің ежелгі тамыры халықтық сеніммен байланысты екенін көрсетті. Я.Гримм («Deutsche Myfologie», 1835; Гримм. 2007: 19). Ал, халқымыздың мол арналы сөз өнері қаншама терең даналықты көрсетеді.

Әдеби-фольклорлық байланыс әдеби үдеріске ең алдымен ұлттық сана, халықтық рух қалыптастырады. Әдебиет халықтың ұлттық танымын, өткені мен болашағын бейнелейді. Әдебиеттің ұлттық ерекшелігі халықтың тарихи дамуымен де тығыз байланысты. Ал, оның қайнар бұлағы – фольклорлық мұра – көркем өнердің дамуына үнемі ықпал етіп отыратын шығармашылық фактор. Ғалымдар У.Б. Далгат, А.И. Веселовский, В.Е. Гусев, Д.С. Лихачев, В.П.Аникин, М.П.Штокмар, С.Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Б. Байтанаев, С.Садырбайұлы тағы басқа зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынса, гуманитарлық ғылымда алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінде адам санасында орын алған анимизмді дәйектейтін халықтық-психологиялық бағыттың негізін салған неміс философтары Х.Штейнталь мен М.Лацарустың, швейцар зерттеушісі Л.Лангтің орныққан қағидаттары назарға алынып, салыстыру, талдау, қорыту, жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Халық әдебиетіндегі батырлар жыры елдің қорғаны болған қаһармандықпен қоса, халықтың дәстүрін, ұрпаққа деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығын әйгілейді. Мәселен, «Қамбар батыр» жырында «Жақсылар дастан бастайын, әуелі алла сиынып, екінші кәміл піріме», – деп алдымен баба жоралғысынан бастап, «ашқа тамақ, жаяуға ат, төрт түлік малға көңілі шат, жарайды екен қысылса, жұртының қиын күніне» деп алты ұлы, Назымдай сұлу қызы бар Әзімбайды мадақтаудан басталады. Бұл батырлар жырының қай-қайсысына да тән (Батырлар жыры. 1986: 21). Батырлар жырының басы жалпы дастанға тән метанарративті әйгілеп тұр. Себебі, батырдың өзі ел ішінен шығады, ендеше оның отаны, туған жері, ата-анасы мен елжұртының ахуалы тегіс қамтылуы шарт. Осы пролог бірінен бірі өтетін таңғажайып оқиғаларға ұласады. Оқырманын қызықтырып, небір батыр, қаһарманды, оның ерекше батырлығын, ақылды жары мен есті тұлпарын суреттей отыра,

батырлық пен қаһармандықтың шығу төркінін, оған тән белгілерді санамалап отырады. Яғни, батыр ерекше тұлға, оның дүниеге келіп, тұлпар тізгінін ұстағанынан бастап, ешкімге ұқсамайтын ерекше сипаты кемелденіп отырады. Бұл халықтың ел қорғайтын ерді армандауынан туған. Ендеше, батыр осал болмауы тиіс: оған «шапса қылыш, атса оқ өтпейді, суға салса батпайды, отқа салса жанбайды». Елдің панасы болатын батырдың осындай ерекшелігі оның жарынан, тұлпарынан, жасаған жорығы мен күресінен де байқалуы керек.

Халықтың мәдени коды – сол елдің мәдениеті мен әдебиетін сәйкестендіретін ақпараттар жүйесі. Оны беретін тәсілдің бірі барша заттың жаны бар деп түсінілетін – анимизм. Бұл құбылысты бүгінгі поэзиядан да байқаймыз.

Уа, ақша бұлт, айтшы маған,
Айтшы маған қайдан келдің
Емес пе ең қыз орамалы,
Желұшырып алып келген.
Үрлеме, жел, ақша бұлтты,
Алысқа айдап кете көрме! (Сәрсенбаев. 1987: 42).

Екі ақын да жансызды жанды етіп, өлең идеясын көркемдеп, халықтың қасиетті саналатын ұғымдарын жырлаған. Көк, жер, күн мен оның нұры, аспандағы бұлт пен орамал – халқымыздың қадірлеп, өмір-тіршілігінің мағынасымен байланыстырған бейнелері.

Көркем әдебиет өзінің бар болмысымен сол халықтың танымын, өткендегісі мен болашағын бейнелейді. Әдебиеттің ұлттық ерекшелігі халықтың тарихи дамуымен тығыз байланысты. Ал, оның қайнар бұлағы – фольклорлық мұра – көркемөнер дамуына ұдайы елеулі ықпал жасап отыратын шығармашылық фактор. Қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани қазынасының бірі – бата сөздер. «Жаңбырменен жер көгерер, батаменен ел көгерер», «Көп тілеуі – көл» деп ұққан халқымыз келер ұрпаққа бата беріп, ақ тілек, адал ниет білдіруді дәстүр тұтқан. Бата беру – адал ниет, жақсы тілек білдірудің ұлттық дәстүрі. Бата беретіндер көбінесе, көпті көрген ақсақалдар мен кемеңгер даналар, дуалы ауыз билер болып келеді. Бата қысылғанда қуат, қиналғанда медет беріп, әрбір іс-әрекетке даңғыл жол ашып, бәле-жаладан қорғайды деп есептеген. Мәселен, Сүйінбайдың Жамбылға берген батасын келтірейік:

О, Жамбыл, бата дедің, бердім саған,
Бақытты, өмірлі бол, жүргін аман.
Батасың ат орнына берді ғой деп,
Қоймағын былай шығып кінә маған.
Соңынан Сүйінбайдың орнын басып,
Тіліңнен балың тамсын сорғалаған.
Жапаға, риза болсын, айта барғын,
Осымен өкпелемей жүрсін маған (Жабаев. 1982: 112).

Сүйінбайдың Жамбылға берген батасы оның ақын, жыршы болуына жол ашқандай. Жамбылдың өзі де Сүйінбайды сөз өнерінде пір тұтып өтті. Батаның мән-маңызының тереңдігі бір жағынан, халқымыздың сөзді кие тұтып, жоғары санауынан да туындаған. «Жақсы сөз – жарым ырыс» деп өткен халқымыз бата, тілек сөздерге ерекше мән берген. Жамбыл ұлы Алғадайды майданға аттандырып тұрып, ел үмітін ақтап, елді қорғайтын азамат болуын аманаттайды:

Алғадайым, арлы едің,
Ата сөзін сыйлаған.
Перзентімнің алды едің,
Көңілімді қимаған.
Аттандырдым майданға,
Аман-есен жүр, балам!
Абыройға ие бол,
Ағат баспа бір қадам.
Атақ берген атаңа,
Ел қадірін біл, балам! (Жабаев. 1982: 114).

«Фольклорлық элемент қашан да ақынның шығармашылық мақсатына лайық алынады. Егер автор фольклор материалды, форманы шығармашылық електен өткізіп, жаңа шығарманың бойына біте қайнастырып пайдаланбаса, шығарма биік, идеялық көркемдікке жете алмайды» (Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. 2011: 80).

Адам баласы туғаннан бастап, о дүниелік болғанға дейін өлең мен ән-жырдың ортасында ғұмыр кешеді. Оның әрқайсысының дербес арнау сипаты бар. Мәселен, сәби өмірге келгенде, есейе бастағанда, азамат болғанда айтылатын жырлар бар. Поэзия әдебиетіміздегі ерте қалыптасқан өзіндік дәстүрі орныққан жанр. Қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерге шапшаң үн қосуымен, жаңа сападағы жаңалықтарды тез сезінуімен поэзия үнемі алдыңғы сапта тұрады. Қоғамның ілгерілеуімен қатар идеялық мазмұны, көркемдік пішіні тың поэзия поэзия туды. Алайда, ол халықтық ұғымнан, фольклордың дәстүрінен аулақтап кету деген сөз емес. Керісінше фольклордың жанрларын, образдарын, дәстүрлерін бойына сіңірген поэзия неғұрлым ұғымды, бейнелі бола түсті.

Поэзия – сезім мен ойдың поэтикалық көрінісі. Халқымыз үнемі сөзді ұтымды, қиыннан

қиыстыра, шебер қолдануға ұмтылған, сөзге жүйрік болуды – өнердің озығы деп ұққан. Сондықтан өмірдің сандаған құбылыстарынан түйген қорытындалары мен жасаған топшылауларын мақал-мәтелге айналдырып, сөздің ғибраттылығын, қасиетін арттырып отырған. Әрине, әр қоғамның өз талғам-талабы, қалыптасқан ғұрып-салты болады. Соған орай, мақал-мәтелдерде қоғамда өмір сүрген топтардың, жекелеген адамдардың көзқарастары қалып отырған. Оларда ілгерідегі құбылыс, жайттарға сын айту, таразылау, кейде құптау кездеседі. Қайтсе де, мақал-мәтелдерде тапқырлық пен жүйелілік, көркемдік пен әсерлілік сақталған. Міне, осындай халық маржандарының өзіне орайлас келгенін ақындар орынды қолдана алған. Нағыз лирикалық туындылар жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап береді. Мәселен, Жамбыл («Жаныс ақынға») «Менің пірім-Сүйінбай, Сөз сөйлемен сыйынбай!»; Мағжан «Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, қырандай күшті қанатты» деп әсірелейді. Нақыл сөздерде дәлелдеу мен қорытынды пікір айту қатар келеді. Мәселен, ақын С. Мұқановта «Жер – анасы, адам – оның баласы», «Ұстазы бар ғасырдың өнегесі, бақыттың тозбайтұғын кенересі» деген-де нақты ой түю бар. Халық ойының тереңінен алынған әбден сыналған, екшелген, тұрақталған мұндай ғибрат сөздер ақын тілінің көркемдігін танытады.

Жаратылыстың сандаған бояу-кескіні поэзияда мол жырланған. Пейзаж дегеніміз – қандай да бір ашық кеңістіктің, көбіне табиғат суретінің бейнеленуі. Пейзаж әдебиетте ұлттық сипат иеленеді. Жанр түрлеріне қарай пейзаж әр қилы суреттеледі. Лирикада пейзаж экспрессивті мәнді көбірек атқарады. Мұнда көбіне ауыстыру, айқындау, кейіптеу, психологиялық параллелизм, және тағы басқа көркемдегіш құралдар пайдаланылады. Лирикада тек пейзаждың берілуі ғана емес, табиғат көрінісінің кейіпкерге туғызатын әсері, эмоциясының да мәні ерекше.

Жыл мезгілдеріне өлең арнау барша ақындарға тән. Олардағы ерекшелік әр суреткер табиғат мезетін, бейнесін түрліше береді. Ақын І.Жансүгіров:

Жерің анау,
Жасыл жолақ кілемдей.
Желің мынау,
Жігіт айтқан өлеңдей.
Көңіл анау,
Той ғып жатқан ауылдай.
Күнің мынау,
Елжіреген енеңдей, –

деген өлең шумағында жазғы даланың суретін халқымыздың ұлттық танымына орайластырған (Жансүгіров. 1994: 29). Ақын табиғаттың белгілі бір құбылыстарын ұлттық ұғымдар арқылы өрнектеген. Ақын жерді жасыл жолақ кілемге, желді өлеңге, көңілді той өтіп жатқан ауылға, күнді елжіреген енеге теңейді. Сол арқылы жаздың әрекетке, көтеріңкі көңіл-күйге толы екендігін, жыл мезгілдерінің ішіндегі ең шуақты, ең жадыраңқы, халықтың тіршілік-салтына ыңғайлы мезгіл екенін ашып тұр. Жалпы фольклорда «халықтың тұрмысы, салт-дәстүрі барынша дәл, табиғи көрінеді де бұл жағынан ол этнографиямен түйіседі» (Аникин. 2007: 158).

Көркем тілдің екі формада – поэзия және проза түрінде жүзеге асатыны белгілі. Соның ішінде прозаның өзіне тән бірегей ерекшеліктері бар. Прозада автор тілдік құбылту мен түрлендірудің мол мүмкіндігіне ие. Поэзиялық туындыда сөздің экспрессивтік-эмоционалдық мәні алдыңғы кезекке шығады. Прозада сөздік тізбе бейтарап сипат иеленеді. Сөздің көркемдік-эмоционалдық қуаты көркем шығармада айқындалады. Ондағы автордың идеясы, ұстанымы көркем-бейнелі беріледі. Сөздің берілу стилі – мәдени норма. Яғни көркем туындының қай жанрдағы түрі де адам баласын терең, бейнелі ойлауға, қиялдауға, ұлттық тілін терең игеруге жетелейді. Осы сипаттың өзі прозадағы халықтық сипатты тереңдетеді. Жазушы Т. Нұрмағамбетовтің «Қарлығаштың ұясы» хикаятында: «Шорманның әжесі соншалықты ертегіші кісі емес-ті. Бәлкім, ол кісінің білетіні де осы жалғыз ертегі шығар ... Ерте, ерте, ертеде аты әлемге мәшhүр хан болыпты. Ханның жасы 70-ке келгенде, әйелі ұл туып, дүркіретіп той жасаған екен. Той өте сала сәби кенет сырқаттанып қалыпты. Хан барлық балгер, тәуіптерді жинапты. Олардың қолынан еш нәрсе келмепті. Хан қаhарына мініп: «Сенің салақтығыңнан ауырды», – деп баланың күтушісі 65-тегі кемпірдің басын алмақ болыпты (Нұрмағамбетов. 1980: 29). Кемпір үйіне келіп зар еңіреп жылайды. Сонда кемпірдің ескі лашығына ұя салып жүрген қарлығаш: – Шиқ, шиқ, жылама, әже. Хан баласын жазу менің қолымнан келеді. Алабас, Қарабас деген екі тау бар. Одан өткен соң Ажал атты көл жатыр. Сол көлдің ар жағында Өмір атты ұлан-ғайыр жерде Жүрек деген гүл өседі. Баланың емі – сол гүлдің ұнтағы. Мен ертең жолға шығамын»

(Нұрмағамбетов. 1980: 31). Сөйтіп, қарлығаш өлім қаупінде жатқан баланың аузына жүрек гүлінің ұнтағын сеуіп, бала дертінен айығады. Қарлығаш хан баласының жазылу құрметіне жасаған ұлан-асыр тойдан кейін ханға келіп, өзінің баланы жазғанын айтып, тілегін білдіреді. Хан баласының атын Қарлығаш қойып, зынданда жатқан күтушіге азаттық береді. Хикаят сюжеті мен ертегі арасында логикалық байланыс сақталған. Осы ертегіден кейін бала Шорманның қарлығаш құсқа деген құрметі артады. Әжесі екеуінің үйіне құрлығаштың ұя салғанын күтеді. Әжесі сырқаттанып қайтыс болады да, Шорман туысы Қиясбектің үйінде тұра бастайды. Қиясбек ескі үйінің орнына жаңасын тұрғызбақ болып, кесектерді бұзып, тіреу ағашты алмақ болғанда, тіреу белағашының түйісер жерінде қарлығаштың ұясы, әлі қанаттана қоймаған балапандары бар болып шығады. Шорман қанша өтінсе де, Қиясбек ұяны бұзып, тіреу ағашты алады. Шорман жалғыз балапан ғана қалған ұяны басқа жерге көшіреді. Ұяны таппаған ана қарлығаш бірнеше күн шыр айналып жүріп, одан қайтып оралмай кетеді. Кенеттен Шорман әжесінің қайтыс болғанын естиді. Енді мүлде жалғыз қалған баланың мұң шағары да – осы қарлығаштың балапаны болып қалады. «Мен жалғыз қалдым. Әжем енді жоқ». Шорманның көңілінде әжесінің ертегісіндегі адамдармен тілдесетін қарлығаш тұрады. «Қорықпа, менен. Сен өмір деген мекенге сапар шеге аласың ба? Ол Алабас, Қарабас деген таулардың, Ажал деген көлдің жағасында. Естідің бе? Ол жерде Жүрек деген гүл өседі. Сол гүлдің ұнтағын қанатыңа қысып ... жоқ, онда төгіліп қалуы мүмкін. Өйткені сен қанатыңмен ұшасың ғой. Таңдайыңа басып әкелесің ... Сонда менің әжем тірілер еді. Ол дәріден жазылмайтын адам болмайды деп өзі айтқан» (Нұрмағамбетов. 1980: 33). Шорман әжесін тірілтетін керемет күшті аңсайды. Ол үшін қарлығаштың балапаны – қазақ ертегілеріндегі жауыздықпен, зұлымдықпен күресетін адал, батыл күштің бейнесі. Әжесінің ертегісі құлағында жүретін бала Шорманның көкейінде осы құстың қасиеті сақталып қалған. Ол да балапан құстан жәрдем тілейді. Тезірек ұшып барып, Жүрек гүлін жеткізуін, сөйтіп әжесінің тірілуін қалайды. Сол арқылы әжесінің өмірден озғанын жасырған, қарлығаштың ұясында қалған жалғыз балапанның да жетілуін күтпей, ұяны бұзған Қиянбек пен Шабаркүлдің қылығына наразылығы байқалады. Адам баласының өлмей, ұзақ жасауын, адамгершілік, адами қасиет, туған-туыс, бауыр деген ұғымдардың мәнін тереңдете түседі. Ертегідегі өлімге араша тұрған қарлығаштың әрекетін осы өмірде көргісі келген, сөйтіп өмірдің қадірін ұқтырғысы келген бала Шорманның қиялы ақиқатқа жетелейді. Ертегідегі адам баласының шексіз арман-қиялын ұштауға көмектесіп, алға қарай үмітпен жетелейтін көп қасиеті әдеби туындыларға өзек болған.

Тағы бір шығарма қаламгер С. Мұратбековтің «Жусан иісі» туындысы былай басталады: «Алыста қалған балалық шағым. ... Ойымнан жарғақ сары тоны қаудырлаған, тобығы тайған сол аяғын сүйрете жүгіретін, шілбиген ақсақ қара бала бір кетпейді. Көзімді сәл жұмсам-ақ: шуылдаған балалардың ең соңында сол аяғын жер сыпырғандай көлденең сүйретіп, ес қалмай далбақтап жүгіріп келе жатқан Аянды көргендей болам. Сондайда оның алқына шыққан әлсіз, жіңішке дауыспен: «Ей, тоқтаңдаршы, мен сендерге бүгін кешегіден де қызық ертегі айтамын», – деген жалынышты үнін естимін (Мұратбеков. 2013: 89). Бұл үзіндіден автордың бірнеше фабулалық ақпаратты ұсынып отырғанын көреміз. Алдымен бұл бұрын өткен оқиға. Балалық шақта болған әңгіме. Осы алыста қалған оқиғаның ішінен Аян есімді баланы бөліп алған. Ол әдеттегі қолды-аяққа тұрмайтын ойын баласы емес: бір аяғы кем. Сондықтан өзінің еркін алысып-жұлысып кете алмайтын болғаны үшін ол балаларға күнде жаңа бір ертегі айтып беріп, оларды қасынан ұзатпауға тырысады. Осы шағын шегіністен кейін автор негізгі оқиғаны тарата отырып, сюжетке көшеді. Аян балалармен бірде қату, бірде тату бола жүріп, әбден жақындасып кеткеннен кейін, кәдімгі ауыл баласына айналады. Бірде мінген бұзауы мөңкіп жығып кетіп, Аян тобығын шығарып алады. Осыдан кейін оның тобығы тайғыш болып, көбіне балаларға ілесе алмай қалады. Бірде әжесі қайтқан Аянның үйіне балалар келеді. Сондағы көрініс автор былайша береді: «Күн ұясына еңкейіп бара жатыр. Аян болса, сол мелшиген күйде жалтақ-жалтақ етіп, ауылдың әр тұсынан «әжетайлап» дауыс қойып келе жатқан үлкен адамдарға қарайды. «Әжесі өлгенге неге жыламайды-ей?», – деп қоямыз. Аян естісе де, естімеген адамдай міз бақпайды. Тек әлден уақытта бас жоқ, аяқ жоқ: «Ертегі тыңдайсыңдар ма? – деді. Онан соң біздің жауабымызды күтпестен, өзі бастап үйдің бұрышын айналды. «Ертеде бір жетім бала бопты», – деп ертегісін бастады» (Мұратбеков. 2013: 95). «Ғажап ертегілер еді. Дүниедегі жақсылық атаулының бәрі-бәрі: ерлік те, ізгілік те, сұлулық пен ақылдылық та, әйтеуір адамға

тән не бір асыл қасиеттің барлығы да сол Аянның ертегілерінде болушы еді. Аян батырлық туралы ертегі айтқанда, біз, алым-жұлым киінген қара борбай балалар, бір сәтке жадау қалпымызды ұмытып, шетімізден көк семсерді жарқ-жұрқ еткізіп, ат ойнақтатып жауға қарсы арыстанша шабатын нағыз қас батырдай сезінуші едік өзімізді. Өмірімізде қосауыз мылтықтан басқа ештеңені көрмесек те, жарқ-жұрқ еткен көк семсер тұрғанда, зеңбірек, пулемет дегендер айтар сөзге, көңілге олқы түсіп, ойыншық сияқты боп қалатын. Өйткені Аянның ертегілеріндегі батырлар сілтеген көк семсерге қызығып, иланатынымыз сонша, оны қару біткеннің құдайы көретінбіз» (Мұратбеков. 2013: 97).

Халық ертегілерінде жетімнің өмірі ауыр, аянышты басталғанымен, соңында барша мұратына жетумен аяқталады. Ертегілерде кездесетін жетім бейнесі, оның әлеуметтік жағдайы туралы кең ұғымды академик С. Қасқабасов береді: «Одним из наиболее ярких социально обездоленных героев казахской сказки является сирота. Следует сказать, что сказок о сироте кроется на наш взгляд, в длительном сохранении в казахском обществе некоторых родовых обычаев и институтов связанных с отношениями к сироте. Это прежде всего аменгерства, согласно которому род покойного, чтобы не отпускать его детей в чужой род, женил на вдове кого-нибудь из своих сородичей. После этого дети покойного не считались сиротами и пользовались соответствующими правами» (Каскабасов. 2015: 162). Бұдан түйетініміз ертегідегі әлсіз бейнелер әлеуметтік жағынан қамқорлыққа алынып, соңында жауыз ханнан, ақымақ патшадан, ұрыдан, өгей шешеден құтылады.

Ертегі – адам баланының арман-қиялынан, жақсылықты аңсап, арман-мақсатының орындалуын көздеуден туған. Ертегі айтатын Аянның да арманы ең болмаса өзі құрастырған ертегісінде орындалып отырады. Ертегі – Аян үшін тек қиялдаудың жемісі емес, ол көкейінде орнаған арман-аңсарға жетудің, соған құштарлықтың, асығудың межесі. Күнде бір жаңа ертегі айту арқылы Аян тезірек арманының орындалуын қалайды. Өзінің өмірдегі көрген қиындығын, сәтсіздігін ертегі арқылы жуып-шайғысы келеді. Ертегі – Аян арманының жемісі. «Қобыланды батырдың» Тайбурылындай ұшатын аттар бар ма? Ендеше, ылди-өрге бірдей сырғанайтын рульді шана да бар». «Сен өзі мынадай айлы жарық түнде шанамен сырғанаудың қандай керемет екенін білмейді екенсің қой. Айлы түнде шанаға сиқырлы қанат бітеді». Түн – адам баласына ойды, қиялды, беймәлім күйді серік ететін мезет. Түн кей адамның құпиясын жасырады да. Аян күндіз мейірі қанып тебе алмаған шананы түнде рахаттанып тұрып тебеді. Жұрт тәтті ұйқыда жатқан мезгілде Аян сырғанақ теуіп, кәдуілгі шананың өзін ертегінің аясына енгізіп жібереді, «сиқырлы қанат бітіреді». Аян ертегіге ғана емес, халқымыздың салт-дәстүріне де, ырымына да жүйрік. «Е, жұлдыздың нуы жиі екен, ертең күн ашық болады», «Қарлы топырақ араласқан жас қабірге жаутаңдап біраз қарап тұрды да, бір уыс топырақты іліп ап: «Топырағың жеңіл болсын, әже!» – деп шашып жіберді. Аян ертегісі арқылы дүние танымының ой-өрісінің кеңдігін дәлелдейді. Өмірден бір қатыгездік пен әлімжетік көрген кезде ертегіге жүгінеді. Оның мұңы, сыры, кеткен есесі, жетімдігі – бәрі-бәрі ертегі айту арқылы жуылып отырады, Аянның көңілін торлаған кірбің де ертегі арқылы тазарады. Сондықтан да Аян есейіп, өз қолы өз аузына жеткенде біреуде кеткен есе-кегімді қайтарам деп тіс қайрап көрген емес. Оның есесіне қызығы, шытырман оқиғасы көп ертегі әлеміне тереңдей береді. Ертегі неғұрлым қызықты болған сайын, ондағы жетім бала барша мұратына жеткен сайын Аянның да көңілі өсіп, барынша мейірленіп кетеді. Өзінде жоқ дүниеге ертегідегі жетім баланың жеткеніне аса разы. «Біраз жер жүргеннен кейін жетім баланың қотыр тайына тіл бітіпті. Қотыр тай тұрып оған: «Мынау алда тұрған асқар таудан күндіз құс ұшып өте алмайды, қанаты күнге күйіп қалады. Тек түнде ғана ұшып өтеді. Сондықтан да біз түнді күтуіміз керек. Түнде маған да қанат бітеді» (Мұратбеков. 2013: 29).

Зерттеуші О.Ф.Миллер: «Ертегінің негізгі мазмұны шындықтың мифтік танылуын аңғартады» десе (Литературная энциклопедия. 2010: 459), Н.М.Ведерникова «қиял-ғажайып ертегілерде контаминация құбылысы – поэтикалық формулалар, мотивтер мен сюжеттердің біріктірілетіндігін айтады (Ведерникова. 1975: 103). Ертегінің негізін қалаған көне прозалық жанрлар алғашқы қауымдық қоғамның түсініктері мен салтын, әдет-ғұрпын, яғни сол заманның шындығын өзінше бейнелеген. Демек, ертегідегі бізге қиял-ғажайып болып көрінетін кейбір нәрселер – бір кездегі болмыстың, құбылыстың сәулелері. Бұл айтылғанға қоса мынаны да ескеру керек: ертегінің пайда болып, қалыптасуының алғашқы кездерінде ел оны қиял деп ойламаған, онда баяндалатын оқиғаға

сенген, себебі ол шақта ертегі өз төркінінен алыс кете қоймаған. Шындығында да осы хикаят пен ертегі элементтерінің кіріге, табиғи өрілуі ғалым пікірінің ақиқат екендігін дәлелдейді. Қаламгерлер халықтың нақыл сөздерін, көне ұғымдарын, жаратылыстың бейнесін неғұрлым мол пайдаланған сайын, шығарманың да көркемдік нәрі еселене түседі. Фольклордың әдебиетке әсер етуі күні бүгінге дейін созылып келе жатқан құбылыс. Фольклор өзінің идеялық-эстетикалық мәнін жоғалтпай, қаламгердің шығармашылығына бай рухани қазына болуда. Оның басты себебі фольклорда халықтың арманы, ізгілік пен рухани қазынаны дәріптеген болмысы жатыр. Ал, адамның жақсылықты, жарасымдылықты, бейбіт өмір мен құт-берекені қадір тұтуы – мәңгілік үрдіс.

Қорытынды, тұжырымдама

Сөз өнерінің мәңгілік сипаты оның халықтығынан бастау алады. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби туындылардың идеясы, тақырып ауқымы түрленіп, көркемдігі тереңдеді. Әдеби кейіпкерлердің бейнеленуіндегі әлеуметтік-философиялық сипат айқындалып, әдеби мәтін кеңістігі монолог, диалог, психологиялық егіздеу, пейзаж секілді тәсілдердің алуан деңгейде берілуімен ерекшененді. Мұның өзі халқымыздың кемел мұраларының ықпалы. Фольклор – халықтың көнеден жеткен бағалы, көркем мұрасы болса, ол әдеби туынды аясында өзінің мәнін одан да тереңдетіп, көркейте түседі. Себебі, халықтық мұраның қасиеті ғасырлар бойында алмастай қырланып, жетіле түсетіні, мәнмаңызының тереңдей беретіні анық. Сонымен, фольклордың әрбір тегі мен түрінің өзіндік ішкі әлеуеті болады. Фольклорлық дәстүр проблемасы тұрмыстық-этнографиялық, тіл тарихы, әдеби дәстүр және басқа да мәдени құбылыстармен теңдей қаралмауы тиіс. Фольклорлық дәстүрді зерттеу арқылы фольклордың жеке, өзіндік ерекшелігін айқындай аламыз. Фольклордағы даму мен өзгеріс қоғамдық-әлеуметтік ахуалдарға сәйкес жүйеленіп, көркемдігі орнығады. Бұл ретте, жанр поэтикасы көркем шығармадағы шығармашылық өзгерістің мүмкіндігін анықтауда басым мәнге ие. Фольклор жанры әдебиетте кездеспейтін қасиеттерге ие. Сөз өнері – адамзаттың көнермейтін мәңгілік құндылықтарын сақтайтын қазына. Тәуелсіздік, еркін ой, таным кеңдігі, елшілдік сипат, ұлттық қасиет – ертеден бері әдебиетімізде әбден орныққан ұғымдардың болмысы әлі де тереңдей бермек.

Әдебиеттер

Далгат У.Б. Фольклор: теоретические аспекты. – М.: Наука, 1981. – 128 с.
Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – М.: Наука, 1976. – 286 с.
Аристотель. Аналитики. – Минск: Современное слово, 1998. – 448 с.
Гримм Я. Немецкая мифология. – М.: Директ-Медиа, 2007. – 45 с.
Батырлар жыры. Көп томдық. Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 б.
Сәрсенбаев Ә. Қасиетті махаббат. – Алматы: Жазушы, 1987. – 176 б.
Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Жазушы, 1982. – 438 б.
Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. -Алматы: Арда, 2011.- 480 б.
Жансүгіров І. Құлагер. Поэмалар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1994.-256 б.
Аникин В.П. Теория фольклора. Курс лекций. – М.: КДУ, 2007. – 432 с.
Нұрмағамбетов Т. Тұнық су. Повестер мен әңгімелер. –Алматы: Жалын, 1980.- 239 б.
Мұратбеков С. Повестер мен әңгімелер. 3 том. –Алматы: Ан-Арыс, 2013. – 315 б.
Каскабасов С. Казахская несказочная проза. – Алматы: Наука, 1990. – 240 с.
Литературная энциклопедия. – М.: Прогресс, 2010. – 570 с.
Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. – М.: Наука, 1975. – 136 с.

References

Aristotele. (1998). Analysts Minsk: Sovremennoe slovo. 448 p. (in Russian)
Anikin B.P. (2007). Theoria folklore. Kyrs lekshi. –M.: KDU. 432 p. (in Russian)
Batirlar qiri. (1987). Kop tomdik. Birinshi tom. – Almaty: Gazushi. 438 p. (in Kazakh)
Bedernikova N.M. (1975). Russkala skazka. –M.: Naukaю 136 p. (in Russian)
Grimm J. (2007). Nemeshraja mifologia. –M.: Direkt-Media. – 45 p. (in Russian)
Gusev B.E. (1976). Estetika folklore. –M.: Nauka. 286 p. (in Russian) (in Russian)

Dalgat Y.B. (1981). Folklor: theoretisheskie aspekti. –M.: Nauka. 128 p. (in Russian)
Zhabaev Zh. (1996). Tandamalu shhiqarmalary. – Almaty: Writer. 312 p. (in Kazakh)
Zhansuqurov I. (1994). Kulaqer. Poems and verses. – Almaty: Writer. 256 p. (in Kazakh)
Kaskabasov S. (1990). Kasarhskaja neskazoshnaja prosa – Almaty: Nauka. 240 p. (in Russian)
Literaturnaja enshklopedia. (2010). – M.: Progress. 570 p. (in Russian)
Muratbekov S. (2013). Clear water. Stories amd short stories. 3 vols. Almaty. 315 p. (in Kazakh)
Nurmaqambetov T. (1987). Clear water. Stories amd short stories. – Almaty: Zhalyn. 239 p. (in Kazakh)
Sarsenbaev A.(2007). Holy love. – Almaty: Writer. 176 p. (in Kazakh)
Folklor and modern Kazakh literature. (2011). Almaty: Arda. 480 p. (in Kazakh)

ҒТАМР 18.02.20 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph21

Г.Қ. Қазыбек

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kazybek_68@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУДАРМАТАНУ АХУАЛЫ

Мақалада Тәуелсіз Қазақстандағы аударматану ғылымының даму тарихы, аударматанудың өзекті мәселелері, жетістіктері мен кемшіліктері жан-жақты қарастырылады. Аударма қиын да қызықты өнер. Аударма әркімнің қолынан келе бермейтін де қиын да жауапты іс. Мақалада аударматану ғылымы тәуелсіздік жылдарында қалай дамыды, аудармаға байланысты қандай ғылыми зерттеулер пайда болды т.б. тақырыптарға шолу жасалады. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ғалымдарының аударматану ғылымына қосқан үлестері нақты көрсетіледі. Аударма ғылымын өркендетуге арналған бірнеше ұсыныстар да беріледі.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың жолдаулары мен мақалаларындағы аударма туралы айтылған пікірлері мен Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жарияланған ғылыми еңбектер, көркем әдебиет нұсқалары сараланады, аударма шылар туралы мәліметтер беріледі.

Тәуелсіздік алғаннан кейін жоғары оқу орындарының арасында ең бірінші болып аударма мамандығының Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ашылғандығы, қазіргі кездегі аударма мамандығының ахуалы туралы сөз болады.

Университет жанынан «Көркем аударма орталығын» ашу ұсынысының маңыздылығы көрсетіледі. Аударманың түрлері көп, дегенмен көркем аударманың аударылу сапасын тексеретін, оның оқырманға беретін рухани құндылығын анықтайтын бірлестік те, қауымдастық та жоқ екенін ескерсек, осындай одақтың университет жанынан құрылуы нұр үстіне нұр болар еді деп ойлаймыз.

Түйін сөздер: аударма, аударматану, түпнұсқа, мәтін, аударма бірліктері, аударма нұсқа.

G.K.Kazybek

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: kazybek_68@mail.ru

Translation Studies in Independent Kazakhstan

The article comprehensively examines the history of the development of Translation Studies in the period of independence, its current problems, achievements and shortcomings. Translation is a complex and interesting art form. Translation is a challenging and responsible task that is not available to everyone. The article provides an overview of the development of Translation Studies as a science over the years of independence, scientific articles in this industry. The contribution of scientists of the Al-Farabi Kazakh National University to the Science of Translation is mentioned. Several recommendations for the improvement and development of Translation Studies are given.

The statements of the head of state N.A. Nazarbayev about Translation Studies in his speech and articles, scientific works, works of art published after gaining independence are analyzed, information about translators is provided.

The article informs that after gaining independence, Al-Farabi Kazakh National University became one of the first higher educational institutions to open the specialty "Translation Studies", as well as the current state of this specialty.

The importance of the proposal to open the "Center for Literary Translation" at the university is indicated. There are many types of translation, however, considering the fact that at the current stage there is no association or community capable of evaluating the quality of translation of works of fiction, its moral value and impact on the reader, we think it would be great to create such a community at a university.

Key words: translation, translation studies, original, text, translation units, translation option.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Г.Қ. Қазыбек
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: kazybek_68@mail.ru

Переводоведение в Независимом Казахстане

В статье всесторонне рассматриваются история развития переводоведения в период независимости, ее актуальные проблемы, достижения и недостатки. Перевод – сложный и интересный вид искусства. Перевод – непростое, ответственное дело, которое доступно далеко не каждому. В статье приводится обзор развития переводоведения как науки за годы независимости, научных статей по данной сфере. Упоминается вклад ученых Казахского национального университета имени аль-Фараби в науку переводоведения. Приводятся несколько рекомендаций по улучшению и развитию переводоведения.

Анализируются высказывания Главы государства Н.А. Назарбаева о переводоведении в посланиях и статьях, научные работы, художественные труды, опубликованные после обретения независимости, дается информация о переводчиках.

Статья информирует о том, что после обретения независимости Казахский национальный университет имени аль-Фараби стал одним из первых высших учебных заведений, открывшим специальность «Переводческое дело», а также о нынешнем положении данной специальности.

Указывается значимость предложения открытия «Центра художественного перевода» при университете. Существуют множество видов перевода, однако, тем не менее, учитывая, что на данном этапе нет ни объединения, ни сообщества, способного оценить качество перевода художественных работ, его нравственную ценность и влияние на читателя, считаем, что было бы замечательно создать такое сообщество при университете.

Ключевые слова: перевод, переводоведение, оригинал, текст, единицы перевода, вариант перевода.

Кіріспе

Аударма өнері қызықты да қиын ғылым екендігі бұрыннан белгілі. Аударматану ғылымының қайнар көзі сонау ертеден келе жатыр. Аударманың тарихы, оның негізгі кезеңдері туралы сан алуан ғылыми мақалалар мен зерттеулер, диссертациялар жарияланған.

Бұл мақалада біз Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдарынан бастап аударма ғылымы қалай дамыды, негізгі аудармашылары кімдер болды, аудармаларының сапасы, ондағы кемшіліктер мен жетістіктерді талдауды жөн көрдік. Ең алдымен, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ғалымдарының аударма ғылымының дамуына қосқан үлестері жайлы айтуды басты мақсат етіп отырмыз.

Тәуелсіздік жылдары ғылым мен мәдениеттің, әдебиет пен сынның т.б. даму қарқыны жаңа серпініммен, жаңа белестерді бағындырумен ерекшеленеді. Аударма ғылымы да дами түсті. Әдебиет сыншысы С.Әшімбаев: «Бүгінгі аударма – көркем ойдың алтын көпірі», – деп айтқандай Тәуелсіз Қазақстанды бүкіл әлем тани бастады. [1,31]. Шетел әдебиетінің алтын қорына кіретін әдебиеттер қазақ тіліне жаппай аударыла бастаса, қазақ халқының әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармалары өзге тілдерге аударыла бастады. Дәл осы уақытта аудармашы мамандарына сұраныс арта түсті.

Тәуелсіздік алғаннан кейін жоғары оқу орындарының арасында ең бірінші болып аударма мамандығының біздің университетте ашылғандығын мақтанышпен айта аламыз. Сондай-ақ мақалада қазақ ақын-жазушыларының орыс тіліне аударылу тарихына да тоқталып, талдаулар жүргіземіз. Мақалада неліктен орыс тіліне аударылған шығармаларды ғана арқау етуіміздің басты себебі, орыс тілі арқылы өзге тілдерге аударылуы тезірек болды. Аударма ғылымында сатылы аударма деген тәсіл бар. Қазақ – орыс – ағылшын деп ары қарай өзге тілдерге аударыла береді. Бұл аудармаларды сатылы аударма деп атаймыз.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ғалымдары да Тәуелсіз Қазақстандағы аударма ғылымының өркендеуіне үлес қосып келеді. Атап айтқанда, профессорлар С. Ашимханова, Ж. Дәдебаев, Э. Сүлейменова, Т. Есембеков, А. Жақсылықов, Ә. Тараков, доценттер С. Сейденова, Л. Мұсалы, Г. Акимбекова, Г. Сүлейменова, Г. Бекқожанова, Т. Пшенина, Г. Айтжанова, Р. Таева мен PhD докторлары М.Аймағамбетова, Қ.Кенжеқанова, Ә.Жапарова сынды ғалымдар болашақ аудармашы мамандығының қыр-сырына үйретін білікті ұстаздар ғана емес, сонымен қатар аударма туралы монографиялар мен ғылыми кітаптардың, оқулықтар мен оқу құралдардың авторлары. Сонымен қатар, болашақ аудармашыларға аударманың қыр-сырын, аударманың түрлері мен

тәсілдері т.б. үйрету саласында аянбай қызмет атқарып келеді.

Материал және әдістер

Ғылыми мақаланы жазу барысында біз салыстырмалы-салғастырмалы, сипаттамалы, түсіндіру әдістерін қолдандық. Негізгі материал ретінде Тәуелсіз Қазақстан жылдарында жарияланған аударма кітаптар, аударматану бойынша жазылған отандық және шетелдік ғылыми мақалалар мен ғылыми кітаптар, оқулықтар мен оқу құралдары, сөздіктер мен хрестоматиялар, анықтамалықтар алынды.

Әдебиетке шолу

Мақаланы жазу барысында көптеген әдебиеттерге шолу жасалынды, кейбір материалдар талданды, кейбір аудармалардың сапасы сараланды, негізгі ойлар мен қорытындылар айтылды. Ең алдымен мақаламызға арқау болған Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың мақалалары, атап айтқанда, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» . Сонымен қатар, М.Әуезов, С.Әшімбаев, И.Левый, Ә.Сатыбалдиев, С.Талжанов, З.Тұрарбеков т.б. аудармаға байланысты пікірлері, 2013 жылы Мәскеу қаласындағы «Көркем әдебиет» баспасынан шыққан «Тәуелсіз Қазақстан: Қазіргі әдебиет антологиясы» деп аталатын үш томдық жинағы.

Нәтижелер мен талқылау бөлімі

Аударма ұғымы өте күрделі ұғымдардың бірі екендігі сөзсіз. Аударматану ғылымының көрнекті өкілі Ә.Сатыбалдиев айтқандай, аударма дегеніміз еріккеннің ісі емес екендігін басты назарда ұстауымыз қажет.[2,164] Аударма ғылым әрі өнер. Аударма қиын да қызықты. Аударматанушы ғалым И Левыйдың «Аудармашы еңбегінің мақсаты түп бейнесі болмайтын тың туынды жасап шығу емес, түпнұсқаны түсіну, сақтау, жеткізу, ал аударманың мақсаты қайта туындату», – деп айтқан пікіріне келіспеске болмайды. Аударма әрқашанда халықтар, ұлттар арасындағы әлеуметтік, экономикалық, рухани, ғылыми қарым-қатынастың алмасу, айырбастаудың құралы, ел танудың құралы, достықтың, ынтымақтастықтың, тәжірибе-тағылым алмасудың дәнекері екендігі бұрыннан белгілі. Түпнұсқаның стильдік, тілдік ерекшеліктерін түгел ескере отырып, оның көркемдік-идеялық қасиеттерін толық жеткізу, әрі қазақша түсінікті етіп шығару. Осы екеуі ұштасқанда ғана аударма сәтті болады. Адамзат тарихында әрбір ұлт, әрбір қоғам алмасу, ауысу, араласу нәтижесінде өмір ағымы алға жылжиды, өседі, өркендейді. Яғни, өзінде жоқты өзгеден алады, білмейтінін үйренеді, білгенін басқаға үйретеді. Осындай ауысудың тиянақты тірегі – аударма. Осыған орай, А.Пушкин “аудармашылар – мәдениетті бір елден екінші елге тасымалдап жеткізетін почта аттары“ деген пікірінің маңыздылығын байқауымызға болады. Ал М.Т. Цицерон “аудару кезінде сөзді санамау керек, керісінше сөзді салмақтау керек“ деген екен. Белгілі ғалым Ш.Сәтбаеваның әдеби байланыс туралы: “Қай халықтың болмасын өнер жағынан дамуында әдеби байланыстар сол ұлт әдебиетінің өркен жая өсуіне, оның әлеуметтік ықпалының күшеюіне септігін тигізіп, сөз өнерінде көрінген халықтың рухани қалпын, арман-мүддесін, өмір тарихын басқа халықтардың даму тарихымен ұштастыруға, сөйтіп, олардың өзара бөлісуіне, бірін-бірі құрметтеп, достасуына денекер болады“, – деген пікір бүгін таңда да маңызын жойған жоқ.

2017 жылдың 12 сәуірінде Елбасы Н.Ә:Назарбаевтың Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жарық көрді. [2] Елбасы Тәуелсіз Қазақстанның алдына қойылған негізгі міндеттерді атады. Осы міндеттердің ішінде аударма мәселесі де арнайы көтерілді. Мәселен: « Біздің әлеуметтік және гуманитарлық біліміміз ұзақ жылдар бойы бір ғана ілімнің аясында шектеліп, дүниеге бір ғана көзқараспен қарауға мәжбүр болдық»,- дей келе аудармашыларға зор міндет жүктеді. Осы мақалада көтерілген мәселелерді орындау мақсатында «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» атты жоба жүзеге асырылды. Жобаны жүзеге асыру үшін Ұлттық аудару бюросы үкіметтік емес және коммерциялық емес ұйым түрінде құрылды. Жобаға үш жүзден аса маман қатысты. Әлемнің ең үздік 100 оқулығы қазақ тіліне аударылып, кемінде 10 мың данамен басылып шықты. Еліміздің барлық жоғары оқу орындарына таратылды. Аударма кітаптар мен оқулықтар қазақ оқырмандарының қолына тиді. Әрине, аудармалардың сапасы мен әдістәсілдеріне тоқталмаймыз. Айтайын дегеніміз, Елбасының көрегенділігінің арқасында аударматану ісі дами бастады. Шет тілдерінде жарық көрген туындылар тікелей қазақ тіліне аударыла бастады. Бұл аудармашылар үшін өте қуанышты жағдай. Бұл Тәуелсіз Қазақстандағы

аударматану ғылымының үздіксіз дамып келе жатқандығының айқын көрінісі. Бір өкініштісі, 2020 жылдың аяғында бұл бюро өз жұмысын тоқтатты.

Елбасының «Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы», – деген пікірі аудармашыларға тікелей айтылған ой деп айтамыз. Себебі, тек қана аудармашылар халқымыздың небір құнды жәдігерлерін өзге тілдерге аудару арқылы шетел оқырмандарын қазақ елі мен тарихынан хабардар ете алады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың арнайы жарлығымен 2006 жылы іс қағаздарын жүргізуді кезең кезеңімен қазақ тілінде өткізу туралы Жарлығы жарияланды. [3] Осы кезден бастап аудармашылардың рөлі біршама көтерілді. Әсіресе, ілеспе аударма дами бастады. Дегенмен әзірге дейін кәсіби аудармашылар мектебі әлі де өз дәрежесінде қалыптаса алмай келеді. жоғары оқу орындарындағы ұстаздардың аударма оқулықтарының сапасын анықтайтын, кемшіліктерін көрсететін ұйым жоқтың қасы. Әлі де болса аударматану ғылымында кезек күттірмейтін, шешімі табылмаған өзекті мәселелердің бар екендігін де ашық айтуымыз керек.

Тәуелсіз Қазақстанда аударматану ғылымының тарихына, аударманың түрлері мен әдістеріне, әлем әдебиетінің қазақ оқырмандарының танысуына т.б. үкіметтарапынан да қолдау көрсетіліп келеді. Яғни, аудармашылардың рөлі артып келе жатқандығы даусыз.

Қазақстанда аударматану мәселесіне арналған ғылыми оқу құралдарының авторлары да жыл санап көбейіп келеді. Бұл өте қуантарлық жағдай. Мысалы, А.Алдашеваның «Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер» [4], К.Әлпейісованың « Ілеспе аударма: таным мен тәжірибе» [5], А.Қ. Жұмабекованың « Аударма теориясы»мен «Аударматанудың негіздері» [6], Ш.Т.Сауданбекованың «Аударма теориясы және практикасы» [7], А.Б. Ахметованың « Аударма теориясы мен тәжірибесінің негіздері» [8], Ж.А. Жақыповтың «Аударма анықтамалығы» [9], Д.Рақымбекова мен Р.Абисалықованың «Аударма теориясы мен тәжірибесі» [10] т.б. оқулықтары мен оқу құралдарының жариялануының өзі қазіргі таңда аударматануға деген қызығушылықтың артқандығының айқын көрінісі.

Тәуелсіздік жылдары аударма теориясы мен тәжірибесіне арналған докторлық және кандидаттық диссертацияларда қорғалды. Мәселен, Г.Ж. Болатованың «Абайдың «Қара сөздерін» орыс тіліне аудару», К.Ә. Әлпейісованың «Қазақ тілінен орыс тіліне ілеспе аударма жасау заңдылықтары», Б. Керімбекованың «Фариза Оңғарсынова поэмаларындағы идеялық-көркемдік ізденістер», Г.Т. Тусупованың «Ағылшын тіліндегі әңгімелерді қазақ тіліне аударудағы мерзімді ұстанымдар» т.б. аударматанудың өзекті мәселелеріне арналған.

6D020700 – Аударматану мамандығы бойынша соңғы кездері PhD докторлық диссертациялар да қорғалды. К.А.Аубакированың «Жүсіпбек Аймауытұлының аудармалары: түпнұсқа және мәдени-көркем интеграция», М. Ескиндированың «Қазақстандағы ауызша аударма әдіснамасы», К.А. Альпеисованың «Қазақ тілінен орыс тіліне ілеспе аударма үлгілері (саяси дискурс негізінде)», А.Т.Баекееваның «Қазақ тіліндегі тау-кен терминологиясының қалыптасуы және ағылшын, орыс тіліне аударылу ерекшеліктері», А.Жапаровның «Абай поэзиясындағы метафора және оның орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары: салыстырмалы талдау», А.У.Жусупованың « А. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясындағы этномәдени сәйкестіктің аударылу мәселесі», Н.Жұмайдың «Жазушы тілдік тұлғасының аудармада берілуі (О. Бөкей шығармалары негізінде)», Қ. Кенжеқанованың «Саяси дискурстың прагмалингвистикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша)», М.Т.Кожаканованың «Абай Құнанбаевтың әдеби мұрасын әлемдік тілдерге аудару (рецепция, интерпретация)», А.М. Төлеубаеваның «Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» шығармасындағы метафоралардың лингвомәдени лакуналар ретінде аударылу ерекшеліктері», М.Ж. Ескендированың «Методология устного перевода в Казахстане», А.Б.Абағанның «Корей фразеологизмдерін қазақ тіліне аударудың лингвомәдени қыры (корей фильмдерін аудару тәжірибесінен)», Н.О.Отегеннің «Қазақша дәстүрлі әңгіме және оның ағылшын тіліндегі стереотиптік баламалары» , т.б

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетіндегі «Шетел филологиясы және аударма ісі» кафедрасының оқытушы-профессорлар құрамы да аударматану ғылымының дамуы мен өркендеуіне үлес қосып келеді. Сонау 1996 жылы ашылған кафедрада

«Аударматану мамандығына кіріспе», «Аударма теориясы», «Аударма тәжірибесі», «Синхронды аударма», «Көркем аударма», «Халықаралық ұйымдардағы ауызша аударма», «Қазіргі замандағы аударматану», «Герменевтика және аударматану», «Аударма шығарналған онлайн сөздік құру », «Поэтикалық аударма», «Аударматану және смарт технологиялар», «Жазбаша аударма типологиясы», «Аудармадағы баламалық деңгейлері теориясы», «Медиалингвистика және шет тілі», «Екінші тілді меңгеру теориясы», «Академиялық мақсаттағы шетел тілі» т.б. іргелі пәндерден дәрістер өткізіледі.

Қазіргі уақытта кафедрада 39 оқытушы: 5 ғылым докторы, 14 ғылым кандидаты, 5 PhD докторы, 12 магистр және 3 оқытушы жұмыс істейді. Жыл сайын кафедра ұжымы ондаған оқу құралдарын, әдістемелік нұсқаулар, хрестоматиялар мен сөздіктер, жүзден аса ғылыми мақалалар жариялайды. Бұл ғылыми басылымдарда аударманың қыр-сырлары жан-жақты қарастырылады, болашақ аудармашыларды дайындауға арналған тұжырымдар беріледі. Ж.Д.Дәдебаевтың «Абайдың антропологизмі» , С.С.Ашимханованың ағылшын тіліндегі «История литературы страны изучаемого языка. Английская литература от романтизма до наших дней», Т.О.Есембековтің «Көркем мәтін поэтикасы», «Көркем мәтін және аударма», А.С.Тараковтың «Аударма психологиясы мен мәдениеті», «Аударма әлемі», «Ауызша аударма», «Аудармашының кәсіби қызметінің негіздері» оқу құралдары, Л.Ж.Мұсалының «Аудармашының кәсіби машығы», «Көркем тәржіма тәжірибесі бойынша практикум», «Көркем мәтін және аударма», С.Д.Сейденованың «Практикум по письменному переводу», «Аударматанудың заманауи мәселелері», Г.Қ.Қазыбектің «Аударматануға кіріспе», «Аударма теориясы мен тәжірибесі» т.б. оқулықтары мен оқу құралдары Қазақстандағы аударматану мамандығы бойынша білім алатын студенттер мен магистранттарға, докторанттарға арналған.

Тәуелсіздік жылдары кафедра оқытушыларының ғылыми мақалалары АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Греция, Венесуэла, Словения, Венгрия, Қытай, Түркия, Ресей, Қырғыстан, Өзбекстан сияқты елдердің ғылыми басылымдарында үзбей жарияланып келеді.

Тәуелсіздік алғаннан бастап филология факультетінің Түркияның, Қытайдың, Ресейдің, АҚШ-тың, Канаданың, Венгрияның, Қырғызстанның, Өзбекстанның ірі ғылыми және білім беру орталықтарымен ғылыми ынтымақтастығы жолға қойылды. Шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің аударма теориясы мен лексикография кафедрасымен, Мәскеу лингвистика және аударма институтының аударма кафедрасымен, Волгоград университетінің аударма теориясы және практикасы кафедрасымен, PETERS ғылыми-баспа орталығымен (Бельгия), Ресейдің Халықтар достығы университетінің тиісті құрылымдық бөлімдерімен, Ресей-Тәжік (славян) университетімен, Стамбул Мәдениеті университетімен, Шыңжаң университетімен (Қытай) байланысы бар.

Кафедра оқытушылары қазақ ақын-жазушыларының өзге тілдерге аударылу тарихына да байланысты дәрістер өтеді. Мысалы, А.Құнанбайұлының, М.Әуезов, О.Бөкеев, Б.Соқпақбаев, М.Мақатаев, Ә.Кекілбаев, Ә.Нұрпейісов, О.Сүлейменов т.б. Дәрістерде түпнұсқа мен аударма нұсқаларының арасындағы жетістіктер мен кемшіліктер сараланады. Болашақ аудармашыларға аударма бірліктері туралы қызықты да нақты мәліметтер беріледі, талдаулар жүргізіледі. Кафедра оқытушылары өз дәрістерінде аударматану ғылымына байланысты жазылған шетелдік ғалымдардың да ғылыми зерттеулері мен оқулықтарын пайдаланады. Көбінесе дәрістер мен семинар сабақтары ағылшын, неміс, француз, испан тілдерінде оқытылатын айта кеткеніміз дұрыс. Кафедра оқытушылары отандық еңбектер мен бірге алыс жақын шетелдік ғалымдардың еңбектерін де өз дәрістерінде ұтымды пайдаланады. Мысалы, «Achieving consilince: translation theories and practice» [11], «Reflection on translation theory: selected papers 1993-2014. Chesterman, Andrew» [12], «The development of translation competence: theories and methodologies from psycholinguistics and cognitive science» [13], «William Faulkner's Later Novels in German: a Study in the Theory and Practice of Translation» [14].

Филология факультеті жыл сайын дәстүрлі «Филология, лингводидактика және аударматану: өзекті мәселелері мен даму тенденциялары» атты Халықаралық ғылыми және оқу-әдістемелік конференция ұйымдастырады. Конференция мына бағыттар бойынша жүргізіледі: Тілдік емес ЖОО-дағы шет тілдерін оқыту мәселелері; Болашақ мұғалімдер мен аудармашыларды кәсіби даярлаудың теориясы мен әдістемесі; Орта мектеп пен ЖОО-да шет тілдерін оқытудың заманауи технологиялары; Тіл білімі мен аударманың жалпы

теориялық және жеке мәселелері; Әлемнің тілдік бейнесі және мәдениеттердің өзара байланысы; Аударманың лингвистикалық аспектілері. Конференцияға алыс және жақын мемлекеттердің беделді аударматану ғалымдары мен аудармашылары қатысады. Конференция материалдары жеке жинақ болып жарияланады. Бұл конференциялардың негізгі мақсаты қазіргі кездегі аударматану ғылымындағы жаңа көзқарас, жаңа бағыттар, аударма жасаудың жаңа әдістері т.б.туралы ойлармен бөлісу.

Соңғы кездері аударматану туралы ұжымдық монографиялар, хрестоматиялар, анықтамалықтар мен сөздіктер, ғылыми мақалалар жарық көрді. Мәселен, Э. Дүйсенованың «Адам өлшемі бойынша: қазақ және орыс сөздіктеріне арналған материалдар, А.Ж. Жақсылықов, Т.О. Есембеков, Г. Қазыбектің «Аударматану бойынша библиографиялық көрсеткіш» анықтамалығы, Г. Қазыбектің «Аударма тәжірибесі» хрестоматиясы, Ә. Тараковтың "Аударматанудың заманауи мәселелері". Кафедра оқытушылары М. Аймағамбетованың «Қазақстан медиадискурсының когнитивті стратегиясы», Г.Акимбекованың «Фразеология – гендерлік стереотиптердің қайнар көзі (ағылшын тіліндегі материалдардың негізінде)», С.Ашимханованың «М. Жұмабаев поэзиясындағы ұлттық нақыштағы қаратпа сөздердің аударылу ерекшеліктері (түрік, орыс, ағылшын тілдері)», И. Әзімбаеваның «Фразеологизмдердің этномәдени даралығы және олардың аудармадағы сәйкестігі», Г. Габдкаримованың «Аударма – тілдік және мәдениет аралық құрал», Ж.Дәдебаевтың «Абайдың "Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы" өлеңін орыс ағылшын тілдеріне аударылу мәселелері», Қ.Кенжеқанованың «Қоғамдық эвфемизмдердің маңызы және олардың британдық және қазақстандық баспасөздегі қолданысы», С.Новикованың «Неміс мәтіндеріндегі терминология аудармасының ерекшелігі», А.Жапарованың «Метафораның тарихи-философиялық негіздері», «Когнитивті лингвистикадағы метафора» т.б. ғылыми мақалалары аударматану ғылымының өзекті мәселелеріне арналған .

Ал Scopus деректер базасы жарияланымдарында жарық көрген Э.Сүлейменова мен М.Аймағамбетованың «Biz birgemiz, или Еще раз о диверсификации русского языка в Казахстане», Э.Жанысбекованың «Myth and Kazakh Mythology: Retrospective Analysis and Prospects of Research», О.Куратованың «The Professionally-Oriented Foreign Language Teaching at Non-Linguistic Faculties of Universities», «Scientific and Methodological Maintenance of Advisor's Activity as a Basis of the Corporate Culture of the Future Teachers of Foreign Languages», Г.Қазыбектің «Cognitive poeticsas a translator's perception instrument of time and space conceptsin», С.Ашимханованың «Russian-Kazakh literary relations: The Influence of Russian realism on the development of A. Nurpeisov's writing», С.Ашимханова мен А.Алпысбаеваның «Translation of the Culture-Specific Items in Jumabayev's "Men Jastarğa Senemin" into English and Russian», С.Сейденова мен Ж.Манапбаеваның «The treatment of realia in the translations of Smagul Yelubay's novel "Ak Boz Uy"» , Ә.Тараков, И.Әзімбаева және Ж.Абдуллаеваның «Translation problems of phraseological units (on the basis of M. Auezov's novel "the Way of Abai")», А.Жапарованың «The functional characteristics of a metaphor in Abay's poems», «The conceptual metaphor in Abay Kunabayev's poetics», «Translating the Kazakh poet Abay», А.Айтжанованың «Linguodidactics as a methodological foundation of foreign language teaching», Г.Ерсултанованың «Cognitive lingua-cultural methodology as a universal model for the formation of the language personality», Д. Қарағойшиева, Г. Искакова, С.Бектемировалардың «Intonation of Kazakh and English languages», Л.Мирзоеваның «Cognitive procedures as an instrument of translation process analysis» және «Воссоздание семантических и прагматических характеристик обряда в турецко-русском переводе (на материале романа О. Памука «Имя мне – Красный» и его русской версии)»ғылыми мақалалары аударматану мамандығында білім алатын тәлімгерлерге арнайы жазылған құнды туындылары.

Француз аударматанушысы Э.Кари: "Аударма ұғымы, шындап келгенде, өте күрделі ұғым. Бұл аударманың біздің заманымызда кездесетін түрлерінің көптігінен ғана туындап отырған жоқ. Ол аударманың ғасырлар бойы әрдайым өзгеріп отыруына да байланысты құбылыс. Мүмкін, нақ осы жағдай өзінікінен бұрын берілген анықтамалармен не келісіп, не оны жоққа шығарып отырған ғалымдардың өз ойларын тұжырымдауын қиындататын да болар", – деп айтқандай, университеттің оқытушы-профессорлар құрамы болашақ аудармашыларға сапалы білім беруде еліміздің алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарының бірі деп мақтанышпен айта аламыз. Қазіргі заман дамуына сай университет оқытушылары да аударманың теориясы мен тәжірибесіне

арналған дәрістерінде озық технологияларды да қолдануға машықтанды. Университетте аудармашыларға арналған кабинеттер мен зертханалар ашылды.

Бұдан әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультетінің оқытушы-профессорларының Тәуелсіз Қазақстандағы аударматану ғылымының өсіп-өркендеуіне өлшеусіз үлес қосып келе жатқандығының айқын көрінісі деп есептейміз.

Қорытынды, тұжырымдар

Тәуелсіз Қазақстанда аударматану ғылымының ахуалының едәуір дамығаны байқалады. Қазақстан Республикасы Үкіметі тарпынан, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінен, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Басқарма төрағасы – Ректор Ж.Қ.Түймебаевтың тараптарынан болсын аударма ғылымына, аудармашылар мамандығын даярлайтын оқытушы-профессорлар құрамына да елеулі қолдау көрсетіліп келеді. Тәуелсіздік алғаннан бері әлем тілдерінің шығармалары қазақ тіліне тікелей аударыла бастады. Қазақстан ақын-жазушыларының шығармалары керісінше басқа тілдерге үзбей аударылып келеді. Аударматану ғылымының жаңа белестері ашыла бастады.

Қазіргі кезде Қазақстанда түрлі тәуелсіз аудармашылар бірлестіктері мен қауымдастықтар құрылған. Мысалы, «Кәсіби аудармашылар мен аударма компаниялар қауымдастығы», «Қазақстан Аудармашыларының Тәуелсіз Қауымдастығы» т.б. Олардың негізгі қызметтері құжаттарды, шағын мәтіндерді аудару. Біздің ойымызша, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің жанынан «Көркем аудармашылар Одағын» құрып, негізінен Елбасының жолдауларында айтылып жүрген әлем әдебиетінің озық үлгілерін қазақ тіліне немесе қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын тікелей ағылшын, неміс, француз тілдеріне аударылып жарыққа шығып отырса деген ниеттеміз. Сонда ғана көркем әдебиеттің аударылу сапасын тексеруге мүмкіндік туады. Көркем әдебиетті аударатын аудармашылардың мақсаты мен міндеттері айқындалады.

Халықаралық аудармашылар федерациясын 1953 жылы Пьер-Франсуа Кэйет Париж қаласында құрған болатын[15]. Қазіргі таңда федерация елуден астам елдің аудармашылары, шамамен 80 мыңнан астам кәсіби аудармашылар мен 100-ден аса аудармашылар қауымдастығын біріктіреді. 1991 жылы Халықаралық Аудармашылар Федерациясы 30 қыркүйек күнін Халықаралық аудармашылар күні деп бекітті. Халықаралық аудармашылар федерациясының ең жоғарғы органы Халықаралық конгресс үш жыл сайын жиналыс жасап отырады. Федерацияның негізгі мақсаты аудармашылар мамандығының кәсіби шеберлігін арттыру болып табылады. Біздің университетімізде аудармашылар дайындайтын мамандықтар бар, оқу кабинеттері мен қазіргі заманға сай құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілген. Келешекте университет ғалымдарының осы Халықаралық аудармашылар федерациясының құрамына кіру мақсатында қызмет атқару. Қазіргі таңда университет тарапынан аударма мамандарына орасан зор қолдау көрсетіліп келе жатқандығын мақтанышпен айтуымызға болады.

Тәуелсіз Қазақстандағы аударматану ғылымының өркендеуіне осылайша әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің білікті аудармашылары өз үлестерін қосады деген үміттеміз.

Әдебиеттер

Азаматтыққа адалдық: әдеби сын мақалалар, зерттеулер, толғаныстар / С. Әшімбаев. – Алматы: Раритет, 2007. – 334 б.

Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. Жазушы,1987. – 171 б.

Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 2017 жылғы 12 сәуір. akorda.kz

Алдашева А.М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы, 1999. – 161 б.

К. Әлпейісова Ә. Ілеспе аударма: таным мен тәжірибе: Оқу құралы. – Алматы: «Арда», 2018. – 152 б.

Жұмабекова А.Қ. Аударматанудың негіздері: Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2012. – 296 б

Сауданбекова Ш.Т. Аударма теориясы және практикасы. Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті» 2015. – 90 б.

Ахметова А.Б. Аударма теориясы мен тәжірибесінің негіздері (қазақ және орыс тілдеріндегі) дәріс курсының оқу-әдістемелік құралы. – Павлодар: ПМПИ, 2014. – 90 б.

Жақыпов Ж.А. Аудармашы анықтамалығы. – Алматы: Сардар, 2009. — 176 бет.

Рақымбекова Д., Абисалықова Р. Аударма теориясы мен тәжірибесі: Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2012. – 160 бет.

Achieving consilince: translation theories and practice. Cambridge Scholars Publishing., 2016. – 230 p.

Reflection on translation theory: selected papers 1993-2014. Chesterman, Andrew. – John Benjamins Publishing Company., 2017. – 132 p.

The development of translation competence: theories and methodologies from psycholinguistics and cognitive science. Cambridge Scholars Publishing., 2014. – 322 p.

William Faulkner's Later Novels in German: a Study in the Theory and Practice of Translation. Boecker, Eberhard. – De Gruyter, Inc., 2017. – 248 p.

https://www.fit-ift.org/International Federation of Translators

References

Achieving consilince: translation theories and practice. Cambridge Scholars Publishing., 2016. – 230p.

Akhmetova A.B. Audarma teoriyasy men tazhirbiesinin negizderi (kazak zhane orys tilderindegi) daris kursynyn oku-adistemelik kuraly.[Theory and practice of translation studies(kazakh and russian languages)]-Pavlodar:PMPI, 2014.-90p. (In Kazakh)

Aldasheva A.M. Audarmatanu: lingvistikalyk zhane lingvomadeni maseleler [Translation Studies: linguistic and linguocultural issues.].- Almaty, 1999.-161p. (In Kazakh)

Azamattykka adaldyk: adebi syn makalalar, zertteuler, tolganystar [Loyalty to citizenship: literary criticism, research, reflections]. /S.Ashimbaev.-Almaty:Raritet, 2007.-334b. (In Kazakh)

https://www.fit-ift.org/International Federation of Translators

K.Alpeisova A. Ilespe audarma: tanym men tazhirbie maseleler [Translation Studies: linguistic and linguocultural issues.]: Oku kuraly.-Almaty: «Arda», 2018. – 152 p. (In Kazakh)

Memleket bashysynyn «Bolashakka bagdar: rukhani zhangyry» atty makalsy.April 12, 2017 akorda.kz. (In Kazakh)

Rakymbekova D., Abisalykova R. Audarma teoryasy men tazhirbiesy [Theory and practice of translation studies]:Oku kuraly.-Astana:Folliant, 2012.-160 b. (In Kazakh)

Reflection on translation theory: selected papers 1993-2014. Chesterman, Andrew. – John Benjamins Publishing Company., 2017. – 132p.

Satybaldiev. Rukhani kazyna [Spiritual treasure]. Zhazushy, 1987.-171p. (In Kazakh)

Sh.T.Saudanbekova. Audarma teoryasy zhane praktikasy. [Theory and practice of translation studies]Oku kuraly.Almaty «Kazakh universiteti» 2015. – 90 б. (In Kazakh)

The development of translation competence: theories and methodologies from psycholinguistics and cognitive science. Cambridge Scholars Publishing., 2014. – 322p.

William Faulkner's Later Novels in German: a Study in the Theory and Practice of Translation. Boecker, Eberhard. – De Gruyter, Inc., 2017. – 248p.

Zhakypov Zh.A. Audarmashy anyktamalygy [Translator's directory]. Almaty: Sardar, 2009.-176p. (In Kazakh)

Zhumabekova A.K.Audarmatanudyn negizderi[Basis of Translation studies]:Oku adistemelik kural.-Almaty, 2012.-296p. (In Kazakh)

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім
Тіл білімі

Section 1
Linguistics

Раздел 1
Языкознание

Aldasheva K.S., Kondybayeva R.Zh., Serikbayeva A.D.
Potential possibilities of codification of neologisms in the modern Kazakh language....4

Anumyan K.S., Martirosyan A.V., Ohanyan K.A.
The peculiarities of metaphor emotivity in Russian political discourse 14

Жамбылқызы М., Есалы Д.С.
Қазақ тіліндегі кірме сөздердің бүгіні мен ертеңі....24

Жаңабекова А.Ә., Токмырзаев Д.О., Пірманова К.Қ., Тлегенова Г.Б.
Жаңа әліпбиді пернетақтада орналастыру ретінің апробациясын жүргізу жөнінде сауалнама нәтижесі 33

Искакова Г.Ж., Шалабай Б.
Миф – автор модалділігінің берілу тәсілі ретінде 49

Казкенова А.К., Аманов А.Ш.
Корпусный анализ нарушений координации по роду в русской речи студентов-казахов 61

Kuzembayeva G.A.
Comparative analysis of the image of Kazakh in the Russian and Indian linguistic consciousness 71

Малбақов М.М., Сейтбекова А.А., Көбденова Г.Б., Тургенбаева А.Ш.
Қазақ тіліндегі алғашқы түсіндірме сөздіктердің инструкциялары....79

Нұрдәулетова Б.И.
Тарғыл тастағы таңбалардың сакралды мәні 91

Ormanova A.B., Anafinova M.L., Atanasova-Divitakova S. D.
Corpus based research in terminology....109

Темур Н., Алдаш А.
Орфографиялық сөздік: лексикографиялық принциптер және ортологиялық талдаудың межелері....121

2-бөлім
Әдебиеттану

Section 2
Literary Criticism

Раздел 2
Литературоведение

Alipbayeva A.A.
Conceptual metaphors in Rollan Seisenbayev's literary works....138

Дәдебаев Ж.Д.
Абай ілімін білу, түсіну және қолдану 147

Дәлелбекқызы А., Йылдыз Н.
Ұлттық кодтың тарихи санаға әсері 156

Uimanova X.P., Kakishev M.G.
Lexico-stylistic peculiarities of English literary text....167

Utebekova A.S., Salkhanova Zh.Kh.
The originality of the author's chronotope in essay writing of Kazakh Russian-speaking writers 173

3-бөлім
Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі

Section 3
Methods of teaching language and literature

Раздел 3
Методика преподавания языка и литературы

Sarsembayeva A.A., Nagymzhanova K.M., Baimanova L.S.
Student multilingual competence formation at a technical university....182

4-бөлім Аударма теориясы	Section 4 The theory of translation	Раздел 4 Теория перевода

Azimbayeva I.K., Zhaparova A.Zh., Kenzhekanova K.K.
Anthropocentric paradigm of phraseological units in the literary translation 194

Musaly L.Zh., Yessembekov T.O., Iskakova G.N.
The specifics of the translation analysis of poetic text and discourse.....201

ҚР Тәуелсіздігіне 30 жыл

Байтанасова Қ.М.
Тәуелсіздік: сөз өнері және мәдени код 210

Қазыбек Г.Қ.
Тәуелсіз Қазақстандағы аударматану ахуалы.....219